IFJÚSÁGOT KÉPZŐ

ISMERETEK-TÁRA.

SZERKESZTÉK

Nagy Márton és Zimmermann Jakab,

SS. MM. 'S BÖLCSELK. DOCT. ÉS CS. KIR. TEREZ. LOVAG.
INTÉZETBELI MAGYAR NEVELŐK.





Második kötet.

BÉCSBEN, 1841.

Hagenauer Fridr. özvegye' és társai' betűivel.

ORSZÁGOS SZÉCHENYI KÖNYVTÁR
MŰEMLÉK KÖNYVTÁR
Győgyös

F.

F, az abc-nek hatodik betűje. A' hangászatban negyedik hangfok. Az ausztriai pénzen azon helyet (Hall, Tyrolban), hol az veretett, jelenti.

Fa. A' növény ország' egy nevezetes részét a' fák teszik. A' növényt fává ezen jelek teszik: van neki törzsöke, melly a' tetején ágokra oszlik, ez, ágaival 's a' földben lévő gyökeivel együtt, kemény, fás. A' fának csak egy törzsöke vagyon, melly sok éveken át él, és csak tetején oszlik ágokra. A' törzsök' 's nagyobb ágak' részei ezek: a' kéreg, melly külső részét teszi a' fának, többnyire repedezett, minden fanemnél különböző szinű. Erről majd minden fát meglehet ismerni. Ez alatt van a' hám (epidermis) vékony szinetlen hártya. Ez alatt pedig a' gyenge, vagy sík haj (liber), zöldes, nedves hártya fekszik, melly a' nedvek' keringésére szolgál. Következik a' fa (lignum), és a' bél (medulla). Mig a' fa ifjú és gyenge, mind hosszába, mind széltébe nyulik, az az nő; ha egészen megkeményedett, megszűnik nőni; de azért még is vastagodnak a' törzsök, 's nagyobb ágai: de nem belől kifelé, hanem új rétegek' képezése által. A' sík haj által t. i. évenként finom lapok tétetnek le, mellyek egy réteggé fásulnak. Ezen rétegek számából körülbelől a' fa' éveire lehet számolni. Az ágokat levelek ékesitik. A' földben lévő rész gyöknek mondatik, melly kisebb és kisebb szálakra oszlik, 's ezek gyök-ereknek mondatnak. A' fa, mint egyéb növények, viz és lég által táplálkatik. Táplálékokat vagy a' földből, gyök-erei által szija fel, melly innét a' gyökbe, gyökből az egész fába kering; vagy a' légből levelek által nyeri. A' fák' élete igen különböző, átalában nagyon hosszú, 's némellyek több századokat átélnek. Haszna a' fának kimondhatatlan. Mig él (élőfa), virágaival a' kerteket ékesiti, gyümölcseivel táplálékot nyujt; levágva tűzre, ház, hajó épitésre, házi bútorokra, különbféle eszközökre használtatik. Minden éghajlat, ország, — sőt táj is — különnemű fákat terem. Nálunk legjobban diszlik: a' tölgy, cser, bik, fenyő-fa, mellyek egész rengetegeket képeznek; számos fűz, nyár, hárs, nyir, juhar-fa is találtatik, de többnyire kisebb kiterjedésben, 's elszórva jobban, mint az előbb emli-

tettek. Gyümölcsfáink is sok nemüek, nevezetesebbek: cseresznye-, meggy-, szederj-, eper, körte-, alma-, szilva-, baraczk, dió, gesztenye-, berkenye, mogyoró-, som fa, 's a' t.

Fabini (János Theophil), a' pesti magyar egyetemben szemorvoslás' tanitója, 's nagy hirü gyakorló. Született Hassagon, Erdélyben, a' szászok' földjén. Első nevelését 's elemi oktatását atyjától nyerte. Alsóbb iskoláit Medgyesen, philosophiát pedig a' kolozsvári k. lyceumban végzé. Ezután Bécsbe ment, hol is 1810 — 1815. a' gyógyászi tudományokat tanulta. 1815-ben még az első szigorú vizsgát kiállván, második gyógyász (secundarius) lön a' bécsi közönséges kórházban, 's egyszersmind segéd a' bécsi szemkórházban, ama hires Beer György, József mellett. Május 11. 1816. orvosdoctor 's jul. 12. szemgyógyász lön. Jul. 27. a' pesti magyar egyetemnél a' szemorvosi tanitószékre társfolyamodást (concursus) tön, jun. 2. 1817. az emlitett tanitói széket el is nyerte. Jun. 27. beiktattatott, 's azota nagy dicsérettel folytatja idves pályáját. Alapos tudománya, fáradhatatlan szorgalma, egyenes lelkülsége által nem csak tanitványi szeretetét, hanem ügytársai tiszteletét már rég magáévá tette. Nyomásban megjelent munkáji: Orvosi koszorúzó értekezése a' fekete hályogról, Bécs 1816.; és a' külföldön is nagy dicsérettel fogadott: Tanítás a' szembetegségekről, (Doctrina de morbis oculorum) Pest 1823. — a' második kiadás pedig 1831.

Fabius Maximus (Quintus), mellékneve Cunctator, római legjelesebb vezérek' egyike. Midőn Hanibal győzedelmes seregével Rómát fenyegette, Fabius, mint Dictator, a' római légiók' fejévé lett; de minthogy az ütközetet kerülte, vissza hivatott, 's Minutius Felix foglalta el helyét. Azonban, midőn ez vakmerősége miatt az ellenféltől cselbe ejtetett, a' már vesztéhez közel lévő Minutiust megszabadította Fabius. Minutius haládatosság' jeléül le mondott a' főhatalomról 's azt Fabiusnak adá át. Háború' végével F. hivatalát letette. Azonban Terentius Varro új consul a' Cannae melletti ütközetben seregével igen megverettetvén, Fabius béke okáért Hanibállal alkuba bocsátkozni kénytelen vala, 's maga fizette meg — eladván minden jószágát, hogy szavát megtartsa — az igért váltsági pénzt a' római foglyokért. Mh. agg korában 202. kr. e.

Fabretti (Rafaël), legnagyobb archaeologok' egyike, szül. 1618. Urbinóban, egyház fejedelemségben. Már kora 18. évében törvénytanár lön. Rómában a' hajdankor' classicus miveit tanulta. Néhány nagyok' kegye tetemesen segité őt pályáján. Minekutána Imperiali Lorenzo bibornok országügyekben őt spanyolországba küldé, ezekbeni szerencsés eljárása után VII. Sándor pápa a' szent-széknél kincstárnokká, nem sokára pedig madridi udvarnál a' pápai követség' ügyészévé nevezte. Szünórájit F. az archaeologiai tudományok' tökéletesitésére fordítá. Utjában a' régiségek'

minden emlékeit megvizsgálta, 's leghiresebb tudósokkal összeköttetésre lépett. Majd azután feljebbviteli tanácsnoknak tétetett Rómában. Később Cefi bibornok' ügyésze lön, 's ez által alkalmat nyere honának sokkép használni. Végre magányban éle, 's egész buzgalmát a' régiség' tudományára fordítá. Mh. 1700. Legjobb munkáji: De aquae ductibus veteris Romae. De columna Trajani.

Fabricius, több illy nevű férfiú élt Rómában; többek közt Fabr. Luscinus, a' samniti háború alatt consul Q. Aemilius Papussal, R. e. u. 471. Fabr. vezeté a' hadsereget Lucaniába, 's szétdulta a' lucanusok', brutusok', és samnitesek' egyesült hatalmát. Két év mulva Cornelius Dolabellával és Aemilius Papussal a' foglyok' kiváltsága végett, mint követ, Pyrrhushoz küldetett. Pyrrhus azt gondolá, hogy béke-föltételek miatt jönek, 's már kezde örvendeni, hogy a' kevély rómaiakat megalázhatta; de mint bámula, midőn a' küldöttségnek egészen ellenkező czélját megérté. Pyrrhus minden váltságdij nélkül elbocsátá a' foglyokat, és még különösen beszélgete Fabriciussal, kinek erényéről, önzetlenségéről és bátorságáról már olly sok jót hallott. Legelőször is nagy gazdagság' és méltóság' ajánlatával tevé őt próbára, és miután őt honához rendithetlenül hivnek találta, bátorságát kisérté meg egy elefánt' hirtelen betoppanásával, melly ugyan azon teremben, hol Fabriciussal beszélt, egy függöny megett vala rejtve, 's melly ormányát hirtelen a' római' fejére tevé. De Fabr. minden legkisebb zavar nélkül felelé: Gondolja talán a' nagy király, kinek ajánlatai ingadozóvá nem tehetének, hogy egy állat' lármája megijesztend? Pyrrhus ez állhatatosságra bámula, sőt vacsorán őt magánál tartá. — Nem sokára a' követség után R. ép. u. 475. Q. Aemilius Papussal másodszor választaték Consulnak, és a' sereg' vezérségét Pyrrhus 's a' tarentinusok ellen ő nyeré el. Mind a' két sereg nem messze táborozott egymástól. Az alatt, mig a' consulok egy kedvező alkalmat várának, Fabricius levelet kap Pyrrhus' orvosától, Timocharestől, mellyben ez által tetemes ajándék mellett a' királynak méreggeli megöletésére felszólíttatik, mire azonban Fabr. nem csak rá nem állott, hanem Pyrrhust ezen tervről azonnal értesitette. Győzedelmeskedett azután még Fabr. a' lukaniaiakon, bruttusokon, tarentinusokon, samniteseken, és akkor Aemilius Papussal ismét Consul lett R. e. u. 478. Ekkor a' tanácsból kitiltá Cornelius Rufust, mivel házánál tiz font ezüstöt találának.

Fáczány, a' tyukok' rokonságába tartozó madár, hosszú farkkal, mellyben a' tollak egymást fedik. Következő fajai ismerősek: 1-ször. A' közönséges vagy colchisi fáczány, a' kakas' feje és nyaka zöld, a' fő' hátulján két bokrétával; többi tollai veres, aranyos, sárga; a' tyúk pedig barna. 2-szor. A' gyöngyös fáczány (phasianus torquatus), China a' hazája, honnét hozzánk hozatott; az előbbitől abban különböznik,

hogy nyakán mind két oldalról igen szép fényes folt vagyon. 3-szor. Az ezüst fáczány (phasianus nycthemerus), fejér, kivévén hasát, melly egészen violásdad fekete. Hazája China. 4-szer. Az arany fáczány (phasianus pictus), többi fajait szépségre felülmúlja. Hasa tüzes-piros; fejéről szép aranyszínü tollcsomó lóg le; nyaka narancs sárga; háta' felső része zöld; szárnyai barnák, szép kék foltokkal; farka igen hosszú, barna szürke foltokkal. Ez is Chinából jutott hozzánk.

Fáczánykert, fáczánytartás. Fáczány a' pompásabb kertek' ékessége és disze. Húsa igen izes 's innét van, hogy Chinából hozzánk átszállított fáczányok sok gonddal 's nagy költséggel ápoltatnak, az úgynevezett fáczánykertekben. A' közönséges 's vad fáczány kevés ápolást kíván, mert ezek magokra hagyatva, csak télen át tápláltatnak. Csak kis boltozatokban, a' bokrok közt, tartózkodnak, 's csak néha csináltatik füst, zabszalma, kámfor, ánis 's a't. keverékkel, mit igen szeretnek a' fáczányok. — Ellenben a' szelid fáczányok nagy gondot 's tetemes költséget kívánnak. Ezeknek szükséges fáczányházat építtetni, fűlhető szobával. — A' kis f-k hangyatojással, összevagdalt csalánnal 's a' t. tápláltatnak, az esőtől szorgosan őriztetnek, a' vizivástól visszatartóztatnak; mert mindkettő közönségesen halált okoz nekik. Sok országban a' fáczánytartás az uralkodó' egyedüli joga; ezenkívül senkinek sem szabad tartani f-t. Nálunk a' fáczánytartás mindenkinek szabadságában áll.

Fagy fagyás, azon állapot, midőn a' nedvek, különösen pedig a' víz, jéggé lesz, tehát a' merev állásba megy által. Minden test elegendő melegség által folyóvá lesz, p. o. arany, ezüst, vas, kő 's a' t., melegség' hiányától pedig minden folyó test megmerevedik. A' fagyásnak, vagy jegesedésnek, vagy merevedésnek tehát meleghiány (hideg) az oka. Az érczek, kövek jó nagy melegben is merevek maradnak; a' viasz közönséges légben merev, a' víz nagyobb hidegben, még nagyobban az olaj, nagyobban a' kéneső; a' szesz pedig legnagyobb hidegben sem jegesedik meg. — Minden test' számára tehát van melegségfok, minél folyóvá lesz, és melegséghiány (hideg), minél megmerevedik. Közép mértékül a' víz vétetik. Az állatok 's növények a' fagyás ellen hatalmasan védik magokat bel tulajdon erejek által, melly nedveiket a' fagyás' közönséges törvényei alól kiveszi, 's csak nagyobb hidegben jegesednek meg nedveik. Igy kemény télben megfagynak, szétdurrannak a' fák, (mert a' megjegesedett nedv nagyobb helyet kíván, mint a' folyó nedv, tehát a' fa' részeit szétnyomja, ezek pedig nem engednek másképp, mint repedés által). Némelly állatok nagy hideget elszenvedhetnek. Az ember ruhától nem védve, 's mozgás nélkül a' fagypont alatti hidegben hamar megfagy, az az elálmosodva elalszik, minden fájdalom nélkül a' nemtudás' létébe megy által, míg minden tagjai később megfagynak; — el-

lenben ha mozog (megy, vagy dolgozik mozogva) az ember, igen nagy hideget kiállhat; azért a' ki erős télen a' szabadban van, őrizkedjék a' mozgást félben hagyni, ha álmos vagy fáradt, le ne üljön, különben életét koczkáztatja. — Sok ezreknek már halált okozott azon buta tett, hogy télen útnak indulva, a' hideg ellen pálinkával védni akarák magokat, mi őket elálmosította, 's engedvén az álomnak, leültek, 's — örökre elaludtak.

Fagylalt. A' legrégibb időkben már szokás volt télen a' jeget jégvermekben elrakni, 's nyári asztali frisitésre használni. Francziák a' hideg' frisitő tulajdonát, a' jégnek kellemes izével összekötik, különbféle anyagokkal vegyítve, p. o. czukor, gyümölcs 's a' t. lével, ezt nyáron jég közé téve, megfagyasztják 's igy fagylalt név alatt frisitőnek használják. Mult század óta a' németek utánozták a' francziákat, most pedig egész Európában 's ezenkívül, elterjedt a' fagylalt' készitése és evése. A' fagylalt nagyon jó hűtő, a' nyári meleget mérséklő, 's ezért mértékletesen használva, egészséges csemege. Használatánál a' következőkre szükséges vigyázni: a' test hevült vagy épen izzadásban ne legyen, egyszerre csak keveset kell enni, hogy a' bel-áthűtés elkerültessék, és pedig legjobb zsemlével, vagy más süteménynyel. A' táncz-, hamar menés után, vagy máskép felmelegült állapotban a' fagylalt evés sok gondatlan ifjat, főkép leányt, kora sirba döntött már.

Fagypont, a' hidegnek (meleghiánynak) azon fokát teszi, mellyben a' tiszta viz megmerevedik, vagy is jéggé lesz; ezen ponthoz méretik a' meleg és hideg, ez a' thermometrumnak (hévmérőnek) alapja.

Faggyú. Ha a' sejtszövetben az elválasztott kövérség olly kemény, hogy azt szét mázolni lehetetlen, faggyúnak neveztetik. A' vegytani találmányok' egyike, melly a' vizsgálódó ösztönt bőven megjutalmazza, az alkotó részei a' faggyúnak. Az egyik viasz alkotású része — oka nem csak a' faggyú', hanem vaj', szalonna', 's más zsiradékok' keménységének is — Stearinnak hivatik; a' másik — melly oka amazok' lágyságának — elainnak neveztetik. Ez utolsó, minthogy nehezen avasodik, 's csak nagy hidegben fagy meg, czélszerüen használtatik gépelyek' tengelyeinek bekenésére. A' másik, az ugy nevezett ismert jóságu Stearin gyertyák' készitésére fordittatik, mellyek' készitését a' kiterjedt használás' tekintetéből érdekes lesz röviden érinteni. Egy edényben (ha 100. font faggyú vétetett) 2. font kénsav 30. font vizzel kevertetik. E' vegyület az apróra vágott faggyúra öntetik, rajta hagyván 3. — 4. napig; hogy azt a' nedv egészen átjárja, 's minél jobban átázik, annál jobban olvad fel a' faggyú. Az ennek fölületén úszkáló nedvet le lehet önteni, mielőtt az olvasztó üstbe tétetik. A' faggyú az olvadáskor halkal, forráskor pedig 20. — 25. perczig sebesen, különb-

féle arányokban, kavartassék, hogy a' sejtszövetek, mellyek az olvadásnak egészen ellentállanak, felolvadhassanak. Miután a' faggyú elegendően felolvadt, a' tűz foka megkisebbittetik, ha pedig forrni megszünt, átszüretik egy fa edénybe, 's azután jól befödetik, hogy csak lassan hűljön meg. Itten szoros megvizsgálás után harmad, negyed napra két anyagot találunk, az egyik Stearin, melly kemény golyó idomban tünik elő, a' másik híg olajfaj, Elain. — Az elain eltávoztatása ez olcsó következő bánás móddal történik: Zömöcsköltetik a' Stearin Elainnal vegyest 2. — 3. ujjnyi zacskóban, mellyek egymásra rakatván, az olaj egész kifolyásáig sajtoltatnak. A' zsacskókban maradt rész (Stearin) szárazabb, töredékenyebb a' viasznál; ha nagy töredékenység akadályoztatná az összefüggést, vegyittessék kevés viaszszal. —A' Stearin gyertyák nem folynak, tartósak, 's keménységök miatt köz tetszést nyernek. — Lehet a' kénsav helyett fojtó savat is használni, hanem az első a' nagy haszon háromlásból elsőbbséget érdemel, mivel kénsavval vegyített faggyú, olvadásakor kifejlődött minden rosz szagtól ment, melly ellenkező esetben a' dolgozókra nézve ártalmas, a' szomszéd lakosokra nézve pedig alkalmatlan. A' szürőben maradt rész szappan készitésére fordítható.

Fahéj. Ezen név alatt a' Laurus cinnamomum' kérge alatti haj értetik. Hona a' Ceylon, Borneo szigetek 's Martinique. A' ceyloni (keletindiában, hol egész erdőket képez) a' legjelesebb, januárban virágzik, gyümölcse, melly eleinte zöld, utóbb pedig fekete, valamint levele is, fűszeres. Külső kérge szag és iznélküli, ez alatt van az úgynevezett fahéj. Ez majusban szedetik, de nem magáról a' fa' törzsökéről, különben kihalna, hanem három éves ágairól, mellyek helyett másokat hajt. A' külső kérge a' belső használandó héjtól elválasztatik, napon megszáríttatik, vászonba takarva, bőrrel körülvéve, a' kereskedésbe adatik. — Használtatik az étkek' fűszerezésére, mellyeknek nem csak jó szagot, izt, hanem könnyebb emészthetőséget is szerez. Azonkivül mint gyógyszer is nagy hasznú. — Ismertető jelei: a' jó fahéj szép, veres és barna szinű, csipős ugyan, de egyszersmind kellemes és édes izű, jó szagú. — Európába évenként 400,000. font hozatik.

Fakir, arábiai szó, szegényt, szűkölködőt jelent. Tulajdonkép a' dervisek neveztetnek igy, Keletindiában pedig a' kolduló barátok.

Fáklya, a' régiek' különbféle alkalmakra használák a' fáklyákat, t. i. temetésekre, mellyek éjjel, nappal, szoktak tartatni, vagy menyegzőkor. A' görögök még azonfelül az égő fáklyákat a' hadsereg' elejbe is szokták hajtani. Nálunk közönségesen isteni szolgálatoknál, különösen egyházi menetkor, és sokszor temetéseknél használtatnak.

Faludi (Ferencz), szül. 1704. aprilis 1. Német-Ujváron, vas várm. Megfutván az alsó iskolai pályát, kora 16. évében a' jezuiták' rendébe

állott. Itt a' philosophiát dicséretesen elvégezvén, először Pozsonyban, azután Pécsett és Bécsben tanitott, hol is a' hittudományt végzé 's 1734. pappá szenteltetett. Mint illyen Budán, a' Vizivárosban, isten' igéje hirdetője lön. Egy évi ittléte után Besztercze-Bányára tétetett, innen Bécsbe, azután Gréczbe, Linczbe 's Rómába küldetett, különbféle hivatalokat viselvén e' helyeken. Rómából Nagy-Sombatba jött mint tanitó. Innen Bécsben akkor a' felséges Mária Terezia által alapított Theresianum nevet viselő nevelőházban, aligazgatóvá 's egyszersmind római 's német törvénytanitóvá rendeltetett. Bécsből ismét Nagy-Szombatba mene, hol a' könyvnyomtató intézetnek igazgatója lön. Később kőszegi szerzetesházának, azután az iskoláknak elöljárója; Pécsett pedig aligazgatója vala a' szerzetesházának. Onnan Pozsonyba ment, hol is — szerzetének eltöröltetéseig maradt. Ekkor Rohonczra költözött, 's ott csendes nyugodalomban töltvén életét, mh. 1779. kora 75. évében. — Olly sok terhes hivatalok — mellyek reá bizattak — eléggé igazolják Faludi Ferencz' nagy érdemeit. A' magyar nyelv' tökéletesitésén fáradhatatlan, neve 's emléke örökre felmaradand. Munkáji ezek: Nemes ember. Nemes asszony. Nemes úrfi. Udvari ember. Bölcs ember. Szent ember. A' 4. első fordítás; 2. utolsónak önmaga vala szerzője. Halála után irásban találtattak: Constantinus Porphirogenitus, (szomorú játék). Téli éjszakák (különbféle történetecskék). Ezeken kivül vannak Faludi Ferencznek tulajdon szerzette versei is, mellyek olly természet szerint folyók, 's olly érthetők, hogy első tekintetben azok kötés nélküli beszédeknek lenni látszanak.

Fama, a' dicsőség' vagy is inkább hir' istennője 's földnek legifjabb leánya. Egészen tollal vala befödve, 's minden toll alatt egy szeme volt, egy füle 's egy nyelve. Éjjel a' világot járta meg, nappal a' tornyokról 's háztetőkről nézett le.

Fanarioták-nak neveztetnek a' görög Fanal, Fanar, vagy sz. Demitri nevű negyednek lakói Konstantinápolyban, kik közől 1731. — 1822. a' tolmácsok 's moldvai 's oláhországi hospodárok választattak, hol ők elnyomva 's sanyargatva a' népet, hatalmuknak nagy visszaéléséről vádoltattak. Az 1821. évben támadt görögök' zendülésébe a' fanarioták' befolyása csekély vala.

Fa-olaj. Az olajfa' érett gyümölcseiből készül a' legtisztább olaj gyenge nyomás által. A' gyengén kisajtolt gyümölcsök, ha forró vízzel vegyittetnek, 's aztán kisajtoltatnak, adják a' közönséges fa-olajat. Ennél még roszabb faj támad a' rakásra hányott és forrásba át menendő gyümölcsök' kinyomása által. A' legtisztább fa-olaj sürű folyású, sárgás, víznél könnyebb, gyenge saját szagú, édes ize aetherben könnyen meggyul; ha kénsavval vegyittetik, semmi salakot nem hagy. A' 2-dik nemű sürűbb, a' 3-dik nemű idegen testekkel vagyon megfertőztetve.

Farkas. Az európai erdők' lakosai közt nehezen van egy roszabb hírben álló, 's az emberrel makacsabb háborút viselő állat, mint a' farkas. Feje más alakú, mint a' kutyáé, nem különben a' lába is; szemodva ferde állásu 's lefelé hajlik, szemei szikráznak éjszaka, nem ugat, hanem ordit; mozgása egyenesebb 's gyorsabb, teste sokkal erősebb, kevésbbé hajlékony, tagjai merőbbek, állkapczáji 's fogaji erősebbek, szőre durvább 's jobban befelé áll. Érzékei igen élesek, látása, hallása, 's főleg szaglása, mivel a' húst egy órányi távolságra is megérzi. Emberhúst igen szeret, 's talán minden más húsnál jobban. Igy vétetett észre, hogy a' tábor után megyen, seregenként gyűl össze az ütközet' helyén, az elásott testet felkaparja 's mohon fogyasztja; 's igy megszokván az illyen farkas e' rettenetes táplálatot, az eleven embert is megtámadja; mi okért lehet-e csodálni, hogy ezen állat engesztelhetetlen gyülölség' tárgya? — Rettenthetetlenül 's dühösen tudja ótalmazni fiait; 2. vagy 3. esztendeig nőnek 's 20. esztendőnél tovább nem élnek. — Farkas és kutya ösztönleg ellenségeik egymásnak. Soha sem találkoznak össze a' nélkül, hogy egymástól ne szaladnának, vagy halálos viadalba ne jőnének; 's a' farkas, mint győztes, rendesen széttépi 's felfalja ellenségét; ha pedig a' kutya győz, megelégszik győzedelmével, 's ellensége tetemét a' hollóknak, vagy más farkasoknak hagyja. — A' farkas, ha fiatal korában fogatik meg 's jól neveltetik, megszelidül, 's urának hizeleg is.

Fa-savany (acidum pyrolignosum), egy a' leghathatósabb rothadás elleni szerek közől. Tölgy és más kemény fából pároltatik. Fejér borszinű, savanyú, összehuzó izű 's perkelt szagú. Haszna nagy. Húst a' rothadástól megvédi, 's olly szagot 's izt ad neki, minőt a' füstölés által nyer, ugy: hogy a' fa-savanynyal elkészitett hús mind tartósságára, mind izére nézve hasonló a' füstölt húshoz. Egy, vagy két perczig elég, ha benn van a' hús, tovább — árt neki. Az angolok 's más hajókázó nemzetek nagy hasznát veszik, hajóikat ezen savanynyal készitett hússal látják el. Ennek felfödözése óta a' sós húsevésből a' hajós nép között származni szokott nyavalyák eltűntek.

Fasces, rómaiaknál egy nyaláb sima bot, mellynek közepében egy fejsze vala látható. Ezt az élet' 's hatalom' jeléül, a' nagyobb tanácsbeli személyek előtt, vállaikon vitték a' lictorok.

Fasti majores, igy neveztettek Rómában azon márványtáblák, mellyekre a' consulok' dictatorok', 's más előkelő tisztviselők' nevei, nevezetességeikkel együtt, valának vésve.

Fasti minores, kalendáriomok voltak, hol az ünnepek' idejét lehete megtudni.

Fátra, Magyarországnak három (Tátra, Mátra, Fátra) fő hegyei

közől egyik. Nagy 's kis Fátrára oszlik. Az Liptó vmegyében 3721. lábra, emez Árvamegyében 3497. lábra emelkedik.

Faunok, erdei istenek. Monda szerint Faunusnak (l. a.) fiai voltak. Emberi alakban ábrázoltattak, de kis kecskefarkkal, hegyes fülekkel 's nevendék szarvakkal. Öltözetök kecskebőr, vagy más állatok' bőre vala. Bacchusnak követőihez tartoztak. Tiszteletekre tartatni szokott ünnepek Faunaliáknak hivattak.

Faunus, Latiumban régi nemzeti isten, ki a' pásztorokra ügyelt, 's egyszersmind jóslani szokott. Több jóslatai vannak. Legnevezetesebb vala albuneai ligetben, Tibur városától nem messze. Neje Fauna- vagy Fatuának hivatott. Midőn Idalia' lakosi idővel inkább megismerkedtek a' görög mythologiával, Pan' történeteit Faunusra ruházták. Később a' rómaiak Faunust erdők' 's mezők' istenének tartották, 's úgy ábrázolák le magoknak, mint Pant a' görögök. De Faunust, valamint több régi nemzeti isteneket, latiumi régi királynak is tarták ők, 's már Mars', már Mercurius' már Picus' király fiának lenni mondatott, kinek uralkodása alatt Evander 's Hercules Italiába jött. — Tiber szigetén temploma volt Faunusnak. Bárányokat 's kecskéket áldozának neki. Fák között fenyű 's olajfa valának neki szentelve.

Fáy (András, Fáji), több ns. vmegye' táblabirája, 's a' m. t. t. tiszteletbeli tagja, szül. maj. 30. 1786. Kohányon, Zemplin vmegyében. Rendkivüli élénkség bélyegzé gyermek korát. Iskoláit Sáros-Patakon és Pozsonyban elvégezvén, a' közjónak szentelé életét, és Pest vmegyében szolgabiró lett, melly hivatalt, miután 6. évig viselte, gyengélkedő egészsége miatt letette, 's ugyan azon vmegye' táblabirájává választatott. Kazinczy' munkája, mellynek olvasásával szorgalmatosan foglalatoskodék, ébreszté őt az irásra, és már 1807. adá szorgalmának mutatványait »Bokréta» czim alatt (Pesten). De minthogy az kevéssé sikerült, Kazinczy' barátságos biztatására egy más (de csak később) munkát nagyobb figyelemmel irt »Fris bokréta» czim alatt (Pest 1818.). Ez kedvezést nyervén, nem sokára meséket és aphorismákat irt (Bécs 1820.), mellyek a' legkitűntetőbb méltánylást tapasztalák, és Fáy' hirnevét megalapiták. Három kiadást értek meséji, mellyeket harmadik kiadáskor egy más kötettel bővite meg (1824.). Vannak Fáynak még egyéb munkáji is, elbeszélésekben és szindarabokban. 1832. kiadá Pesten. »A' Bélteki ház» czimü jeles románját 2. kötetben. 1834. Budán a' magyar játékszini jutalmazott feleletét. Végre az Aurora, Emlény és Athenaeumban több elbeszéléseket és vígjátékokat irt Fáy.

Februarius, földgömb' fölosztása 's római számitás szerint utolsó hónap, mellyet Numa helyezett Januarius hó után. Polgári esztendő számitása szerint, második, máskép böjt-elő, vagy téluto hó.

Feciales, így neveztettek Rómában azon papok, vagy követek, kiknek jogok volt hadat indítani, vagy békeséget kötni az ellenféllel. Némellyek Tullus Hostiliusnak, mások Numának tulajdonítják léteztöket. 20. illyen Fecialis volt Rómában; az elnökük Pater patratusnak neveztetett. A' had jelentésnél bizonyos szólás-formával éltek, melly alkalommal egyszersmind az ellenfél' határába egy vérrel festett lándzsát hajítának; békeség' alkalmával pedig az isteneknek áldozatokat kelle tenniek.

Fejedelmi jus. Minthogy a' Fejedelem népét együtt tartja 's a' legnagyobb a' társasági czél' elérésére vezérli, már magában fölül áll minden egyes érdekeken, fölül minden egyes vágyakon, ki vagyon emelve a' többi polgárok' sorából, 's ennél fogva külön joga állásához illővel kell bírnia. Ezen jog, hogy senkinek felelőséggel, senkinek számadással, 's senki itélete alá nem tartozik. Minthogy állása olly fenséges, hogy az által minden alacsony érdekektől ment, 's így a' közönséges törvények alá nem is eshetik, közönséges bírák által nem is ítéltethetik, bírája egyedül lelkiismerete.

Fejér tenger, jeges tengernek a' lapplandi part közt lévő nagy öble. Nevét onnan vette, mivel az esztendő' nagy részén be van fagyva, hóval fedve, és csak majus' közepétől september végéig hajókázható. Partja sok köszikláktól 's apró szigetektől vétetik körül, 's ezek közt mintegy 30. folyó ömlik belé. A' folyók közt legnagyobbak a' Dwina, Onega 's Mezen. A' szigetek közt legnagyobb az Onega' öblénél fekvő Soloffki sziget.

Fejér vármegye, Erdélyben, hajdan egy vármegyét tett, de nagy kiterjedése végett, a' mult század' második felében két külön vmegyére osztatott. 1. Felső Fejér vmegye, melly 27. négyszegü mföld. mintegy 56,000. lakost számlál, kik többnyire oláhok; földje inkább hegyes; termékei: gabona, bor, fa, 's a' t. a' marhatartás jó lábon áll. Folyói közt nevezetes az Olt. 5. járásra oszlik. 2. Alsó Fejér vmegye, 114. négyszegü mföld. mintegy 126,000. lakossal, kik szinte oláhok. Földje Erdély' minden termesztményeit megadja. Hegyeiben arany 's egyéb bányák míveltetnek. Fő folyója Maros. Két kerülete van, 's ezek közől mindegyiknek 6. járása.

Fekete erdő, egy a' bádeni nagy herczegségben, 's würtembergi királyságban 18. mföld. hosszaságra nyúló hegyláncz, mellynek csúcsát (3—4,000. láb. mag.) csak junius' közepétől sept. elejéig lehet hó nélkül látni, 's akkor is ritkán egészen. A' fekete erdő gazdag ezüst-, on-, réz-, vas-, porfyr-, kobalt-ásványos vizekben. A' gabona termesztés felette fáradságos. A' barom tartás fő ága a' fekete erdei gazdaságnak. Magán a' hegyen kevés városokban, 's falukban egyesült községeket lehet találni. 17. századik minden mesterség űzés nélkül éltek a' lakosok, ezen

időtől fogva az üveg, szalma kalap, főleg pedig fa ora, 's fa mívek' készítése foglalja el őket. Lakosok száma összesen 350,000. tétetik.

Fekete tenger (hajdan Pontus Euxinus; törökül Kara Denghizi; oroszúl Tscherna mora), egy 10,000. négyszegü mföld., Oroszországot, Európa 's ázsiai törökbirodalmat elválasztó tenger, melly a' földközi tengerrel, — minek szorosan véve része — a' Bosphorus által köttetik össze. A' fekete tenger 's az azovi (az elébbinek éjszaki nagy öble) rekesztik be a' földközi tenger' egymásból folyó víz-erek' hosszú láncát. Duna, Dniester, Dnieper, Don, Kuban nagy folyók ömlenek bele, 's vize könnyen befagy. A' halászat itt igen jövedelmes. (Ez főleg zsákhálókkal történik, mellyekkel néha 6. óráig tartó halászat alatt 60,000. hal is — de kevés nagy — fogatik). A' rajta dühösködő szélvészek rettenetesek. Nyári hónapokban még is átalánosan csendesebb, mint mas tengerek. Nevezetes kikötői: Barna, Odessa, Azov.

Félelem (ellentétben áll a' reménynyel), a' lenyomó indulatokhoz tartozik. Eleven aggódást érzünk magunkban, ha valamelly veszély, vagy rosz (legyen ez való, vagy csak képzelt,) fenyeget bennünket, mellynek ellenállni nem érzünk magunkban elegendő erőt, 's ez a' félelem. Szivünk, keblünk mintegy elfogódik; testünk, vagy legalább lábunk 's kezünk remeg; eszméletünk, egyenes gondolkodásunk eltünik. A' mi félelmet gerjeszt bennünk, azt félelmesnek, nagyobb mértékben rémítőnek mondjuk. A' félelemnek sok lépcsői vannak: aggódás, szorongás, rémülés, borzadás és irtózás. A' ki könnyen fél az félénk; a' ki félelmét hamar levetközi, 's a' veszedelmet megfontolvan, okosan elháritja, az bátor; a' ki pedig a' legnagyobb veszélytől sem fél, az rettenhetetlen. A' kinek ellenben nincs bátorsága, az gyáva, remegő. A' félénkség physicai erőhiány' érzésével nevekedik, a' rosz és fonák nevelés által nagy mértékűvé, 's állandóvá válik. Felénkké tétetnek a' gyermekek, ha síráskor dörmögés, ajtó-ablakverés, dombolás, alakosság, különbféle nevezetű rémek általi ijesztgetéssel akarjuk őket csendesiteni. Félelmessé lesznek a' gyermekek a' tündér, regényes banyamesék által, hol a' lidércz, tátos, rosz lelkek 's a' t. viselik a' fő szerepet. A' gyermek- és ifjúkorban beszitt félénkség második természetté válik, a' férfi és öregkori minden tetteire kiterjed, állandó kisérője egész éltén át, 's csak sirba száltával menekedhetik meg az illyen a' félénkségtől. Egy szorongó őrizkedés uralkodik a' félénknek magaviseletében, beszédjében, járásában, ábrazatjában. A' társalkodásban inkább csúszó, mint udvari.

Felereszt és, higitás (dilutio), a' sürű nedvekhez, savanyokhoz viz adatik, hogy az elsők higak, az utóbbiak gyengébbek legyenek; 's ez neveztetik felereszt ésnek, higitásnak a' vegy- 's természettanban. Hi-

gitás által a' legerősebb méreg gyanánt ható nedveket ártatlanokká, sőt igen hasznos gyógyszerekké változtathatjuk.

Felicitas, boldogságnak istennője a' rómaiaknál. Asszonyi alakban ábrázoltatik, bal kezében a' bőségszarvát, jobb kezében majd olajágat, majd lándzsát, némellykor gabona kalászt tartva.

Félegyháza, nagy mezőváros kis-kúnságban, Magyarországban, gabona, bor és gyümölcs termő helyen, 15,000. lakossal, kisebb gymnasiummal, 's kúnok' itélőszékével.

Felhő, magas vidékeken lebegni látszó viz gőz. A' felhő következőleg származik: a' tengerből, patakokból, tavakból, folyókból 's a' föld egész fölületéből kipárolgó gőz, érméczességénél fogva, a' sulyosabb levegőben szét szórva, addig emelkedik, míg vékony és hideg légre nem talál, hol határa lévén a' felereszkedésnek, a' vonzó erők 's különbféle hezfaj, 's szél befolyása összébb verni előmozditja. A' felhők' magassága változó, általában véve fél magyar mértföld. Nyáron a' felhők magasan járnak, télen 's hideg ég hajlat alatt gyakorta a' földig érnek és a' legsűrűbb ködöt okozzák. Közönségesen 7. különböző faját különböztetjük meg a' felhőknek: 1) a' bodros felhő, száraz időben a' kék égen szálas rostos alakban, bekövetkező erővel pedig elmázolva látszik; 2) gomoly felhő, eleinten rendetlen alakúnak mutatkozik, később fekmentes lapos alapot kap, fölfelé fél gömbölyüleg vagy kúpos alakot nyer, midőn gyakran csak hamarjában egész felhő hegygyé növekszik; 3) a' hullám felhő, egy fekvő földig érő, a' viz fölületéhez hasonló, felhő; 4) bárány felhő a' meleg napok után előjele a' nem sokára bekövetkező esőnek, tartós eső után pedig derült napokat jövendöl; 5) bodros gomoly felhők, mellyek vagy hullám képü rétegeknek, vagy messze terjedő finom vékony felhőkből tetszenek lenni. Az efféle felhő vagy mint vékony fehér hártya az ég boltozatát beboritja nap áldozatkor, melly pompás alkonyt ad, 's szép időre mutat, vagy egész rakás halhoz hasonlit, mi, ha elég vastag az eláldozó nap' eltakarására, akkor esős, és zivataros időnek előjárója; 6) tengeres gomoly felhők a' gomoly felhőkből égi háború' bekövetkeztével összeverődnek, szikla hegyekként tornyosodnak, mellyek' bérczein bodros tenger felhők húzódnak. — Mindenkor esőt lehet várni, midőn a' gomoly felhők támadtakor, vagy enyésztekor nagy hajlandóságot mutatnak gomoly felhőkké alakulni. Ez bár több napokig tart, a' felhőtömeg inkább sürűdik, és nagyságára nő, míg végre a' zivatar kitör; 7) esős vagy terhes felhők az utolsókból lesznek, mellyek miután össze verődnek, azután esni kezd. Miután esni megszünt, megfordított renddel szét oszlanak, mire azután borulatlan derűs eget látunk. A' nagy ütközeteknél tapasztaltatik, hogy az ágyúk' döbörgése szét oszlatja a' felhőket, holott épen ekkor más helyeken esőzés áll be.

Felhőszakadás, midőn a' pára leválás olly sebesen történik, hogy az eső özön gyanánt ömlik le, felhőszakadásnak mondatik.

Feljebbvitel (adpellatio), széles értelemben minden újabb határozatrai hivatkozást jelent. Illy értelemben hivatkoztak a' rómaiak királyaik' rendeletei ellen a' népre. Illy értelemben tétettek feljebbvitelek a' roszul értesített felségtől vagy pápától a' jobban értesíttethez. Szoros értelemben pedig feljebbvitel azon jog orvoslás (remedium juridicum), melly által az alsóbb törvényszék' ítéletének orvoslására a' felsőbb megkéretik. Mélyen fekszik a' jogszerű társaság' természetében, hogy rendszerint minden alsóbb ítélő székektől a' felsőbbekhez 's utóbb a' legfelsőbb elejbe terjesztessenek az ügyek. Mert lényege a' jogszerű statusnak abban áll, hogy itt az — igazság — közönséges tárgylagos törvény uralkodjék, és soha személyeges gondolatnak, véleménynek 's akaratnak helye ne legyen. Már pedig ennek kivitelére, hogy mindenki' joga 's szabadsága az emberi hibák 's gyarlóság' következtében — a' mennyire az emberek közt lehetséges — egyes ítélő székek által ne sértessenek, legalkalmatosabb mód a' feljebbvitel (adpellatio). Hogy ezen feljebbvitel végtelen nem lehet, igen természetes; elegendő is, ha a' törvényszékek' lépcsőzete hármas; az alsó t. i. a' középső 's a' legfelső. Ezen hármas feljebbvitel által elegendően megismertetik az ügy 's elegendő az ellenőrködés, legfőbb, ha a' szerencsés környülmények megengedik, hogy a' nyilvánosság is hozzá járul, minthogy illy módon a' biró nem csak lelkiismerete által — mellyet eltakarhat — de állása' 's embersége' veszteségével is féken tartatik.

Feljebbviteli-Törvényszék, azon bíróság melly az alsóbb ítéletét megvizsgálja, ha az t. i. az alsóbb törvényszék' ítéletével meg nem elégedett fél által hozzá felvitetik.

Felpörös, olly törvénykezési személy, ki a' bíró előtt egy bizonyos személy ellen valamit kér, 's ez iránti kérését megvizsgálás 's elitélés végett a' törvényszék elejbe terjeszti. Már hogy valaki sikeresen felpöröskedhessék, szükséges: hogy azon személy (a' felpörös) se ne akadályoztassék (természetileg), mint az esztelenek, se (törvényileg) ne tiltassék, mint a' nem törvényes koruak, ügyködnie.

Felségsértés. Ez a' társaságban — bár melly formája legyen is az országlásnak — a' legszörnyűbb vétek. Általa a' fő hatalom' igazgatója — bár ki legyen is az — sértetik meg, 's minthogy az illy sértés az egész rendszert veszedelmezteti, merész 's gonosz szerzője méltán minden tettleges törvényhozás által a' legszigorúbb büntetés alá vagyon vetve. Kétféle lehet — bár egyforma nagyságú — vagy tudni illik egyenesen az ország' kormányát viselő személye ellen követtetik el, vagy a' haza iránt. Következése mindenkor halál!

Felső ház. A' képviselői rendszer' egyik féle mintája az, hogy a' képviselők két házra osztassanak. Ezek közől a' felső ház az, melly az alsó' indítványait 's végzéseit előbb megrostálja, mielőtt azok a' végre hajtó hatalom által helybenhagyassanak. Ezen ház többnyire születés vagy kinevezés, ritkán választás által töltetik be. Itt ülnek a' Senatorok (Spanyolországban), Lordok (Angliában), Pairek (Francziaországban), Magnások (Magyarországban), valamint a' királyi és főherczegek. Ez elejébe tartozik — a' hol ministeri felelőség létez — a' vétkes ministerek' elitéltetése.

Felsőség (majestas). A' társasági élet új viszonyokat hoz az emberek közé; le kell itt mondani a' természettől kinek kinek adott jogáról, mert mind ezen jogok most egyesülnek a' köz érdek' egy köz czél' elérésére, az egyesek Nemzetté alakulnak, hogy boldogabb 's biztosabb létet nyerhessenek; midőn pedig ezt cselekszik, minden egyes jogaikat egy sommában egyvelitik, mellyből lesz azután azon hatalom, melly valamint egy részről az egyesek jogait vezérli 's ótalmazza, úgy más részről azokat korlátozza, egy szóval mind anyagi, mind szellemi tekintetben, magában központosítván az egyesek' akaratját, köz akarattá, főhatalommá alakszik, 's ez a' felsőség.

Felsőségi jus. Ez a' főhatalom' joga, melly által a' társaságot, 's annak részeit 's tagjait a' köz czél' elérésére vezérli. Az országlás' formájához képest vagy egy személyben vagynak a' felsőségi jog' minden elemei központosítva, vagy kevesebbek, vagy többek közt el vagynak osztva. Akárkinél legyen is, privát czélok' elérésére, azonban azt használni, vissza élés, egyes vágyakat teljesíteni vagy önzést általa gyakorolni, kényuraság; mind a' két tekintetben azonban vétkes tett, mert bár a' felsőségi jogot, melly eredetileg az egész társaságé, ez választottjára (vagy választottjaira) ruházta is, azt — okosan feltevé — csak a' köz jó' előmozditására, a' köz czél' elérésére tehette, azt tehát egyes czélok' vagy vágyak' kielégitésére használni soha sem lehet, soha sem szabad.

Feltétel. Az ember iránti tisztelet megkivánja az igazság' azon Axiomáját: omnis habendus pro bono donec probet etc., annálfogva, valamint a' közéletben, úgy törvények útján, senkit addig bélyegzeni, annál kevesebbé büntetni nem szabad, míg, hogy bűnös, minden kivételek felett tisztában nincsen. Ezen joga az embernek olly szent, hogy azt mindenkor, minden törvény elismerte 's méltán pártolta.

Fene, valamelly tagnak, vagy testrésznek gyuladás által okozott elhalása, fenének mondatik. Minden nagyobb kiterjedésű gyuladás, ha czélirányta lan, vagy fonákul orvosoltatik, vagy akár mikép ingereltetik, átmehet fenébe, midőn t. i. a' megtámadt rész' anyagai annyira elromlanak, hogy a' további életre alkalmatlanok lesznek. A' gyult részben,

midőn fenébe átmegy, kiállhatatlan égető fájdalom éreztetik, mintha tüzes vassal sütnék, 's ekkor a' rosz tetőpontját elérte. Ha ekkor okos segedelem nem használtatik ellene, a' fájdalom mintegy elvágatik, 's ezzel a' romlás elkezdődik; a' tag' színe kékül, feketül; nem ritkán hólyagok támadnak rajta léggel, vagy büdös evvel telvék. Ehhez rothasztó láz járul. A' fenének két neme van: meleg és hideg fene. A' most leirt a' meleg fene, és ez még néha gyógyitható. Hidegnél a' fájdalom, melegség, égetés egészen megszűnt, a' rész elszárad, feketedik, összecseperedik, mumiává lesz, 's a' gyógyitás lehetetlen, mert a' tag végkép elhalt.

Fénkő, köszörű kő. Az eltompult késeknek 's más metsző szereknek ez által szerezünk elég élességet, hogy ha az élvastagságából valamit elvéve, ezt megvékonyitjuk. Ez legkönnyebben, 's leg czélirányosabban történik, a' megélesitendő eszközt az úgynevezett fénkőhöz fenve. Erre sok kőfaj alkalmas, de különösen egy réteny (schistus) faj, mellynek szálkás törése, félkemény állománya, zöldes, vagy sárgás szürke színe van. Nálunk is találtatik ez bőségben, de különösen becsesek a' keletiek. Nagysága, idoma, finomsága a' fenendő eszközök szerint különböző.

Fénybogár. E' bogárfaj (nyolcz összesen) sötétben fényes világosságot terjeszt el magától. Nálunk csak egy faj van; a' sz. János bogara, ez 3/4 ujjnyi hosszú, fölül setét-barna, alúl sárgás-fejér; végtagjai hajszál idomuak, 14 izűek; a' him keveset hasonlit a' nőhöz 's ritkán látható; a' nő pedig leginkább árnyékos, nedves, füvel gazdag helyeken tartózkodik. A' szép kékes fény a' hasán lévő sárgás állománynyal teli zacskóból jön. A' fénylés élte után megszűnik. — Délamerikában nevezetes fénybogár az Elater noctilucus; ez olly erősen fénylik, hogy lámpa gyanánt használtatik a' karaiboktól. Még nevezetesebb a' surinami Lámpahordó, vagy villámbogár (Fulgora), setétben olly fényt vet, hogy mellette olvasni lehet. Említést érdemel még a' Scolopendra electrica, melly gyakran a' virágokra mászik, 's azon fényt okozza, mit a' virágoknál setétben észrevenni.

Fenyítékházak, azon helyek, hol a' törvény elleni cselekvő rosz, 's a' polgári társaságnak veszedelmes emberek őriztetnek, 's gonosz tetteikért érdem szerint büntettetnek. De a' vétkeseket nem csak büntetni, hanem javitani is kell, hogy a' polgári társaságnak, honnét ekkor kivannak zárva, ismét vissza adva, hasznos egyénekké váljanak. Innét a' fenyítékházak' fő 's kitünő czélja az emberi nemzet' vétkes, de még jobbitható tagjait nevelni. De fájdalom! a' mai tömlöczök' rendszere által ezen czél el nem éretik, 's a' törvények csak boszút állanak az őket sértőkön (mi által a' gonosz csak megrögzik gonoszságában), és nem törekszenek arra, hogy a' vétkes az általa áthágott tör-

vény' szentségét megismerje, 's így megismerve, azt többé meg ne sértse. — Legvilágosabban kitűnik »mennyire 's hol felelnek meg czéljoknak a' fenyítékházak?» annak rövid történetéből. — Midőn a' józan gondolkodás, és szelidebb érzés az embereket emberiebbekké tevé, 's az emberi életet becsülni tanitá, megkevesbedtek a' halálos büntetések, helyek rendeltettek, hol lakolniok kelle vétkeikért a' bűnösöknek, megkiméltetett. Rómaiknál a' vétkes, ha polgár volt, számüzetett hazájából; ha jobbágy, vagy rabszolga, bányamunkára kényszerittetett. Később a' tengeri hajókkal bíró népeknél gályákhoz bilincseltettek, mint gályarabok. Némelly országokban szokás a' vétkeseket messze fekvő tartományok' terméketlen, vagy pedig hideg részeire vinni, p. o. az angolok Botanybaiba, az oroszok pedig a' fagyos Siberiába. Legtöbb országokban nyilvános munkákra alkalmaztatnak a' vétkesek, koplalás, sötét földalatti tömlöczök 's verés által büntettetnek; de ezen rendszer' czéliránytalanságát eléggé mutatja azon tapasztalás; 1-ször, hogy a' legrettentőbb büntetések sem rettentik el a' gonoszokat a' vétektől. Vannak ugyan is példák, hogy éppen akkor, midőn a' tolvaj nyilvánosan botoztatott a' lopásért, sőt midőn a' tolvaj felakasztatott, magán a' botozó, vagy vesztőhelyen történtek lopások; 2-szor, hogy a' börtönökből — büntetésöket kiállván — szabadon bocsátva, felinél sokkal több, ismét új gonosztett miatt, vissza kerül azokba. Szomorú tapasztalás, hogy a' fenyíték házak majd többször rontanak, mint javitnak; de ezt az illyen házak' czéliránytalan szerkezete okozza. A' még egészen el nem romlott 's — tán csupa könnyelműségből — csint elkövető bűnös, a' legnagyobb gonosztevővel záratik össze; az ifjú 's tapasztalatlan vétkes az öregebb 's tapasztaltabbtól oktattatik, 's így szabadon bocsátatásakor, mint tökéletes gonosz, tér vissza az emberi társaságba, 's kétszerte ártalmasabb lesz a' statusnak. Ritkán találni nagy gonosztévőt, ki előbb már többször nem lett volna kisebb hibáért fenyítékházban. Igen jól mondja egy Európában útazó iró, hogy az európai fogházak' nagyobb része a' megromlott erkölcsök' szemétházai, hová egy időre kihányatik a' társaságot megvesztegető rothadt rész, hogy ezen házban, mint gonoszság' iskolájában, henye élet' unalmai közt, egymást tanitva, még rendszeresebben megtanultassék a' gonoszság a' status' költségén; hol a' fogoly botozások közt megutálva a' boszúálló törvényeket 's az őt megalázó emberiséget, új elkeseredéssel tér vissza az életbe, megboszúlandó az őt üldözőket. — A' fenyítékházi papok' erkölcsi beszédei, a' tartatni szokott egyházi gyakorlások csak ritkán eszközölnek javulást. — Hogy fogházaink telve ne legyenek az erkölcs' és törvény' útjáról eltévedt bünhödőkkel, az eszközölhetné, ha czélirányos, 's erkölcsös nevelést kapna a' pór ifjuság, mi által a'

vétkeknek gát tétetnék: tehát a' megjobbított »népnevelés.» Azután a' vizsgálat alatt lévők választassanak el az elítéltektől; az elítéltek pedig egymástól úgy, hogy minden magányos közlekedés köztök megszűnvén, örökös munka, foglalatosság által szorgalomra, rendre tanítassanak. Ezekhez erkölcsi tanítások járuljanak, 's a' fogoly megjavulva adassék vissza a' polgári társaságnak. — Az újabb időkben igen sok történt a' fenyítékházak' rendszerének javítására; a' kormányok nagy költséggel iparkodtak az eltántorodottakat az erény' útjára vissza vezetni. Az éjszakamerikai szabad statusok legjobb útat mutattak ebben, hol a' fogházak' rendszere olly tökéletes, hogy az angol, franczia 's más kórmányok biztosokat küldöttek oda a' fogházak' rendszerét kitanulni. Nem lesz czélirántalan, ezek' alapelveit röviden érinteni. — Éjszakamerikai szabad statusokban két rendszer van bevéve, u. m. a' pensylvániai, és auburni rendszer. Pens. rendszerkint a' fogoly éjjel nappal, magányos elzárásban (munka közt, vagy a' nélkül), minden társaság nélkül van, 's ekkint egy időre nem csak a' hazából, hanem a' világból is szinte kizáratik. Erkölcsi tanítás mindazáltal pontosan adatik. Az auburni rendszer fő alapja: a' magányos elzárás, örökös munka közt társaságban dolgozva ugyan, a' nélkül azonban, hogy társaival, vagy másokkal közösülése lehessen. Minden fogolynak egészen különös hálószobája van (7′ hosszú, 7′ magas, 3 1/2′ széles) rostélyos ablakú, vas ajtajok a' közös folyosóra nyílik; az udvaron különbféle műhelyek vannak; a' behozott fogoly, ha mesterséget tud, mestersége' műhelyébe adatik, ha nem tud, mint inasnak, tanulnia kell. Munkájok alatt soha egy szót sem szabad szólniok senkihez; minden műhelyben egy fő őr van, ki a' műhelybeli mesterséget érti, a' munkát kiszabja, a' tudatlanokat tanítja, 's szükséges útasítást ad a' kételkedőnek. Harangszóra jelennek meg, 's távoznak el együtt; napjában háromszor kapnak enni, magányosan költik el szobájokban ételöket. Ki a' törvényt megszegi, a' munkától megfosztva, néhány napra magányos szobájába zárva bűnhödik. A' szorgalom 's jóviselet a' fogság' idejét megrövidíti; tunyaság 's rendszabály' megsértése ellenben hosszabbítja. Az örökre elítéltek, ha pontosságuk' jelét adják, kiszabadulhatnak. Vasárnap az olvasást, írást tanulják, kik azt nem tudják; de kik tudnak is írni, magokat gyakorolniok kell. Köznap kétszer, vasárnap háromszor tartatik erkölcsi tanítás. A' foglyok munkáit a' városi mesteremberek örömest kibérlik, tudván; hogy jó munkát kapnak. Egy fogoly' napszáma 30—35. váltó garas), tartása 7—10. garas. kerül, 's így nem csak az ön fentartásukat, hanem még a' felvigyázók' 's tisztek' fizetéseit is megkeresik. Ezen felül még szép összveg marad fenn évenkint, mi a' kiszabadultaknak adatik, ne hogy kilépvén, a' szüks[illegible]

és éhség új rosztettre kényszerítse őket. Ezen bölcs intézet sok henye emberből szorgalmatos mesterembert és polgárt képez. — Nálunk is, — hála a' lelkes előljáróknak — szinte tétetnek bölcs rendelések e' tárgyban, 's az emberiség' ezen fontos tárgyában üdvös javításokat méltán óhajthatunk.

Fenyítékmalom, tipró malom, egy büntető eszköz, melly Angliában találtatott fel. Ez egy nagy kerékből áll, mellynek talpa 20—25. lábnyi; a' talpra belőlről lépcsők vannak alkalmazva; ezen lépcsőkre egymás mellett álló 10—12. rab kényteleníttetik menni. Mivel pedig az egész kerék egy mozdulatlan tengely körül forog, a' lépcsőkrei menés által mozgásba hozatik, 's a' tiprók mindig alatt maradnak. Ezen tiprás által a' legnagyobb gépek hozatnak mozgásba. Nálunk a' szegkovácsok szokják illyen kerék által fuvójokat hajtatni, bele zárt kutyák által.

Fénynyelők nek mondatnak azok, mellyek, miután egy darab ideig nagyobb világosságnak valának kitéve, azután még a' sötétben is többé, kevésbbé világoskodnak, p. o. a' sz. János bogara, nedves tapló 's fa, villó 's a' t.

Ferdinand (I.), római német császár, magyar 's cseh király, 's a' habsburgi házból származott új ausztriai ág' család' fenntartója, született Mart. 10. 1503. Alcala de Heneresban, Spanyolországban. Atyja, I. Fülöp (szép) Castilia' királyá 's I. Miksa' császar fia, anyja pedig Joanna, a' kath. Ferdinand' leánya vala. Midőn testvére Károly, ki 1506. lépett a' spanyol trónra, Miksa császár' halála után a' császári koronát is elnyerte, az ausztriai tartományokon úgy osztoztak meg, hogy Ferdinandnak az Ens folyón felüli és alúli Ausztria, azonfelül Stajer, Karinthia és Karniolia országok jutottak; 1522. pedig egyébb német tartományokról is lemondott Károly, és Ferdinand' birtokába jöttek. 1526. történik a' szerencsétlen mohácsi ütközet, mellyben II. Lajos, kinek nővére Anna, Ferdinand' neje vala, életét veszté. Ferdinand, minthogy Annával úgy lépett házasságra, hogy, ha Lajos maradék nélkül hal meg, ő reá száljon a' magyar korona, jogot tartott a' királyi méltóságra. Ki, jóllehet Zápolya Jánosban hatalmas vetélytársat talált, már meg is koronáztatván magát Székes-Fejérvárott 1526. nov. 1., az özvegy királynő, Mária, 's Bátori István nádor által Pozsonyban hirdetett országgyűlésen királynak kiáltatott, és 1527. nov. 5. hasonlóúl Székes-Fejérvárott megkoronáztatott. Zápolya, hogy a' bitorlott méltóságát könnyebben védelmezhesse, II. Soliman török császárhoz fordúlt. Ez egy hatalmas sereggel meg is jelent Magyarországban, és septemb. 1529. egész Bécsig nyomult, és a' várost 24. napig ostromolta, seregével. egész alsó Ausztriát ellepvén. Azonban Salm Miklós gr. agg vezér' hatalmas ellenállása, és V. Károly' seregének érkezése Solimánt, nagy

veszteséggel, visszavonulni kénytelenité. Végre V. Károly' közbenjárására, miután Soliman Magyarországban sok kárt okozott, Nagy-Váradon (febr. 24. 1538.) olly békét kötött Ferdinand Solimannal, hogy Zápolya Magyarországnak felét királyi névvel igazgassa, fia pedig az országhoz semmi jogot ne tartson, hanem mind Magyar, mind Erdélyország Ferdinandra, és maradékira száljon, végre Zápolya' fia Szepes vármegyét herczegi czimmel birja. Azonban Zápolya' kora halála után (1540.) minden megváltozott; mert Martinúzi György és Petrovics Péter mind a' két országot Zápolya' fiának, János Zsigmondnak, akarván megtartani, Solimant hiták segitségre. De ez magának akarván használni, Budavárát csalárdsággal magáévá tette (1541.) 's azt 145. esztendeig birta. Soliman ekkor Ausztriát újra fenyegette, de Ferdinand 1545. vele 5. évre fegyvernyugvást kötött. Azonban e' kötés rövid ideig tartott, Martinúzi Erdélyt alattomban Ferdinand' kezére játszván. Egy ideig változó szerencsével folyt a' had, még új fegyvernyugvás köttetett, melly szerint Ferdinand Sultánnak engedé az elfoglalt helyeket, 30,000. arany esztendei adó fizetéssel. E' közben Agószában birodalmi gyülést tartott, mellyen Németországban új pénzrendet hozott, és több vallásbeli felekezeteknek szabad gyakorlatot engedett. Ezután még fiát, II. Miksát, római császárnak koronáztatván meg, jul. 25. 1564. megholt, 's Prágában eltemettetett.

Ferdinand (II.), római-német császár 's magyar király, I. Ferdinand' onokája, Károly stajer főherczeg' fia, a' habsburgi házból az ausztria-stajer ág' alapitója, szül. Greczben jul. 9. 1578. Mátyásnak gyermekei nem lévén, ez őt örökösének fogadta, és még éltében magyar és cseh királynak koronáztatta, holta után pedig az ausztriai császárságot is neki hagyta. Aug. 28. 1619. lépvén a' császári trónra, mindjárt országlása kezdetén a' protestans vallásosság ellen egész hévvel dolgozott, melly bánásmódjának, legelőször Csehországban, iszonyatos háborgás lön következménye. Slavata és Martinitz cs. tanácsnokok a' forradalom' vezérének, Thurn Mátyás grófnak parancsára, a' prágai várkastély' ablakából letaszittattak, 's a' csehek V. Fridrik választó fejedelmet, mint protestanst, Ferdinand ellen királynak nevezték. Thurn' vezérlete alatt csakugyan olly sebesen haladtak a' lázadók, hogy már 1619. Bécs előtt forránnak, 's a' császárt palotájában ostromolák. Ekkor történt az, hogy Ferdinand a' feszülettől, melly mai napig is a' cs. kincstárban őriztetik, buzgó imájára e' szavakat hallá: »Ferdinand, én téged el nem hagylak!« 'S valóban a' segély váratlanul érkezék. Már belépett a' puszta és cseh-golyóktól megrongált cs. várba 16. protestans főbb rangú személy, hogy a' császárt a' legbecstelenitőbb ajánlatok' elfogadására kényszeritsék, midőn Dampierre'

vasasezredе trombitaharsogás közt a' várpiaczon megjelenik, üdvös ótalmat hozván. Mannsfeld grófot, a' protestansok' fővezérét, megveri 's így Thurn gr. Bécs' ostromával fölhagy, és visszahúzódik. — Még ugyan azon esztendőben ostrom alá került Bécs, 's pedig két felől, t. i. a' győzedelmes Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem — és ismét csehek által; de a' váratlan ótalom ismét ott termett. Bethlen helytartója, Rákóczy t. i., a' szemes Homonnay György Magyarország bírája által meggyőzetett, 's Bécs megszabadittatott. — Nov. 8. 1620. Tilly cs. fővezér a' cseheken tökéletesen győzedelmeskedvén, Cseh-, Morvaországot, Sleziat meghóditotta, 's a' szabadon választott királyukat, Fridriket, királyságától megfosztotta, ki ezután Hollandiába futott. Ezek meglévén, Ferdinand könyörületlen irtá ki birodalmából a' protestans vallást; a' lelkészeket elűzé, imádságházukat bezáratá, és a' II. Rudolf császártól kizsarolt felségleveleket megsemmisité. De alig lön Ausztria birodalomban béke, midőn Adolf Gusztávban, a' híres svéd királyban, egy hatalmas ellenfél támadott, ki a' német protestans herczegektől megkérve, és Magdeburg város' szétdulása által elkeserítve, a' protestansok' ügyét fölvevé, és egy hatalmas sereget önmaga vezetvén, a' keleti tenger' partjára szállott. Tilly Breitenfeldnél, Szászországban, megveretett, és protestans Németország Adolf Gusztávban szabaditót imadott. Csak Wallenstein' halála és Nördlingnél történt csata után (aug. 27. 1634.) kezdett ismét kevéssé kedvezni a' szerencse, midőn Szászország is megengesztelődött Ferdinanddal, és béke köttetett. — Sept. 24. 1636. az egyesült császári szász sereget megverte Banner svéd fővezér, és Francziaország csak ekkor veté le a' barátság' álarczát, és az ellenfelek' sorába lépett. Azonban Ferdinand ezen elkeseredett küzdésnek, melly már 17. évig dühösködött, és az európai hatalmasságoknak politicai állását olly lényegesen megváltoztatta, végét nem érhette, mert, fiát III. Ferdinandot 1635. Magyar- és Csehország' királyának és 1636. római császárnak megkoronáztatván, a' zavarok közepette, febr. 15. 1637. megholt, 's Greczben eltemettetett

Ferdinand (III.), római német császár 's magyar király II. Ferdinand' fia, szül. jul. 3. 1608. Greczben. Még atyja' éltében magyar 's cseh királynak megkoronáztatott, 's halála után 1637. a' trónra lépett. Atyjának egyébb végrendeletei között, a' szomorú és még mindig vadon dühösködő vallásos háborút is öröklötte. És noha hajlandóbb volt a' békére atyjánál, még is czélt nem érhetett. A' svédek Torstenson nevű híres fővezérök alatt 1646. Ausztriába ütvén, Bécset fenyegették, midőn az elégületlen magyarok, Rákóczy alatt szinte Ausztria felé nyomultak, kivel azonban Ferdinand, különbféle kedvező feltételek alatt, egyességre lépett. Végre, midőn mindegyik rész a' vérengzésben már

kiláradott, Münster-és Osnabrückben békealkudozások határoztattak; a' különböző dolgok' helyzete azonban olly zavart okozott, és a' viszonos bizodalmatlanság olly nagy volt, hogy esztendőkbe került, míg az alkudozások elkezdődtek. A' svédekkeli folytonos háború Königsmark gróf alatt, és Prága' bevétele vetett valahára véget a' 30. esztendős háborúnak, westphali béke' (l. ezt.) következetében 1648. melly Ausztriának nagy áldozatába került. — Ferdinand kórmányzásának végső esztendei csendesen folyának le. Még életében megkoronáztatta fiát, IV. Ferdinandot, magyar királynak 1657., és következő esztendőben megholt. — Azonban IV. Ferdinand még atyja előtt meghalván a' korona 14. éves testvérére, I. Leopoldra, szállott.

Ferdinand I. (Károly, Leopold, József, Ferencz, Marcellin), ausztriai császár, és magyar király (V. név alatt) 's a' t. szül Bécsben apr. 19. 1793. boldog emlékű I. Ferencz' fia 's méltó utóda. Még dicső atyja' éltében megkoronáztatott Pozsonyban, sept. 28. 1830. az országgyülésen. Már ez alkalommal adá jelét nemes lelkének, midőn a' magyar nemesség által összeadott 50,000. darab arany koronázási tisztelet ajándékot, részint az akkor szükséget szenvedő adózó népnek, részint a' magyar academia' alapja' nagyobbitására nagylelkűleg ajándékozta. Febr. 27. 1831. jegyeztetett el Maria Annával (Carolina Pia) Victor Emmanuel megholt Sardiniai király' leányával. Mart. 2. 1835. d. I. Ferencz' halálával lépett a' trónra, hogy népeinek jollétét eszközölje, minden iparát az igazság' ösvényén vezetvén a' czélhoz, mellyet magának előre kitűzött. Vajha kegyes legyen az ég életének, hogy a' dicsően kezdett és folytatott kórmányát béke és áldás mindenha kövesse!!!

Ferdinand (Károly József, estei) ausztriai főherczeg, magyar, cseh kir. herczeg, Ferdinand', ausztriai főherczeg' 's Beatrix' főherczegnő' második fia, cs. k. lovasság' vezére, 's 1830-tól fogva polgári 's hadi kórmányzó Galliciában, Lembergben; a' 3. számú és egy orosz huszár ezred tulajdonosa; szül. april. 25. 1781. Modenában. 1805. a' francziákkali háborúban 80,000 emberből állott sereg' főparancsnoka lön, mellyel Bajorországba húzódván, Schwabenben foglala állást. Azonban Ferdinand Ulm és Günzburg közé szoríttatott, Mack főhadi fegyvertárnok, ki az egész hadsereget igazgatta, állását elhagyni nem akarván, Ferdinand, ki az ausztriai sereg' bal szárnyát vezette, oct. 9. Ney marschalltól Günzburgnál megveretett. Ulmnál a' bezárt sereg' sorsát látván F. oct. 14. bátor elszántsággal, 12. Escadron lovassággal az ellenségen szerencsésen keresztül tör. De Murat Günzhausennál Ferdinandot, ki csak 3,000-ed magával volt, utolérte, és csupán gyalogsága' és az ágyúk' feláldozásával szabadúlhatott meg. Eschenaunál ismét utolérte őt az

ellenség, de ekkor vitéz ellenállásával Egerbe menekülhetett. Ezután a' Csehországban lévő császári seregek' fővezérévé tétetvén, a' lázadást lecsendesítette, a' bajorokkal több szerencsés ütközetben csatázott, és a' nagy szövetséges sereg' jobb szárnyát 18,000. emberrel védté, egész az Austerlicznél történt szerencsétlen ütközetig. 1808. Morvaországban és Slésiában, mint igazgató tábornagy, a' határvédőket rendelé el. 1809. apr. 15. 36,000. emberrel Varsóba ment, hol neki Poniatowski hg. Rascynnal 12,000-rel vitézül ellentállott. Apr. 22. Poniatowski Varsót által adta, de Prágát és Vistula jobb partját megtarttotta. Ekkor F. ugyan elfoglalta Galliciát, de azután egyesülvén a' lengyelek, az ausztriaiakat Lembergből és Sendomirból kiszorították. Poniatowski Galitiát Napoleonnak átadta, és csak a' znaymi fegyvernyugvás (jul. 12.) szakasztá végét a' hadnak. Az 1815-diki táborozásban Ferdinand 44,000-ből állott sereget vezetett által a' Rajnán jun. 16., és miután Colloredo az ellenséget (Lecourbe vezér alatt) Belfortba vissza nyomta, a' főherczeg Luneville felé nyomult, hol a' Waterlooi ütközet azután minden további működésnek véget vetett. 1816. F. Magyarországba igazgató tábornagynak neveztetett ki, de 1830. mint polgári és hadi főkormányzó Galliciába, Lembergbe, ment.

Ferdinand (V.), Arragoniá' királya, II. János királynak fia, szül. 1453. Izabellát, Castilia' királynőjét vette feleségül. De míg Izabella élt, Ferdinand csak nevét viselte a' castiliai királyságnak, az egész hatalom Izabella' kezében lévén. Spanyolországban csak Granada volt még a' Mauroké. Izabella 's Ferdinand 1491. meghódították azt, 's a' maurokat kiűzék Spanyolországból; miért is a' pápa neki catholica mellék nevet adott. Ekkor lön Columbus (l. ezt.) által felfödözött új világ' nagy részének ura, ki neki nagy kincseket hozott. Navarrát (1512.) 's Nápoly (1515.) királyságot, cordovai Gonsalvo nevű vitéz, foglalta el. Mh. 1516. vizkórságban.

Ferdinand III. (Józs., Ker. János), toskánai nagy herczeg, 's ausztriai főherczeg, szül. maj. 6. 1769. Jul. 2. 1790. vette át a' kormányt, 's mint szelíd 's egyszersmind tántoríthatlan jellemű férfi tűnteté ki magát. Francziaország ellen folyt hadban a' közönösségről (neutralitas) az angolok által kénytelenittetett lemondani, de első vala, midőn a' Franczia sereg Piemontot elfoglalá, ki az egyesülettől elvált, 's febr. 9. 1795. Párisban békét kötött. Midőn pedig F. közönösségét ismét vissza állította volna, az angol hajó sereg Elba' szigetén lévő porto-ferrói kikötőt, a' franczia pedig Livornót foglalá el. Ferdinand Francziaországnak bizonyos pénzt fizetett, 's néhány remek műveket küldött a' florenczi képgyűjteményből (többek közt a' medicei Venust) a' parisi muzeumba. De bátor nagy áldozatot tett 1798. Ferdinand a'

fenyegető Francziaországnak; még is ez neki 1799. színlett ürügyök alatt hadat üzent, 's a' nagy herczegséget elfoglalta. Erre Ferd. Bécsbe vette magát. Lunevillei béke szerint 1801. Toscánáról kelle Fer-nak lemondani, 's csak a' párisi béke után (maj. 30. 1814.) nyeré vissza azt, némelly kerületek' hozzá kapcsolásával. Paris' második bevétele után a' florenczi gyűjteményből elvitt remek művek is visszaadattak. 1815. még egyszer el kellett hagynia Toscánát Ferdinandnak, midőn Murat Joachim Olaszországot akkará függetlené tenni, de ugyan azon évben apr. 20. vissza tért Ferd. Florenczbe. Mh. jun. 17. 1824.

Ferencz (paulai szent.), szül. Calabriában, Paula nevű városban, 1416. Minimusok' (legkisebbek) szerzője. Kora 17. évében a' francis-canusok' sz. marki zárdájában, hová őt atyja küldötte, a' rend' köntösét felvévén, igen példásan viselte magát. 19. évében lemondván az atyai örökségéről, egy szikla' barlangjába vette magát, 's csak hamar ritka buzgalma miatt sok követőkre talált, kiket ő naponként többre szaporodni látván, a' cosenzai püspöktől engedelmet nyert egy templom 's zárda épitésre. Ekként egy új rend alakult, mellyet IV. Sixtus pápa erősített meg »remete sz. Ferencz szerzet» név alatt. Ő vala XI. Lajos Franczia királynak, halálos ágyánál, vigasztalója. Mh. apr. 2. 1507. kora 92. évében. Rendje még éltében igen elterjedt. Halála után 12. évvel szentek közé számittatott.

Ferencz (assisi szent), kereskedőnek fia, szül. Assisiban, Umqriában 1182. A' világ' gyönyöreitől, mellyek által elcsábittatott, Fe-lencz egy álom által, mellyben kereszt' bélyegével jegyzett fegyvereket látszott látni, egészen az igaz útra tért. Ugyan is azonnal oda hagyta házát, szerzetes köntösbe öltözött, azt kötéllel szoritván testéhez, 's nevéről nevezett rendet alapitott. (l. Franciscanusok). A' rend pápa által 1223. megerősittetett. — Példáját sokan követték. Később az Apennineken egy hegyre vonta magát. Itt egy jelenetben, egy megfeszitett Szerafot látott, kinek lábai, kezei, 's jobb oldala valának átliggatva, innen szerzetének seraphicus neve. Mh. oct. 4. 1226. — Irományai közől »a' levelek» nagy becsűek.

Ferencz (I.) római-német császár, és az ausztriai ház' új habsburg-lotharingi uralkodó ág' családfenntartója; szül. Nancyban dec. 8. 1708. Atyja Leopold József lotharingi és bari herczeg volt. Kora 12. évében hozatott Bécsbe, hol VI. Károly császár' udvarában neveltetett, a' császár' jövendő vejének határoztatván. Atyja' halála után (1729.), mint herczeg, következék ugyan a' kórmányra, ezt azonban ő anyjának kezébe adá. De csak hamar megtámadák francziák az anyjat, a' rég ohajtott ország' birásaért, mellyből ki is szoríttatott. Ferencz kárpótlásul a' toscánai herczegséget, mellynek utolsó ivadéka Gasto János

a' Medici házból magtalan vala, nyerte, ezután csak a' lotharingi és bari czimet tartván meg magának ős családbirtokából. Az újonan szerzett toscánai herczegség nem kapcsoltatott össze a' többi ausztriai örökös tartományokkal, hanem Ferencz azt házának másod-szülöttségüvé tette, mellyben mindig a' herczegség' urának első szülöttje, és ennek utóda legyen az örökös. 1736. összekelt Mária Theresiával, VI. Károly császár- 's magyar király' leányával, annyi országok' örökösnőjével, és a' jeles nemzetségének legerényesbikével. Birodalom' fővezérének, és a' császári sereg' generalissimusának neveztetvén ki, testvérével, 's Károlylyal 1738. a' törökök elleni hadban a' sereg' elején állott. 1740. VI. Károly' halála után M. Theresia lépett a' trónra, ki a' pragmatica sanctio' következtében férjét minden ausztriai örökös tartományokban közuralkodóvá tette, de a' status' igazgatásában részt nem vehete. — VII. Károly' halála után (1745.) római-német császárrá választatott, 's ugyan azon esztendőben oct. 4. Frankfurtban megkoronáztatott. Jóllehet Ferencz' hatalma, mint közuralkodónak, korlátoztatott, még is sokat köszönhete neki az ausztriai birodalom (l. Maria Theresia.) Megholt aug. 18. 1765. Insbruckban, gutaütésben, épen második fiának, Leopold, fő 's toscánai nagyherczegnek Mária Ludovicávali menyegzői estvéjén, 's Bécsben, hova teste hajón hozatott, a' cs. sirboltba, a' Kapuczinusoknál, eltemettetett. Mária Theresia szeretett férje' halálán vigasztalhatlan volt, 's haláláig gyász ruhát viselt.

Ferencz (Károly, József.), cs. k. herczeg, ausztriai főherczeg, arany gyapj. franczia kir. sz. lélek, és bajor kir. sz. Hubert rendek' vitéze; a' braziliai császári déli kereszt és siciliai sz. Ferdinand és érdem rendek' nagy keresztese, 's az 52. számu magy. gyal. ezred tábornagyi őrmestere, 's tulajdonosa, szül. dec. 7. 1802. I. Ferencz és Maria Theresia' második szülöttje. Gondos nevelése bevégeztetvén, Ferencz magát a' katonai 's evvel rokon tudományokra nagy hévvel szentelé, 's tágasb ismereté 's művelésé öregbítése végett utazásokat is tett. 1824. nov. 4. egybekelt Sofia Friderika Dorottya herczegasszonynyal, Miksa József, bajor király' leányával.

Ferencz I. (József. Károly), ausztriai császár, magyar cseh 's a' t. király (mint római-német császár II. Ferencz). szül. febr. 12. 1768. Florenczlában, idősb fia II. Leopoldnak, az akkori toscánai nagyherczegnek, később, római-német császárnak, 's Mária Ludovicának, III. Károly, Spanyol király' leányának. — Első nevelését atyja előtt, kinek nevét még mindig áldják Toscanában, Florenczlában nyeré; később pedig Bécsbe, nagybátyjához, II. Józsefhez vitetett, 's ez vevé át kedvencz onokája' további képeztetését. E' feledhetetlen monarcha' iskolájában, fölséges tulajdoni annyira kifejlődtek, hogy mindazokat, mellyeket, mint

császár és király, birodalmában olly jótékonyan eszközlött, eleve lehete róla jóslani. 1788. Ferencz nagybátyját, Józsefet, a' török hadba követé, következő évben pedig, midőn József beteges körülményei miatt a' sereget elhagyni kénytelenittetett, maga Ferencz vevé át a' fővezérséget, melléje rendeltetvén a' derék 's híres hős Laudon. Ugyan azon esztendőben jan. 6. nagybátyja' kivánsága szerint összekelt Erzsébet főherczegnővel, Fridrik Eugen würtembergi herczeg' leányával, ki már két év mulva febr. 18. 1790 megholt; két nap mulva pedig szerette nagybátyjától, mesterétől, a' feledhetetlen Józseftől, kit febr. 20. veszte el, kellett megválnia. Atyjának Bécsbe érkeztéig Ferencz vivé a' kórmányt, melly alkalommal, mint örökös herczeg, jelen volt az ausztriai, porosz, és szász uralkodók' népes gyülekezetén is Pillnitzben, aug. 25. 1791. hol a' franczia lázadók' haladásai ellen tervezének. — Sept. 19. 1790. második házasságra lépett Ferencz, mint koronaherczeg, Mária Theresiával, IV. Ferdinand', mind a' két Sicilia' királyának, és Mária Karolinának leányával, a' nagy Mária Theresia' leányának méltó onokájával; febr. 29. pedig 1792. atyjának történt halála után ő lépett a' trónra, a' legnagyobb politicai forrás' közepette. Jun. 6. magyar királynak, jul. 14. római-német császárnak, aug. 5. pedig cseh királynak — ugyan azon esztendőben — koronáztatott. Még trónra lépte előtt, apr. 20. 1792. a' franczia köztársaság hadat üzen neki, és e' napon kezdődött a' világszerte örökké híres maradandó háború, melly a' waterlooi csatáig, 23. egész esztendeig tartott, melly hosszú had által Ferencz saját szivének olly nagy, 's tartományainak olly mély sebekkel adózó áldozatot tett. Ki mind e' mellett olly nagy lelkü és állhatatos vala a' bal esetekben is, hogy, ha őt minden hatalmasságok elhagyandották is: magas czélját szilárdul és rendithetetlenül üzendette volna. — 1793. aug. hónapban megtörtént Francziaország' hadüzenete Angol-, Holland- és Spanyolországoknak 's változó szerencsével kezdődött a' had. Ferencz kezet fogván e' három hatalmassággal, maga is jelen vala a' hadisereggel Németalföldön, és jóllehet a' poroszok, spanyolok és a' hassziaiak 1795. a' köz kötéstől elváltak, Francziaországgal békét kötvén; mindazáltal Ferencz a' német birodalmi sereggel egyesülvén, a' hadat a' francziákkal egyedül folytatta. — Az erényteljes fejedelemnél, ki igazságszeretete, szelidsége és joga által biztositatott, a' hosszú küzdés' valódi czélja vala a' törvények', vallás' és Európa' belső rendezetének épségben tartása.— 1797. A' francziák Stajerországba nyomulván, oct. 17. ugyan azon esztendőben az első béke Campo Formióban köttetett, melly által Ausztria ausztriai Belgiumot elvesztette, helyette Salzburgot nyervén. 1799. Anglia' közbenjárása mellett Francziaország' önkényes rendelése által, Olaszországban, egy új egyesség

keletkezett Oroszország és Ausztria között, melly mindazáltal a' marengói szerencsétlen ütközet után ismét felbomlott, febr. 9. pedig 1801. a' lünevillei béke köttetett, mellynek következtében Ausztria a' falkensteini grófságot és minden Rajnán túli 's Olaszországban az Etsch' folyón túl fekvő birtokokat elvesztette. — Ezen béke alatt Ferencz a' birodalom' boldogitására fordítá figyelmét. Ekkor készült többek közt honunkban a' Ferencz-csatorna, a' siketnémák' intézete Váczon; ekkor kelle épűlnie egy katonai academiának is hasonlóul Váczon, melly (1834, 1835, 1836.) Pesten építtetett, de mindeddig tökéletességre nem vitetett; végre ekkor (1805.) állott fel Pesten a' katholikus papok' fő nevelő intézete is. — Dec. 7. 1804. Ferencz, midőn t. i. Bounaparte első consul, egy tanács által, mint I. Napoleon, francziák' örökös császárának neveztetett, egy bölcs előrelátás végett Ausztria' örökös császárának Bécsben ünnepélyesen kikiáltatott. 1805. Napoleon Angliát fenyegetvén, ez Ausztriával és Oroszországgal Franczia ország ellen egy új frigyre lépett. Ausztria Franczia országnak hadat üzen; mikor pedig Napoleon Bajorországba nyomúl, a' bajor, würtembergi és bádeni valasztó-fejedelmek Franczia ország mellé állanak, az éjszaki német rész közönös marad, és az ulmi csata után, oct. 14—17. 1805. az ellenség Ausztria birodalom' belsejébe nyomulván, Bécset megveszi nov. 13. Az austerlitznél történt ütközet dec. 2. a' had' fordulatát tökéletesen elhatározá, és Ferencz Napoleonnal dec. 4. Sarvschitznél, Morvaországban, személyesen intézkedvén, Pozsonyban békét kötöttek, melly szerint Ausztria tetemes kárt vallott. Mély fájdalommal nézte Ferencz elenyészett szép reményeit, midőn az előbbi rendet, nyugalmat és bátorságot helyrehozni ohajtá; egyedűl hű alattvalói' örömzajos üdvözletében találá vigasztalást, őt febr. 1. 1806. megérkeztekor, miként fiú egy szerette szülő' viszonlátásakor örvendeni képes, örömözön közt fogadván. — Jul. 12. 1806. következett a' rajnai szövetség, mellynél fogva Napoleon a' német birodalmi alkotmányt többé elismerni nem akarván, Ferencz aug. 6. 1806. a' római-német császári méltóságot letette. Apr. 13. 1807. megholt a' császárnő, Mária Theresia, a' császár' magzatainak anyja. Jan. 6. 1808. harmadik házasságra lépett Maria Ludovica, főherczegnővel, Ferdinand főherczeg' és estei Mária Beatrix' leányával. Miután Ferencz a' poroszok' szerencsétlen ütközete' következtében közönös maradt (1806—7.); 1809. új erővel próbála szerencsét a' mindent meghóditni törekvő Napoleon ellen, és legnagyobb tűzzel lép föl a' csatamezőre. Azonban Napoleon' erős állása 's nagyobb ereje ekkor is meghiúsitá minden erőlködéseit. A' franczia sereg másodszor nyomult Ausztriába, Bécs maj. 13. 1809. megadta magát, és csak Aspernnél tapasztalá Napoleon, Károly

főherczeg' halhatatlan győzedelme által győzhetetlenségének igen érezhető ellentanúját. Erre ismét következék jul. 6. a' wagrámi szerencsétlen ütközet. Ezután köttetett oct. 14. a' bécsi béke, mellynek következtében Ausztria egyebeken kívül a' tengeri tartományokat is elvesztette. A' békét Napoleonnak, Mária Louiseval, Ferencz császár' legidősb szülöttjével mart. 11. 1810. történt egybekelése pecsételte. Ez azonban csak tiszta politicai ürügy vala, valamint az is, hogy Ferencz Napoleonnal összeszövetkezett, mit a' következmény eléggé bebizonyított. 1812. Ausztria a' franczia seregnek oroszországbóli visszatértekor közönösnek nyilatkozik. Midőn pedig Napoleon a' köz békeségről hallani mit sem akart, sőt Ferencz' ajánlatát sem fogadá el, Ferencz minden erejét veje ellen fordította. A' csata, melly aug. hónaptól 1813. mart. végeig tartott 1814., Lipcsénél megtörténik, és a' szövetséges seregek Franczíaország' határaiba jutnak. E' csata határozá el Európa' boldogságát, Napoleont pedig annyira elgyengité, hogy magát többé össze nem szedhette. A' szövetséges seregek égesz Párisig eljutván, Napoleon' sorsát végkép eldöntötték. Ez uralkodásról lemondani kényteleníttetvén, császári nevének megtartása mellett Elbába számüzetett. Azonban míg a' szövetséges fejedelmek Bécsben a' köz béke' helyreállításával 's az európai tartományok' rendbeszedésével foglalkoztak, azalatt Napoleon Elbából kiszökött, 's Párisnak ismét urává lett; de a' waterlooi ütközet őt végkép megdönté, 's a' megkárosodott európai fejedelmek tartományaikat ismét vissza nyerék. Ferencz császár is az olly messze terjedő birodalmának hasonlókép fejedelme 's ura lett. — Apr. 7. 1806. harmadik neje is meghalt, 's nov. 10. ugyan azon esztendőben nyegyedszer házasodott meg, egybekelvén Mária Karolina Augustával, Miksa József, bajor király' leányával. — Ennyi viszonyokon átesvén, 's olly nagy áldozatokat viselvén a' derék fejedelem, már ezután fáradhatatlanul törekvék népe' boldogsága után. Uralkodása' hátra lévő éveiben mennyit tett birodalma' javára, hogy egyebeket mellőzzünk, a' mi jó hazánkban az: hogy a' törvénykezési renden igen sokat segített. Ferenczé azon dicsőség, hogy a' magyar nyelv' virágoztatása, tanittatása 's törvénykezési nyelvvé tétele törvényesen elhatároztatott; hogy magyar tudós társaság állittatott fel; 1830-ban pedig törvénynyé tétetett, hogy senki a' magyar nyelv' értésé nélkül hivatalt ne kapjon, és hogy senki a' magyar nyelv' kellő tudása nélkül ügyvédi vizsgálatra ne bocsáttassék; végre hogy az 1832-dik és következő években tartatott országgyülésen a' magyar nyelv törvénynyelvvé emeltetett, az urbéri munkálatok is országgyűlési tanácskozások alá vétettek, 's a' t. Ennyi és még számtalan jótékony rendeletei után, midőn folytonosan gondoskodék alattvalói' jóllétéről,

mindenek' nagy bánatára, miután a' nagy beteg ágya körül állóktól 's kedves övéiktől szivrázólag elbúcsúzék, mart. 2. 1835. csendesen elhunyt, életének 67. 's uralkodásának 43. évében.

Ferenczy (István), jeles magyar képfaragó, szül. Rimaszombatban, febr. 24. 1792. Atyja lakatos lévén, őt is azzá akará képezni. Budán a' rajzolás elemeit megtanulván, mint lakatos legény, Bécsbe ment, hol a' sz. Anna academiáját szorgalmatosan látogatta, és a' rostélyzatot rajzolgatta, rézre, aczélba metszett, viaszból alakolt, 's 3. esztendő alatt, többszöri jutalom osztáson, övé lett az első díj. Mind ez ipara mellett sem sikerül F. további haladása, ha egy bécsi polgár 's aczélgyár' tulajdonosa őt nem pártolja. Az augustiniánusok' templomában lévő Krisztina' emléke őt Canovához, Rómába, édesgeté. Canova őt, jóllehet kitől sem vala ajánlata, jeles bizonyítványai mellett, felfogadá. Azonban három hónap mulva Kaunicz herczegnő akaratából Thorwaldsen műteremébe költözék által, hol Thorwaldsen őt legjobb tanítványai közé számlálta. Itt készítette ő a' kis Venust, és Csokonai büsztjét bajuszszal és mentével, melly köz tetszést nyert. 1819. főherczeg nádor, József, Rómában lévén, Thorwaldsen' műteremét meglátogatta, hol F. műve a' nádor' szemébe ötlik, kinek hasonlóúl tetszést, és a' mellett, ha Thorwaldsennél marad, három esztendeig évenkint 350. pengő forintot, kettőig pedig minden esztendőben 600. pengőt jutalmul nyert. Nagy rugó vala ez az ifjú művészen, mert, látván a' méltánylást, még nagyobb szorgalommal művészkedett. — Több jeles művei közt említendők a' pásztor leány (1821.) márványból. Az esztergomi templomban: sz. István mártyr (1831.) »az üdvözült lélek» 's egy márvány ravatal, a' művész atyja' és anyja' hamvainak, 's több jeles művek, mellyekre hazánk' nagyjai segítvén, adának alkalmat a' derék művésznek.

Fergeteg, a' leg meglepőbb 's legszebb látomány, melly nálunk meleg évrészekben egyedül akkor mutatkozik, midőn a' több napok óta összeverődött, gyakran hihetetlen gyorsasággal előtermett felhők között a' berz súlyegyen' felháborításából, berzkiürítés, zápor, szapora villámok származnak, olly ijesztő 's mégis méltóságos menydörgések és ropogások között. A' szakadatlan tartó kigőzölgés következtében az ég' egy vagy több helyein feltünőleg szaporodó felhők néhol szemkáprázztató fehérségüek, néhol komoly szürkés és átláthatlanok. Illyenkor, míg fokonként a' nehéz idő' közelítésével az ég besötétedése növekszik, a' tikkasztó levegőben a' szerteszét czikázó zivatarok a' természet' ünnepélyes csendét háborítják. A' zivataros felhők csak akkor záport, nem ritkán jeget árasztanak, midőn egyet kettőt villant az ég. A' fergetegek, mellyek leginkább meleg tartományokban 's meleg vidékeken uralkodnak, ollykor elmulnak, de ismét visszatérnek; így p. o. Svajczban

erősebbek, mint a' lapályokon. A' mint a' zivatar lassanként elmúlik, a' felhők is jobban szürkülnek, a' villámok enyhébbek lesznek, a' felhők foszlakodni kezdenek, az eső megszünik, és a' derült égen jótévő napfény vidámitja fel a' természetet. Nálunk télen a' fergetegek vagy egyes villámlások, előjelei a' nagyobb hidegnek.

Fernambuco, vagy Pernambuco, Brazilia' tartománya, 602,000. lak. 144. négyszegü mföld. hasonnevű fővárossal 62,300. lak. Gazdag czukor-, dohány-, pamut-, czitrom-, ananász-, braziliai fa-, szarvasmarhával 's a' t.

Ferney, Ain franczia departementben falu, Genuától egy német mértföldnyire, 600. lak. kik többnyire protestansok, XIII. 's XIV. Lajos alatt kénytelenek voltak kivándorlani, hogy a' vallásos üldözést elkerüljék. Nevezetes Voltaire-nek benne tartózkodásáról, kinek lakóvárát örökösei birják, 's nézői gyakran vannak.

Ferrara, hasonnevű delegátiónak, melly 50 1/4. mföld. 186,000. lak. számlál, erős, nagy, de lapályos és egészségtelen fővárosa, Pó folyó' egy ágánál, 25,000. lak. Van 4. külvárosa, 100-nál több temploma, egyeteme, muzeuma, könyvtára, mellyben régi kéziratok, régiségek találtatnak 's a' t. — Ferrara' fénye Estei herczeg' uralkodása' idejére tétetik; míg 1597. a' herczegség VII. Kelemen pápa által, mint megürült feudum, az egyházi státushoz kapcsoltatott. — Sz. Anna kórház' sötét 's nedves tömlöczében Tasso (l. e.), II. Alfons herczeg által, 7. esztendeig sanyargattatott.

Ferro, vagy Hierro, legnyúgotibb a' canari szigetek közől, 5,000. lak. 4 1 2. négyszegü mföld. Nevezetes egy régi hársfáról, melly kerületében 120. láb. számlál, 's melly leveleiben 's ágaiban a' felhőkből annyi vizet gyüjt, hogy a' fa alatt lévő viztartóból soha sem fogy ki a' vizi miért is a' vízben szükölködő lakosoknak nagy hasznú.

Fertő, Soprony és Moson vmegyék közt fekvő tó, Magyarországban. Hossza 4., szél. 1 1/2. mföld. Néha kiárad, és ekkor sok kárt okoz. A' körül lévő nádasban sok vad lúd, récze, vizityúk 's más vizi madár találtatik. Vize kevéssé sós, miért hallal nem bővelkedik.

Festetics (György gróf), szül. 1754. Már gyenge korában vonzódást érezvén a' katonasághoz, hadi szolgálatra állott, hol jelesen katonáskodván, rövid idő mulva kapitányi rangra emeltetett. Atyja' halála után innen búcsút vevén, az egész — már akkor is nagy — birtokát átvette, 's rendkivüli szorgalommal adá magát a' mezei gazdaságnak, úgy; hogy önérdekét tudta párositni a' közjó' előmozditásával. Gyámolitója vala ő a' tudományoknak, művészeteknek, tudósoknak, ezeket, ajándékokkal halmozva, serkentvén fel. Neki köszöni a' magyar haza Keszthely' mezővárosában felállitott Georgicon nevü gazdaság-iskolát, mellynek híre 's közhasznú hatása országszerte elterjedt, sőt külföldre is hatott. (A' Georgiconhoz tartozó füvek és gyümölcsös mag kertek

jeles ritkaságokkal dicsekednek). Tett e' mindenkor hála-érzettel említendő férfiú még számos hazafiúi alapitványokat is, mellyek őt örökös emlékül vésték a' magyar szivekbe. Mh. 1819. Apr. 2.

Festő korom (Kienrusz), midőn gyántával dúsfák, vagy gyökerek, vagy gyántával vegyített fa bezárt helyen felmelegittetnek, füstjök pedig egy nagy szobába eresztetik; akkor a' füstből, meghülés után, valami pelyhes por tétetik le, melly festőkoromnak hivatik. Olaj firnaissal vegyest használtatik a' könyvnyomtatóktól és mázolóktól. A' festőkorom enyvvel, mézgával (gummi) ha pogácsa formákban szedetik, képezi a' görög, török, vagy a' keleti tentát, mellynek legfinomabb neme a' tusch.

Feszler (Ignácz Aurel), evang. superintendens, és consistorialis elnök Saratowban, Porosz-Slesiában, szül. maj. 18. 1754. Tarandfalván, Moson vmegyében, Magyarországban, hol atyja, nyugalmazott őrmester, egy vendégfogadót birt árendában. Szigor vallásos nevelése után 1773. kapuczinus lett Bécs mellett, Mödlingben, honnét 1783. a' bécsi zárdába tétetett. Ugyan ez évben II. József császár őt kezdetben lectornak, miután pedig hittanár lett, a' lembergi egyetemben keleti nyelvek 's ó-testamentom' tanitójának nevezte, és ekkor F. a' kapuczinus rendből törvényesen fölmentetett. — 1787. »Sidney» czim alatt egy szomorú játékot hozott a' színpadra, miért, minthogy iránya veszélyes volt, pörbe idéztetett. Ekkor F. Boroszlóba futott, hol Korn nevű könyvkereskedő által barátilag fogadtatott, 's csak hamar Carolath herczegnél nevelő lett. — 1794. az evang. vallást vevé föl, és 1796. Berlint választván lakhelyének, megházosodott, 's csekély alkalmaztatása 's irása által élődött. — 1803. Berlint elhagyván, Kleinwall nevű falusi kisded jószágára húzta magát. Itt a' háborgós idők miatt igen szomorú helyezete lévén, csak jótékony adakozásokból tengődött, míg végre 1809. udvari tanácsnok czímmel Pétervárra, Newsky-Sándor academiájába 2,500. rubel fizetéssel keleti nyelvek és philosophia professornak meghivatott. Azonban itt sem maradhata tovább, atheismusról vádoltatván, tanitói állását elveszté, fizetését mindazáltal megtartá, a' törvényhozói biztosság' tagjául, választatván. Ekkor Wolskba vette lakását, a' saratowi gouvernementban felsőbb engedelemmel. Végre 1817. Sareptába, a' hernhuterek' főhelyére ment, 's ott 1820. superintendensnek és consistorialis elnöknek választatott, hol 1840. megholt. — Számos irományai közől jelesebbek: Aristides und Themistocles (2. rész. Berlin, 1792.) — Alexander der Eroberer (ugyan ott 1797.) — Mark Aurél (4. kötet. 1799.)» — Mathias Corvinus (2. kötet.) — Attila. Legjelesebb munkája: »Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen. (Lipcse 1812. 10. kötet.)» — ehhez hasonlót még nem birunk. Különösen pedig érdekes: »Fessler's Rückblick auf seine 70-jährige Pilgerschaft.» (Breslau 1826.) 's a' t

Feudum. A' közép kor' találmányai 's itt ott hagyományai közé tartozik, midőn egész Európát ellepte, 's a' kor szelleme hőse volt, a' lovag kor' méltó szüléje. Abban áll, hogy meghatározott föld birtokért 's ahhoz tartozó jogokért bizonyos, többnyire lovag, az az; katonai szolgálatok, itt ott adók is adassanak. Az, ki a' birtok' jogát adja, egyenes úrnak (dominus directus), ki pedig a' kiszabott szolgálatért, adóért, vagy összesen mintkettőért nyeri azt, haszon úrnak neveztetik. Lehetett azonban még ezen utóbbinak a' hasznot tovább is adni, de a' főuraság mindig az elsőnél maradt.

Fez (Fes), éjszakafrikai királyság, fő része a' Marocco császárságnak, 5. mill. lakos. 4,200. négyszegü mföld. Fővárosa Fez, melly 88,000. lak. számlál, régi 's új Fezre osztatik. Sultánnak lakhelye. Házai — a' várbéliek — égett vályogból épitve, többnyire egy emeletüek. Utczái kövekkel ugyan kirakvák, de szükek, egyenetlenek, 's igen tisztátalanok. Vannak itt kén- 's vas-fürdők, mellyek igen látogattatnak; továbbá sok 's híres iskolák, 's nevezetes könyvtár, 100. láb. magas toronynyal ellátott több mecsetek, 's jó gyárok. Barbáriában legszebb városnak mondatik lenni. Kereskedése élénk.

Figefa, Linné szerint az egylakiak, a' természetes rendszer szerint pedig a' külnövetüek osztályába, a' figések' családjába tartozó növény. Déli Európában szabadon tenyészik; nálunk pedig nagy gonddal ápoltatik a' tehetősbek' kertjeiben, gyümölcse miatt. A' figefának gyümölcsét nyersen is meg lehet enni, de nagyobbrészint megszokták szárítni (aszalni). A' kereskedésben három nevezetesebb faja fordul elő: 1-ször. keleti vagy smirnai, 2-szor. az olasz, vagy genuai, és 3-szor. a' franczia vagy marseillei. — Az ugynevezett figesajt, melly Spanyolhonból és Portugalliából hozatik hozzánk, a' legszebb figékből, mondolával, dióval 's finom fűszerekkel vegyitve, sajtidomban nyomatik, 's utolétkül, csemege gyanánt használtatik.

Financz-tudomány a' státus' bevételeinek 's kiadásainak helyes elrendezését foglalja. A' mint pedig a' státus-kormánynak a' bevételek 's kiadások körüli foglalkozása napról napra bonyolodottabb 's nagyobb tekintetü, úgy a' Financz-tudomány is napról napra szükségesebb, főkép azon országokban; mellyeknek constitutionalis rendszere megengedi, hogy a' nemzet' képviselőji kormánynak a' státus bevételei 's kiadásai körüli foglalkozásába avatkozhassanak, 's a' budgetet (l. ezt) valamint a' státus adósságai 's ne talán új kölcsönről módokat meghatározhassák. Ezen tudomány az újabb idők' gyümölcse; és még ezekben sem volt annak rendje szerint a' nemzeti-gazdaságtól (Oeconomia nationalis) és a' státus kormányzásának egyéb ágozatáitól illendően elkülönözve; mig a' híres Jacob és Soden gróf annak határit a' theoriában nagy

ügyességgel megszabták, midőn a' gyakorlat is lassanként, főkép ott, hol azt a' nyilvánosság szükségessé teszi, ahhoz alkalmaztatik.

Finnek. Éjszakeurópai nép' ezen főtörzsöke, mellyről már Tacitus is tesz említést, hihetőleg mongoloktól veszi eredetét, 's norvégek-, oroszok-, később pedig svédektől hódíttatott meg. Most Scandinaviától Ázsia' északi részébe terjed el. Legkedvesebb lakhelyeik valának kezdetben az erdők 's mocsárok, honnan magokat mocsárlakóknak is (suamolainen, saját nyelvökön) nevezték, 's fő foglalatosságaikul a' vadászatot 's halászatot választották. Most egy része együgyű, pásztori, kóborló módon él; másik része földművelést űz, 's a' pallérozottságnak bizonyos lépcsőjén áll. — Színök barnakék. Testi alkotásuk erős, 's minden viszontagságoknak megfelelő. E' felett ők komolyak, vitézek, rettenhetetlenek, állhatatosak, fáradhatlanok, vendégszeretők, de egyszersmind makacsok. Kitetsző hajlandóságuk van a' hangászatra 's költészetre.

Finnland (Suomennia), 1809. óta orosz nagy fejedelemség 1,378,500. lak. 6402. nsz. mf. Áll 1.) a' finnlandi nagy fejedelemség' azon részeiből, mellyeket Svédország 1721. 's 1743. engedett az orosz udvarnak; 2.) a' finnlandi nagy fejedelemségből, mellyről Svédország 1809. lemondott friedrichsmanni béke következtében, az Oroszország' részére. 3.) Ugyan ezen béke következtében, a' Svédországtól elvett Osternbottennak 's Lapplandnak részeiből. — E' nagy fejedelemségnek kórmányoztatása a' többi orosz tartományokétól egészen különbözik. A' kórmánytanácsnak, melly 14. tagból áll, elnöke egy főkórmányzó. — Fő folyója Kymmene. Földjét kősziklák, tavak, posványok, homokos tájékok, erdők borítják ugyan el jobbára, de vannak mégis termékeny részei. — A' lakosok finnlandiak, svédek 's oroszok. Fővárosa Helsingfors, legnagyobb városa pedig Abo.

Firnász (fénymáz)-nak minden fénylő 's nedvességben nem változó máz hivatik. A' firnász, mellyben néha festékek is vegyíttetnek, különbféleképp készíttetik; így a) durvább festészetre és mázolásra való firnász készül: ha 100. rész olaj, 6—12. rész gelét' (lytrargirum) vegyülete kavarás között sürűségig lefőzetik; b) finomabb és tisztább munkára egyedül len és mák olajból, azonban előbb a' napon vagy gyenge tűzön kiszikkasztatik; c) kőmetszésre, szörb sürűségig kigőzölgött len olaj; d) könyvnyomtatásra való: egy serpenyőben lángolásig melegített lenolaj, födővel betakartassék, hogy a' kiütendő lángolása elfojtódjék, a gőzöl gés pedig mérsékelt hőségben folytattassék az olajnak 1/6 maradtáig; e) bársony festészetre salmiákkal vagy salitrommal főzetik; f) üvegragasztásra miniummal főzött olajból készül; g) fal védelmezésére 1. rész főzött olajba 1/10 gelét 's 2. rész gyanta tétessék, 's forrón a' falra kenes-

sék; h) a' vas bemázolására egy font lisztté tört 's megszitált tégla por 's 1 4 font gelét dörgöltessék lenolajjal, 's eresztessék fel terpetin szeszszel. Ha e' firnászszal a' tiszta vas kétszer bekenetik, azt még a' tenger vizében se fogja meg a' rozsda; i) gipszalakokra való firnász készül: 300. r. közönséges firnász, 160. r. réz 's vas szappan (ez áll 4. r. kékkő-, 2. r. gáliczkőből, len olajból), és 100. rész tiszta viasz a' sürűségig felolvasztassék.

Fiume, ezen fővárosa a' 6 1/2 nsz. mföldű magyar tengermelléknek, fekszik az adriai tengernél, hol Fiumera kis folyam a' quarnarói tengeröbölbe szakad. Fekvése kellemes. Utczái belől szélesek, szép 3—4. emeletű épületekkel ellátva. Legnevezetesebb épülete a' Casino, melly egy fiumei Adamich nevű polgár által, kinek e' város igen sokat köszön, finomabb izléssel épittetett. A' város fölött, egy sziklabogon, függ a' Tersat nevű hajdani frangepán-vár, régi erős 's terjedelmes romjaiban. (Ilt Nugent gróf, tábornagyi helyettes, korunknak egyik hőse, azt magának megszerezvén — művészeti kincseinek gyűjteményét, mint egy muzeumban akarja lerakni). — Vannak Fiumének számos kő 's fa töltései (ezen utolsókat is keményen szándékoznak fölépíteni); már most 9—10,000. lak., váltó törvényszéke, egészségre ügyelő hivatala, gymnasiuma, 's több gyárai. Kereskedési tekintetben is figyelemre méltó e' város, főleg pedig a' kenderre nézve.

Flaccus (Cajus Valerius), római költő, Páduából. Fiatal korában 's szegeny körülményekben holtmeg. Költeménye »Argonautica» 8. könyvben, sok helyen szép. Kiadói: Heinsius (1680.) Burman (1724.), Dureau de la Malle (1811.) és Weichert (1818).

Flamines, így neveztettek rómaiaknál azon papok, kik valamelly istennek különösen tevék az áldozatokat. Kezdetben csak három illyen flaminek voltak, kiket Numa rendelt, egy t. i. Jupiteré, másik Marsé, harmadik Quirinusé, végre 15. vala. Öltözetök hosszú 's egészen fehér volt. Mindegyik flamen azon istentől neveztetett, kinek szolgált. A' legelsőnek (Flamen Dialis) saját lictorja, a' tanácsban helye, és különös joga vala, mellynél fogva egyéb hivatalokat is viselhetett.

Flibustiak, az angol és franczia tengeri rablók egyesülete Amerikában. IV. Henrik franczia király' meggyilkoltatása után (1610.), sok franczia sz. Kristof' szigetén keresett menedéket; innen elüzetve, sz. Domingon és Tortue szigeten telepedtek le, kikkel sok angol is egyesült. Foglalatosságuk, és élelemkeresetük a' bika-vadászat, és tengeri rablás volt. E' csekély számú, de vakmerő rabló, halált nem ismerő merészséggel támadta meg a' kereskedő hajókat, sőt utóbb a' fegyveres hajókkal is megvitak. Leginkább a' spanyol hajókat, melyek Amerika' kincseivel Európába eveztek, háborgatták. Spanyolok a'

flibustiáktól szenvedett számos szerencsétlenségeik által olly nyúlszívűekké tétettek, hogy ritkán mertek ellenállani. Utóbb a' partokra is kiszállottak, 's a' spanyol városokat dúlták. Rablás előtt mindegyik az ég felé emelt ujjakkal esküdött arra, hogy a' martalékból mitsem rejt el magának; a' zsákmány egyarányosan osztatott el; a' sebesültetek kapták az első, és jobb részt, az elestek' részét rokonai vagy baráti, ezek' nem létében a' szegények. A' vezér csak akkor kapott többet egyebeknél, ha kitűntette magát. Fontos feltételeiket mindig imádsággal kezdették. — Végre a' franczia és angol kórmány' rendszabásai megzabolázták a' rablókat. Ezeknek utódai a' sz. Domingo' nyug. felén lévő franczia gyarmatok. 18-dik szazad' elején egészen megszűntek a' flibustiak' rablásai.

Flóra (görögöknél Chloris), rómaiaknál a' virágok' istennője, kinek vig, de kicsapongó ünnepei (floralia) april. 28-tól maj. 1-ig tartattak. Szép asszonyi alakban, fején vagy bal kezében virágkoszorúval, jobb kezében a' bőség' szarvával ábrázoltatik.

Florencz (olasz. Firenze), a' toscánai nagy-herczegség' fővárosa, nagyherczegnek 's érseknek lakhelye, kies 's termékeny völgyben. Arnó folyam által két egyenetlen részre osztatik, mellyeket 4. kőhid kötöszve, mellyek közől legnevezetesebb a' della santa Trinita' hidja (1557. épült). Van 93,000 lak. kik sok gyárokkal és nevezetes kereskedéssel foglalkoznak. Van 17. nyilvános piacza, 170. temploma, 89. kolostora, 160. nyilvános képszobra. Templomai közől kitünőbbek: Santa Maria del Fiore, mind nagyságára, mind ama pompás, Brunelleschi által épitett, kupjára nézve — mellette áll a' diszes harang torony, ellenében a' St. Giovanni 8. szögletű keresztelő kápolna; Ghibertitől 's Pisano Andrástól érczből öntött ajtókkal. Továbbá, St. Croce' temploma, melly a' régi 's új művészség' emlékeinek kincsein kivül, legpompásabb honi sirboltokat, u. m. Angelo Mihál-ét, Dante-ét, Macchiavelli-ét, Galilei-ét, Aretino-ét, Alfieri-ét 's a' t. foglal magában. St. Spirito', St. Trinita', St. Marco', St. Annunziata', St. Maria Novella' templomai 's a' t. Palotái közt említendő a' Corsini, Guerini, Pitti palota, mellyeket legszebb 's legtöbb festések diszesitnek. Pitti palota 900. szobát számlál, 's I. Cosmus' idejétől a' nagyherczeg' lakhelye. Ennek 8. teremében nevezetes képgyűjtemény van. — Nyilvános könyvtárai közt leggazdagabb a' Lőrintzi könyvtár, 120,000 kötetet, 's 4,000. kéziratot foglal magában. Van egyeteme (1443. alapittatott), 's több intézetei. Ezekhez tartozik a' szép művészetek' academiája, academia della crusca, melly a' nyelv' csinositásával foglalkozik; academia de Georgofili, a' földmüvelés' előmozditására 's a' t. Több játékszinei közől nevezetesek a' della Pergola, 's a' del Cocomero. —

Florencznek leirhatatlan bájoló erejét nem csak a' jelen gazdag és fényes állapotjában, hanem a' dicső előidőben is kell keresni. A' művészség és tudományok itt virágoztak legjobban, 's itt termettek legnemesebb gyümölcsöket. — Környéke virágos kerthez hasonló. A' város melletti mulató Cascine nevű erdőcske naponként, de főleg ünnepnapokon, tömve van Florencz' lelkes polgárival. A' nagyherczegi kastélyok, Poggio imperiale, Carreggi, Pratolino (Apennin szobrával), Poggio a' Cajano, mellyekre a' természet 's mesterség pazarolva szórta ékességeit, mint annyi bájoló helyei Florencznek — 's ez oknál fogva la bella (szép) melléknevét méltán viseli.

Florida, 1822. óta éjszakamerikai statusok' birtoka. Határai Alabama, mexicoi tengeröböl, Georgia, 's atlant. tenger, 34,700 lak. Suwaney folyó kelet 's nyugoti Floridára osztja. Nevezetesebb folyói még Missisippi, St. John, St. Mary. A' Mayaco tava, a' pensacolai öböl, sz. Lélek, a' Charlos 's Chatain öböl, Sablé foka is méltók említésre. Lakosai bennszülettek (Creekindusok és moscoculgok), kik tulajdon fejedelmektől függnek, 's európaiak, (spanyolok, francziák, angolok 's görögök). Levegője nagyobb részt egészséges. Földje a' termesztmények' minden nemében gazdag.

Foe, vagy de Foe (Daniel), termékeny politicai angolíró, szül. Londonban 1663. A' Dissenter nevű iskolábani neveltetése után egy harisnya kereskedőhöz inasnak állott, 's mint illyen, minden szabad idejét olvasásra fordította. II. Jakab' uralkodása alatt kiütött pártoskodás őt igen elragadá, 's már kora' 21. évében, mint politicus iró, lépett fel. »The Review» czimű folyóirata, mellyben III. Vilmos dolgait védte, nagy részvételt nyert, 's jelesen megjutalmaztatott. Egy pamphlet miatt, mellyben a' püspöki egyházat megtámadta, parlament' részéről szégyen-helyre, pénzbüntetésre és két évi fogságra itéltetett. Több munkát is irt. Mh. Londonban 1731.

Fogadás (pactum). Valamint mindenkinek természeti joga vagyon mind azt mivelni, tehetségeinek 's vagyonának kezelését akaratja szerint használni, mind addig; mig másoknak hasonló szabad külső működési köre meg nem sértetik: úgy bizonyosan joga vagyon másokkal szabad válalkozás (fogadás) által viszon igéret' következésében személyes jogai' korlátit megszoritani, vagy terjeszteni. Azon külső tettet, melly által az új jog létre jő, fogadásnak (pactum) neveztetik. Fogadást minden erkölcsi lény (sittliche Wesen) szabadon köthet, mert az ember' eredeti jogához tartozik, külső független munkálkodási körét, másoknak kitárni, vagy előttök bezárni. Az ember terjeszti jogkörét, midőn fogadás által másoknak anyagi vagy lelki tehetségére 's javaira

jogot nyer; megszoritja pedig, midőn másoknak anyagi vagy lelki tehetségére 's javaira hatalmat ad. Ámbár az ember illy módon jogai' korlátit igen megszoríthatja, magát mindazáltal a' dolgok' sorába soha sem alacsonyitja le. Személyes jogai örökké személyéhez ragasztva maradnak, 's minthogy minden fogadás csak addig lehetséges, mig a' személyesség (personalitas) fennáll, ennek megszűntével (ha ez lehetne) pedig minden jog — tehát a' fogadási jog is — megszűnik; világos ott, hol a' személyesség a' dologiságtól elvál, a' jogbéli megszoritás is — bár milly módon történt ez — megszűnik.

Fogadás, (votum) vallásos értelemben olly igéret, mellyet valaki önakaratból tesz, mellynél fogva magát bizonyos dolgok' teljesitésére kötelezi. Illyen fogadás szokott tartatni a' szerzetekben, melly közönségesen három tett dologból u. m. szegénység, szüzesség és engedelmességből áll. Minden szerzetnek van ezenkivül még egy negyedik fogadása, mellyre az, ki magát e' háromra kötelezi, a' negyediket is tartozik megtartani.

Fogoly, madár, a' tyúkok' rendébe tartozik; orra rövid 's boltozott, lábai, mint a' fáczányé, de rövidebbek, a' rövid csüngő farkban 14—18. vezér toll van. Belső alkatok majd mint a' fáczányé. A' f-k déli és mérsékelt tartományokban laknak; némellyek a' hegyesköves, mások pedig a' mezős helyet lakják. A' nő nem igen különbözik a' himtől; évenkint egyszer vedlenek; ételök mag, hüvelyes vetemény, szem, zöld vetés, gyenge fű, bogarak, férgek; fiaikkal egy évig társaságban élnek. Tojásaik 6—22. Igen izes húsokért vadásztatnak.

Fojtólég (azotum), a' természetben szélesen elterjedt anyag. A' gőz környékes légből, mellynek 2/3 részét teszi, igen egyszerűen elhúzatik villó vagy vás égő testeknek szabad lég huzamától ment üveg tétele által, meggyújtván t. i. a' villót gyújtó üveg által, mire az a' bezárt lég savitó részének utolsó folytáig lángol, a' hátra maradt lég fojtó, melly izetlen büzetlen az élet fentartására, valamint az égés folytatására, nem önmagában, de a' savitó hiánya miatt, alkalmatlan. Ez epén és zsiron kivül, az állati testekben, különösen pedig a' hasban bőven, úgy a' gombákban is bőven foglaltatik, 's ezen alkotó rész kitünő mennyisége teszi őket olly tápláló eledelekké. A' fojtó enyhiti az égésnek és lélekzésnek hirtelen folyamát, midőn amazokra a' savitónak akadályoztatja az egész hathatós befolyását.

Fojtósav (acidum nitricum). A' salitromtól, hol hamaggal (potassa) vagyon összekötve, vitriol öntésére elválik. A' fojtósav szinetlen, gyenge saját szagú 's igen savanyú folyóság, a' kék növény festékeket veresre változtatja, az állati anyagokat szét rontja, 's egyszersmind sárgára festvén, csak a' nagy hidegben fagy meg. A' vízhez nagy vonzódása van,

mert ha üvegből kigőzöl, azon pillanatban a' lég nedvével felleget képez. A' vízzel vegyített fojtósav választó víznek neveztetik, mellyet az orvosi tudományban, mint összpontosítottat, ételő szernek használnak. A' fojtósav' alkotó részei 1. rész fojtó és 4. savitó. Használtatik az érczek' rozsdás felülete' tisztítására, csontművek' festésére. Ha csak kevés kénsav vétetik a' fojtósav' elválasztására, akkor származik az úgy nevezett acidum nitri fumans, mellyben meggyújtott szén lobogva ég, 4. rész borostyán olajjal vegyülten nagy lángolás között gyántás anyagot, művészeti moschust képez.

Fok a' tengerbe, tavakba, folyókba benyúló 's többnyire hegyes, száraz föld. Leghiresebb a' Jó reménység' foka. Honunkban pedig: Sió-fok a' Balatonban, és Dunafok Pesten alól.

Folard (Chevaliers Charles de), híres haditudós, szül. Avignonban 1669. febr. 13. Kora' 16. évében állott hadi szolgálatba, 's csak hamar előre is lépett, mi neki alkalmat nyújtott ismeretei' kimutatására. Szorgalmasan olvasá Caesart, 's ennek elvei szerint intézé el a' hadat. Spanyolországi hadban Vendomi herczeg őt tábornoki segéddé nevezte, tervet csinált Hostilia 's Cassano' elfoglalására, 's Maplaqueti csata után fogságba került. 1714. a' törökök ellen Maltában igen jelesen viselte magát. Ezután F. II. Károly, svéd királynál állott szolgálatba; de ennek holta után ismét vissza tért honába. 1719. Berwicky herczeg alatt utolszor harczolt, miután magát egészen a' hadi tudomány' tanulására szentelé. Mh. 1752. Avignonban. Fő munkája, mellybe új találmányait is beszővé, Polybius' magyarázata (Commentaires sur Polybe).

Folyamodás (recursus). Ha valaki jogaiban szenvedett sérelmeknek orvoslása végett, az arra felhatalmazott törvényhatóságú személyt illendően felszólítja, folyamodni mondatik. A' folyamodás vagy személyes, vagy írásbéli. Személyes, ha élő szóval, írásbéli, ha iromány által történik. Ezen utolsó különbözik a' kérelem levéltől, mert ennek szorosan csak ott van helye, hol a' kivánság' teljesítése csupán szivességtől 's kegyelemtől függ. — Továbbá folyamodásnak neveztetik a' királyhoz, vagy annak helytartójihoz némelly tárgyban intézett iromány is, mit elfogadni, vagy félre vetni — hatalmában áll.

Fontainebleau, csinos város a' Seine-Marnei franczia megyében. 7,400. lak. egy királyi várral, mellynek talpkövét I. Ferencz tette le. Itt írattak alá az 5. nov. 1762. Franczia-, Angol-, Spanyolország, 's Portugal közt köttetett béke' előczikkelyei. Itt tartotta Napoleon VII. Pius pápát fogságban, 's itt írta alá Napoleon magát 1814. april. 11. a' franczia koronáról lemondását. — Környékén nagy erdőség, 's jó szőlőhegyek vannak. Szőleje Franciaországban a' legjelesebbnek tartatik, 's Párisba hajókon nagy mennyiségben szállítatik.

Fontana (Domenico), híres építész Rómában, szül. Miliben. Montalto bíbornok őt építő művészévé tette, 's általa igen sokat építtetett. Midőn pedig Montalto pápa (V. Sixtus) lön, új palotát építtete vele, Diocletián' fürdőjihez közel. A' többi pápa által, Péter' temploma előtt kezdett díszgúlát (obeliscus), melly akkor még részint romok alatt feküdt, 1586 F. végre hajtotta. Utóbb még három illyen díszgúlát emelt föl romok alól F. Többi építményei közől nevezetesek a' vaticanumi könyvtár' hajléka, és a' vízvezeték. VIII. Kelemen alatt azzal vádoltatott, hogy a' közhaszonra rendelt pénzt eltékozolja, 's így a' pápa' udvarából elbocsáttatott. Ekkor a' két Sicilia' királya által meghívatván, 1595. Nápolyba ment, mint királyi építész 's földmérő. Itt több csatornát, mellyek által, az aradás meggátollatott, és egy utat a' tengeröböl' hosszában, 's a' fővárosi királyi palotát építette. Mh. Nápolyban, 1607.

Fontinaliak, a' rómaiak által a' kutak' 's források' tiszteletére évenkint tartatni szokott ünnepélyek. Ekkor minden kút és forrás koszorúkkal ékesíttetett fel, virágokat hánytak beléjök; 's víg játékok tartattak késő estig. Egeria' 's Inturna' ünnepei főleg említendők itt.

Fordítás-nak a' literaturában nevezünk olly munkát, melly más nyelvben, mint azt a' szerző írta, jelenik meg. A' jó fordítás megkívánja az eredeti gondolatok', character', 's toll' megegyezését általánosan 's egyesekben, mihez tökéletes nyelv, 's dolog-ismeretség kívántatik; továbbá finom ízlés 's tehetség magát más állapotjába helyeztetni. A' feladás így történhetik. A' fordító úgy fejezze ki magát, mint azon író fejtette ki, ha a' fordító' nyelvén írhatott volna; hol természetesen a' fordítandó nyelv' művelési fokára tekintettel kell lenni. — Legrégibb fordítók az egyptomiak, ezek után a' görögök. A' rómaiak többet utánoztak, mint fordítottak, de mégis Cicero Aeschines 's Demosthenes' néhány' beszédeit valóban át fordította. Legjobb fordítások történtek, midőn a' tudományok ismét virágzó lábra kaptak, főleg a' németeknél, kiknek nyelvén majd minden nemzetnek legjelesb munkáji fordítvák. (A' németeknél Voss, Schlegel és Gries nyitottak utat a' jobb fordításnak.) Költők közt Voss Homer' 's Virgilnek; Fries és Streckfuss Tasso' 's Ariostónak; Streckfuss Danténak; Schlegel 's Gries Chalderonnak; Schlegel Schakspearnek dicső másolatát adták. — Nálunk is történnek már jeles fordítások, mellyek nyelvünknek gazdagságát, képekkeli teljességét, hathatósságát 's alkalmatosságát eléggé igazolják.

Forgács (András és Tamás testvérek), hű emberei lévén IV. Bélának, sok szolgálatot tettek uralkodása alatt. András építette Znio várát (Túrócz megyében), mellybe vette magát Béla a' tatárokkali szerencsétlen ütközet után Sajónál (1241.) Ugyan ezen ütközetben,

Béla elvesztvén lovát, András szabadította meg őt, saját jó futó lovát adván neki át. Tamás ez ütközetben elesett. András pedig szerencsésen megszabadulván, győri kapitány, azután tárnokmester, később pedig országbíró lett. Jelen volt 1262. az V. István elleni hadban is, mellyben Henrik nádort az ellenség' kezéből mégszabadította.

Forgács (Balázs.) Maria, magyar királynőnek, fő pohárnoka, 1383. kihez holtig tántorithatatlan hűséggel viseltetett. Ezen Forgács volt az, ki kis Károlyt 1386. febr. 7. a' budai várban, Erzsébet 's Mária királynők' kérésére, halálosan megsebesité. Mondják, hogy Erzsébet e' szavakkal biztatá Forgácsot a' gyilkosságra: »Vágd Forgács, vágd, tied lesz Ghimes és Gács.» Maga F. is sebet kapott, 's csak nehezen nyithatott magának utat kis Károly' testőrzői között, Gara Miklós' katonájihozi menekülhetésre. A' királynőkkel vala Forgács akkor is, midőn Horváth János (l. Erzsébet) által Diakovár körül elfogatának. Forgács hősileg védelmezte magát 's királynőit ekkor is, mig végre lováról letaszittatott, 's a' királynők' szeme láttára feje vétetett, kis Károly halála után mintegy öt hónappal.

Forgács (Simon), ezen a' hazája-és királyaihoz hőn ragaszkodó példás férfiú élt I. Ferdinand, Miksa és Rudolf királyok' idejében. Vitézségének első próbáját adá Lippánál, a' hős Nádasdy Tamással, (l. ezt) 1551. hol jóllehet tizenegy veszedelmes sebéből alig gyógyula fel, midőn 1552. Losonczi István' segitségére, Temesvárra, sietett, hol ismét vitézül viaskodván, sok sebet kapott, 's törökök' kezébe jutott, honnét kiváltatván, a' bányavárosok' védelmére ment. Onnét ismét Várad' védelmére küldetett. Mig Simon Váradon viaskodik, addig Izabella, Zápolya János' özvegye, Lengyelországból Magyarországba jött, és Huszt' várát ostromolta. Meghallván ezt Simon, Ferdinandtól azonnal Huszt' védelmére kéredzik; de a' király őt Váradon maradni parancsolja, mit, katona és élés hiánya miatt, ki nem állhatván az ostromot, az ellenségnek feladni kénytelenittetett, 1552. Ezután harczolt Perényi Gábor — és a' törökök ellen, 1558. — 1562. Szathmáron a' budai és temesvári basákat Dobó Domokossal szerencsésen visszaveri. E' csata után Simon Miksa' koronázására Prágába ment. — 1564. mint egri kapitány a' töröktől igen gazdag martalékot nyert. Ferdinand' halála után Miksára maradt a' királyság és császárság. Ki mig Ágostán, a' német országgyülésen, mulatozik (1565), addig Simon a' füleki, nógrádi és szécséni bégeket, kiket Bebek György lázitott fel, Rimaszombathoz közel, Balassa Menyhérttel és Svendi Lázárral derekasan megverte, a' szécséni béget kézre is keritven. Ezután Bebek' Szadvár nevű várának ostromára ment Simon, de itt az idő nem kedvezvén az ostromnak, Munkács alá sietett, 's azt szerencsésen el is foglalta.

Ekkor Husztot akará kisérteni, de mivel meghallotta, hogy Zápolya János Zsigmond maga is új erőt gyűjtött, 's a' temesvári basa is segitségére jő, az ostrommal felhagyott. Mint egri kapitánynak sok baja volt Verancz Antal akkori püspökkel is 1569. Simon küldetett 1575-ben is a' törökök ellen, Balassa János' segitségére. Jelen volt 1593-ban is a' füleki várnak a' töröktőli visszavételében. 1594. pedig Tiefenbach Kristófot segitette Hatvannak a' török kézből kiszabaditására, mit Simon meg is tett, kevesed magával a' törököt megszalasztván. Elveszett ezen csatában Mahumed, a' gyulai bég, — Fervága, a' pesti hajóssereg' kapitánya, Ali a' szolnoki bég, és egy Mustafa nevű csausz. E' győzedelem' hirét meghallván a' jászberényi törökök, annyira megrettentek Simontól, hogy kastélyukat önmagok meggyujtván, onnét odább költöztek. Megütközött Simon a' tatárokkal is, de kevesed magával lévén, nem győzedelmeskedett. Ezután hazatért Simon, honnét azonban Rudolf őt Prágába hita, hogy ott Bátori Zsigmond, erdélyi fejedelem' követeivel a' kötendő szövetség' pontjait állitsa még, mi 1595. meg is történt. Jelen volt 1596. a' pozsonyi országgyülésen, és még ugyan azon esztendőben Keresztesnél, a' Mahomed török császár elleni hadban is, Bátori Istvánnal. Mind ennyi hű szolgálataiban lassanként elgyengülvén, megholt 1598. Sáros vmegyében. — Még több jeles férfiú diszlett hazánkban e' hires nemzetségből, mind egyházi, mind világi méltóságokban. Jelenleg is virágzik a' magyar nagyok' sorában.

Forgópapírok, az újabb kór' találmányai közé tartoznak, a' régi statusok, sőt a' közép évi kor se tudott felőlök. Mind eredetökre, mind hatóságukra különböznek. Midőn akár egyes személy, akár valamelly testület közönséges hitelt szerzett magának, ezen hitelét oda használja, hogy kötelezvényeit a' közönség' kezei közé forgásba bocsátja, 's ekkép kész pénzét egy részről, hitelét pedig más részről kamatoztatja. Ezek privát papírok. Midőn pedig a' status kiadásait jövedelmével födözni nem képes, kölcsönhöz folyamodik; hogy azonban némiképen a' kölcsönért adott kötelezvények is használtassanak, szinte érczpénz gyanánt forgásba tétetnek. Ezek a' forgó papírok.

Forgószél, a' saját tengelye körül forgó, 's egyszersmind tovább haladó erőszakos légoszlop forgószélnek hivatik.

Forrás (fermentatio), 1. azon működése a' természetnek, melly által a' vegyült részek önkénti feloszlása beköszönt, midőn a' tenyésztő és élet erők' munkálkodása megszünik, alkalmat nyujtván más életműves testek származására. Bizonyos hévfok, határozott nedv mennyiség és szabad befolyása a' légnek kivántatik a' forrásra, mellynek három nemét különbözteljük meg: a) a' borforrást (l. bor), melly által a' czukrot foglaló életműves testekből bor származik; b) eczetesedést, melly által a'

borból eczet származik, ha a' bor t. i. 75 — 80. fahrenheit hévfoknyi levegővel érintésben vagyon, felzavaródik, fölületét nyálkás bőrücske boritja el, részegitő erejét elveszti, 's savanyú izt nyer; c) a' rothadást (l. ezt), illyenkor az eczet többé nem savanyú, hanem poshadt, 's émelygős. 2. Forrás által értetik a' földből kibugyogó tiszta viz, mellynek eredetét legjobban magyarázza Cuvier (olv. küvie) következőleg, a' tenger vize szerte szét szivárog az átható föld gyomrában, melly a' föld hévsége által gőzzé válva a' nyilásokon, midőn ide 's tova tekereg, érintésbe jövén a' hüs kővel cseppekké válik, 's ha épen a' hegynek nyilásai vagynak, kifelé jö, 's származik a' forrás. 3. Értetik a' viznek legnagyobb hévforrása.

Forrasztó cső, kupidomú keskeny, végefelé meggörbitett cső, mellynek vastagabb végén befuvott lég vagy savitó, midőn vékonyabb végén kiérkezik, a' lámpa vagy gyertya lángjára meggyújtva ennek belső nem égő részét is, alkalmat nyújt a' nagy hévfokra, és az égésnek gyorsabb lefolyására. Ez egyszerű ásványtanban hasznos szerepet játszó esz köz' sikere a' láng' természetéből magyaráztatik, melly szinte mint a' kemény testek a' fölületen, azon helyen t. i. hol a' léggel érintésben vagyon, egyedül éghet. E' lég' tulajdonát egy egyszerű kisértet eléggé megmutatja, mert ha meggyújtott borszesz szélére egy kevés villót teszünk, tüstént lobot vet; ellenben betaszitván a' láng' belsejébe, azonnal elalszik, 'a nem más okból, hanem hogy ott savitóval biró lég nincs. Ez' igazságot erősiti a' lángnak oldalvást fuvása, mire a' beható lég fellobbantja a' villót, és a' fuvásnak félben szakadtáig ég.

Formalitas. Minél inkább gyarapszik a' civilisatio, annál bonyolódottabbak lesznek az emberek' helyezetei, 's annál terjedtebb a' formalitas, melly arra való, hogy bizonyos dolgok bizonyos mód 's rend szerint vitessenek véghez. A' formalitas sokszor szükséges, és hasznos az emberek' agyarkodásai ellen, a' jog' körében nagy 's következetes hatásu; de sokszor nevetséges 's hijábavaló időtöltés.

Forrasztani annyit tesz, mint két darab érczet valamelly lágy 's e' végre megolvasztott érczczel, vagy érczelegygyel, melly forrasztéknak neveztetik, egymással összefoglalni. Igy forrasztják össze az aranyat ezüsttel 's a' t.

Forró (György), szül. Erdélyben 1588. Megfutván iskolai pályáját, jezuiták' szerzetébe állott. Ezen igen kegyes, szelid, 's tudományokat kedvelő férfiú Pázmán szerzette academiában, N. Szombatban, 15 évig rector volt. Mh. 1642.

Forró (Miklós). Ez lázitotta fel a' székelyeket, Zápolya János Zsigmond ellen, Valkai Miklóssal. De minekutána Zápolyától Marosvásárhelynél megveretett, mind a' ketten halálra itéltettek. Azonban, midőn

a' vesztőhelyre kisértettek, somlyai Bátori István által nekik megkegyelmeztetett.

Forró (Pál), szül. Haportonban. Ifjuságát Bátori András' szolgálatában tölté (l. e.) Ennek holta után Bethlen Gábor alatt követségi társ lön. E' hivatala' körében, Bécsben, Curtius' történetkönyveit fordítá magyarra.

Forster (János Reinhold), szül. Dirschauban 1729. Akaratja ellen a' hittudományt tanulta, 's Nassenhubenban (Nassenhof) Danzighoz közel lelkiatya lön. Itt ő a' földirásra, mathesisre, philosophiára, 's régi nyelvekre adta magát, mig 1765. a' saratowi gyarmat' mibenléte' megvizsgálására kelle mennie Azsiába. Az orosz kormánynyali elégedetlensége őt Londonba menni kényteté 1766., hol ő magát 's fiát Györgyöt úton szerezte ritkasági eladásból 's forditásokból tartá ki. Később Forster, mint a' természeti tudományok, franczia 's német nyelv' tanitója Warringonba ment Lancashirban; hivatala' letétele után pedig Cookot, mint természetvizsgáló, kiséré második utján. Jun. 26. 1772. indult meg Londonból a' 17. éves fiával 's 3. év mulva visszajött. Braunschweigi herczeg Ferdinand által az adósságaitól felmentve, 1780. hallei egyetemnél a' természettudományt tanitotta 's megholt dec. 9. 1798. — Számos irományi éles felfogó eszét, jó emlékezetét eléggé igazolják.

Forster (János György Ádám), az előbbinek fia, szül. Nassenhubenban, Danzighoz közel 1754. Atyját Saratowba, Pétervárra, 's Angolországba követte; 1772 — 1775. pedig Cookkal 's atyjával a' földet körülutazta. Sok fáradsága 's utazásai után végre természet tudomány' tanitója lön a' Kasseli lovagacademiánál; 's 1784. Vilnában. Mint orvostanár némethonba visszatért, 's a' mainzi választóherczegnek könyvtárnoka lön. De midőn, mint a' franczia revolutiónak heves pártolója, Párisban volt, a' poroszok Mainzot elfoglalták 's igy Forster mindenét elvesztette. Ezzel szerette nejétől elvált, 's rövid idő után a' nyomor 's hosszas betegség őt sirba taszíták, 1794. Sok munkái közől legjelesbek: Föld körüli utazásának leirása; Naturgeschichte und Philosophie des Lebens 6. rész.

Forster (György), angol, a' keletindiai sereg-osztálynál szolgált. Vakmerő utazást tön Indiából 1782. Éjszakindián 's Perzsián keresztül; 's többféle veszélyeket 's számtalan nehézségeket legyőzvén, két év után Londonba jött, hol egy munkát adott ki a' hindus származásnak mythologiájáról, 's szokásairól, mellyben öntapasztalatának történetét is helyesen közölte. Mh. a' marattok' fejéhez rendelt követségi utjában, Nagpurban, 1792.

Fortuna, görögül Tyche, a' jó 's rosz sors' igazgatója. Hesiod

szerint Okeanos' leánya, Pindar szerint a' párkák' testvére. Tisztelete legrégibb időkből vette eredetét. Rómában számos temploma volt. Közönségesen bőségszarvval vagy két evezővel rajzoltatik; azután bekötött szemmel, ruddal, kerékkel, golyóval.

Forum, nyilvános piacz, tér, hol Rómában a' nép' gyülése, itélet 's a' t. tartattak. Rómának később 17. illynemű foruma volt, 's ezek közől a' »forum Romanum» vagy »magnum» a' legjelesebb vala. — A' törvénynyelvben forum annyit tesz, mint törvényszék.

Fox (Charles James), Angolországnak halhatatlan kórmányfia, szül. 1748. jan. 24. Már ifjúságában adá jelét nagy eszének. Kora' 13. évében diákul, görögül, francziául jobban írt, mint anyanyelvén. Oxfordi egyetemnél ismeretei nagy figyelmet gerjesztettek. Európa' tartományit beutazta, 's mindenütt nagy kiterjedésü ismereteket szerzett azon tartományok' természeti mivolta, szokásai, művészsége, törvényei 's uralkodása módjáról. Kora' 20. évében **Midhurst** mezővárosnak mint képviselője lépett fel a' parlamentben. 1774-ig a' kórmány' részén volt F., de ekkor ő, mint kincstárnak biztosa, elbocsattatott, 's az ellenfélhez szegődött. Atyja' holta után főleg fejlődék ki, a' rajta történt sok szerencsétlenség által, lelkének egész ereje. Az éjszakamerikai gyarmatokkal épen most kezdődött vita olly erősen hatott reá, hogy F. egészen más ember lépe föl. Burke 's más jeles férfiakhoz csatolta magát, kik azon igazságtalanságot, mellyel a' gyarmatokkal bántak, nyilván kimondották. Nem sokára F. az oppositio' feje lön, **North** minister' okfejei ellen küzdött, míg ez hivataláról lemondott. Őt követték Rockingham, Shelburne 's Fox, de az elsőnek holta után Fox magányos életre vonult. — 1782. statustitoknok lön Fox, 's a' keletindiai bill-et vivé be az alsóházba. De ez a' felsőházban el nem fogadtatott, 's Fox' megbukását okozta 1783. — A' franczia zendülés őt ugyan örömmel tölté el, de ez által a' czivódásra **Pitt** nagy ellenével 's **Burke** barátjával új alkalmat nyert, míg végre a' király őt a' titkos tanácsosok' lajstromából kitörlé. Ezután 1797. óta magát a' tudományoknak 's költésnek szentelé, falun tartózkodván. Csak Pitt' holta után lépett fel F., mint statustitoknok, 's épen a' közönséges békére tette meg az első lépést, midőn a' halál őt az élők' sorából kiragadta, 1806. sept. 13. — E' férfiuról, kit a' nemzet gyászolt, Burke azt mondá: »Azért született, hogy szerettessék.»

Foy (Miksa, Sebestyén), szül. 1775. febr. 3. Hammban, kora' 14. évében a' la Ferei hadiiskolába lépett, 's revolutio' alkalmakor Dampierre, Custine, Houchard 's a' t. alatt szolgált. A' jemappesi ütközetben kapá első sebét. 1794. szabad beszéde miatt elfogatott, de Thermidor 9-ke őt kiszabadítá, 's 95. 96. 97-ben Rajna melletti ütközetben

magát igen jelesen viselte. 1800. a' rajnai seregnél tábornok' segéde lőn, 1800-ki táborozásban pedig az olasz sereg' előcsapatját vezérlé. 1807. őt Napoleon Törökországba küldötte, hogy Selim sultánt az oroszok 's angolok ellen segítse. Selimnek levetése után is védté Foy a' Dardanellákat 's konstantinápolyt. 1808. F. Portugalliába ment, hol a' portugalliai sereg' osztályait vezérlé. 1812. átvevé a' Salamancánál megveretett sereg' főkórmányát, 's visszavezeté azt Duero mellé, 's csak 1814. febr. 27. hagyá el a' csatamezőt, veszedelmes sebe miatt. Felgyógyulása után a' waterlooi ütközetben 15. sebet kapott. 1819. F. general inspectornak neveztetett ki, 's egyszersmind követnek az Aisne departement által. — Ezen, mint ember 's polgár egyaránt tisztelt férfi mh. Párisban 1825. mart. 28.

Fő-fej, legnevezetesebb része az állati és emberi testnek, üregében foglalja a' test' legnemesebb részét, az agyat; ezen kivül a' fejen vannak a' külérzékek' műszerei: a' szem, fül, orr, nyelv. Az ember fej sokban különbözik az állatokétól, 's külalkata is mutatja már az ember' az állatok fölötti elsőségét. Az ember magasan hordozza fejét, az állatok leütve; az ember magasan néz, az állatok a' földre; az ember' arcza előre néz, sima, szépidomú, az állatoké szőrös, alkapczájok előre álló, idomtalan. Az emberi főnek felső és hátulsó része hajakkal fedetik, a' többi része (a' szemöldöt, bajuszt és szakált kivéve) meztelen. A' fő hosszasága az egész testnek nyolczad részét teszi. A' haj alatt a' bőr, ez alatt a' koponya van; ennek üregét egészen kitölti az agy, melly három hártyától (kemény, pókháló, és lágy) födetik. Ezen hártyák véredényekkel igen gazdagok, honnét könnyű fölfelé a' vértorlódás, 's könnyű a' sok fő betegségnek származása. A' fő betegségek közt leggyakoribb a' főfájás. Házi gyors szerül, ha orvos nem kapható, leginkább ajánlhatók a' hívesítők u. m. czitromlé vizben, czukorral; czukros borkő, borkősavany; lábfürdő sóval, hamuval vagy mustárral.

Főispán. Milly belső elrendelése volt légyen ős apáinknak Ázsiában, nehéz kitapogatni; mai édes honunkba, Európa közepette, érkezvén, nem soká lehettek vitéz elődeink, hogy szomszédjaikat ne követték volna. Már a' vezérek' korában mutat a' történetirás némelly felosztásokat, rendezkedéseket. István, első királyunk, a' külföldiek' 's szokásaik' nagy pártolója, hazánkat vármegyékre (Comitatus) felosztotta a' német rendszer szerint (Gausystem), mind illyen vármegyéknek a' dolgok' könnyebb 's helyesebb rendezésére előljárókat — Főispánokat (Comites) — adott. Ezen elrendezésből származott a' nagy következésű municipalis rendszerünk. A' főispánok tehát már hivatalok' elejétől nagy behatással biró status hivatalt viseltek; ők voltak a' főpapokkal, a' feje-

delem' tanácslói, ők a' hadak' vezérei. Ezen főméltóság csonkulást soha sem szenvedett, 's díszes hatalmát maiglan is bírja.

Föllengítés (sublimatio), azon vegytani műtétel, melly által a' szállékony testek a' meghevített edényből gőz alakban fölemelkednek, mellyek midőn az edény hűs részeig eljutának, ismét merő állapotra változnak, így választatik el a' kámfor a' gyökerektől 's galyaktól, mellyekben foglaltatik.

Föld. Helyezzük magunkat a' földön egy akármilly helyre, hegyes tájékot kivévén, hol a' hegyek a' kilátást akadályoztatják; akkor úgy fog tetszeni, mintha egy kis alaku sik' közepén állanánk, melly fölött az ég, mint egy üres félgömb, köröskörül fekszik. Változtassuk meg helyzetünket, akkor e' kis alakú sik, az az: a' láthatár is (horison) megváltozik, és pedig úgy, hogy a' távol lévő tárgyaknak csak a' legfelsőbb csúcsát, és mennél közelebb megyünk, annál nagyobb és nagyobb részét, látjuk. E' jelenet igazolja, hogy a' föld egy nagy gömb, vagy legalább, hogy alakja gömbhöz hasonlit, és ezen alakzatról könnyen megfoghatni, mikép vala körülhajókázható. Első próbát tette V. Károly alatt Magellan Ferdinand, egy portugali nemes, ki spanyol szolgálatban vala 1519. Magellan nem végezte be maga ez útat, mert 1521. a' philippinei szigeteken, az ottani lakóktól, egy csatában megöletett. Drake Ferencz angol 1577. kezdé meg ez útat, és 1056. nap alatt bevégezte; Candisch Tamás 1586., és 777. nap visszatért; Cordes Simon Rotterdamból 1590-ben; Noort Oliver holland pedig 1598. indult meg, 's az utolsó 1077. nap után visszatért; — legújabban tett próbát Cook kapitány, ki az ovaihi sziget' lakosaitól megöletett, 1777—1780. — A' föld' gömbölyűségét igazolja a' holdfogyatkozás is, mellynél látjuk, miként vétetik körül a' föld' árnyéka. De egyszersmind mozduló test is a' föld, melly mint más vándor csillag, mozgását bizonyos idő alatt (24 óra alatt) tengelye körül teszi; nap körül mozgását pedig 365 1/4 nap végzi. Föld távolsága a' naptól nem mindig egyenlő. A' legkisebb távolság 19,786,020., a' legnagyobb 20,460,930. geogr. mföldet tesz.

Földgömb, egy mesterségesen készült golyó, mellyet nem csak a' legjelesebb körök, mellyek földünkön gondoltatnak, hanem a' föld' minden részeinek legnevezetesebb helyei is, megkivántató távolságban, lerajzoltatnak. Anaximander (l. ezt), Thales philosoph' tanitványa tartatik földgömb' első feltalálójának (kr. e. 600.) Weigel Erhard készített legelsőbb rézgolyókat mozdítható karikákkal 17. században. A' legnagyobb földgömböt készítette velenczei Coronelli nevű művész, Molinet Claudius és más párisi művészekkel, d'Estrées bibornok' parancsára, XIV. Lajosnak 1683. Átmérője 12. párisi láb volt. 1740. Moll Herrman angol Londonban olly földgömböket talált fel, mellyeket zsebben is lehete hor-

dozni; ezek egyszersmind éggömb gyanánt is szolgálának; átmérőjök 3. ujj. vala. E' találmányt megjobbíta Homan János, nürnbergi művész. Catel nevű művész Berlinben egy magától mozogható fölgömböt talált fel 1779., melly hónapokat, napokat és órákat mutatott, minden 24. órában egyszer fordult meg tengelye körül, és egyszersmind sarkaik' kettős mozgása által azon arányban, mint a' nap az egyenlítőhöz közelít, vagy attól eltávozik, éjszak és dél felé 23 1 2 fokkal hajlik; minden hely' idejét, és a' délvonalt megmutatja, 's csak minden 8. napban egyszer húzatik fel.

Földirás, azon tudomány, melly által a' világot, leírván annak mind általánosan, mind különösen minden részeit, megismerhetni. Gatterer szerint földleírás' eredetét az egyptusiak-, phoenicziaiak- és babyloniaiaknál kell keresnünk. Annyi legalább bizonyos, hogy e' tudománynak első kezdőit a' legelső időre kell tennünk; minthogy az embereknek mindjárt kezdetben szükségessé lön, a' földön lakott helyek' fekvését és egymástóli távolságát megismerni. Jeleket csináltak az elhagyott helyek' ismét feltalálására; megjegyezték, mennyire esik egyik lakóhely a' másiktól; végre pedig rendes országutakat készítének, és így lassan lassan egy tudományos ismeret keletkezék földünkről, melly a' régieknél, kétség kívül, igen hiányos és korlátozott maradt. Görögöknél a' földirás különösen, főleg pedig a' mathematicai, legelsőben tanitatott Anaximander (l. ezt) által. Ezt követte dicaearchiai Aristagoras, Aristoteles' tanitványa, ki különösen a' hegyek' magasságai' mérésével foglalkozék. A' földirás 1201. maurusok által hozatott ismét Európába.

Földközi tenger, nevét Európa, Ázsia 's Afrika közti fekvésétől vette. Tulajdonképen ez atlasi oceán' része; 's nyug. 7. mföld hosszú, és 2. mföld széles gibraltári tengerszorosánál fogva összeköttetésben is van azzal. Kiterjedése 40,000. négyszegü mföld tétetik. A' Földközi tengernek rendkívüli nagy kigőzölgése van, mit a' tenger' feneke alatti tűz okoz. E' tűz' valóságát a' tengerben 's körülötte történő tűzkitörések eléggé bizonyítják.

Földrengés, a' föld' talajának víz irányos lebegtetése, melly határozatlan hézagban, különböző irányok szerint, nagyobb, de megjelelhető sebességgel egymás után következik, és sokszor erős 's fölfelé irányozott lökésektől kisértetik. Efféle lökések közt sokszor a' föld meghasad, mellyből víz és fullasztó gőzök nyomulnak elő, épületek dőlnek össze, hegyek süllyednek el, és mások támadnak helyökbe; a' tavak kiszáradnak, ujjak képeztetnek, 's egész vidékek elpusztulnak. E' szomorú tüneménynek semmi bizonyos előjelei nincsenek. Megtörténik azonban néha, hogy az illy nagyobb következményü tüneményt valami moraj előzi meg, mellyre rögtön következik a' szomorú jelenet. Ekkor semmi idő

a' menekvésre, semmi mód a' veszély' elháritására, semmi biztosság az egész megmérhetlen földtéren, minthogy a' lábaink alatt örök éjjel födött és ki nem kutatható mélységben rejtett ellenség csak akkor ismerteti meg magát egész valóságban, midőn emésztő erejét már mindenkivel érezteti! — Maga a' légkör is, melly földünket lepi, mint az embertest' izmai minden hatásokat, érzi a' földalatti tűz' fenyegető csatáit, 's azokat különbféle jelekben hiven tudatja ótalom végett. Szinte köd emelkedik fel, 's a' napot vérpiros sugárokkal övezi körül; egy nyomasztó hőség lepi el a' léget; büdös gőz terjed széllel; a' fellegek különös alakzatban mutatkoznak, a' sürű vészes fellegek villámokat okádnak; tüzgolyók huzódnak a' levegőben; vagy a' tisztán fénylő ég felé egy iszonyatos moraj gördül fel. A' tenger hullámokat hány, 's lakosi, a' halak, érzéketlenül tántorognak az elejbek vetett hállóba. Az ember, művelt állásában, nem ahhoz, mit érez, hanem mit lát, szokik itéletében, érzi a' változást, melly körülötte történik, látja nyomait; azonban ő gyenge, lelke nem találja többé az értelmet, melly érzésére nézve elveszett. De vajmi érzik előre a' közelendő veszélyt az állatok. Nyájak a' mezőkön egymás ellen 's köröskörül tántorogva, futkosnak; a' házi szárnyas állatok kiterjesztett szárnyakkal 's lármával feküsznek le a' földre; marhák 's lovak az istállókban kaparnak, bőgnek, nyeritnek, 's erővel szabadulni akarnak; a' kutyák, macskák meredt szemekkel, borzadtan, orditás és sivitás közt mozdulatlan állanak. Ekkor — mint mélységben a' csatának mennydörgő jele — a' boszús föld kiszabadul saját súlya' lánczai alól, és erővel taszit magától mindent; ekkor korlátot nem ismer, semmi erő neki ellent nem áll, semmi támaszpont nincs, a' súly egyen' törvényei megszünnek, 's minden ingadoz. Igy dült romokba hajdan (kr. u. 63.) Pompeji, híres város Campaniában; újabb időkben (1755.) Lissabon, Portugalliában, melly nov. 1. még egy a' legszebb, leggazdagabb, és legnépesebb városok közől volt, és estve egy halom, egy füstölgő égéshely, és egy végtelen sirmező'. — E' borzasztó tünemény' szomorú emléke hazánkban Komárom' városa 's környéke, melly század' elején e' csapással olly sokszor sujtatott, és — 1835. különösen Nagy-Károly és közel vidéke.

Fösvénység, az önmegtartás ösztönének elfajulásán épül, mellynél fogva az ember a' javak' puszta birását, 's éldelését nem csak másoktól, hanem önmagától is megtagadja. — Meglehet ugyan, hogy a' természet kötötte az ember' némelly individualis characteréhez a' fösvénységet, de bizonyos, hogy a' társasági élet 's polgárisodás azt nagyon emelte; az eskimo, kinek olly kevese van, 's kevéssel beéri, nem is fösvénykedik. A' nemzet' charactere azonban 's a' körülmények szinte nem kis rugói a' fösvénységnek. A' fösvénység igen unalmas betegség

lehet, minthogy mindig ugyan azon egyre — 's minthogy elégtelen a' fösvény — czéltalan — törekszik.

Főtörvényszék. A' feljebbitelnek, czéljának, az az: meghatározott pontjának, kell lenni (l. Feljebbvitel), mellynél tovább ezen a' törvénytől nyert jogorvoslásnak helye nincsen. Azon felső lépcső, mellynek itélete utolsó, 's minden más itélet fölött áll, a' főtörvényszék; illyen nálunk a' hét személyes tábla.

Franciscanusok, magyarul közönségesen szürke barátoknak neveztetnek. Assziszi sz. Ferencztől, Nápolyban, 1208. alapított rendnek tagjai. Szegények 's alázatossággal teljes lemondás ez élet' gyönyöreiről, törvénye e' rendnek; mitsem birni, az élet' szereit koldulva keresni, az isten' igéjét hirdetni, betegeket látogatni, gyóntatni, imádkozni, böjtölni foglalatossága. A' pápa' kedvezése mellett annyira elterjedtek, hogy 18. századb. 150,000. mentek, kik több 7,000. zárdában laktak; 13. és 14. században több felekezetekre szakadtak. VI. Kelemen pápa alatt új szerkeztetést nyert e' rend; minél fogva két részre oszlanak tagjai, egyike' az ingatlan birtokot megtartá, 's ezek conventualisoknak; a' másik ellene mondott, 's ezek observansoknak neveztettek. Verhenyeges köntöst viselnek, kötéllel övezve. Ezektől veszik eredetöket a' capucinusok (Baschi Máté, Umbriában, 1528. VII. Kelemen pápa' engedelmével alapitá őket) kik 18. száz. Amerika- 's Afrikában 1700. zárdában 25,000. voltak. Ezek az előbbiektől csak hegyes csuklya 's hosszú szakál által különböznek. — Sz. Ferencz szerzet apáczákat is, kik franciscánáknak hivattak, 's 18. száz. 900. zárdában 28,000. voltak. Ezek is több ágakra oszoltak. — Végre szerzett sz. Ferencz egy más rendet is 1221., mellynek tagjai, a' férfiak tertiariusoknak, az asszonyok tertiariáknak neveztettek. Ezek, mint a' világiak, a' sz. Ferencz' mérséklett szabályai szerint éltek.

Franczia ország a) **Revolutio.** E' roppant 's mind addig nem látott hatású lázadás, igen nevezetes, mert ezen hatalmas revolutióhoz ragadnak közvetve vagy közvetlen majd az egész földnek azótatóli történetei. Az egész franczia revolutiót négy korszakra lehet felosztani, az első a' constitutionalis királyság' ideje; második az új franczia köztársaság' korszaka; harmadik az új franczia császárság, 's negyedik azon idő, melly Napoleon' megbukását követte — a' restauratio. Az első 4. éves korszak' kezdete még inkább reményleni mint félni engedett; de fájdalom nem sokára borulni kezdett a' szabadság' pirosló hajnala. A' szabadság' hősei magok' kezeikbe akarák a' hatalmat keriteni, 's dölyfös önzésöknek még a' legszentebbet is feláldozák. A' törvényesen alapított királyság' készét saját gyengesége — részint ellenei' alacson elárulása által lealacsonyittatott, a' szabadság' helyébe pedig törvénytelenség, a' jog' helyébe

vad erőszak lépett. Illy következések már az első nemzeti gyülésen — melly constituálónak neveztetik — látszottak; a' második azonban — a' törvényhozó — a' gyenge csüggedt királyt egészen elnyomta. A' nyomor' idején alacsonyan elhagyatott az őt követők' seregétől, saját példáján tapasztalván ismerni csak magas állásához ragaszkodó henyéket. 1792-dik aug. 10. megtörténik a' roppant törvénytelenség, a' király csak nehezen szabadulhatván meg a' gyilkosoktól, felfüggesztetik, és erre sept. 21. a' nemzeti convent által Franczia hon köztársasággá határoztatik. A' revolutio második 12. éves korszaka (1792. sept. 12. egész 1804. maj. 19.) ismét három szakot foglal. Az első a' convent, második a' directorium, harmadik a' consuli-korszak. A' convent (sept. 21. 1792. — octob. 26. 1795.) legduzzadóbb mind a' virtus, mind a' legundokabb erőszak' még mind addig soha nem látott fokozata. Ezen király gyilkos Convent' szerzője az új franczia köztársaság' constitutiója, alkotója, azon roppant seregeknek, mellyek egész Európa' szövetségét megtörték; de egyszersmind gyilkosa sz. Lajos' onokájának, 18. hónapokig undok gyilkosa franczia hon számtalan ártatlan 's nagylelkű fiainak. De végtére az ellankadt düh csillapodott; a' vérszomjas vezetők' embertelen főnöke Robespierre kedves machináján (a' nyaktilón) lelte tettei' méltó jutalmát. Tehát győzött a' jobb szándék, 's kezdődött a' köztársaság szelidebb második korszaka a' directorium (octob. 28. 1795. — Nov. 9. 1799.), melly az elkezdett harczot hasonerővel 's nem kevesebb szerencsével folytatta a' megszakadt Coalitio ellen; mellyben az újon alapított papír pénz »madatok» nagy segítségül szolgált. Most a' harcz határozat közelgetett; Francziaország két nagy férfia Moreau és Napoleon köztársaságévá tették a' győzedelmet; az elsőnek ugyan megfelelt a' fejedelmi hős Károly — a' másik azonban a' revolutio szülöttje, a' szerencse kedvencze — mindenütt győzhetetlen, a' revolutionalis alapot gátolhatatlan terjesztette, Olaszországon keresztül Ausztria' szivébe nyomult, a' pápát semmivé tette, ausztriának kettős békét (Leoben és Campo Formio) irt elejbe. Mind evvel a' gőgös directorium elégedetlen, minden jogot, minden kötést kedve szerint tapodott; de épen azért elleneit felingerelvén, az új Coalitióra adott alkalmat; melly új erővel, új szerencsével küzdött, 's a' köztársaság' győzelmi gyümölcseit már nem kevéssé csonkitá, midőn Bonaparte új borostyánnal visszatért Egyiptusból, a' fővezérséget általvette, a' directoriumot 's a' kettős törvényhozó-tanácsot megsemmisitette, 's helyettek Consulság czim alatt Dictatúrát alapita (nov. 9. 1799. — maj. 18. 1804-ig); melly szerkezete azonban az új köztársaságnak legfényesebb, 's igazi római nagysággal csillámlott. Mindjárt kezdetben az első consul (Bonaparte) a' tartalék sereggel a' havasokon által költözvén Olaszországban, a' 13. óráig tartó

örök emlékű marengói ütközet által a' Coalitiónak 20. győzedelme' gyümölcsét elfoglalta; már győzedelem, győzedelmet követte, míg Pál, a' muszka császár, gyáva kedvtöltésből a' Coalitiótól elállván, Ausztriát a' cserben hagyta. A' győzedelmet a' lünevillei frigy követte, melly a' köztársaság' hatalmát 's dicsőségét nagyobbitá 's állását — kivévén az angolokat — egész Európával elismertette. Bonaparte elejénte a' kórmányt legnagyobb ügyességgel 's szelidséggel vitte, de az alacson önzés őt is elcsábitotta, 's nem sokára elbizottságában elhatározta e' hadmester, hogy a' revolutio' gyümölcseit magának 's háznépének aratandja, különbféle szin alatt keményebb kezde lenni, míg végre a' köztársaságot örökösödési Császársággá alakitotta. E' harmadik szaka a' revolutiónak, valamint a' legcsillámlóbb körülmények alatt kezdődött (maj. 19. 1804.); úgy igen szomorúan végződött (april. 11. 1814.). Az új franczia császár és Olaszország' királya ellen Anglia' bizgatására a' harmadik Coalitio, — mellynek fő tagjai Ausztria, Anglia, Russia volt — alakult. De Napoleon két hónap alatt ezen Coalitiónak több győzedelmei' következtében az utolsó által Austerlicznél (dec. 2. 1805.) véget vetett. Bár nagy áldozatokba került is a' következett béke — szenvedni kelletett. Napoleon' telhetetlensége azonban mindevvel meg nem elégedett, neki Portugallia, Spanyolország — egész világ — kellett; 's már 1809. új had nyittatott Ausztriával, de ez is a' Schönbruni béke következtében 2,000. négyszegü mföldbe került Ausztriának. Már most a' szárazon csak Muszkaország állott Napoleon ellen; 1812. ez ellen is elindult, de itt megtöretett (l. Bonaparte), eleget igyekezett az önző hatalma' helyre állitásán, de hiába, frigyesei elhagyták, 's a' szövetséges fejedelmek Párisba érkezvén, a' legitimitás' principiumát helyre állitották, a' bourbonok elfoglalták a' franczia trónt (XVIII. Lajos), Napoleonnak Elba maradott. De itt se nyughatott. Értesittetvén a' dolgok' állásáról, innen Franczia honba tért, új zavart készitő, hatalmát vissza is nyerte, de csak 100. napig tartót, mellynek a' waterlooi ütközet véget vetett, és a' restaurationak ismét helyet adott. Már most nem lévén többet semmi hátráltató ok — mint hogy a' béke zavaró óriás sz. Ilona' bérczein Hudson Love ügyelése alatt biztosságban volt — a' revolutiónak vég vettetett, 's a' sz. szövetség (heiliger Bund) mindent — a' mennyire lehetett — a' volt állapotban helyezett, sőt Európa' mérlegének biztositására mindent elkövetett. A' revolutio tehát anyagilag megszünt, szellemileg azonban hatott, mint a' következés bebizonyitotta.

Franczia-ország (újabb története), XVIII. Lajos, mint a' legitimitás' képviselője visszatérvén Angliából, a' rendet a' külföldi fejedelmek' segedelmével helyre állitotta. Hogy az idő kivánatinak is megfeleljen, a' francziáknak constitutiót — melly charta név alatt ismeretes — adott.

Már ő alatta létesült egy erős oppositio a' kamarában, melly azonban nem nagy hatású volt. Őt a' kórmányban öcscse X. Károly követte, ki, hogy magának népszerűséget szerezzen, elejénte, mint a' liberalis principiumok' védője, lépett föl. Nem tartotta azonban szükségesnek sokáig szándékát titkolni. Rosz néven vette a' liberális párt már azt, hogy több miliárdoknak, az emigransoknak, kárpótlás adatott, 's ennél fogva erősödött az oppositio. Ezután új ministerium alkottatott, kinek feje — Polignac herczeg — a' chartára megesküdni nem akarván, a' közvéleményt magától elidegenítvén, ellenei' számát, és az oppositiót annyira szaporította, hogy a' 221 ek fölírása a' ministerek elbocsátását kivánta. Erre a' kamara eloszlatott. Megválasztatván azonban ismét a' 221-ek, ez alkalmul szolgált a' jul. 26-diki (1830.) ordonnanzoknak. Most ismét az egész főváros, majd meg több városok is felkeltek, és a' revolutió ismét honosulni látszott. A' respublica, és a' constitutionalis királyság közt volt a' kérdés, mert X. Károly 's családja' részére a' trón elvesztettnek jelentetett, és a' lemondásra kényszeríttetett. Midőn azon 60. követ, kik Laffitte' házánál öszvegyültek, 's magokat mint törvényhozó gyülekezetet rendelték, Fülöp Lajost, orleáni herczeget, az ifjabb Bourbon ágfőjét Francziaország' helytartójává nevezték, ki azután király is maradt. Béke azonban Francziaországban még ezután se volt, mert a' ministeri crisiseken kivül, a' constitutió által szentelt személye a' királynak többször veszedelmeztetett, azon fölül többször 's több helyen, főképen pedig Lyonban és Párisban (1832. és 34.) nem csekély zavarok történtek, mellyeknél mindig szomorú 's véres áldozatot vett a' bosszús rend' istene. A' restauratio' idejéhez tartozik még Algirnak X. Károly alatt a' francziák által lett elfoglalása, Bourmon tábornok' vezérlete mellett, ugyan azon évben (1830.), mellyben az új revolutio kiütött. A' fővárost ugyan környékével, és a' benne találtató, nem megvetendő pénzt (48,684,527. frank. 94. cent.) elfoglalták a' francziák, telepeket is állitottak azóta, de elég pénzökbe és népekbe is került ezen kevés hasznú dicsőség, bár még azon fölül nem is biztosak telepeikben, annál kevésbbé uraságuk' tartósságáról.

Francziaország' (statistikája). Francziaország' kiterjedése (Európában), még a' legújabb adatok szerint is, nem egészen egyező; a' bizonyoshoz legközelebb lesz 9,750. négyszegü mföld, népessége pedig (1831.) 32,560,934. és igy egy négyszegü mföldre 3,339. fő jő. Az utolsó adatok szerint pedig (1836.) 33,540,910. és igy egy négyszegü mföldre 3,440. fő. Francziaország tehát az európai nagy hatalmak közt, Anglián kivül, legnépesebb, ámbár évenkénti szaporodása leghátrább áll, minthogy 1831. — 1836. szaporodása évenként 204,005. főt, tehát alig valamit 5/8 percenten fölül tett, midőn az európai Muszkaország' esztendei szaporodása 1 3/4.

Nagybritanniáé pedig 1 1/2 percentet tesz. Legnépesebb departementok a' Seini 1,106,591. az az: 131,773. négyszegü mföld, és az éjszaki 1,026,000. az az: 9,734. négyszegü mföld. 1832. találtatott 15,936,489. férfi, és 16,624,445. asszony. A' kereskedési és kézmüvi iparra nézve Francziaország' előmenetele naponként gyarapszik, ezen ipar' ágai a' városoké, a' népesség 1 4 1377. városi, a' többi 3 4 pedig 57,188. falusi közönségekben telepedett. Van pedig Francziaországnak 119. városa, mellyek mindegyikében 10,000. lakosnál több van. Páris 12. mairségre van felosztva, 909,126. lak. tehát 1/36 része a' franczia nemzetnek. Lyon 191,450. Marseille 146,200. 's a' t. A' belső közlekedés tekintetében a' mostani kórmány mindent elkövet, 's igyekszik a' Napoleon által olly nagyszerü, de későbben megromlott vizi 's szárazi utak' helyre állitásán. A' királyi mesterséges utak 1836 ban 8635. lieuet (mértföld) tettek, de olly rosz karban, hogy csak a' helyre állitási költség 132,000,000. frankra számittatott, azóta azonban a' budgetbe évenként 22,000,000. fr. számittatik ezen utak' helyreállitására. Ezenkivül vagynak 9,500. lieu. departement. és 171,191. lieu. vicinal utjai, mellyek 33,358. közönség által jó rendben tartatnak. A' vizi utak öszvesen (1836.) 2,841. lieuet tettek; azon 15. csatornához pedig, mellyek már a' Bourbon dynastia alatt elkészültek, Fülöp Lajos ideje óta 11. csatorna járult, mellyek' öszves költsége 251,829,735. frankba került az Ille és Oise szabályozásával együtt. — Francziaország' physicai termékenysége a' szükséget meghaladó; főképen a' gazdaságnak két ága üzetik, t. i. a' szőlő tenyésztés és répa czukor készités. 1833-ban 134,818. hectar, tehát 1/24 a' földnek szőlő volt, melly 4,056,110. tonna 650. millio frank értékűt hozott, és 2,249,246. vinzért és vinczernét foglalt el; a' közönséges termés 543. millióra becsültetik, mellynek nagy része külföldre, főképen Angliába, vitetik. Czukorrépa termesztésre pedig már 1835. 16,700. hectar föld fordittatott; 1828-ban csak 58. czukorgyár volt készen. 1833-ban 361., 1837 ben pedig már 543., úgy, hogy a' czukor szükség 100. millio kilogram lévén, ehhez már a' czukorrépa gyárok 50. milliót adnak. A' marhatenyésztés Francziaországban közönségesen hátra vagyon, úgy; hogy még elegendő lovai, szarvas marhája 's nevezetesen gyáraihoz szükséges gyapja nincs. A' kézmüi ipar igen magas polczon áll, úgy; hogy Angliát kivévén első Európában; nagy erők fejlenek már ki különbféle erőmüvek által, mellyek között a' gőzzel hajtottak kitünők, mellyeknek ereje 1836. 14,051. lóerőnyi volt. Legkiterjedettebbek a' selyem-, pamut- és bőrgyárok. A' kereskedés, melly a' júliusi revolutió által megcsökkent, most ismét virágzó, főképen a' társasági szellem (Associations-Geist) által segittetve. 1826 tól egész 36 ig 1116. részvényes társaság, 1,736,410. részvénynyel, és 1,117,091,740. fr. tőke pénzzel. Az egész bevitel

1836-ban 905,575,359. fr. a' kivitel pedig 961,284,756. fr. A' katonaság' száma: 1837-ben 287,141. ember, és 51,276. ló, Ancónában 1522. ember, Afrikában 22,920. ember és 5,414. ló. A' hajósereg 51. linea. 63. fregát, 31. corvette (gyorshajó), 49. brig. 32. goelette, és 31. gőzös. A' financziai adósság 1838-ban 2,942,372,300. fr., mellynek 5 00 kamatja 147,118,615. fr. — 23,098,500. fr. 4 1/2 00, 299,469,400. fr. 4/00. 1,192,935,166. fr. 3 00: az egésznek kamatja: 195,912,046. fr. Az 1838. budget: 6,039,318,871. fr. volt, melly közt a' civilista, az orleáni herczeg dotatiója 14. millio.

Frangepán, római patricius nemzetség, mellynek 7. században Pierleon vala neve. Az említett században Tiberis' vize úgy megáradt, hogy Róma' városának ahhoz közel lévő lakosi élelmöktől megfosztattak. Pierleon Jordán ezen alkalommal sok ízben kenyeret osztogatott a' megkárosodott szegényeknek, miért is a' római szegénység őt kenyérszegőnek (a frangendo pane) nevezte. Mindazáltal, hogy a' régi neve el ne enyészszék, Jordánnak öregebbik fia István, a' Pierleon nevet megtartotta, a' kisebbik fia pedig Leo, Frangepán nevét vette fel. — Istvánnak ága nem sokára kihalt; Leo' maradéki pedig két részre oszoltak u. m. olasz 's magyarországi ágra. Az olasz ág Frangepán Marióig mindig virágzó állapotban volt Rómában, kiben is 17. száza' közepén ezen ág kihalt. A' magyarországi ág' Illyriába való szakadásának ideje bizonytalan. Először Veglia szigetében, Dalmatiában, telepedett meg, 's innen birtokait csak hamar meszebbre is terjesztette. III. Béla 's II. Andrástól Vinidol 's Modrus vármegyéket nyerte ajándékul Dalmatiában; — 1222. eszt. II. András két Frangepánnak Spalatro körül Fara, Brazen, Korzula, Laugustra nevű szigeteket adott. — Frangepán (Jerindo), Frangepán Bertalannak fia nem lévén, II. András 1209. a' melly jószágot III. Béla Bertalannak adott, azt Bertalan' megegyezésével Jerindónak rendelte. Ezen felül pedig még Vinidol vármegyét is.

Frangepán (Fridrik, Bertalan 's Jerindo), mind a' hárman Jerindo' fia, Veglia' szigetének örökös urai. IV. Bélának, — a' tatárokkal Sajó' vizénél történt szerencsétlen ütközet után — sokat szolgáltak Dalmátiábani bujdosásakor. A' tatárok' elmenetele után ők kisérék vissza Bélát 1242. E' nagy hűségért Zeng (Segnia) városát ajándékozta nekik Béla, és Modrus és Vinidol birtokaiba megerősitette. — Ezek irtották ki egy Brod nevű ligetben, Modrus vármegyében, az annyira elszaporodott útonálló rablókat, hogy igen ritkán mehettek el azon a' kereskedők az Adriai tenger felé; miért Modrus vármegyének harminczadát is nekik adá a' király. Ezek közől vala egyik, ki 1246. a' németújhelyi csatában Babenbergi Fridriket agyon szúrta. Meggyőzetve futottak vala t. i. már a' magyarok, midőn egy köz katona hátra fordulván, a' hevesen üldöző her-

czeg' paripáját nyillal főbe lőtte; Frangepán pedig megsejtvén a' ló' lebuktát, oda ugratott neki szegezett dárdával, 's azt Fridrik' szemén keresztül, annak agyába, döfte.

Frangepán (János), feljebb említett Bertalannak fia. I. Mária királynőnek a' novigradi fogságból kiszabadításán foganattal munkálkodék, 's azt elő is mozdította az által, hogy Palisna Jánost Pochitel nevű várba szorítván, addig tartá fogságban, míg Mária' elbocsátását meg nem igérte. Zsigmond őt ezért 's egyéb érdemeiért bánná nevezte ki, 's örökös jószágaiban mindennemű bányák' művelésére felhatalmazta, az ércz adó alól pedig felmentette.

Frangepán (Miklós), Istvánnak, ki a' fölebb említett Jánosnak testvére volt — fia. — 1598. Zsigmondnak 17,000. aranyat adott költsön a' törökök ellen, miért Zsigmond Ozol nevű várát zálogitá el. Később horvát- 's dalmátországi bán lön.

Frangepán (Erzsébet), Miklós bánnak szerencsétlen leánya, Czillei Frikrik gróf' neje, feslett életű férjétől először elűzetett, azután rokonai' közbenjárására ismét annak házához visszakerülvén, tőle késsel agyon szúratott 1423.

Frangepán (Kristóf), horvátországi bán volt 1526. eszt.; sokszor jelesen viselte magát, nagy tűzzel 's szerencsésen harczolván Miksa császár mellett a' velenczeiek ellen; de többszöri győzedelme után azoknak fogságába került, honnan felesége ravaszsága szabadította ki őt. Férjének t. i., midőn látogatására ment, asszonyi köntöst adott, 's így azzal kijöve, őt hajóra ültette, 's honába szállította. Haza térte után II. Lajos magyarországi király' meghagyásából a' törököktől ostrom alá vett Jaicza várát megszabadítá, 1524. — Ezért őt Horvát-, Tot-, Dalmatország' ótalmazójának nevezték. 1525. Budán jelen volt a' királyi tanácsban, midőn a' pártos hatvani gyülés tartott. Ez alkalommal, midőn valami dologban hevesen ellen mondott Szalkai Lászlónak, esztergomi érseknek, ez megragadta Frangepán' szakállát, ki viszont az érseket arczul csapta. A' király vétkesebbnek itélvén Kristófot, az egyházi méltóság' megsértése miatt, a' várbéli csonka toronyba záratta, honnan néhány főemberek' kérésére kibocsáttatván, boszúságában Ferdinandhoz állott. Azonban mind inkább elterjedt a' törökök' híre az országban. A' magyarok azok ellen Kristófot választották egyik vezéröknek, ki is ezt meghallván, Ferdinandtól vissza jött, Horvátországba katonát szedett, 's hadhoz készült; de minekelőtte Mohácshoz érkezett volna, — bár üzente, hogy várják meg őt, — az ütközet 's ezzel a' veszély megesett; maga Lajos király is elveszett. Lajos' halála után Zápolya' részén volt Kristóf, míg 1527. Varasd vivásában egy ágyugömb által életét vesztette.

Frangepán (Ferencz), kalocsai érsek, 's egri püspök, Zápolya János, 's Ferdinand királyok' idejében. Ifjúságában szeraficus sz. Ferencz' szerzetébe állott rokonai' ellenére. Tehetségeit megismervén Zápolya, őt Zsigmond lengyel királyhoz küldé segitséget kérni Ferdinand ellen 1527. Hetedik Kelemen pápa által a' szerzethez való köteleztetése alól feloldoztatván, Zápolya őt kalocsai érsekké nevezte. Zápolya' halála után Frangepán Ferencz a' nagy váradi békekötés' értelmében vetvén meg magát, Ferdinand' részére állott, 's mint ennek követje 1541. a' regensburgi gyülésen a' török ellen segedelmet kérő hathatós beszédet tartott. Az előtt, hogy e' beszédét Frangepán a' gyülésben elmondotta, heted nappal kezdett Rogendorf Buda' ostromlásához, hogy azt Izabella Zápolya' özvegyétől elfoglalja. Segitség rendeltetett is, de mi okból maradt el, — bizonytalan. Frangepán inneni haza jötte után Pozsonyban lakott. Mh. 1543.

Frangepán (Katalin), Ferencznek, a' fölebb érintettnek nővére, a' Mohácsnál (1526.) elesett Perényi Gábor' neje. Reformatiónak buzgó pártfogója. Ez nyomatta ki először magyarul a' Bibliának egy részét t. i. sz. Pál apostol' leveleit, Krakkóban 1535.

Frangepán (Ferencz). Már ifjúságában igen sokat igért magáról. Horvátországi bánná, 1567. eszt. Draskovics György mellé tétetvén Miksa király által, foganatosan védte az alája rendelt tartományt a' törökök ellen; miért is illyri föld' paizsának neveztetett. Mh. 1572.

Frangepán (Ferencz), Zrinyi Péter' sógora 's bajtársa; ezzel együtt hohér pallosa által végeztetett ki Németujhelyben 1671. (l. Zrinyi Péter).

Franken, Frankeni kerület, egy a' német birodalomnak 1806. előtti 10. kerületei közől, melly 490. négyszegü mföld 1,500,000. lak. számlált, 's Németországnak legszebb részét tette. Most Frankennek legnagyobb részét a' bajor király birja, mintegy 430. négyszegü mföld 1,200,000. lak. Többi részeit Würtemberg, Baden, Hessen-Darmstadt, Poroszország, Kurhessen, és a' szász herczegi házak birják.

Frankenberg (Sylvius Fridrik Lajos, báró), szül. 1728. Először a' hesseni uradalomban szolgált; később consistoriumi elnök, koppenhágai 's bécsi követ lön. 1765. a' herczegi szász-gothai titkos tanácsnoki collegiumba tétetett át. 1788. statusministernek neveztetett, és sok, a' legszebb időszakbani üdvös munkálkodása után elhunyt 1815.

Frankfurt (oderai), jól épült fő város Brandenburg tartományban, Odera mellett, mellyen hosszú hid vagyon. Van gymnasiuma, bábaintézete, árvákháza, gazdasági társasága, fenyitő 's dolgozó háza, gyárai, 's 22,000. lak., kik nevezetes kereskedést üznek, mi 3. nagy vására 's a' hajókázható Odera által — melly Wechsel 's Elbe folyo-

val van összeköttetésben — történik. Nevezetes itt a' braunschweigi Leopold emléke, ki 1785. halálát Oderában találta fel. Közelében a' városnak vannak fürdők, 's 1759. csatáról ismeretes Kunnersdorf falu.

Frankfurt (Main mellett), kéreskedésre, mesterségek' virágzására, gazdaságára, szép környékére nézve Németország' legszebb városainak egyike, a' német szövetség' gyüléseinek helye 's első a' szövetség' 4. szabad városai közől; fekszik Main' mind a' két oldalán. Ezen egy 330 lép. hosszú, 's 14. bolthajtásokon nyugvó kőhíd kapcsolja össze az úgynevezett Frankfurtot a' város' kis részével, — minek neve Sachsenhausen. — Nevezetesebb épületei: a' káptalan' temploma, hol Günther császár' sírboltja érdemel említést. Itt koronáztattak hajdan a' római-német császárok. Römer nevű város tanácsháza, hol a' római arany bulla még most is fentartatik. A' Thurn 's Taxis' palotája, hol a' német szövetség gyüléseit tartja. Az új ízlésü árvákháza 's a' kórház. Tudományos intézetei is nevezetesek Frankfurtnak. Ugyanis vannak több közhasznu 's tudományos egyesületei, 's nagy gyüjteményei (pénz, festés, rézmetszések, régiségek, pillangók), 100,000. kötetből álló könyvtára. Senkenberg' neve alatt ismeretes nevelőháza, orvosi, sebészi 's boncz intézete, füvész-kertje, gymnasiuma, siketnémák' intézete, rajziskolája, a' szép mesterségeket előmozditó muzeuma; sokféle gyárai közt leginkább kitünők a' dohány, a' burnót 's a' fekete réznyomtatáshoz való fekete szingyárok. Mintegy 50,000. lak. számlál, kik nagy kereskedést üznek Európa' minden tájaival, sőt a' világnak más részeivel is. Nem kevésbbé nevezetes itt a' váltó, könyvkereskedés, 's a' status' kötelező leveleivel való kereskedés is. — A' Frankfurti journal legrégibb (1615.) újsága Németországnak.

Franklin (Béni), szül. jan. 17. 1706. Bostonban, Ejszakamerikában. Apja szappan főző lévén, tanulását félbe kellett hagynia, 's azt mesterségében segitenie: könyveket mindazáltal, mellyekben fögyönyörét találá, olvasni megnem szünt. Kora' 12. évében könyvnyomó intézetbe jutott, hol még inkább megkedvelvén a' könyveket, később irásra adta magát, 's két balladája köztetszést nyervén, több jeles férfiakkal barátságba lépett, 's 1731. első könyvtár', 1738. segitő 's tüzház mentő társaság' talpkövét tette le, 's ugyan azon időben a' villámháritót 's villányos sárkányt (l. ezt) találta fel. Ő magyarázta meg először az éjszaki fény természetét is (l. ezt). Az éjszakamerikai nyugtalanságok' kitörtével Anglia ellen, Franklin lön szabaditója 's atyja polgártársainak. Hazája iránti vonzalma 's szabad szelleme őt ugyan a' főpóstamesteri hivataltól megfosztá, de, midőn jan. 20. 1783. nemzete' békét Párisban megerősitette, a' nép szeretetét annyira megnyerte; hogy a' kormánygyülésben elnökké választatott, kora 78. évében. Azonban 1788. aggkora

miatt erről lemondani kénytelenittetett. Mh. apr. 17. 1790. Halálát Éjszakamerika és Francziaország gyászolta. Munkáji közől: »Az agg Henrik' példabeszédei.» »A' jó Rikárd bölcsesége» népiratok közt remekek. Irományai' gyüjteménye holta után jött ki Londonban.

Frauenhoffer' (József), újabb időbeli jelesebb opticusok' egyike, szül. 1787. Straubingban, Bajorországban, hol atyja üveges vala. Korán elvesztette szüléit, 's igy nevelése is elhanyagoltatott, mig egy tűzveszélyből megmentve, József Miksa királynál megismertetett, 's általa 18. aranynyal megajándékoztatott. Ezen öszveget ő üveg 's kőmetsző gépelyre fordità, 's vas szorgalma és Utzschneider titkos tanácsnok' segedelme által az inaskodására kiszabott 6. évet kimüvelésére használá. Sok viszonyok 's szerencsés próbák után 1807. opticus műhely' igazgatója lön, mit Utzschneider Benedictbeurni kolostorban alapitott. Itt Frauenhoffer ama sok csodálatra méltó találmányai, u. m. a' nagy gömbölyű (sphaericus) földszinnek simitására, a' napvilág' szintükrének (spectrum) pontos nap' határozatára szolgáló gépely, a' Heliometer, (napmérő) a' gyürűmicrometer, a' parallacticus refractor által 's a' t. magának soha elegendően fizetendő érdemet szerzett a' tudományok' 's művészetek' körében. Mh. Bécsben 1826. Sirja' felirása: Approximavit sidera.

Frayssinous (Denis de), szül. Cuviéres nevű faluban. Franczia lázadás alatt magányba vonulva élt. A' concordat' bevétele után (1802), melly a' római egyház' papjainak vissza adta a' szabadságot, a' hivatalbani nyilvános eljárásra több előjövén közölök a' rejték homályból, 's kisebb elmével, mint tűzzel a' philosophia, mint a' Frankhont érő bajok' egy kutfeje ellen kikelvén, Fr. is előlépe a' kezdett pályán, 's a' mondottak közt nem utolsó helye lön. Hol csak föllépett, a' hely legtömöttebb volt. Bourbonok visszatértével az udvarba jutott, 's igy udvari hitszónok lön. Mh. mint gróf, pair, hermopoli püspök, franczia academia' tagja, egyetem' nagy mestere.

Frederiksoord, 1818. egy hollandi társaság, mellynek elnöke a' király' második fia, Fridrik herczeg volt, ki Bosch tábornok terve után Drenthe, Oberyssel, és Friesland tartományokban, a' szegények' polgári 's erkölcsi javulására, gyarmatokat telepitett. E' társaság a' drenthei mocsáros megyében 2. év alatt 600. hollandi hold földet tett müvelhetővé, 's 200. házat épitett, hol mintegy 1,500. legnagyobb szükségben élt szegény talált menedéket 's foglalatosságot. Az egyesület' tagjai 1821. 24,000 voltak. Az intézet' előljárói szorosan vigyáznak az új lakók' viseletére, a' lakhelyek' belsejére. Kik a' földmüveléshez nem értenek, tanittatnak, úgy az asszonyok 's a' gyermekek a' szövésben, a' fonásban. 1825. Hollandban 10. illyen gyarmat telepittetett. A' szegény

zsidó újlakókból szorgalmas földmivelők lettek. 1825 már 12,000. táplálttattak 's neveltettek jó emberekké ezén gyarmatokban.

Fregatta, három árboczos, majd könnyü, majd nehéz — hadihajó, melly 20—50. ágyút hordoz. — Fregaton, spanyol-teherhajó, melly 800—1000. mázsát bir el, 's többnyire a' hadi sereg' átszállítására, vagy a' gályák' kiüritésére használtatik. — Fregatte, tyúknagyságú tengeri madár, melly szárnyát kiterjesztve, egyik végétől a' másikig 14. lábat tesz.

Freiberg, szászkirályság' érczhegyi kerületnek fő 's bányavárosa, freibergi Muldánál, 10,000. lak. kik főleg bányamüvelésből, és gyárokból élnek, mellyek közől csak az úgy nevezett Leoni arany 's ezüstsodrony gyár 700. személyt foglal el. Bányái igen nevezetesek, 640. év alatti bányászsága egész 1825-ig 82,000. mázsa ezüstöt, 240. mill. tal. értékűt, adott. Van bányász academiája, muzeummal 's nevezetes academiai gyüjteménynyel; gymnasiuma, tanitókat képző intézete, fonó házai, csipke gyárai, sörétöntése, óntajték gyárai.

Freiburg, felső rajnai kerületnek fővárosa, igen kies vidéken, érseki székkel, 15,000. lak. Nevezetesebb épületei; a' gothusi modorra készült káptalan templom, igen magas 's mesterségesen épült toronynyal, az új papnevelőház, templomával, a' muzeum' új épülete, a' szinház, a' nagy herczegi és érseki palota. Tudományos intézetei közé tartozik a' kath. egyetem, nagy könyvtárral, 's természetgyüjteménynyel, füvész kerttel; 's a' gymnasium.

Fresco (fresco festés, mészfestés), az a' neme a' festésnek, melly viz szinekkel tétetik mészszel kevert fövény alapra. A' festő a' vakolatból naponként csak annyit hánytathat fól, mennyit ugyanaz nap befesthet. Ezen festéshez nagy gyakorlottság kivántatik, mivel a' javitásnak itt helye nincs. A' fresco festés igen tartós. A' régieknél, mondják, már virágzott e' neme a' festésnek, főleg pedig 10. században. Millyen méltó a' fresco festés müvészi kézre, az angolok' 's Rafaël' példáji bizonyitják.

Fridrik (I. vagy veres szakállú), Fridrik' sváb herczeg' fia, szül. 1121. 1147. sváb herczeg lön, 's III. Konrád császár 's nagy bátyja' holta után mart. 5. 1152. császárrá választatott. Második vala ő a' hohenstaufeni házból; 's Németországnak leghatalmasabb 's legmélyebb belátásu fejedelmei közől egy. Szerencsésen harczolt Boleszló lengyel király ellen 1157. 's Csehországot királyságra emelte. 1154. tön első rohanást Olaszországba, 's Lombardiának felzendült városait meg is zabolázta; 1155. Páviában Olaszország' királyává, 's ugyan azon évi jul. 18. róma császárrá koronáztatott. De Brescia 's Piacenza' erős falai' lerontása, 's több városok' jogai 's szabadságai elvesztése annyira

fellázitá a' rómaiakat, hogy Fridrik csak nehezen 's veszély közt menekülhete meg. Új erőre kapván 1158. a' némethonban, másodszor mene Olaszországba, 's főleg Mailandot tüzte ki czélul. De a' lakosok csak életük' feláldozásával hátarozták el magokat szabadságuk' elvesztésére, miért a' császár megesküdt, hogy a' koronát, míg ezeket meg nem alázza, nem hordja. Szavát meg is tartá, de borzasztólag; mert minekutána 1160. Cremonát meghódította, egész erejét Mailand felé fordítá, azt el is foglalta, 's nehány templomain, kolostorain, külvárosain, 's egy, Otto császár' tiszteletére felállított kapun kivül, egészen lerontatta. Harmadszori beütése 1163. sikernélküli volt, minthogy katonái elgyengülve valának. De 1165. Rómát ostromlotta. Itt seregét dögvész pusztitotta, 's III. Sándor pápa őt egyházi átok alá vetette, 's igy Némethonba visszatérni kénytelenittetett. Kettős erővel szövetkezének össze ekkor Lombardia' városai, 's Mailand újra épült. Erre 1174. ötödször vezeté seregét oda. De minekutána első győzedelme után (1175) seregének egy részét elbocsátá, 1176. Lignano mellett megveretett 's Siciliával 15., Lombardiával pedig 6. évi békekötésre kényszeríttetett. Azonközben Lübecket 's Regensburgot birodalom' városainak hirdeté. A' bajor 's szász herczegségeket, melyeket az oroszlán nevü Henrik birta, 1180. egymástól elválasztotta, 's minekutána Némethonban a' közbéke helyre állott; 1187. 150,000. emberrel, — ide nem számlálván a' sok ezer önkényt vállalkozottakat, — azon hirre, hogy Saladin Jeruzsalemet a' keresztényektől ismét elvette, a' pápa' ösztönözésére, napkelet felé indult. Két izben igen megverte a' törököket Fridrik, de szerencsés útközetei közepette jun. 10. 1190. Seleph folyóbani fürdés alatt halálát lelte.

Fridrik (II. hohenstaufeni), előbbinek onokája, szül. Jesiben (egyházi fejedelemség) 1194. dec. 26. A' közép korban (talán nagy Károlyt kivéve) egy fejedelem' történetei sem olly fontosak historiai tekintetben, mint II. Fridriké, mert egy fejedelem' éltével sincs a' legnevezetesebb történetek' szakadatlan láncza igy összekötve, mint ezével. — III. Incze pápának, ki gyámatyja vala, Fr-nek meg kelle igérnie, hogy Németország koronáját a' Siciliaival soha össze nem kapcsolandja. De már 1220. III. Incze pápa' holta után Fridrik Némethonban Henrik fiát választatta követőjének, maga pedig Rómába, és örökségi tartományaiba ment, és 15. évig nem látta német birodalmát. Keresztes háborúba való menetelével engesztelte meg III. Honorius pápát Fridrik, de ez 1227. meghalálozott; követője pedig IX. Gergely, késedelme miatt, őt az anyaszentházból kirekesztette, jóllehet Fr. nem sokára Palaestinába ment vala. A' pápávali megbékülés 1230. történt. 1236. a' lombardiai városokban új had ütött ki, a' pápa segité ezeket, 's a' császárt —

engedetlenségeért — átok alá vetette 1239. Ekkor kezdődött azon szerencsétlen harcz az anyaszentegyházzal, mi a' császárnak korán sírt ásott, bator eleinte ő minden pápai-lombardiai városokat meghódíta. Róma' elfoglalása IX. Gergely pápa' halálát okozta, de Gergely' halála Fridrik' nyugalmát nem. IV. Incze pápa, ki Gergelyt követte, hogy biztosabb legyen, Francziaországba költözött. Minél többet vesztett Fridrik birodalmában a' köztiszteletből, annál sulyosbban munkálkodott a' reá vetett egyházi átok, melly őt Lyonból éré 1245. Csak nagy fáradsággal tarthatá meg korlátok közt Siciliát. Németországban a' thüringi Henrik 's hollandi Vilmos ellenfélre talált. Még egyszer nyúlt fegyverhez Fridrik, 's talán győzedelmeskedett volna is, ha őt a' halál az élők' sorából 1250. Florentinóban ki nem ragadja.

Fridrik (III., a' szép), I. Albert ausztrlai herczeg' fia, szül. 1286. Atyjától viselt császári korona' birásából atyja' halála után luxenburgi VII. Henriktől kiszoritatott ugyan, de ennek holta után arra nyomosabb lépéseket tön. Az anyai ágon vele rokon bajor Lajossal megbékélt Fr., kinek Lajos megigérte, hogy a' koronát semmi esetre el nem fogadja. Azonban a' követek' hosszas alkudozása után elvállala azt, 's Aachenben meg is koronáztatott. Erre Fridrik Bonnban tétette fejére a' németországi királyi koronát (1314. oct. 19. 's 20.). Igy mind ketten Frankfurt felé vonultak. Csak Main választá el egymástól a' megkoronázottakat, 's az örömittas és hadat hirdető sereget. Két esztendeig folyt a' véres csata szegény Németországban, mig végre Ampfingennél, Mühldorftól nem messze (Bajororsz.), a' végső ütközet Fridrik' sorsát elhatározá, 's őt koronával együtt Lajos' hatalmába kerité. Harmadfél évig nyögött Fridrik, ama szép férfi, trausnitzi várban, mi lelkét teljesen le is verte. Haját, szakállát megnöveszté, nyilakat faraga, mellyek közöl némellyek még most is láthatók. Szeretett neje, Erzsébet, férjének e' szomorú sorsán búslakodott, 's csak nem szemeit sírta ki. Végre Lajos őt kemény feltételek alatt szabadon bocsátá. De minthogy Fridrik Leopold bátyját 's barátait azoknak teljesítésére nem vehette, önkényt mene vissza, mint második Regulus, Münchenbe a' fogságba. Ekkor történt a' tettek' legszebbike Németországban: Lajos császár, ki ez erényen megindult, megölelé őt, mint barátját, 's testvérét, 's birodalmát vele megosztotta. Közösen uralkodék igy a' két király. Minden közös vala nálok, 's pecsétnyomóikon a' neve mind a' kettőnek állott. De Fridrik szive olly sok szerencsétlenség által meg vala törve. Késő, hanem ritka boldogságát, csak rövid ideig éldelé. Mh. guttensteini magányosságában 1330. jan. 13. és sz. Bruno szerzeteseinek maurbachi kolostorában, mellyet ő épittetett, temettetett el; 1783. pedig, a' kolostor eltörülte után, tetemei Bécsbe, sz. István templomába tétettek át.

Fridrik (mint római császár III., mint német király IV., mint ausztriai herczeg V.), a' habsburgi-ausztriai házból, szül. sept. 21. 1415. Innsbruckban. Ezen fejedelemnek uralkodása bel- 's kül-háborúkkal telve vala, miket gondatlansága, főleg pedig kórmánybani járatlansága okozott. Mindjárt uralkodása elején Albert testvérével kellett harczolnia, ki alsó Ausztriát igazgatta, de 70,000. koronás talléron megvásárolta Alberttől az örökös tartományaiból lett kitakarodását.— Nem sokára a' magyarokkal 's csehekkeli háborúja neki Csehország' elvesztését okozta. Mátyás pedig annyira megszorítá őt, hogy Ausztriában is mindenét elvesztette; sőt magok a' bécsiek őt saját várában 2. hónapig ostromolták. 1443. Svajcz ellen a' franczíákat hivá meg segítségül, kik is a' délnyugoti Német-birodalmat pusztították, 's csak nehezen üzethettek vissza. A' törököket csaknem ellentállás nélkül engedte Fridrik országába nyomulni. Mh. sok dinnye evésből aug. 19. 1493.

Fridrik Vilmos (brandenburgi választó fejedelem), mellékneve nagy, Vilmos György' fia, szül. febr. 6. 1620. Szerencsés helyzete 's kedvező nevelése okozák, hogy már kora 14. évében hasznosan utazhatott; de Hollandiában 3. évi tartózkodása után haza kelle sietnie, mert atyja dec. 1. 1639. mh. A' kórmányt zavaros időben vevé át e' derék fejedelem, de mindenkép iparkodott a' békét visszaállítani. Svédekkel 1641. egyezésre lépett; a' habozó lengyeleket pedig Varsónál jul. 1., 18., 19., 20., 1656. történt ütközet' következtében rajtok nyert győzedelme csendesité le. A' Hessen-Cassellel 1644. kötött fegyvernyugvásnál fogva, vissza kapta a' hesseniek által Cleveben 's a' marksághan elfoglalt helyeket. Több ellenfeleivel szerencsésen harczolván és sok viszonyok után a' békét helyre állítván, a' benső boldogságra 's a' kereskedés' virágzására fordította figyelmét. Seregének számát megkisebbítette, tudományos egyetemeket alapított, 's a' kivándorlottakból, kiket ő tartományaiba fogadott, hiv 's szorgalmas polgárokat készített. 1658—68. Odera és Spreefolyók közt Vilmos csatornát építtetett. Berlint sok pompás épületekkel ékesítette, ugyan ott könyvtárát is alapított. Minekutána általa 's alatta birodalma nagyobbittatott, 's virágzásba inkább hozatott, 's minekutána 650,000. tallérnyi kincset, 's 28,000. álló erős 's gyakorlott sereget gyüjtött, mh. Potsdámban apr. 29. 1688.

Fridrik (III.), szül. 1657. Königsbergben, 's ugyan ott 1701. királynak koronáztatott, mint I. Fridrik. Bár atyja' tehetségeivel nem birt vala, még is, mit az tett, alatta el nem hanyagoltatott, sőt királyi méltóságrai emeltetése porosz birodalomnak új fényt adott. Némethonban 's kivül kitört háborúkat, különösen pedig az 1691-ki szövetséget a' császárral, spanyolok-, angolok- 's hollandokkal gyámolitá, főleg a' franczíák ellen. A' császárnak pénzért ada a' török ellen segedelmet, 's azon

kivül Ostfrieslandot, 's linburgi grófságot nyerte meg. Továbbá Fridrik vevés, örökség 's zálogitás által annyi tartományokat csatolt birodalmaihoz, hogy ő magát — a' császár' helybenhagyásával — I. Fridrik királynak nevezteté. 1694. a' hallei egyetemet, 1699. képfaragás 's festés academiáját alapitotta; továbbá Sarolta' várát (Charlottenburg) épitette 's 1705. eljebbviteli törvényszéket alkotta. — De fényüzése, kedveltjei iránt a' vesztegetéssel határos adakozása homályt vetnek nagy tetteire. Mh. 1713.

Fridrik Vilmos (I.), porosz király, szül. aug. 15. 1688. — 1713. átvevén az országlást, rendesebb 's takarékosabb kórmányzást hozott létre a' fényüzés' helyébe, 's országát geldern 's limburgi grófsággal 's Pomeraniában, minthogy őt éjszaki háborúba keverték, több birtokokkal nagyobbitá. XII. Károly' halála után pedig stockholmi béke következtében, Pomeraniának a' Peené vizéig, Stettinnek és Usedom' 's Wollin' szigeteinek urává lett, 's Svedország neki 2. millio tallért fizetett. Sekkendorf gróf, ausztriai követ' közbenjárására az angol, holland 's porosz közt kötött szövetségtől Fridrik elállott, 's oct. 12. 1726. császárnak a' pragmatica sanctio' elismerését, 's neki szükségben 19,000. katonák' állitását igéré. Az ausztriai szövetséges II. Auguszt által elüzetett Leszinszki Szaniszló lengyel királyt tisztelettel fogadá, mindazáltal a' császárnak a' francziák ellen 10,000. embert ada segedelmül, 's pedig először maga, azután a' korona örökös' vezérlete alatt. Hanem az ausztriai fővezér Eugen' herczeg' vigyázássa, 's szemessége minden alkalmat kikerült a' nevezetes ütközetre, mig oct. 3. 1775. a' bécsi béke az ellenfelekkel a' fegyvert letétette. Fr. mh. maj. 31. 1740. — Igazság szerető, de hirtelen haragos fejedelem volt. Ország' állapotjának jobbitása legfőbb gondja volt.

Fridrik (II.), mellékneve nagy, I. Fridrik Vilmos' fia, szül. jan. 24. 1712. Ifjúsága kemény, 's csak katonai gyakorlatokból álló nevelés' súlya alatt tölt el. Anyja Sofia Dorottya, I. György, nagy-britanniai király egyetlen leánya vala, atyjának keménysége elleni támasza, miért is Angolországba akart menni, 's megy is, ha terve világosságra nem jő. Ekkor Fr. fogságba vitetett, barátja pedig Katt hadnagy lenyakaztatott. Fridrik tette megbánása', 's azon igéretnek következtében, hogy atyjának akaratját mindenben pontosan teljesitendi, küstrini kemény fogságból kiszabadulván, lassanként atyja' kegyét megnyerte 's igy ő Küstrinben hadi tanácsos lön, és 1733. atyja akaratja szerint Erzsébet Kristinát, Ferdinand Albert braunschweig-beverni herczeg' leányát kellett nőül vennie. Ezután Fr. Rheinsbergben lakott, 's tudományokkal foglalkozott. Több munkákat irt Fr. rheinsbergi magányában (névszerint Antimachiavell-t). Atyja' halála maj. 31. 1740. királyi székre szólita Fridriket. — Lássuk most röviden fő ütközeteit. Midőn VI. Károly császár' halála után Mária

Theresia (1740.) jutott a' trónhoz, Fridrik az ausztriaiakat (apr. 10. 1741.) Molwitz mellett megvervén, boroszlói 's berlini béke' következtében (jun. 11. 's jul. 28. 1742.) alsó, 's felső sléziát, Glatz grófsággal nyerte meg. 1744. Ostfrieslandot kapta örökségül. Ausztriaiaknak az ellenfélen tett győzedelmei őt a' Francziákkal, VII. Károllyal 's hessen-casseli 's pfálzi fejedelmekkeli szövetségre határozák, 's minden várakozáson fölül Csehországba ütött, 's Prágát ostrom alá vette. VII. Károly' halála 's bajor seregnek tökéletes megverettetése után a' szászok, angolok, belgák 's ausztriaiak szoros szövetséget kötöttek Warsóban (1745. jan. 8.) egymás közt, de e' szövetkezésnek kivánt következése nem lett, mert Fridrik ezeken Hohenfriedbergnél, Sorrnál, Kesselsdorfnál győzedelmeskedvén Dresdában dec. 25. 1745. békesség köttetett, mi szerint Fridrik Sléziának csak ugyan birtokosa maradt, 's háborúi költség fejében 1. millio tallért kapott. 10. évig nyugodott ezután Fridrik' fegyvere, 's annál erősebb 's virágzóbb lön birodalma. 1756. aug. 24. 60,000. emberből álló sereggel Sléziába ütött Fridrik, 's így a' hét esztendős háborút elkezdette. Vele Angolország tartott, ellene Ausztria-, Szász, Orosz-, Franczia-, Svédország szövetségre lépett. 15. fő ütközet történt, ezek közől 9-et Fridrik nyert. Erzsébet orosz császárné' halála szülte a' békét, és febr. 15. 1763. Hubertsburgban megköttetett. Ezen nevezetes, a' világ története közt méltán első helyet érdemlő 7. esztendős háborúban, melly Európának 1. millio emberébe került, mit sem vesztett Fridrik Országából, 's adósságot sem csinált. Háború után legelső gondja vala e' fejedelemnek a' megrongált, 's minden zsirjából kiszitt tartománynak gyámolitása. Országa' pusztább részeibe új lakókat telepitett, kikkel a' népességet, melly uralkodásra lépésekor csak 2,240,000. ment, 6,000,000. szaporitotta. Megholt 17. 1786. életének 75. uralkodásának 47. évében. Alattvalói őt atyailag szerették. Értette a' mesterséget tartományait nem csak nagyobbitani, de nagyokká fenn is tartani. Munkáiban fáradhatatlan, gyakran mondá, mi sincs olly hasonló a' halálhoz, mint a' tunyaság, hogy élek, az nem szükséges, de hogy munkás legyek, igen is.

Fridrik Vilmos (II.) porosz király, született sept. 25. 1744. II-ik Fridriknek unoka öcscse, 's örököse. 1786. lépett a' trónra. Uralkodása' kezdete igen szerencsés környülmények közé esett. Poroszország ugyan is semmi külső ellenséggel nem volt háborúban, de a' status dolgaiban való megfontolatlan részvétek, a' nagy Fridrik' nyomdokaitóli eltérése, nagy hitelét megcsorbitá, 's a' szükségtelen háborúkra, 's kedveltjeire fordított pazarlással határos költségek által, a' reá maradt nagy kincseket nem csak elvesztegette, hanem halála után örökösére még 18. millio tallér adósságot hagyott. Első háborúja volt 1787 — 88. Hollandiában az orániai ház' elleneivel, kik e' házból született örökös helytartó'

jogait elismerni nem akarták. Innen eredt a' porosz, angol és hollandi szövetség, 's a' rend csak hamar vissza is állíttatott. A' Svédország és Orosz birodalom közt folyt hadban 1788. angolokkal egyesülvén, megakadályoztatta Dániának Svédországra ütését. — 1790. kötött egyezés szerint, a' török birodalmakat, az Oroszok 's Ausztriaiak ellen védte, de a' béke szerető II. Leopold nem kivánt hadba elegyedni Poroszországgal 's reichenbachi egyezés' következtében (jul. 27. 1790.) megigérte, hogy az elfoglalt tartományokat a' Törököknek vissza adandja. Ezt követte 1791. Pilnitzben a' franczia zendülés' elnyomására, Fridrik 's Leopold közti szorosabb összeköttetés. Nem sokára ezután Fridrik a' lengyeleknek, kikkel ő szövetségben volt, 40,000. gyalogot 's 4,000. lovast igért, ha valamelly status azoknak dolgaiba avatná magát. De II-dik Katalin császárné, ki Ausztria 's Poroszországgal a' franczíák elleni csatát egy kedvüleg nézte. 1793. déli Poroszországot Danzig 's Thornnal együtt (1100. négyszegü mföld nagy) birtokaihoz csatolta. A' következő, 's először lengyeleknek kedvező, — de Kosczíusko' szerencsétlensége 's Prága bevétele után hirtelen megfordult had 1795. Lengyelországnak, az Ausztria, Orosz 's Poroszországok közt harmadszori felosztását okozta. Pilnitzi szövetség szerint Fridrik 1792. 50,000. embert vezetett Francziaország ellen, de apr. 5. 1795. Bázelben béke köttetett, melly szerint Fridrik a' Rajnán túl fekvő tartományait mind a' francziáknak engedvén, elvesztette. Mh. nov. 16. 1797.

Fridrik Vilmos (III.) Porosz király, II-dik Fridrik Vilmos' legidősb fia, szül. aug. 3. 1770. nevelését nagy bátyjától, később Brühl groftól vette. Nevelése szigor vala, 's jellemét rendithetlenné tette. Midőn atyja, Ausztriával kezet fogván, Francziaországnak hadat üzent, 's maga is jelen vala a' Rajna felé nyomuló seregnél, mint korona örökös ő is vele ment, 's több izben jelét adá rettenhetetlenségének. Nov. 16. 1797. jutott a' kórmányhoz, 's új életet öntött birodalmába, azt mindenfelől megjobbitani igyekezvén. A' köznép' életét megkönnyebitette, az udvarba élesebb belátású, feddhetetlen életű, 's jó szivökről ismeretes férfiakat vitt. — Bázeli béke kötés' következtében (apr. 5. 1795.) Rajna' bal partján fekvő tartományait Poroszországig a' francziáknak engedte, 's helyettök 180. négyszegü mértföldet kártéritésül nyert. 1803. az angol-franczia háboru zavarta meg az alattvalói' boldogságára törekvő Fridrik' gondját, midőn Bonaparte, Hannoverát szállotta meg, mart. 15. 1804. enghieni herczeget megölette, a' császári koronát felvette, 's Oroszországot fenyegette. Ekkor Fridrik Oroszországgal 's Ausztriával szövetségre lépett, de az austerliczi szerencsétlen ütközet az Ausztriaiakat békére, 's Poroszországot, hogy Anspachot Bavariának, Clevet pedig s Neufchatelt Francziáknak engedje (e' két utolsóért Hannoverát kapta),

kénytelenité. 1806. Saalfeldnél, Jenánál, Auerstädnél valának ama szerencsétlen ütközetek, mellyek a' tilsiti béke kötést okozák (jul. 9. 1807.) 's Poroszország' felének veszteségét. De a' felfuvalkodó Napoleon azzal sem elégedett meg, hanem még a' béke' gyümölcseitől is megfosztotta a' maroknyira olvadt Poroszországot, 's 120. millio frankkal kellett magát a' szerencsétlen Országnak a' benne kóborló francziáktól megváltani. Kitakarodván a' francziák, határt 's szünést nem ismerő tűzzel 's állhatatossággal iparkodott Fr. az Ország' sebeit orvoslani. — 1807. az örökös jobbágyságot eltörölte; 1808. új polgári alkotmányt hozott be; 1809. a' királyi uradalmakat eladta; 1810. a' kolostorokat status' jószágaivá tette, Berlinbe tudományos egyetemet alapitott, frankfurtit pedig Boroszlóba tette át, hol czélirányosabb alkottatást kapott. Több javitások, 's bölcs rendelések után Fridrik a' francziákkal szövetségre lépett, 's 30,000. katonát adott nekik az oroszok ellen, kik mindazáltal, a' franczióknak viszsza vonulása után, hasonlót tettek, 's őket York porosz vezér, az orosz vezérrel Diebitschel egyezésre lépvén, a' vég veszedelemtől megmentette. Fridrik Vilmos látván, hogy Napoleon kivánságai telhetetlenek, hogy szövetségeseivel megvetőleg bánik, lemondott a' francziák' barátságáról 's Kalisban febr. 28. 1813. az orosz császárral öszve szövetkezvén, mart. 16. Napoleonnak hadat üzent. 100,000-nél többen rohantak a' királyukat szerető poroszok a' zászlok alá, 's magokat a' fegyver forgasban gyakorolták. Ez martziusban történt mind 's már májusban folyt a' véres csata. Fr. mindenütt jelen volt. Csak a' bautzeni, haynaui, vurscheni, kulmi, dennewitzi, vartenburgi 's mindenek fölött lipcsei, laoni, 's montmartrei ütközeteket emlitjük. Semmivé tétetett Napoleonnak hatalma, 's mart. 31. 1814. Páris is bevétetett. Az itt köttetett békét a' bécsi Congressus követte, melly szerint Poroszország ősi birtokába visszatétetett. — Napoleonnak Elbából kiszökése után ismét fegyvert fogtak az összeszövetkezett hatalmasságok. Fr. 150,000. embert adott segitségül. Nap. Waterloonál tökéletesen megaláztatott jun. 15. 1815. — october 19. Fr. vissza jövén Berlinbe, october 22. a' hohenzolleri törzsök ház' 400. esztendei uralkodásának jubilaeumát ünnepelte. Ezután népének boldogulására forditotta egész figyelmét e' derék fejedelem. Az iskolák 's tudományok' előmozdítása általánosan hervadhatlan koszorúja marad uralkodásának. Mh. 1840. alattvalóinak legnagyobb fájdalmára, kik őt, mint valódi atyát, tisztelve szerették.

Fridrik Vilmos, most uralkodó porosz király, III. Fridrik Vilmos, az elfelejthetetlen fejedelem' fia, szül. 1795. oct. 15. Már ifjúságában adá jelét a' nagyra született lelkének. Atyja' halála után át vévén a' kormányt (1840.), mi se fekszik úgy szivén, mint szeretett népének boldogulása, mit is ő, hol csak lehet, létesiteni törekszik.

Fugger, Bajorországban 's Würtembergben herczegi 's grófi család. Ennek ős apja Fugger János volt, takács mester Grabenben, nem meszsze Augsburgtól. Legidősb fia János, híres vászon kereskedő, Augsburgban Gfattermann Erzsébetet, egy Tanács úr' leányát, vette nőül (1382.), 's nevezetes ember lön, megholt 1409. 2. fiat, Andrást 's Jakabot, hagyván maga után, 's nekik nagy gazdaságot. Az első a' nemes őzi Fugger családót alapitá, de ez 1583. kihalt. Jakab a' kereskedést folytatta, 's fiai Ulrik, György 's Jakab szorgalom 's szerencsés kereskedés által annyira mentek, hogy Miksa császár a' velenczei háborúban tőlök 170,000. aranyat vett fel segedelmül. Őket ezért nemesi rangra emelte, 's nekik a' kirchbergi grófságot, weissenhorni uradalommal együtt, 10. eszt. elzálogitá. Jakab- 's Ulrik' fiai' halála után, György' fiai Rajmund és Antal űzték a' kereskedést. V. Károly augsburgi gyülés alkalmakor ezek' házában lakott, miért őket Károly németbirodalmi grófokká tette, 's a' még nálok zálogban lévő Kirchberget 's Weissenhornt örökösen nekik adta, megajándékozván egyszersmind őket egy pecsétes levéllel, melly nekik herczegi és arany 's ezüst pénz-verői jogot ada. Ekként a' gazdaság mind inkább növekedett, úgy, hogy Antal 50 — 60. millio tallért hagyott maga után. — 1619. öt fő törzsöket számlált e' család, t. i. 4. grófot, 's egy grófnőt, tagjainak száma pedig 365-re ment. A' közjóra sokat áldoztak ők; anyaszentegyháznak hiv fiai lévén, oltárokra is sokat költöttek. — Rajmund 's Antal testvérek után 2. ágra oszlék a' család: Rajmundéra 's Antaléra; 's ennek viszont mindegyike több ágozatokra. A' bábenhauseni gróf Fugger Mária Anselm 1803. német birodalmi herczegségre emelteték. A' fugger herczegi 's grófi birtokoknak kiterjedése 26. négyszegü mföld, 42,000 lak.

Fundatio (alapitvány), egy bizonyos és megengedett czélra törekvő intézetnek felállitása. Ezen intézet közönségesen a' statusnak, melly annak létesitésére, igazgatása- és biztositására czélirányos törvényeket hozott, fölügyelése alatt van. Illyen fundatiók által létesittetnek minden szerzetek, nevelői és egyéb nyilvános intézetek.

Funk (Gottfried Benedek), született 1734. schönburgi grófságban, Hartensteinban. Először a' hittudományt tanulta Lipcsében, de 1755. Cramer J. A. az akkori quedlinburgi udvari prédikátor' javaslatára, kinek elmebéli nyughatatlanságát irásban felfödözte, a' törvénytanulásra adta magát. 1756. Cramer, koppenhági udvari prédikator' gyermekeinek tanitója 's nevelője; 1769. magdeburgi fő iskolába tanitó, 's később ugyan ott igazgató, 1785. tanitása 's példás élete által szerzett érdemeiért szentszéki tanácsos lön. Egy, tanitványiból összve állott egyesület emlékére magány adakozásokból az ő nevét viselő alapitványt alapitott a' szűkölködő 's tanulni vágyó ifjak' számára; ő tiszteletére pedig Rauch

által carári márványból mellképet ezen fölirással: »Scholae, Ecclesiae, Patriae decus» állított a' fő egyházban. Irományai is az egyesület által adattak ki 2. kötetben. Mh. jun. 18. 1814.

Fur-kút (artézi kút), művészet által készült forrás, mellyet következőleg találunk fel: ássassék a' föld egész a' föld' gyomrában rejtező kőszikláig, 's miután e' gödörből a' tóviz kihúzatott, oldalai rakassanak ki. Ezután a' föld, és kő-furóval, miután ez bele alkalmaztatott a' négy ujjnyi kifurott és kőrétegbe vert csőbe, furassék a' kőréteg, mialatt közönségesen forrás rejtezik. Gyakorta hihetetlen gyorsasággal tör fölfelé a' nagy viz tömeg, 's a' szomszédkörnyéket elborítja. Ekkor több kútcsövek összekapcsolva leeresztetnek a' kőszíklába kifurott üregbe, mellyek azonban a' földszínéig fölérjenek. A' csövek agyaggal körülvéve megerősíttetnek, 's a' föld' egyéb hézagai földdel egészen betöltetnek. Ha az első kőréteg alatt nincs forrás, akkor a' furás a' fenemlített módon folytattatik. A' fur-kútak jelen időben nagy figyelmet gerjesztettek, mellyek által a' száraz vidékek is lakhatókká tétethetnek. Ezen kútak legtisztább vizet nyujtanak, egyenlő mérsékletűt, a' veteményes 's rétek' öntözésére legalkalmasabbat. Végre a' furás által sokszor hasznos ásványokra akadunk, mellyeket azon a' helyen találhatni nem is gyanitánk.

Fülemile (csalogány), az énekes madarak' sorába tartozó kis madár; hengerded orral, nagy szemekkel, magas, erős lábakkal; farka 's szárnya közép hosszú, rozsda veres; fölteste veres-szürke. A' fülemile a' bokros helyeket kedveli, különösen a' csermelyek és folyók' mellékét; télre melegebb hont keres, kora tavaszszal megjő, 's egész éjjenkint csattogtatja kellemes hangos énekét. Élelme bogár, mit földön futkosva szeret keresni.

Fülöp, Macedonia' királya, Amyntás negyedik fia, N. Sándor atyja 400. kr. e. élt. Ifjúságában mint kezes, Thébába került, hol ama hires Epaminondás 's Pelopidás által neveltetett. Kora 22. évében (361. kr. sz. e.) lépett a' macedóniai trónra. Számos ellenektől körülvett tartományát csak hamar megerősitette, 's nagy tekintetre emelte. Ugyan is a' nemesek kedvezését — ezeknek fiait apródjaivá teve — megnyervén, először a' bel csendet állitá vissza, azután a' paeoniakat meghódította, illyriakat határukon túl űzte; Thrácia' több városait, várait, 's arany bányáit elfoglalta, 's Lycophron zsarnokot elűzvén, nevét Thessáliában is rémítővé tette. Fülöp mindig Görögország után törekedett, 's sokat tön alattomban, hogy annak megtámadásában szerencsés legyen. Azon ürügy alatt, mintha ő a' phocisbélieket szándékoznék meghóditani, Görögországba akart nyomulni, de útja az athéneiektől elzáratott. Erre megharagudván, tervet készitett Athéne városa' meghódítására. Minekutána a' thebaiakat phocisbéliek ellen segitve, ezeket megverte, Görögországot

tettetett egykedvüsége mellett elhagyta, 's illyriakat hatalmába kerítette. Ezután csak hamar megjelent Fülöp, mint szabadítója az elnyomottaknak 's Spartának a' béke' föltételeit önkénye szerint adá elő. Mind inkább nyilvánosabbak lettek Athéne ellen törekvései. Chersobleptest Thráciából elűzte, 's Cardiát Athéne ellen ótalmazta. Ezután Diopeithest egy sereggel Thráciába küldötte, 's győzött; ezt Fülöp bevádolta, Demosthenes pedig védé őt, 's új sereg küldetett ótalmára. Euboea az athéneiektől ismét bevétetett; a' Fülöp által ostromlott Perynthus és Byzantium városok Phocion által megszabadíttattak. Fülöp tulajdon birtokában megtámadtatott, 's a' macedóniai virágzó kereskedés az athéneiek által megakadályoztatott. Ezután a' scithák ellen ment, hol veszélyes sebet kapott, 's ez hátráltatá azon csapást, melly a' Görög szabadságot szétdulando vala, míg végre a' Cheronea melletti nagy győzedelem (338. kr. e.) elválasztá sorsát. Fülöp Chorinthusba gyüjtvén össze a' görög status' követeit, a' békét itt önkényesen adá elő, melly őket szabadságuktól megfosztotta. De midőn a' perzsak ellen Pausanias fő vezérnek kineveztetett, egy ifjú macedo által, kit a' perzsák megvesztegettek, megöletett kora 47. évében. Fülöp egyik vala azon időszakban a' jelesebb férfiak közől. A' legnagyobb vezéri tehetségek valának benne egyesülve, a' legvitézebb katona' rettenhetlenségével. Dics 's uralkodás vágy valának jellemének fő vonásai, mellyek őt gyakran legigazságtalanabb tettekre csábiták.

Fülvirág (fülfü, menydörgő fü, semper vivum), Linné szerint a' 12-dik osztályba, a' természeti rend szerint pedig a' kétszikesek' osztályába, a' pozsgások' (crassulaceae) családjába tartozik. Több fajai vannak. Nálunk legismeretesebb 1-ször a' **rózsás fülvirág** (semper vivum tectorum), melly a' szalmás és nádas házak' tetején igen szaporán nő, 's sok évekig tart. 2-szor a' **borzas** f. (s. hirtum), melly a' mész kősziklás hegyeken bőven találtatik.

Fürdők. Az izzadás a' bőrön megszáradván, mocskítja a' testet, kivált ha hozzá por is járúl. Az egészség megkivánja a' fürdés általi megtisztítást; a' nyári meleg napokon pedig a' hives hullámu folyók, szép tavak 's tükröző tenger édesgetve intenek a' fürdésre. E' tekintetben a' régi nemzetek jóval előttök álottak a' mostaniaknak; régenten minden jó háznál volt fürdőszoba. Már Homér úgy szól a' fürdőről, mint általános szokásról a' háznál. Minden idegen, ha barátságos házhoz tért, először is tisztító, 's enyhítő fürdőbe vezettetett. A' magányos fürdők mellett csak hamar divatba jöttek a' közönséges fürdő házak. A' fürdés régenten is, mint ma, hideg, langyos és hév vizben, vagy gőzben történt. A' rómaiak virágzásuk' idején fürdőkre nézve is a' bujálkodó pompában minden más nemzetet fölül multak. Tulajdon viz-vezetőket készítettek,

mellyeken a' tenger vizét, és a' bérczek' havának levét a' legnagyobb távolságból fürdő házaikba vezették, 's ezen készítményeket a' tökély' azon fokára emelték, hogy romjaikat sem nézhetjük bámulás nélkül. Európában az oroszok és törökök látogatják a' fürdőket egész évben szakadatlanul, és pedig minden nép osztálybéli. Az ororz többnyire gőz fürdőt használ 40.—50. fok meleg. Réaum. Ha jól kifürdötte magát az orosz, megáztatott nyir veszszővel jól elvereti testét, az izzadás kisebbitésére pedig szappannal keneti, langyos, utóbb hideg vizzel mosatja, ebből néhány akót fejére öntet. Hideg viz' hijában, kész ő mindjárt az izzadás után folyóba, vagy tóba ugrani vagy hóban henteregni. Fürdés után a' szeszes italok' használása mulhatatlan az orosz népnél; fürdő nálok a' leghitványabb faluban is van. A' török szinte naponként fürdik, közönségesen igen meleg vizben, általános izzadás közt, megmosatnak, fésültetnek, 's gyapju posztóval dörzsöltetnek; végre egész testök szappannal megdörgöltetik, szárittatik, és illatos kenőcscsel megkenetik a' fürdő szolga által, ezután nyug ágyra fekve, kávét, 's más efféle italt iszik. Nagyon különösek az indusok' fürdői, ezeket Anquetil igy irja le: A' fürösztő szolga kinyújtoztatja a' fürdendőt egy asztalon, meleg vizzel leönti, az egész testét csodálatra méltó ügyeséggel elkezdi nyomni, szoritni, dagasztani, ficzamitni. Minden tag kifeszittetik és kinyújtatik. Ha egyik oldalon végzé munkáját, a' másikon kezdi, majd reá térdel, majd vállainál fogja, majd háta' gerinczét ropogtatja, majd gyengéd csapásokat ejt a' leghúsosabb részekre. Ezután egy szőr ruhát vesz, 's vele az egész testet dörzsöli, míg nem majd maga is izzadni kezd bele, szivacs kővel (Bimsenstein) a' láb' kemény bőrét levakarja, azután szapannal, illatokkal bekeni, 's munkáját végzendő, szakállát 's haját lenyirja. Ezen egész munka mintegy három, négy óráig tart, 's utána mintegy újra született az ember, kimondhatatlan édességű érzet járja el az egész testet, 's néhány óráig tartó álomban végződik. Az európai városok is birnak fürdő intézetekkel, de drágaságuk miatt az alsóbb nép osztály, mellynek legszükségesebb volna, nem használhatja. A' hol természetes meleg fürdők vannak, olcsóbbak. Illyen természeti meleg fürdők Európában igen számosak. Magyar hazánkban is sok, és nagy hatásu meleg fürdők vannak. Nevezetesebbek: a' budai, trencséni, stubniczai, töpliczai, daruvári, pöstyéni, bajmóczi, szklenói, vichnyei, szlihácsi, mehádiai. Az ásványos forrásoknál szintügy szoktak fürdő intézetek lenni. A' hiresebbek nálunk: a' füredi, bártfai, zalatnai, ránki, parádi, lublói, buziási, ugodi. A' tengeri fürdők a' leghathatósabbak. A' mesterségesen csinált orvosi fürdők nem birnak a' természetesek' erejével.

Füred, 1. Tisza Füred, mező város heves vármegyében a' Tisza' keleti partján, 2. Balaton Füred szala vármegye' kelet éjszaki részé-

ben fekvő magyar hely, közel Balatonhoz. A' falutól egy óra negyednyire híres savanyu vize van. Füred táját a' kéklő Balaton, a' tihanyi félsziget, a' szőlőhegyekkel 's erdőkkel gazdag Bakony, körüle a' szép tér 's az anya forrásnál épült pompás fürdőket látogató számos vendégek legkelemesebbé teszik. 3. Somogy vármegyében is van egy Füred nevű falu.

Fürj. A' tyúkok' rendébe tartozó madár, orra és lába mint a' fogolyé, de orra gyengébb, szárnya hegyes. Belső alkatja mint a' fogolyé, de teste kisebb, keskenyebb. Lakik a' gabona földeken, legörömestebb a' sikságon, gabonát, olajos magokat, bogarakat esznek, a' gabonában, vagy fűben fészkelnek 's sokat tojnak. A' nők nem olly szépek, mint a' hímek, a' fiak az anyjokhoz hasonlítnak, 's alig bujnak ki a' tojásból, sőt néha a' tojás darabjait még hátukon hordozva, futnak, 's hamar nőnek. Európában a' hímek májustól augusztusig énekelnek. Három faj fordul meg nálunk: a' nagy, közép és kis Fürj.

Fürstenberg, 1) a' szövetséges német tartományok, nevezetesen a' badeni, würtembergi 's hohenzoller-sigmaringi közt szét nyuló herczegség; déli Svábországban fekszik, a' Duna, Watach és Kinzing folyokhoz közel. Kiterjedése 38. négyszegü mföld, lakosok' száma 92,400. kath. Jövedelme 600,000. ft. I. Henrik gróf alapitá a' Fürstenberg nevü kis várost, ki is e' ház törzsatyja. Fejedelmi lak Donaueschingen 2800. lak. az egész herczegségben 18. város, 4. mező város, 135. falu van. 2) Város a' Mecklenburg streliczi nagy herczegségben, stárgárdi uradalomban, egy kikötővel, herczegi palotával, posztó gyárral, dohány 's keményitő raktárral. Híres e' hely még vaj vásárairól is, (ezek évenkint 9-szer tartatnak) lakosok' száma 2,600. megy. 3) Orosz város Odera viz mellett, brandenburgi kórmány alatt lévő frankfurti kerületben 1400. lak. 4) Hegy a' szász főhegy osztály közt a' grünhaini kerületben fejér márvány töréssel.

Füstölés, 1) füst' kifejlődése a' lég' jobbitására és az ártalmas anyagok' eltávoztatására. E' végből illatos szereket használunk. A' kellemes szag elegendő ugyan a' rosz szag meggyengitésére, de nem elrontására. Ha a' rosz szag ártalmas az egészségnek, akkor a' jó szag által se mozdittatik el. A' lég huzam által újitott lég legjobb javító szer marad, midőn a' rosz tulajdonság csak mulandó okból származik. A' valódi ártalmas, ragadós anyagok' elmozditására szolgálnak savak és illatos szerek, u. m. gyenge hévség által elgőzölgő eczet, vagy kámfor, fokhagyma. A' kór anyagok' elrontására igen jók az ásvány savak, mellyek közől nevezetesebbek: a) a' kénsavval füstölés, mellyre vétetik 2. rész kénvirág (büdöskő), a' gyorsabbi égés végett 1. rész salitrom, 's illat adás végett ugyan annyi fenyőmag, kevés mirha töm-

jén, vagy fenyőfa sarjadéki. Ezen füstölő port, mellyet szokás szerint eleven szénen kell megégetni, mivel az oroszok a' volhoni pestisben nagy sikerrel használták (1711.), pestis vagy dögvész pornak nevezték el. A' szénen megégetett közönséges kénvirágnak szinte ugyan azon ereje vagyon. A' kénnel való füstölés mindenek felett ajánltatik, nem ócsóságáért, hanem mivel már kismennyiségben is légtisztító a' nélkül, hogy a' tüdőnek ártana; b) fojtósavval a' füstölés következő: porczellán edénybe öntetik 1. rész fojtósav felereszve 10. rész vizzel, azután reá öntetik halkkal egy rész kénsav állandó kavarás között, azonban a' származott melegséget kemencze és szén melegsége által táplálva; c) zöldlővel (chlor) 1. r. vizzel benedvesített cselanyhoz 3. r. só midőn kevertetik, öntessék 2. r. kénsav, ekkor a' zöldlő gőzalakban kifejlődik, melly mint minden növény 's állati színeket elront, úgy minden kóranyagokat is, de csak akkor, ha a' levegő vele úgy megtelik, hogy átláthatlan, 's ha minden léghuzam akadályoztatik. Az illy gőzzel betöltött légben senki sem vehet lélekzetet fulladozás' veszélye nélkül. Azért ruhák bútorok és portékák' megóvására a' kóranyagoktól legnagyobb sikerrel használható, 's mi több a' pocsolyás légtől származott betegségek ellen is kis mértékben sikerrel használtatik.

Fűszerek, a' növény ország' termései, mellyek illatos, és ingerlő italokkal birván, az étel emésztést elősegítik, és sok betegségekben hathatós gyógyszerek. A' heves éghajlat leginkább hazája a' fűszereknek, hol a' nap' melegének befolyása által jobban kifejlik az ingerlő olaj, de azért a' mérsékelt égöv alatt is vannak fűszert adó növények, ezek azonban kevesebb, 's nem olly hathatós fűszert adnak, mint a' meleg tartományiak. A' növények' virágai, 's gyümölcsei fűszeresek, néha levelei és kérge is. Ismerősb, 's használatban lévő fűszerek; a' sáfrány, fahéj, szekfű, bors, kömény, szerecsen dió. — Hibásan számittatik ide a' só, ez ásvány, nem pedig fűszer.

Fűszer szigeteknek vagy **Moluckoknak** neveztetnek az Archipelaguson lévő minden szigetek szélesebb értelemben, de szorosabban véve a' »Moluckok» nevet csak öt sziget u. m. **Ternate, Fidor, Motir, Maschián és Baschian**, a' fűszerfák' valodi honai, viselik. Ezeken nő a' szerecsen dió, és szekfű' legjobb neme; innen plántálták által déli szigetekre a' hollandok a' fűszerfákat. Terem azon kivül itt még: riskása, czukor, mondola, dohány, sok jó nemű fa (eben fa is) viz' hiányát az igen számos kókus diók pótolják. Ősi lakosokat a' hollandok mind kiirtották, mert, mint mondák a' hollandok, olly hivtelenek 's vadak valának, hogy a' keleti társaság mindig veszedelemben forgott miattok; gyarmatokat szállitottak oda helyettök, de ezek a' leggyalázatosabb gonosztévőkből állottak; innét a' szigetek közönségesen csak

fenyítő szigeteknek neveztettek. — A' szerecsen dió' jobb neme Európába küldetik, a' közép nemű Indiában adatik el; roszabból pedig a' becses szerecsen dió olaj sajtoltatik. Évenkint 3,500. mázsa szekfü, 2,300. mázsa szerecsen dió, és 1000. mázsa szerecsen-dió virág hozatik Európába.

Füvészet (Növénytan, Botanica), a' növények' külső alakjáról, 's belső mineműségéről szóló tudomány. A' tudományos füvésznek a' növényeket mint külső, mint belső mineműségekre nézve kell ismerni. A' kertésznek elég, ha köréhez tartozó növények' külalakját jól felfogja. A' füvészet két nagy szakaszra oszlik: az első a' növény leirás, melly a' növények' kül idomát irja le, hogy egyikét a' másiktól meglehessen különböztetni, a' második: a' bölcselkedési füvészet, melly a' növényt úgy tekinti, mint élő műszeres lényt, és annak munkálatit vizsgálja. Az első rész különösen szükséges a' gyógyszerárosoknak, gyógyszerkereskedőknek, némelly művésznek, hogy körükbe használt növényeket kül alakjokról tüstént megismerjék, az ezekkel hasonlókkal föl ne cseréljék. A' második rész a' növények belső alkatát tanitja; 's a' növények' boncztudományával foglalatoskodik, ezzel összeköttetik szükségkép a' növény-vegytan (chemia), melly a' növények hig és merő részeit vizsgálja. A' nagyító üvegek' használása, és az általános vegytan tökéletesbülése által, az újabb időkben, ez nagy előhaladást tön. Ezen részhez tartozik még a' növények betegségeit is megismerni, 's rajta segítni.

Füvészet (orvosi), ez segéd tudománya a' gyógytannak, 's a' gyógyszerek' tudományába (pharmacologia) tartozik. A' gyakorló orvosnak az orvosi növény tanban jól jártasnak kell lenni, az általános füvésztudományhoz pedig elég annak alap elveit ismerni; sőt az általanos füvész tan nagy mivelésébe nem is ereszkedhetik a' nélkül, hogy a' szorosan vett gyógytant el ne hanyagolja, mert az általános füvésztan mivelésére egy ember kor épen nem hosszú, mi marad tehát a' gyógytanra? Az általános füvészetet miveljék az ezt különösen kedvelők, a' füvészek: az orvosnak elég, ha a' gyógy füveknek leirását, physiologiáját ismeri; tudja, mellyik része gyógy erejű, millyen hatással van az emberi testre, hol, mikor 's milly mértékben használtatik; de e' mellett szükséges, hogy az ezekhez hasonlókat is jól ismerje, hogy a' hamisat az igaztól megkülönböztetni tudja. Ezen példa szerint több hasznos ágokra válik az alkalmazott füvésztan, van t. i. művészeti, gazdasági, erdősz 's a' t. növénytan.

Füvészkert, ollyan kert, hol minden virágrész' növényei neveltetnek. Czéljok részint tanulás, és a' tudomány' bővítése, részint gyönyörködés. A' tudományos czélnak arra kell iparkodni, hogy minél nagyobb száma legyen a' növényeknek, és minél tökéletesebben legyenek

kifejlődve úgy, hogy a' honunkbéliekhez hasonlók egyenek. A' kert felvigyázójának tökéletesen érteni kell, minő földet, és éghajlatot szeret minden növény; mellyik nő vizben, mocsárban, réten, árnyas völgyben, szikla tetőn, más növényen. Szükséges továbbá, hogy meleg házzal legyen ellátva a' kert, a' meleg tartományi növények számára, hol a' szükséges meleget lehessen alkalmazni; a' fűtés csövek által történjék, mert ezek által arányosabb a' meleg, szükségesek ezen kívül a' növény házak, hol délibb Európa' növényei lehetnek, mert ezek csak kevés mesterséges meleget kívánnak. Ezen épületek úgy alkalmaztassanak, hogy fris levegőt és napfényt lehessen beereszteni. A' tudni vágyás, és a' mesterségekre, gazdaságra, művészetekre hasznos alkalmazása a' növényeknek, a' füvész kerteket szükségessé tevé. —

G.

G, az a b c hetedik betüje; a' mostani hangászatban ötödik hangfok, az ausztriai pénzeken pedig a' helyet (Nagy-Bányát), hol a' pénz veretett, jelenti.

Gabienus, Caesar seregének legjelesb vezére, Sext. Pompejustól megfogatott, 's parancsára megmetszett nyakkal feküdt a' tenger parton egész nap. Estvefelé magához hivatá Pompejust, 's mondá neki: hogy visszaküldetett az alvilágból, neki izenetet mondani.

Gabinius, római tanácsnok, ki Egyiptusból elűzetett ptolomaeusi Auletest országába helyezé, 's védelmére sereget rendelt, hogy övéinek leseitől ment legyen.

Gabinus, (felszentelt pap) 's római polgár, Diocletianus császár' parancsára börtönbe vettetett, hol éhen haltmeg; mert állhatosan vallá Krisztus' hitét.

Gabona vagy gabna, mind azon növényeket jelenti, a' mellyek szárt hajtanak, a' vagy csemeténként elágaznak, és lisztes magot adnak. Ide tartozik: a' rozs, búza, árpa, zab, köles, lencse, borsó, bab, 's a' t. Kiváltképen ezen nevezet alatt a' rozsot, búzát, árpat, és zabot szoktuk érteni.

Gábor (Gabriel), egy a' hét Arkangyal közől isten erőssége. Zsidótalmud szerint a' tűz' fejedelme, a' menydörgés- és gabona' ura. Mahomed' tanítása szerint a' megjelenések' angyala, ki Mahomednek az egész Koránt (török szentirást) lelkébe sugallá.

Gács, mezőváros, Nógrád vármegyében, híres posztó gyáráról, fejér ólmáról, és fejér cserepéről. Lakosai többnyire tótok.

Gaëta, nevezetes nápolyi erősség, Rómától 25. Nápolytól 15. óránvira, 15,000. lak. A' száraz földdel egy kis földrész által van öszveköttetésben. Említést érdemel erős kastélya, ebben a' Bourboni Főhadparancsnok' emlékére felállíttatott szobor, a' Hessen philippsburgi Lajos herczegnek emlékjele, ki 1806. e' várat igen vitézül védte; a' sz. erasmusi székesegyháza, és a' St. Trinitá nevű temploma, valamint az olajfa tenyésztése.

Gall (Jean Baptiste), szül. Párisban, 1775. A' Collége royalban 1792. görögnyelv oktató lön. Theocritus' Idylljeit akkor adá ki először (görögül, francziául, és latinúl 1792.) Több görög munkák' fordításairól nevezetes.

Galactometer (tejmérő) olly eszköz, mellyel a' tejben létező víznek mennyiségét közelítőleg meghatározhatni. Ezen mérőnek használata azonban nem általános igazságú.

Galamb, a' madarak' egy neme, mellynek némelly fajait házainkban is gyakran látjuk. Ismértető jelei ezek: lágy, vékony, gyökerén egyenes, végefelé leszálú orr, melly lágy 's duzzadt bőrrel el vagyon látva, ebben fekszenek az orrlyukak, a' nyelv egész; a' lábak rövidek, 's többnyire vörös színüek. Ezen madárnem két csoportra oszlik. — Az elsőhez tartoznak azok, a' mellyeknek egyarányos, középszerün hosszu farkuk van. Illyenek: 1 ör a' közönséges galamb, ennek két faja van u. m. a' vadgalamb vagy erdei galamb, ollyan tájékot szeret, hol erdők, és szántóföldek váltják föl egymást. Hazája majd az egész ó világ. Földeken szedi táplálékát, és semmi állati eledellel nem él. Kétszer költ nálunk 's őszszel tovább szál. b) A' szelíd galamb, vagy házi galamb, nagyságára és szembetünő színességére nézve magát kitünteti. Ennek sok alfajai vannak u. m. dobgalamb, csuklyás, keringő, gatyás, borzas, fodrosbegyü, begyes, széles-farku, havi galamb, fecske galamb, török, spanyol és montenegrói galamb, 's a' t. Általában szereti a' társaságot, és békességet, 's innen eredt, hogy némellyek azt gondolák, a' galambnak nincsen epéje, mi alaptalan. Szereti a' tisztaságot is, és szülőhelyéhez igen ragaszkodik. 2-or Az örvös galamb, nyaka' alsóbb részeinek oldalain félhold idomu nagy fehér foltól vette nevét. Kórmánytollai hatrább feketék, első evezőinek külső szélén nagy fehér foltot láthatni, piszkos sötét hamuszínü farka vége felé sötét színt ölt. Nem olly társas mint az előbbiek, a' szabadságot kedveli 's azért az erdők' belsejében tartózkodik. 3-or. A' verébgalamb, neménck legkisebbike, nem sokkal nagyobb egy pacsirtánál. Begye 's hasa szürkevörösös, nyakán 's begyén barna foltok vannak, farkának két középső tolla sötéthamuszínü, a' többi barnás. Orra' vége, 's körmei feketék. Hazája Amerika' éjszaki része. — A' második csoporthoz számíttatnak azok, mellyeknek hosszu, bunkó idomu farkuk vagyon, u. m. a' vándorgalamb, éjszak-Amerikában seregesen tanyáz. Szemköre karmazsin vörös; feje, torka, nyaka' hátulja, dereka, alfele, és felső tollai farkának hamuszínük, begyeborszínü, lábai vörösök, 's körmei feketék. — A' galambokhoz tartoznak még: a) a' gerlicze, b) a' kaczaga galamb, c) a' korona galamb.

Galandféreg (bélféreg), hosszu lapos, sok egymásba kapcsolt ta-

gokból álló testü féreg, melly az ember' belrészeiben és más állatokéiban is tartózkodik. Egyik végén feje van, négy nyilással, (ezek által magát teli szivja), és egy fogódzó körrel ellátva. Többi részét a' test teszi; mellyen keresztül húzódik egy csatorna. Némellyek közölök bélférgek, és a' belekben laknak; némellyek pedig hólyag-galandférgek, mellyek más belrészekben tanyáznak. Az emberben, kiben tartózkodnak, gyakran szörnyü hasfajást, émelygést, undort, hányásra késztést, ájulást, rángatódzást 's több efféleket okoznak. Történik, hogy 100. lábnyi hosszura is megnőnek.

Galanteria (udvariság), a' férfiúnak, azon finom és megelőző magaviselete a' szép nem iránt, mellyel az ennek szolgálatrai készségét ügyesen kimutatja, hogy ezzel magát megkedveltesse.

Galantha, magyar-tót mezőváros Pozsony vmegyében, Diószegtől 1 órányira. Lakják kathol. evang. és zsidók., összesen 1500. Az idevaló czigányok híres hangászok. Herczeg Eszterházy családnak van itt szép palotája. E' helytől vették czim nevöket Eszterházy, Fekete, és Balogh.

Galatea, tengeri nympha, Nereus- és Doris' leánya, a' tej fejérségéről neveztetett így; mert gala tejet tesz.

Galba (Sergius, vagy Servius Sulpicius), Nero' követője, szül. 4. évvel kr. előtt, híres sulpicius nemzetségből. Először Praetor, azután aquitaniai helytartó, Consul, végre Spanyolországban császárnak kiáltatott ki a' seregtől, kinek jövetelén megrémülvén Nero, magát megölé. 68. Ez időtől fogva a' római tanács nagy hibát követe el az által, hogy megerősíté Galba' választását a' seregtől. Mert ez időtől fogva féktelenség, nagyra vágyás uralkoda a' katonák közt, kik kényök szerint választának császárokat, a' birodalmat pedig vég veszélybe ránták. Galba, midőn a' praetoriumba viteté magát, megtámadtaték 's levágaték 69. k. u. kora 72. évében, midőn 3. hónapig uralkodott.

Galea, vas sisak, fövédelemre szolgált.

Galenus, legnevezetesebb hajdani gyógyász, Ázsia' Pergamus városából származott k. u. mintegy 164. M. Aurelius római császár uralkodása alatt élt. Széles tudományával minden előbbi gyógyászokat fölülmult. Munkáji most is nagyra becsültetnek 's olvastatnak.

Galeota (Galiote), kisebb neme a' gályáknak oldalain 16 — 20. evezőpad van. Az evező legények egyszersmind katonák is, puskával fegyverkezve.

Galeoták, joslók voltak Sicilia- és Atticában.

Galeotus Martius, olasz ember, a' bolognai egyetemben szép-tudományok' tanítója. Mátyás király rábizta a' budai-királyi-könyvtár' gondviselését. Ő Mátyás király' bölcs és elmés, vagy tréfás mondásait 's tetteit öszveirta.

Galicia; éjszak nyugoti spanyol tartomány, királyi czímmel. Kiterjedése 750. nsz. mfd. — lak. száma 2. millió, Földje hegyes, völgyes, néhol messzenyúló lapályal, 's mivel egy része tengerrel van körűlvéve, éghajlata nedves, és zord. Bővelkedik ónnal, lennel, és egész spanyol földön leghasználhatóbb szarvas marhákkal, valamint egy tőke halhoz hasonló hal nemmel. — Lakosainak fő foglalatosságuk a' föld, 's szőllő művelés, marha tenyésztés, halászat, kapczakötés, és czérna készítés. Nevezetesebb városai 1) Corunna erős, és virágzó tengeri város a' legjobb kikötővel, gyócs, kalap, posztó, és egy nagy cigarro gyárral, 21,000. lak. Gall. fővárosa, és első kereskedői hely. Látható még benne a' messze világító torony, mit némellyek' állítása szerint Trajan épittetett. 2) San-Jago kellemes város, 27,000. lak. van benne érsekilak., egy királyi kórház, egy jeles székesegyház, hol ifjabb sz. Jakab Apostolnak, a' spanyolok' védőjének, és téritőjének teste tartatik, hová még most is sokan járnak bucsúra. Továbbá gyócs, és selyem kapcza gyár. 3) Ferrol, tengeri város 15,000. l. hajózási iskolával, nagy tengeri raktárral, szép kikötővel, melly hatalmas ágyúkkal védetik.

Galilei (Galileo), a' természettudományban örök hírt szerzett tudós; szül. Pisában 1564—1589. a' mathematica tanitoja lön Pisában. 1592. Paduába hivaték a' mathem. tanitó székre. Ide Európa legtávolabbi vidékiről gyülének hozzá a' tanulók. Föltalálá azon mathematicai igazságot, hogy az eső test, miután az első másod perczben 15. párisi lábnyit haladott álá felé, a' másodikban 45, a' harmadikban 75-öt halad, 's igy tovább. Neki tulajdonittatik Jupiter hajduinak (satelles) föltalálása 1610. A' nap foltjairól irt munkájában Kopernicus világrendét védé, miért is eretnekséggel vádoltaték ellenségeitől, kik azért a' Biblia' tekintetét csorbitottnak állitták, 1637-ben a' holdingását födözé föl. Mh. 1642.

Gallák, vad, hadakozó nép Afrika' belsejében. A' Négerektől nyulánk hosszu termetével, barna hajával, 's aranyszinével különbözik.

Galletti (János, György, Auguszt), 1750. szül. Több történeti- 's földleirási könyveiről nevezetes. Mh. 1828.

Gallia. Rómaiak idejében a' Pyrenektől Rajnáig, Olaszország felé pedig az Alpeseken keresztül az adriai tengerig terjedt. Alpeseken inneni (Gallia cisalpina) és Alpeseken tuli (Gallia transalpina) Galliára osztatott. Az Alpeseken inneni Gallia az Alpesektől az adriai tengerig nyúlt, Olaszországgal nagyobbára határos lévén, római erkölcsöket, 's szokásokat vett fel, Caesartól római polgári jogot nyert, 's bevévén a' római tógat, Gallia togátának is nevezteték. Felosztatott 1) Liguriára, mellyet Genua 's Lucca' környéke és Piemontnak egy része tették. 2) Gallia trans- 's 3) Gallia cispadaná-ra, az az: Pon (Padus)

tul, 's inneni Galliara. Liguriat a' ligurok; G. transpadanát főleg a' taurinok, insubrok, és cenomanok; G. cispadanát a' bójok, senonok, 's singonok (galliai eredetü népek) lakták. Városaik mostis többnyire a' régi nevet viselik, mint Gall. transpadanában Tergesta (Triest), Aquileja, Patavium. (Padua), Verona, Mantua, 's a' t. Cispadanában. Ravenna, Bononia (Bologna), Mutina, Parma, 's a' t. Az Alpeseken tuli Gallia, vagy G. comata, mivel lakosai hajokat (coma) meg nőni hagyták, vagy braccata, mivel nadragot (braccae) viseltek, mostani Francziaországot, Németalföldöt, Helvetiat, a' Rajna' bal partját, 's Hollandiát foglalta magában. — E' Gallia déli része lön először római provincia. — Galliában nevezetessebb folyok valának; Tarumna (Garonne), Atur (Adour), Ligeris (Loire), Sequana (Seine), Matrona (Marne), Isara (Oise), Axona (Aisne), Rhodan (Rhone), Dubis (Doubs), Rajna. Hegyei közől. Gobaeum, Icium (Gris Nez), Setium (Cette) és Zao (la Croisette) leginkább említést érdemelnek. Galliának 1) az aquitaniai, a' Loireig kiszélesitve, fő helye Burdegale (Bordeaux volt); 2) a' celticai, vagy lugdunai, onnan a' Seineig és Marneig; 3) a' narbonai (római provincia), hol Narbo Martius (Narbonne) római régi gyámat, Tolosa (Toulouse), Nemausus (Nimes), Vienna (Vienne), Massilia (Marseille) voltak; végre 4) a' belgicai az ország éjszaki része Rajnaig — felosztása legérdekesebb. —

Galliaiak, a' celták' nemzetségének' fő ága. Magokat gaëlnek, vagy gailnak nevezék, 's hihetőleg innen származott a' Galliaiak és Gallia név.

Gallicia 's Lodomeria, az ausztriai birodalomnak királysága. Határai: nyug. ausztriai Szilesia; éjszak. 's kelet. Orosz- 's Lengyelország, délr. Magyar- 's Erdélyország. Bukovinával együtt tesz 1548. nsz. mfd. lak. száma 4,599,630., kik lengyelek, bosnyákok, oláhok, zsidók, németek, örmények; vannak czigányok is. — Folyamai: Vistula, Dniester, Pruth, Districza, Moldva, Sutschava. — Felosztatik 19. kerületre. Fő igazgató székei: a' galliciai udvari Cancellaria, bécsben, 's az ország dolgaira nézve a' lembergi kormányszék (Gubern.) Van 6345. lakhelye, mellyekből 96. város, 193. mezővar. 1. nsz. mfd. jő 2971. lak. Uralkodó vallás a' római catholica. Uralkodó nyelv a' lengyel. — Gallicia, 's Lodomeria ez előtt magyar országtól függő herczegségek voltak. 1340. lengyel kézre jutottak. 1772. pedig Ausztriához, 's királyságra emeltettek. Minekutána hozzá még több tartományok csatoltattak, a' bécsi béke által 1809. részenkint Napoleoné lett, de a' párisi béke után nagyobb részt azon helyezetbe tétetett, mellyben 1795. volt — Van aranya, ezüstje, reze, vasa, ónja, alabastroma, kénköve, (éven-

kint 4520. mázs.) forrási sója (évenkint 150,000. mázs.) 1818. Wieliczka kősót 1. millió mázsánál többet adott; savanyú vize, érczes fürdője, 's több nemü nemes köve, üveghutái, dohánya, lova, szarvas marhája, 's leginkáb lúdja; a' vadak közől nyula, medvéje. Vannak továbbá kendő gyárai, 's bőr raktárai. Azonban minthogy a' lakosság termesztménye után főleg él, az ipar hátra van.

Gallipoli, 1) város Nápolyban, fekszik a' tarentói tenger öbölben, egy sziklán a' tengerben, melly a' száraz földdel híd által köttetik öszve, lak. száma 9,100. Nevezetes erősségéről, kikötőjéről, 's kereskedéséről. 2) Gallipoli (v. Keliboli), a' márvány tengerrel körülvett Gallipoli nevü félszigeten fekszik ezen város, Törökországnak Rumilia nevü tartományában, egy a' dardanellai útra nyúló kikötővel, görög püspök[illegible]g Itt vannak a' legjelesebb szattyán gyárok, az egész tengeri török hadat ellátó élelem tárak, 1815. lakost számlál. — Turner 80,000. tette, honnan kitetszik nagysága. E' város lakhelye a' Konstantinápolyban lakó Kapudán Basa' helyettesének.

Gálok (híresebb Celta név alatt), a' régi világban messze terjedt, bizonytalan eredetü nép. Galliából csoportjaik Britanniába is átköltöztek. Fölső Olaszországban 's Németország alsó részében Pannonia- és Illyricumig, 's Helvetiában gyarmatokat telepitettek meg.

Galvánosság (érintkezési villany), két különnemü ércznek egymással érintkezéséből eredt villany. Ezt Galváni a' boncztán' tanitója Bolognában véletlenül találta fel. Midőn t. i. egy békának száridegeit késsel megmeztelenitné, 's egyik tanitványa épen akkor csalna egy ott álló villanygépelyből szikrákat, észre vette, hogy az idegnek ina görcsösen rángatódzik, mi nem történt, ha az ideget nemvezető testtel illette. Ennök okáért ő több békát készitgetett, hogy a' villanynak ezen befolyását jobban kitanulja. Egyszer néhány illyen békát rézkampókkal akaszta egy vasfogóra, 's észre vette, hogy ha a' lábok megérték a' vasat, bennek azonnal rángások támadtak. Galváni így azon véleményre jöve, hogy az idegnek, 's izomnak ugyan azonkori érintetése két különnemü ércz által, azt okozza, hogy egy, abban létező villany kerengésbe jő, 's hogy e' képen emez kiürül. Szerinte tehát az érczek valának a' vezetők, 's az állati test a' villanynemző. Azonban Volta, Páviában a' természettan' előadója, e' kisérleteket ismételvén 's jól megvizsgálván, úgy találta, hogy itt a' villanynak a' nemzőji inkább az érczek, 's annak vezetője az állati test; mert látta, hogy a' békán igen gyengék a' rángások akkor, ha az egynemü érczivvel illettetik, és hogy két elkülönitett érczlap (egyik horgányból a' másik vörös rézből) a' condensator általi érintés alatt 's után villanyosnak mutatkozik. Ennélfegva a' mit Galváni állati villanynak nevez, ezután érczingernek mondatott, 's újolag érintési villanynak nevez-

tetik. Viszonyilag legerősebb villanyt gerjeszt a' horgany és az ezüst, azért is ezeket, vagy ezüst helyett rezet választunk ezen kisérlethez. Creve volt első, ki ezen kisérleteket az emberi testre illesztette. Vürzburgban egy kilencz éves fiúnak bal lábát vágták le a' czomb' közepén. Creve azonnal az elvágás után a' térdtorok ideg körül levélónszálat vont, 's az ideget a' levélónnal együtt egy ezüst tallérral megérintette, mire a' térdhajlás fölött 's alatti részekben nagy rángadótzások támadtak. — Melegvérü állatoknál a' rángások nem olly erősek, mint a' hidegvérüeknél. Csak azon izmok rángattatnak ezen inger által, mellyek kényes önmozgatásnak engednek, de az önkénynek alá nem vetett izmok u. m. a' gyomor, a' belek, a' sziv' 's a' t. izmai rángatlanul maradnak. Ha az ideg levélónnal van fegyverezve, akkor ezen sorban munkálnak az érczek jobban és jobban: ón, ólom, vas, réz, ezüst, szén, arany. Ha pedig az ideg ezüst, réz vagy ólom levélkékkel fegyvereztetik, illy rendben hatóskodnak: ezüst, réz, szén, arany, vas, ón, ólom, higany. Kisérletek után kiviláglik, hogy az illyen érintés által valóságos villany jő folyásba, mellynek t. i. megvannak a' más úton kifejtett villanynak minden tulajdonai, vagy is; nagy ingererővel bir, savanyos izt, és a' villogósság' érzetét gerjeszti.

Gálya, hosszu, keskeny hajó, alacson tetővel, mellyen vitorlát, és evezőket is használnak. Szokott hosszasága 22. öl. Két közép nagyságu és két kisebb ágyún kivül az elején még egy 24. fontos van. Mindenik oldalon 25—30. evezőpad van, mindenik padon 5—6. evező legény.

Gáma (Vasco de), szül. Sinesben, Portugalliában, a' keletindiai ut' föltalálója, melly által hona tengeri hatalmának az indus tengeren alapot vetett. Mh. 1524. Goában.

Gamelia, Juno istennő' neve, szülés' elnöknéje. Többes számban lakodalmi ünnepet jelent, melly gamelion hónapban szokott tartatni.

Gamelion, athéneieknél 7-ik hónap' neve, januarunkkal majd megegyeze; Juno' tiszteletére volt szentelve.

Gamelius, Jupiternek, mint házasság' elnökének, neve.

Ganges. Ezen folyónak csak újabb időben ismertettek meg közelebbről a' nagy Himalája örökös havu hegy' délnyugoti részén fekvő forrásai, hol azok előbb két kis folyót képeznek, egyik Bhaghiroti az éjszaki, másik Alacamanda a' déli, és e' kettőnek egyesülése, Srinagar (Sirinagur) város alatt teszi a' Gangest, melly már itt 240. láb szélességü, 's további folyásában számos folyok szaporitják. Először délre irányozza futását, azután délkeletre fordul, igy Bengalába érkeztekor ismét keletre, végre ismét délkeletre, mig a' Bengalai tenger ölébe ömlik. De előbb annyi ágra oszlik, hogy csak a' nyugoti, Calcuttánál, 's a' keleti, mellyel a' mértföldnyi széles Burempuler összeömlik, ten-

gerhajókázható. Az ezen számtalan ágazattal képezett száraz hasonló azon Deltához, mellyet Nilus' folyása Egyiptusban alakít, csak hogy ez kétszer ollyan nagy, 's az Imbutok által tengerköznek (Sunderbundnak) neveztetik. Magát a' Sunderbundot nyolcz fő ága hasítja a' Gangesnek. Szigetei 's partjai a' Sunderbundnak rengetek erdőkkel fedvék, ezek a' bengali tigriseknek, számtalan vadkanoknak, zergéknek és állatoknak tanyáji. A' fáknak lombjait ezer madár élénkíti, éjjel az erdő, 's viz lángba borulva látszik, számnélküli fénybogárak' tündöklésétől. Egyes fa vágókon 's só-készitőkön kívül — kik mindig élelem szükségben vannak — emberek nem lakják — mert a' ragadozó állatok mellett, nagy nyári hőségben a' gyakori szelek' hiánya, a' nyirkos föld' gőzölgése miatt szerfelett dögleletessé válik az embernek. — A' Ganges évenkinti kiáradása igen jótékony a' Sunderbund feletti partlakósainak. A' legnagyobb viz' magassága 31 — 32. láb. Az áradások nem csak megkövérítik India' nagy részét, hanem Bengala 's Behán közt mintegy 15,000. mföld távolságra utat is nyitnak a' hajóknak. — A' folyo' szélessége 10—15. angol mértföldek közt változó.

Ganymed, Tros királynak, 's Trója első alapitójának fia. Régi költészek minden halandók közt legszebbnek föstik. Maga Jupiter is megszeretvén őt, sas által az égbe ragadtatá, hol kötelessége volt, az istenek' asztalánál italt töltögetni.

Garamantes-ek, belső Lybia' lakosi, Garames-Apollo' fiáról neveztettek igy, ki ott hasonnevü várost alapita.

Garan vize, fő forrása a' királyhegyen van, Gömör vármegy., mit hamar elhagy, 's sz. Keresztig nyugotra, innen kezdve pedig délre folyik, 's 12. mföldnyi futása után, Zólyom 's Bars vármegyéket keresztül hasitván, Esztergomnál a' Dunába ömlik. Barsban kiszokott áradni, mivel e' táj lapályos, 's partja nem igen magas. De haszna is nagy, mert a' felsőbb megyékből ezen hordják le a' szál 's a' tűzi fákat, továbbá van rajta számos liszt, és kalló malom 's bővelkedik jó izű csukával.

Garas, eredetileg ezüst pénznek a' neve, grossus szótól származik, 's azt teszi: vastag pénz. Magyarhonban, 's némelly ausztriai tartományban garas nevezet alatt rézpénz is értetik, melly 3. krajczárt vagy is 5. kispénzt ér, 's egy papiros forintban 20., egy ezüst forintban pedig 50. foglaltatik.

Garai. E' régi nemzetség, melly nevét Gara nevü vártól vette, a' magyar történetekben igen nevezetes. Már 13. században (IV. Béla király' idejében) említtetik. — Garai (Miklós) macsói bán és nádor, I. Lajos király' idejében. Ezen Garai volt, kit Lajos a' Lajk vagy László, oláhországi vajda' megzabolázására küldött, miután e' vajda Luczk Mik-

lóst, az erdélyi vajdát, olly igen megverte. G. a' Dunán átkelvén, az oláhokat csak nem mind semmivé tette. Sokat hadakozott ő még azután is szerencsésen a' ráczok és oláhok ellen. 1376. nádor lett, 's az maradt Maria királynő' idejében is. Ezen Garai volt tovább, ki Erzsébet és Mária királynőktől az országnagyjait elidegenitette, és mind magát, mind azokat veszedelembe döntötte. Kis Károly király' megöletését t. i. együtt elhatározván, azt Forgács Balázs (l. ezt) által megöletvén. Azonban gonosz tetteért G. meg is lakolt; mert a' királynőkkel Tóth és Horváthországba utazván, Diákovár és Gara nevü falu közt Horváth János őket elfogatta, 's először Forgács Balázs', azután pedig Gara Miklós' feje vétetett, miután ez magát 's királynőket sokáig, bámulatos bátorsággal, és vitézséggel ótalmazta, mig végre Horváth' katonái közől egy fortályval élvén, őt észrevehetetlenül a' földről ledöntötte, 's a' katonák által á' királynők' nagy sikoltásai közt feje vétetett, 1386.

Garai (Miklós), a' most emlitett Miklós' fia, ez is macsói bán és nádor, Zsigmond király alatt, 's ennek leghivebb embere. Sokszor szerencsésen győzedelmeskedett Zsigmond' ellenein. Elsőben is Dán' fiait és Jánki Lászlót, kik Temesvár körül nagy mozdulásokat tettek, csendesitette le. Azután Horváth Jánost, ki a' megöletett kis Károly' fiát, Lászlót, igyekezett a' magyar trónra ültetni, támadta meg, és táborát szerencsésen szétverte. Ujlak várát Horváthtól elvette, őtet pedig elfogta. Azonban Latzk István' fondorkodása mellett, kire Horváthot bizta, elszökött. Tóthországban is sok várakat elfoglalt, 's ellenségeit Bosnyákországba üzte, honnét azután ismét sokszor kicsaptak, még Miklós ott is reájok ütött, sokat közölök elfogott, 's Zsigmondhoz küldött.— (1388.) Lázárt, a' ráczok' urát, ki Zsigmondtól elpártolt, Miklós, mint veje Lázárnak, őt ismét megengesztelte; kit azután a' török ellen segitett, melly hadban Lázár ugyan elesett, de a' győzedelem mégis a' kereszténységé lett. Lázár' halála után ennek fia, István, lett ráczok' urává. Ezt, minthogy Zsigmondtól ez is elpartolt, 's meg sem engeszteltethetett, Miklós zabolában tartotta. A' ráczokat és törököket, kik rokon viszonyban voltak, négy izben megtámadta, 's mind annyiszor megverte. Miklós tette azt is, hogy Dabissa, bosnyákországi király, Zsigmondhoz állott. Dalmát és Horvátországot Wolktól Zsigmondnak vissza szerezte. Oláhországban Kis-Nikopoly' megvételét is 1395. Zsigmond nagy részint Miklósnak tulajdonitotta, ő általa szabadult meg haláltól Zsigmond oláhországbóli visszatéréskor. — 1396. pedig a' nagy-nikopolynáli szerencsétlen had után Zsigmondnak Konstantinápolyba való bújdosásában hű követője volt. De mind az eddig mutatott hűségét akkor bizonyitá be leginkább Miklós, midőn 1399. Zsigmond Visegrádon fogságra tétetett. Ekkor t. i. Miklós, a' még nagyobb szerencsétlenség' elháritása miatt, saját öcscsét,

és fiát adta zálogba a' felzendült magyaroknak; 's ekként szabadult meg Zsigmond a' visegrádi fogságból, honnét Miklós őt azután a' Siklósi várba, melly tulajdona volt, vitte, még végre Zsigmond' tökélyes szabadságát is kieszközlötte. 1402-ben hasonlóul hű maradt Zsigmond iránt, midőn némelly pártosok Zsigmond' helyébe kis Károly' fiát, Lászlót, akarák Nápolyból kihozni. — Zsigmond a' pártosokat megtámadta, 's megverte. — 1410-ben alig köthetett Miklós Zsigmond és lengyelek közt békét; midőn 1412. Zsigmond a' velenczeiekkel keveredett háborúba, melly alkalommal Miklós hasonlóul nem csekély segitséget nyújtott. — 1414. Zsigmondnak a' konstantinápolyi gyülésén létekor Miklós kórmányozta az országot. Miklós engesztelte meg Zsigmonddal Ferdinandot, az aragoniai királyt, valamint a' franczia és angol királyokat is. Több hű szolgálatai után Miklós Zsigmond nejének nővérét feleségül vette, 1440. 's nem sokára megholt.

Garai (László), Miklós és Anna, Cillei Hermán' leányának, Zsigmond császár 's király neje' növérének fia, 15. század' elején. Ez volt oka, hogy Albert király özvegyének, Erzsébetnek pártját fogta, Ulászlót pedig az országból kiszorítni igyekezett. Ezen László volt az, ki Visegrádon a' koronát Erzsébet' kezére játszotta, mellyel azután kisdedét, a' Lászlót, Fejérvárott meg is koronáztatta. Elment azonban Garai Ulászló' tiszteletére is Budára, miután tőle menedék levelet, mellynél fogva mi bántástól sem félhete, kapott volna; Ulászló' emberei mindazáltal őt fogságra tették, honnét csak Ulászló' szavára szabadulhata ki. Innét kiszabadulván Garai azonnal katonákat gyüjtött, hogy Ulászló' követőin boszszút álljon. De G. szerencsétlen volt, mert Hunyadi János őt annyira megverte, hogy Erzsébet Garait többé a' hadakozásra semmikép nem birhatta, hanem Erzsébettel Fridrik császárhoz, Németújhelybe ment, hol a' császártól fogságra tétetett. — Ulászló elesvén Várnánál, az ország Erzsébet' árváját, a' kis Lászlót, választotta királynak; de minthogy Fridriknél tartatott, G. küldetett annak visszahozatalára 1445., kit azonban ekkor meg nem nyerhetett Fridriktől. 1447-ben is elküldetett több fő urakkal G. Fridrikhez, de ismét siker nélkül. — 1451. Garai kötött egyességet Hunyadi János, és Brankovics György ráczországi kényúr között, sőt annyira vette Brankovicsot, hogy saját onokáját, cillei gróf' leányát, Erzsébetet, Hunyadi fiának, Mátyásnak, nőül igérte. Ez a' Garai volt, ki az ifjú Hunyadi Lászlónak — a' cillei gróf megöletése végett — fogságra tételték, erőszakos halálát, és öcsének, Mátyásnak fogságát a' királynál leginkább sürgette. Ez a' Garai volt oka, hogy Hunyadi Mátyás királylyá választatása (1458.) olly sokáig húzódott, még végre megegyezett. De csak hamar ismét elpártolt Mátyástól, és Fridriket, kinél G. két izben vala fogságban, hita a' magyar trónra. De

Mátyás Garait ismét részére kerítette, többféle szabadalmakkal ajándékozván meg őt. Megholt 1460. körül.

Garai (János), a' most ábrázolt Miklós' ifjabb vére, erdélyi vajda és temesi Főispán. Kiszabadulván a' diakovári veszedelem után esett fogságból, az országnak nem kevesbbé, mind bátyja Miklós, hasznos tagja volt. Jelen volt Dobor vár' bevételén, Dalmát- és Horváthországok' visszafoglalásában, 's Nagy-Nikopolynál a' törökök elleni szerencsétlen hadban. Őt adta bátyja kezességül zálogba a' felzendült pártosoknak, midőn Zsigmond Visegrádon fogságra tétetett. Hatalmas védelmezője volt Zsigmondnak a' nápolyi László ellen is. Több izben hadakozott Horváth nevü pártos ellen, nevezetesen, midőn Zsigmond a' Konstantziai gyülésen volt 1415., de szerencsétlenül, mert Horváth őt elfogta, 's egy darabig igen kemény rabságban tartotta. Megholt 1433. körül.

Garázda (Péter), latin költő Magyarországban, 's utóbb Erdélyben, 15-ik század' vége felé, 's 16-ik század' elején, atyjafia, a' Pannonius, vágy Czesinge János', pécsi püspök' is jeles latin költőnek.

Garcilaso de la Vega (jobban Garcias Laso de la Vega), a' spanyol költők' fejedelme, szül. Toledóban, 1503. — 1529. a' Solimán- 's 1535. a' Tunis elleni hadban jelen volt.

Garda, 1) tó felső Olaszországban (Lago di Garda) Tyrol, Velencze és Mailand közt; hossza, melly éjszaktól délre nyúl, 7. mföld; szélessége 1 — 3. mföld. Hajokázás rajta a' Sover és Ora szeleknek rendszeres jelenések által nagyon előmozditatik. Hallal bővelkedik. A' régiek Benacus-nak nevezték; 2) mező város, e' tónak keleti partján.

Gargittius, azon kutya' neve, melly Geryo' ökreit őrzé. — Herkules ölémeg, midőn annak ökreit elhajtá.

Garonne. 1) Délnyugoti Francziaországnak fő 's az egész országnak legszélesebb folyama, ered Spanyolországban, a' pyrenei bérczek közt, az Arran völgyében. Muretnél hajókázhatóvá lesz, 's Dordognevel egyesülve, Gironde nevet nyert, és Tournál, Bordeauxtól 10. mföldnyire, miután 30. folyamat vesz magába, 2. torkolattal az atlanti tengerbe rohan. 2) Tartomány (Departement) déli Francziaországban. Kiterjedése 122. négyszegü mföld, 45,4727. lak. Fő bérczei a' Pyrenék. Lakosai földmüveléssel, hegyimunkával, (érczásás, marhatenyésztés, szőllőmüvelés) és más müiparral foglalkoznak. A' tartomány Toulouse, Villefranche, Muret és St. Gaudens kerületekre osztatik fel. — Fő városa Toulouse, érseki lakkal, és királyi törvényszékkel, Garonne jobb partján. Franczország' legnépesebb és legnagyobb városai közé tartozik. A' tanácsház, a' sz. Istvánról nevezett székesegyház, és a' győzedelmi ivvel ékesitett Garonnei hid a' legszebb épületek közé tartozik. Nagy itt az ipar és kereskedés. Van benne egyetemi Academia, másod rendbeli

gyógyászi és sebészi, pattantyús, hangászatiskola, 's több jeles intézetek. Lakosok száma 59,600. Említést érdemel itt a' Gastein vagy Hofgastein mező várostól 2.-órányi távolságban lévő fürdő 4. forró ércz forrással, melly Németországnak a' legrégibb fürdők' egyike. Ered az Alpesektől körülvett pompás Gasteini völgyben. Nagy hatású az idült idegláz ban, 's némi részek' bajaiban, valamint a' csúsz 's köszvényes fájdalmakban.

Gastromania (gyomrosság), az evésnek és ivásnak rendetlen és kicsapongó megkivánása, és keresése. Ennek ellentéte a' gastronomia (gyomorszabály), vagy is annak ismerete, a' mi az étel- 's ital' rendes és helyes használatához tartozik.

Gastromantia (hasjóslás), a' görögöknél szokásban volt neme a' jövendölésnek. Ezt így vitték véghez: az e' végre készült nagyhasu üvegbe tiszta vizet öntvén, e' körül égő fáklyákat helyeztek, azután egyik daemonhoz imádkozván, valamiért megkérdezték; mire egy ártatlan gyermek, vagy várandós asszony gondosan vigyázott az üvegen történendő változásra; mig a' hasas üvegen támadt képek által a' jövendőnek titkait föl nem fedezte.

Gát, ollyan kőfal vagy földből készült töltés, melly a' vizek' kiöntését megakadályozza.

Gates Ghats Ghauts, kelet indiai hegyláncz, Comorni foknál kezdődik, 's éjszaknak futva, magasra nyúlik, 8 — 9. szemvegyből (granit) oldalágakat bocsát keletnek, aranyat, más éczeket, 's drága köveket adva.

Gatterer (Kristóf János), udvari tanácsos, szül. Lichtenauban, a' nürnbergi birtokban, 1727. — Nagy történettudós volt.

Gátjog, azon tan, melly a' gátok körüli jogos viszonyokat magyarázza. Ezen jog szerint mindenki köteleztetik a' gátnak épen tartására, kinek földjét a' kiöntő viz elözönlené.

Gazdagság, a' javak' tömege, legyenek azok bár szellemiek, vagy anyagiak — valakinek birtokában egyesülve. Fő osztálya a' nemzeti (National-Reichthum), status, és individuális gazdagság. Mind kettő elérésére — hatalmat, 's jó létet hozván maga után, czélirányos módokat használni szükséges, sőt kötelesség. A' nemzeti gazdagság' elérése fő feladata a' nemzeti-gazdaságnak (National-Oeconomie) és lényeges alapja a' status gazdaságnak. Minthogy pedig az individualis gazdagság alapja a' nemzetinek, a' status' kötelessége az individualis gazdagságot előmozditani; mert elismert igazság' a' financziában, hogy csak a' polgárok' tiszta jövedelme' fenmaradt része lehet a' status' jövedelme. De más részről

minél több (szellemi vagy anyagi) javakkal birnak a' polgárok, annál több kényelmeket 's örömet szerezhetvén magoknak, annál boldogabbak. Már pedig ezen lehető boldogság is legalább másod czélja a' társaságnak, ennél fogva lehetetlen akármellyik osztályú gazdagság' előmozditását mindenkép nem pártolni.

Gazdaság, ez különbféle lehet; házi gazdaság (Haus-Wirthschaft); mezei gazdaság' (oeconomia ruralis); nemzeti gazdaság (oeconomia nationalis); status gazdaság (financzia) 's a' t. A' házi gazdaság talpköve minden szerzésnek, 's minden egyéb gazdaságnak. Egyedül általa gyűjthet magának az ember javakat, mert mind az, mihez nélküle juthatni, csupa fatum, vagy úgy nevezett szerencse, reá tehát számolni nem lehet. Ez egyszersmind azon ösztön, melly az embert serkenti a' szerzésre 's vissza tartja a' pazarlástól. A' mezei gazdaság azon foglalatosság, melly a' nyert termesztményt hozza létre, tehát alapja minden egyéb foglalkozásnak az iparkörben, alapja a' nemzeti gazdaságnak. Ez ad munkát a' nemzeti ipar' minden ágainak, mert nélküle nincs anyag, mellyel foglalkozzanak. A' nemzeti-gazdaság azon tudomány, melly által elhárittatnak mind azon akadályok, mellyek a' nemzeti ipar' kifejlődését hátráltatják. Kitetszik tehát nagy fontossága, midőn a' Nemzet' anyagi jóllétét tárgyazza.

Gáz (lég), így nevezünk minden maradólag rugékony folyadékot, az az ollyanakat, mellyek nagyobb nyomás által kisebb térbe szorulnak össze a' nélkül, hogy csepegőleg folyókká válnának, de a' nyomás megszüntével ismét nagyobb térbe terjednek ki; továbbá a' hidegnek semmi eddig ismert foka által csepegőkké nem lesznek. A' légek tehát abban különböznek a' csepeghető testektől, hogy emezékben az eltaszító erő a' legkisebb részecskék' vonzó 's eltoló erejének csak egy kis részét teszi, 's általában nem többet, mind a' millyen a' legkisebb részeknek súlya; amazokban pedig az eltaszító erő a' legkisebb részek vonzó erejét sokkal meghaladja, és ezeknek súlyához képest jóval túlnyomóbb. Minden légnek egy neki tulajdon súlya van, melly által azok egymástól különböznek; a' viznél azonban mindegyik több százszor könnyebb. — A' gáz szót legelőször Helmont ker. János használta.

Gázmérő, vagy légmérő (gasometer), egy, a' gázok' mérésére, és tartására rendelt edény. Lavoisier volt egy illyen mérőnek föltalálója.

Gáznemek, vagy légnemek. A' gázok felosztathatnak beszíható, és be nem szíható gázokra. A' beszíhatók ezek: a) a' levegő vagy gőzköri lég (atmosphaera), mellynek elemei: a' savító, fojtó, szenő és gőz, mellyek a' levegőben mindenkor és mindenütt megtaláltatnak; b) a' savító vagy életlég, vagy tűzlég (gas oxigenium), ez az, melly leginkább

teszi beszívhatóvá a' levegőt és minél több savítóval van az éghető test, vagy az állati lélekző műszer érintésben, annál vidorabb az égés, és az élet. Ha a' levegő csupán csak savítóból állana, egy szikra elég volna a' földön lévő minden gyuladható testeknek lángba boritására, és az élet igen vidor ugyan, de igen rövid is volna, a' nagy elemésztődés miatt. A' savítót tisztán nehéz kapni, azonban ha frisen meritett vizbe némely növényeknek (u. m. az agave, kaktus, pozsga, fülfű 's a' t.) nedvteljes 's fris leveleit mártjuk, 's ezeket azután a' nap sugarainak kiteszszük, jó mennyiségü tiszta savítót eresztenek magokból. — A' be nem szívható gázok ismét vagy gyuladhatók vagy nem gyuladhatók. A' gyulathatók ezek: a) a' kéngyúló (g. hepaticum) ollyan szagu, mint a' büdös tojás, és ha ennek egy része a' levegőnek három részével vegyitve meggyújtatik, csattan; b) a' hugyanygáz (gas amoniacum), ennek igen erős szaga van, mellyet elájultak' fölébresztésére használnak; c) a' villós gyúló (gas hydrog. phosph.), ollyan szagú, mint a' rothadó halaké, magától meggyulad, és ha mérsékelt levegőt ér, erősen csattan, sőt az edényeket is szét zúzza, ha csak igen vigyázva nem vegyittetik közéje savító. Ennek tulajdonitják némellyek a' rothadó állati testeknek villósodását, 's annak kiszabadultából magyarázzák a' lidércznek 's más efféle tűzi jeleneteknek eredetét; d) a' salétromsavanyos légszesz (gas aethereo nitrosum), a' szálékony salétrom savanynak, és borszesznek (alcohol) egyenlő vegyitékéből ered, 's igen kellemes illatu. Ezen megnevezett négy lég a' viz által elnyeletik; e) a' gyúló (gas hydrog), mellyet úgy nyerhetünk, ha fehéren izzó szegönyben (retorta) vas-szálakon eresztünk által vizgőzt, 's az előjövő léget felfogjuk. Ez a' savítóval együtt létesiti az égést. Maga tisztán nem ég, ha csak savítótól érintve, meg nem melegül, 's ekkor is csak az érintés' színén fehér langgal ég. Benne minden égő test azonnal elalszik. Mivel ezen gáz 15-ör könnyebb a' levegőnél, a' levegői hajózásra használtatik. Égése csattanó 's az edény' oldalait vizharmattal fedi el, melly csepekké olvad össze; f) az olajító (oleigenum), a' kénsavany' négy részének a' borszesz egy részéveli lepárolása által nyeretik. E' két utolsót el nem nyeli a' viz. — A' nem gyuladható gázok fajai ezek: a) a' szénsavanyos gáz (gas carbonicum), mellynek megnyerhetésére tiszta szenet savítóban szoktak megégetni. De többféleképen is nemződhetik ezen lég, u. m. a' mustnak, sernek, nádméznek 's t. eff. forrongásában, vagy az élő állatok' lélekzésében is 's a' t. Tulajdonságai ezen gáznak ezek: a' szénsavanyos lég sem a' lélekzésre, sem a' láng' élesztésére nem alkalmas; és innen lehet magyarázni, hogy némellyek, a' kik szobáikat eleven szénnel melegitették, vagy sokáig zárva volt kutakba száltak, vagy a' must' forrásakor pinczékbe mentek, hirtelen halált szenvedtek. Továbbá ezen lég savanyu izt közöl minden

testel; és az állati testek' rothadását megakadályozza; b) a' kénsavanyos gáz (g. ac. sulphurosum) ered, ha összetett kénsavanyt higanyra öntünk, 's azt üveg szegönyben meghevitjük. Sokkal könnyebb a' levegőnél; c) a' salétromsavanyos gáz, a' hamuzsir' salétratának (nitralis potassae) kénsavany általi elkülönözéséből ered; d) sósavanyos gáz (g. acid. muriaticum), mellyet közönséges sóból kénsavany által kaphatni; e) a' savitott sósavanyos gáz (gas. acid. mur. oxigenatum), melly úgy támad, ha a' közönséges só (murias sodae) cselanynyal (maganesia) vegyitve, kénsavany által elkülönöztetik. Nehéz szagu, és a' tüdőt megtámadja; a' növények szinézetét egyszerre eltörli; f) folyó kovács-savanyos gáz (gas acidum fluoricum), a' folyó kovácsból, kénsavany által szabadúl ki. A' kavicsot és az üveget föloszlatja. Ezen hat utolsó a' viz által elnyeletik; g) a' salétranyos gáz (gas nitrosum), melly valami ércznek vagy más savanyulható elemnek a' salétrom savanynyali összekeverésének eredménye, a' rothadást gátolja. A' savitóval nagyon rokonúl, 's vele egyesülve salétromsavanyá változik; h) fojtó gáz (gas azoticum), a' levegőből minden testek által megnyerhető, mellyek a' fojtany' elmellőzésével annak savitanyát magokhoz vonják.

Gázvilágitás alatt értjük az épületek' 's útczák' gyúló léggeli kivilágitását. Ezen világitásnak módja így vagyon: köszenet tesznek öntött vasbóli edényekbe és megtüzesitik. Az innen kifejlődő szénzett gyúló egy mész 's viz vegyitéken átvezettetik a' légmérőbe, innét pedig csővecskék által vitetik rendeltetése' helyére, a' hol meggyújtatva, a' legtisztább szagtalan világot adja. Lampadius volt első, ki ezen világitást 1801. kezdette. Azonban már 1797. Birminghamben egy nagy gyár e' képen vala kivilágitva. Most a' gázvilágitás csak nem minden nagyobbszerü városban divatoz.

Géber vagy gueber vagy gauer (annyit tesz mint hitetlen), neve ez egy Előindiában, és magas Ázsiában elszórt népnek, melly magát Behendinek (igazhitünek) nevezi, 's Zoroaster követőinek mondja. Egy legfőbb valóságot, mellyet Gerdnek neveznek, tüz' képében imádnak, Zend Avesta szent' könyvük szerint, szelidek, és iparkodók; a' megholtakat szabad ég alá helyezik a' madaraknak eledelül, és vigyáznak, hogy mellyik részét eszik meg azok előbb, 's ebből magyarázzák a' megholtnak sorsát.

Gedeon, Israël birájának tulajdon neve, ki Oreb-Zeb-Zebee és Salmanát megölte.

Geiser, a' Dán királysághoz tartozó, Európa és Grönland közt fekvő Island szigeten, forró szökő forrás, felülmuló minden mív csinalta szökő kutakat. Naponként többször 80—100′ magas vizsugárt lök a'

légbe. Hévsége olly nagy, hogy néhány percz alatt a' tojás keménvé fő meg benne.

Geiza vagy Gesse, sz. István, első magyar király' atyja, 's magyarok fejedelme, 972. Hogy G. békesség szerető fejedelem volt, onnét kitetszik; mivel az előtte uralkodó fejedelmek alatt gyakorlott hadi élet módot elhagyván, alattvalóit a' földmüvelés- mesterség- és kereskedésre szoktatta. E' végből külföldről hozott be mesterembereket és kereskedőket. Minek következete lön, hogy a' magyarok szélidülni is kezdettek. Megengedte egyszersmind neje, Sarolta, és Otto császár' kérésére, hogy Piligrin, Bruno és egyéb papok a' magyarokat keresztény vallásra tanitsák, és kereszteljék, sőt István fiát is, Albert prágai püspök által megkereszteltette, 's maga is 977. körül megkeresztelkedett. Pannon halmán sz. Márton tiszteletére templomot és zárdát kezdett épiteni, 's a' nép' tanitására sz. Benedek szerzeteseit az országba hozatta, az épitést azonban fia, István, hajtotta tökéletességre. Megholt 977.

Geiza (első), I. Béla magyar király' legidősb fia, 's magyarország hetedik királya. Salamon király, ki Vid tanácsnokának csalárdsága miatt Geizától az országban igért részt megtagadta, Geiza Boleszló lengyel király' segitségével Salamont megtámadta, és általa meggyőzetvén, az ország' nagyjai Salamon' helyébe Geizát választák királynak. Azonban e' nagy lelkü és igazság szerető herczeg csak sok kérés által birathatott reá, hogy a' kórmányt elfogadta 1074. Salamon az elvesztett trónt sajnálván, Henrik császárhoz folyamodott, neki hat erős vár' birtokát, és évenkinti adót igérvén, hathatós segitségért. Henrik a' folyamodást és ajánlatot elfogadván, azonnal válogatott sereget küld Pozsonyba; de minthogy Geiza a' szükséges élelemre valót az ország' széliről beljebb takaritatta, Henrik vissza menni kényteleníttetett. Igy elhagyatván Henriktől Salamon, VII. Gergely pápához folyamodott, azonban a' helyett, hogy segitséget kapott volna a' pápától, minthogy az ország' szabadságát Henriknél áruba bocsátotta, keményen megdorgáltatott. 'S igy Salamon mindenektől elhagyatván, Geiza királynak koronáztatott Székesfejérvárott, 1076. De csak kevés ideig marada a' trónon, mert mit Salamon erővel ki nem vihetett, az Dezső, kalocsai püspök, ország gyülés alkalmával a' templomban mondott beszéde által ki vitte, békesség- és egyességről szolván. Ugyan is vége lévén a' beszédnek, Geiza a' püspökök és egyházi renden lévő Méltóságok előtt azonnal nyilatkozik, hogy Salamonnak, kitől az országot elragadta, mint törvényes királynak, a' trónt általadja, csak neki 's testvérének, az előbbi egyezés szerint, az ország' harmad részét engedje. Azonban még az illy alkudozások történnek. — Geiza súlyos betegségbe esvén, megholt 1077. és Váczon, az általa épitett templomban, eltemettetett.

Geiza (második), II. Béla' fia, atyja' halála után Székesfejérvárott megkoronáztatván 1141., első gondját az ország' különösen pedig Erdély' népesitésére fordítá. Flandriából és Németország' egyéb részei ből, nevezetesen Szászországból, sok gyarmatokat telepitett le Erdélyben. Azután Borich-al volt baja, ki Henrik segitségével az országba ütött, 's Pozsonyt elfoglalta. Azonban Geiza egy 70,000. emberből álló sereggel ellene indult, Lajtán által kelt, és Ausztriát seregével elboritotta, hol kemény ellenre talált ugyan Geiza, de még is megszalasztotta Henriket, táborából hét ezeret megölt, sokat pedig elfogott. Borich ezt látván, a' koronára többé igényt nem tartván, Görögország felé költözött, hol utóbb egy köz kún katonától megöletett. De sokkal veszélyesb volt Konrád császárnak, a' keresztes hadak' vezérének, Magyarországon keresztül utazása, az országból minden pénzt erőszakkal kicsikarván. Szerényebb vendége volt Geizának a' Konrád után érkezett Lajos, franczia király, hasonlóul a' keresztes hadakkal; 's azért Geiza őt kedvesen fogadván, mennyire lehetett, segitette. E' két vendég' látogatásával az ország, élelemre nézve, annyira kipusztult, hogy következő esztendőben kiállhatlan szükséggel kelle küzdenie. Alig hegedt be e' sebe az országnak, már Geiza ismét az oroszokkal és görögökkel elegyedett hadba. Mig az oroszokkal hadakozott 1151., az alatt Manuel görög császár a' Duna mellett sok kárt tett. Néhány esztendeig tartott e' viszálkodás, 's pedig változó szerencsével, még 1158. a' görögökkel örökös béke köttetett. Azonban, még ezek künn történnek, addig Geiza és testvérei közt egyenetlenségek támadnak. István t. i. alattomban a' korona után ásitozván, Geiza ellen forr. Mit ez észrevévén, mind Istvánt, mind László az atyjoktól kapott résztől megfosztja. Ezek a' méltatlanságot nem tűrhetvén, elsőben Manuelhez, azután I. Fridrik császárhoz folyamodtak. De az innét származandó hadat félbe szakasztotta Geiza' halála, miután 20. évig uralkodott. Eltemettetett Székesfejérvárott 1161.

Gellért (Szent), első csanádi püspök; szül. Velenczében, Olaszországban 986. Még gyermek korában zárdába lépett, 's már 27. eszt. korában elöljáró' lett. Onnét a' zárda' költségén Bolognóba ment, magát tökéletesiteni, de öt esztendő mulva vissza hivatott, 's Velenczében apát lett. Jeruzsalemet óhajtván látni, útnak indult, azonban a' tengeren támadt szélviszek miatt útját félbeszakasztani kénytelenittetett. Ekkor Magyarországon keresztül szándékozott visszatérni hazájába, 's útjában a' pécsi püspök Maurus' látogatására ment. Ez őt magánál tartóztatván, történt; hogy, midőn szent István a' püspököket és apátokat a' szüz Mária ünnepének szentelésére, Székesfejérvárra, gyüjtötte volna, Maurus Gellértet is magával vitte. Ez, midőn a' királyt

üdvözölné, másnapra a' királyhoz rendeltetett. A' király őt tovább ereszteni nem akarta, csanádi püspökséget igérvén neki. Többször prédikált azután Gellért a' király előtt. Mindenki bámulta mély tudományát. Sz. István Imre fia' tanitását reá bizta, 's 1035. csanádi püspök lett. Oda érkeztekor egész csanád vármegye kereszténvé lett. — 1041. midőn Aba Sámuel Csanádon 50. főembert megöletett (l. ezt) 's királynak koronáztatott, Gellért is meg hivatott a' koronázási ünnepre, de ez csak az ünnep után ment el, hol, a' templomban, Abát a' végbe vitt gyilkosságért keményen megdorgálta, és azzal fenyegette, hogy gonoszul keresett országát nem sokáig birandja, megjövendölvén neki, hogy három év mulva ellene fog a' bosszúló fegyver támadni, 's az erő szakkal nyert országától, 's azzal együtt életétől is megfosztatni. Melly beszédért, noha megmagyaráztatott Abának, megrettent ugyan a' király, de őt legkevesbbé sem bántotta. Aba' halála után Péter állíttatott vissza a' trónra, de 1046. attól ismét megfosztatván, I. András (l. ezt.) nyerte el a' koronát. Ennek udvarlására Fejérvárról sietett Gellért Pestre, hol akkor mulatott András. Utjában, Fejérvártól nem messze, a' mint most Velencze nevü helység vagyon, Gellért sz. misét mondott, 's társainak (Beztrit, Buld, Benetha püspököknek, és Zanuch, vagy inkább Szunyog nevü grófnak, fejérvármegyei főispánnak) megjövendölte, hogy ők mindnyájan, Benetha püspökön kivül, mártyromságot fognak szenvedni. Be is teljesedett a' jóslat, mert megérkezvén Budára, elsőben is G-t ragadták meg a' pogány magyarok, és azon hegyről, melly az időtől fogva ma is sz. Gellért hegyének neveztetik, szekerestől együtt letaszittatván, minden tagjai összetörettek 1046. Azon követ, mellyen a' szent férfiú' feje összezúzatott, a' papok később Csanádra vitték, 's a' templomba helyezték. Tetemei hasonlóul Csanádra és mint sokan állitják, 1400. Velenczébe vitettek. Halála után 37. esztendő mulva (1083) szentek közé számláltatott.

Gelon, siracusai király, a' perzsa háboruban 480. Athéne' szövetségese lévén, részére 200. hajót és 30,000. fegyverest állita ki, melly sereggel a' carthagobeliekkel, kik Xerxes által fölázíttattak, magának kelle harczolni. Amilcárt meggyőzé, 's szétvervén seregét békét ajánlott neki kemény föltétel alatt: ezen föltétel, mellyel a' kegyetlen emberáldozat' szokását eltiltá a' carthagobelieknek, nagy dicsőséget szerze Gelonnak.

Gélu, az Erdélyben lakó Oláhok' vajdája, mikor a' magyarok 889. évtájban Magyarországba jöttek. Tuhutum vezér őt meggyőzte.

Gemmák, drága kövek, a' mellyekbe müidomok vagynak vésve. A' régi gemmák azért igen érdekesek, mert azokon történeti, és jelentőségi idomok találtatnak. Most közönségesen hegyi jegeny-jászpis — chal-

cedon- carneol- onyx- vérkő- gyémant- smaragd- topázba szokták vésni, de a' régieket nem igen érik utól.

Genealogia, a' nemzetségeknek ivadékról ivadékrai azon felszámitása, mellyből kitetszik, melly tag kitől és melly ágozat szerint származik. Az aristocratiánál nagy fontosságú, minthogy általa kitetszik az adott egyén' vérbéli ágozata és nemzetségének régisége. Vannak bizonyos hivatalok is, mellyek' elnyerésére bizonyos menyiségü ösök szükségesek, mellynek bebizonyitására a' genealogiai táblák előmutatása szükséges.

Generalis, a) a' katonáknál Parancsnok, ki bizonyos osztály' vezérlését viseli; b) szerzeteseknél azon Főnök, ki közönségesen Rómában lakván, egy egész szerzetet kórmányoz.

General statusok (Hollandiában), hosszabb ideig királyok által kórmányoztattak a' német alföldiek, mig 1787. esztendőben az orániai herczeg Vilmos vezérlése alatt ezen kórmányformát revolutió által megszüntetvén, magokat német alföldi general-státusok' nevezete alatt köztársaságá alapitották. Egész a' franczia revolutióig illymódon, egy-az orániai házból — general — örökös — helytartó által kórmányoztattak. Mig 1795. Pichegru a' francziákkal, a' befagyott csatornán keresztül, Németalföld' keblébe hatván, azt elfoglalta, melly Franczia országhoz csatoltatván, annak később Napoleon testvérét, Lajost, tette örökös királyává, de ezzel meg nem egyezvén — minthogy N. önző parancsinak nem bókolt, Hollandiát egészen Franczia országhoz csatolta. A' restauratió' korszaka Németalföldre is más rendet hoza. Az orániai ház' utódja vissza tért, 's Hollandiát, mint örökös fejedelem, vette által, mellyhez még Bélgium és a' német luxenbúrgi herczegség is kapcsoltatott. A' belgák azonban 1831. az akkori franczia szellemtől fellovalva, nemzeti önállások mellett feltámadtak 's Németalföldtől elszakadva, magoknak királyt választottak.

Geneta, v. Mana Geneta, rómaiknál a' szülés és minden végződő dolgok kezdetének elnöknéje volt. Kutyát szoktak neki áldozni, 's egyszersmind kivánni, hogy senki, ki a' házban születik, jó ne legyen; az az: talán, hogy senki meg ne haljon.

Geniusok. A' mi a' görögöknél a' daemon, az a' rómaiaknál Genius. Rómaiak hite szerint minden embernek volt geniusa (védlelke), melly őt az életbe bevezeté, 's mindig oldala mellett volt, 's ez életből kikéséré.

Genovéva (szent), született 423-ban, Nanterre helységben, Párishoz nem messze, Pháramund első franczia király' idejében, 's meghalt 499-ben vagy 501-ben. Szent Germány, az auxerrei püspök' javaslására örök szüzességet esküvék szülői' halála után a' párisi püspök előtt, és

szigoru fenyitékes életet élt. Mikor Attila, a' hunnok' fejedelme, Franczia-országba beütött, Genovéva bátoritotta a' párisiakat, és a' mint mondatik, imádsága által Attilát más felé fordította, sőt ennek Aetiustóli vissza ijesztését a' catalauni mezőkön 451-ben kieszközölte. Máskor egy nagy éhség' alkalmával városról városra menvén, 12. hajóval szerzett gabonát, mellyet a' szűkölködők közt kiosztatott. Több jámbor cselekményei után meghalt. Párisban, hova ereklyéi vitettek, mint mennyei dicsőült tiszteltetett.

Genovéva (szép), pfalz-grófnő, született brabanti herczegnő, egy kedves nép mondának tárgya, sok nemzeteknél. Hivtelenség' gyanújába esvén, férjétől, Siegfriedtől, halálra ítéltetve, de szépségeért szabadon bocsátva, hat évig tartózkodott az ardennesi erdők' egyik barlangjában, és a' monda szerint egy szarvastehén' tejével táplálta magát, 's fiacskáját; míg esetileg felfedeztetvén, ártatlansága felől meggyőződött férje által ismét haza vitetett volna.

Gens, (nemzetség, egy törzsök a' rómaiaknál) azokat foglalta magában, kik egy nemzetségi nevet viseltek; tehát, kik némiképen egymásközt atyafiságban voltak; p. o. »Gens cornelia» azokat foglalta magában, kik Cornelíusok' nemzetségi nevét viselték. — Kik egy nemzetséghez tartoztak »Gentiles-eknek'» neveztettek.

Gentilis, a' magyar történetekben nevezetes bibornok volt, tizennegyedik század' elején. Ezt küldötte Kelemen pápa 1308. Magyarországba, hogy itt I. Károlynak (Robert Károly) az egész nemzet által királyá való választását kieszközölje. November elején már Budán volt G., oda jött Tóthországból I. Károly is. Csak hamar általlátta G., hogy erőszakkal a' magyaroknál nem boldogulhat; azért arra vette a' Károly' részére hajlott magyarokat, hogy nov. 18. Rákos mezejére országgyülést hirdessen. Minthogy reményen fölül többen jelentek meg Rákoson, általment G. is Károlylyal, 's ott Károlyt egy magasabb helyre ültette, hogy mindenkitől láttassék — 's beszélni kezdett G. az országban eddig történt küzködésekről, azok által származott inségekről, a' király' választás' szükségéről 's a' t. Ekként részére nyervén a' magyarokat, Károly vegyes akarattal királynak kiáltatott. Jelen volt e' gyülésen az erdélyi vajda is (Apor László), kinél a' m. korona tartatott, és minthogy még ekkor se a' koronát kezéből kiadni, se Károlyt királynak megismerni nem akarta; G. őt átok alá vetette, és a' főrendek' egyezésével egy, ez alkalomra készült drága koronával, Károly Székesfejérvárott megkoronáztatott. De minthogy némelly nyugtalanok a' régi koronát akarák Károly' fején látni, G. nem csak a' vajdát rekeszté ki az egyház' kebléből, hanem egész erdélyben az isteni köztisztelet' gyakorlását is megtiltotta. Ehhez járult, hogy Amade

(l. ezt), Nádor és Tamás érsek a' vajdához mentek, 's a' koronát, bár nehezen is, visszahozták, mellyel Károly 1310. aug. 27. Székesfejérvárott újra megkoronáztatott. 'S így G. és a' csendet szerető magyar főrendek' párosult munkásságok által, Károly az országban olly erős lábra állott, hogy azt azután holtig birhatta. Ezeket végre hajtván G., vissza ment Rómába. Mikor holt meg, bizonytalan.

Gentleman, Angolhonban neve minden jó nevelésű, erkölcsű, nemes érzésű, és viseletű embernek. Többes számban Gentlemen (uraim), megszólítás gyanánt használtatik a' Sir helyett, mellynek többese nincsen.

Geometria (mértudomány), a' térbeni idomok' ismereteinek összesége. Ez a' tiszta mathesisnek második főrésze, és azon módot magyarázza, mellyel a' meghatározott idomok a' térben erednek, és innen azoknak tulajdonságait, és viszonyait következteti. A' tért úgy képzeljük, mint valami határtalan egészet, mellynek egymáson kívül helyezett részei úgy vagynak rendelve, hogy az egyiknek vége legyen a' másiknak eleje, úgy hogy ezek közé még csak gondolattal se lehessen tenni semmit. Ezen részeket pedig három irányban helyezve, képzelhetjük, u. m. a) hosszában, így támad a' vonal; b) hosszában és szélében, így támad a' felület; c) hosszában, szélében és magasságában, így támad a' test. Ezen határtalan egésznek részeit határok közé venni, 's azokat megvizsgálni, ugyan annyit tesz, mint idomokat szerkeszteni. Az illyen idomok teszik a' mértudományi testeket. Minden illyen test határtalan térnek egy részé, melly a' három fen nevezett irányban, hosszában, hosszában és szélében, hosszában szélében és magasságában, ki vagyon mérve. Mindegyik iránynak mérése egy különös fő osztályát teszi a' mértudománynak. Így a' hoszmérés a' vonalak'; a' térmérés a' felületek'; és a' testmérés a' tömegek' megmérését tanítja. Elosztatik a' mértudomány még általában alsó és felső mértudományra. Az alsó a' görbe vonalak' csak egyik nemét, a' sík felületeket, és az ezek által határosított testeket, 's még néhány gömbölyü testekét vizsgálja: a' felső pedig vizsgálat alá veszi a' vonalak' felületek', 's testek' mindenféle nemeit, és a' határtalanba terjed el. Elosztatik még mérő, és illesztett mértudományra. Az nagyságokról általában értekezik, nem tekintvén a' tárgyak' minőségét: ez pedig vizsgálatit a' tárgyakra, u. m. a' földekre 's a' t. alkalmaztatja.

Georeh (Illés), törvények doctora. Érdemére válik, hogy jogát magyarúl bocsátá honosi elébe.

Georgia (a' perzsáknál Gurgestan, oroszul Grusia, Grusinia, a' benszülötteknél Iberia), azsiai tartomány, a' kaukasus déliszélén. Felosztatik orosz Georgia-ra, melly 390,000. lak. számlál, 832. nsz. mfd.; 's török Georgia-ra (vagy Semo Karthli), 200,000. lak. 238. nsz.

mfd. Nevezetes Folyoji: Rioni v. Phasis, Kur, és Aras. Fővárosa: Tiflis (l. e.) — Fő termései: bor, füge, gránát, mandola, és más gyümölcs' neme. Kereskedése virágzó. A' Khosroniai uralkodó házból az utolsó Stephanos 574. hala meg. Halála után 1. Sándor a' Georgiai tartományokat az orosz birodalomhoz kapcsolá. A' kereszténység ide 370. körül jött, Armeniából. Uralkodó vallás a' görög, de más felekezetek iránt is türedelmesek a' georgiaiak. Legszebb embereknek tartatnak a' circassiaiak után. Bátorság 's nemes érzés főjellemök.

Georgievich (Bertalan), magyar, ki a' 16-ik században Jeruzsalemet, és Palaestina' más szent helyeit meglátogatta; hanem török fogságba esett, mellyben 13. évig maradt.

Geraestus, egy cyclops, kinek sírjánál az athéneiek Hyacinthus' leányit: Aegleis — Cutaenis — és Lytáát áldozták föl a' dögvész elháritásáért.

Gerárd (Ferencz báró), festő szül. Rómában 1770. Egyes ember' melyképeért közönségesen 1500 — 2400 frankot vesz. Napoleon' családának minden egyes életnagyságban való lefestett tagjáért 30,000. frankot kapott. Az austerliczi csatát Napoleon kivánságára föste le. Ujabb időben XVIII. Lajost, Sándor császárt, a' burkus- és szász kiralyt, több idegen fejedelmeket föstele. 1829-ben X. Károly' koronázását rajzolá, a' mint a' Dauphin leteszi királynak a' hódolást. 80,000. frankot kapott érte.

Geréb (László), budai prépost, alkanczellár, apostoli itélőmester, erdélyi püspök, pápa' követe, és kalocsai érsek, a' 15. századból. Ennek tanácsából hita Mátyás király olaszországból Budára az első könyvnyomtatót (Hess Andrást), 's általa ott, a' magyarok krónikáját ki is nyomatta 1473., mellynek végre hajtásában igen sokat segitett neki László. Jelen volt Bátori Istvánnal a' kenyérmezői véres ütközeten, hol az elesteket maga kereste fel, 's Fejérvárott (Erdélyben) tisztességesen eltemettette. Mátyás halála után megjelent a' pesti országgyülésen is 1490., hol hihető, elsőben Hunyadi János részén állott, azután pedig Ulászló' választatásán is megnyugodott, kihez mindig hű is maradt, miért őt Ulászló kalocsai érsekké tette 1502., melly esztendőben, úgy látszik, megis holt.

Geréb (Péter vingárdi), László' testvére, jeles hadi vezér, országbirája és nádor, 15. századból. Ezt küldötte Mátyás 1479. Stajerország' pusztitására. Ő volt Bécsnek bevételekor is Mátyás' egyik hadvezére. Jelen volt Németujhely' bevételén is. Ujlaki Lőrintz ellen hasonlóul — Ulászló alatt — ő volt egyik hadvezér. — 1496. Országbiró; 1499. pedig Zápolya István helyett nádor lett. 1500. Hunyadi Jánosnak Jajcza alatt hasonlókép nagy segitségére volt. Megholt 1504.

Geréb (Mátyás), ez is László' testvére, Horváth, Dalmát, 's

Tóthországi bán, 15. században. Jelen volt Mátyás is Németújhely' bevételén. Jajcza alatt egy Bustafa nevű büszke bajnokot, kivel senki nem mert megmérkőzni, magány viadalban, Mátyás király szemei előtt, még győzött, 's fejét a' király elébe tette. Miért Mátyás neki azonnal egy szép készületű paripát, 's arany sarkantyút ajándékozott. Dubiczánál két ezer törököt megvert. Megholt 1493.

Gergely VII., (Hildebrand), születése helye, 's ideje bizonytalan, gyermekségét Rómában tölté, fiatal korában Franciaországban, egy monostorban, tartózkodék, hol IX-ik Leo pápával megismerkedvén, vele Rómába ment. II. Sándor halála után 1073. a' római széket elfoglalta. Fő igyekezete volt nem csak a' római széket legfőbb lelki hatalommal fölruházni; hanem az egész egyházat minden világi hatalomtól függetlenné tenni. Ő hozta be általánosan a' papi nőtelenséget, és tökéletes lélekkel munkálkodott az isten és a' vallás' ügyében.

Gergely, hadvezér, III. István király' idejéből. Mikor Manuel, görög császár, 1164. Zimont ostromolta, 's egész Szeremmel együtt megis vette, Gergely ótalmazta azt vitéz elszántsággal, mind addig, még csak a' vár' megmentésére reménye lehetett. Azonban a' nagyobb erőnek már tovább ellent nem állhatván, követeket küldött Manuelhez, azok által a' vár' általadását izentetvén, ha a' várban lévő magyarokat szabadon bocsátandja; mit Manuel csak azon föltétel mellett igért meg, ha Gergely 's a' vele lévő főemberek hajadon fővel 's mezítelen lábbal, nyakokban kötelet vetvén, jőnek elébe. Manuel a' követek' vissza menetele után még keményebben ostromolta a' várat, 's meg is vette; — és előbbi kivánsága teljesült; mert Gergely a' többi főemberekkel, csak ugyan azonkép ment Manuelhez, mint ez azt óhajtotta. De Béla herczeg' kérésére, ki akkor Manuel táborában vala, Gergelynek 's a' főembereknek megkegyelmezett, a' várban lévő embereket pedig mind felkonczoltatta. Mikor holtmeg Gergely, nem tudatik.

Gerlicze vagy gerle, a' galambokhoz tartozó madárfaj, melly Európa 's Ázsia' mérsékelt tájain számosan találtatik. A' vadgalamboknál valamennyivel kisebb, orra 's körmei kékes szarvszinüek 's orrlyukainak husos fedelei fehérvörösek; szemei vörössárgásak, lábai vörösek, homloka fehéres, feje' teteje 's nyaka' fölseje kék, ennek két oldalán fekete folt, 3. vagy 4. félholdidomu fehér vonással, hasa 's alfele fehér, nyaka' alja és begye világos hamuszinü, és rézfényü, első kórmánytollai kékesszürkék, a' többi hamuszinü, körös farka barnás, vándorló madár, tavaszszal megjő, 's az erdőknek' csöndjében gerreg vagy bug. — A' költők őt mindenkor a' hivség' jelképének tartják; a' gyengéd érzésü embereknek pedig ezen szó szólitásul szolgál. A' törökök ezen madarat igen kimélik, másutt husát jó izüen megeszik.

Germania alatt, (reg. geogr.) — melly megkülönböztetésül nagy Germaniának is neveztetett — értették a' régiek a' Rainától Vistuláig és az éjsz. oceántól a' Dunáig nyúló földet, következőleg a' mai Németországnak legnagyobb, Hollandnak pedig és Lengyelországnak egyrészét. Cimberek és teutonok voltak Germaniának első lakói, kikkel a' rómaiak harczoltak. Ezeknek uralkodójok, Julius Caesar, volt az első, ki Ariovistot Galliában legyőzvén, Rajnántúl nyomult, de mit se végezvén, ismét vissza tért. Kr. szül. e. 12. évben kezdődtek a' rómaiaknak Németországba való rohanásaik. Ezeket Drusus kezdette Rajnától, kit követtek Tiberius és Domitius Aenobarbus, 's egész Elbáig nyomultak. Hanem minden eddigi győzedelmet semmivé tett a' Varus-nak Teutoburgi erdőbeni kemény megverettetése, maga Germanicus is kénytelenittetvén haszon nélkül visszatérni. A' rómaiak megtámadásaik által figyelmetesebbekké tétetvén, két nagy frigyet kötöttek, a' marcomannokkal Maroboduus alatt, mai Csehországban, és a' cheruskokkal, mit Herrmann alapitott. Most már a' rómaiak csak a' tartományok' védelméről gondolkoztak, Rajna, 's a' Duna partjait várakkal látták el, más helyeket is megerősitve; hanem Marc. Antonius uralkodásától, a' marcomannok, gothok, alemannok, frankok, burgundok, vandalok, és longobardok mint németek, lakjaikból kivándorolván, a' római birodalmat elfoglalták, 's lak helyeikké tették. — A' germanok Ázsiából az akkori Dschermaniából, vagy is a' mai Chawaresniből vándorlottak ki. A' nép' jellemét, 's szokásait csak a' római iróktól tudjuk, minthogy nála a' tudományos kiképzés később kezdődött. Tacitus után a' germán nép szép, erős, és vitéz, a' becsületet 's erényt illető dolgokban szigorú, de egyébiránt durva volt, mellynek legnagyobb gazdagsága nagy nyájában állott, ruházatja egyszerü, az italt, játékot, 's munkátlanságot kedvelte, 's legnagyobb rénye volt a' függetlenség' szeretete. E' nép' hit és vallásáról keveset tudunk, annyi még is bizonyos, hogy ezt úgy tekintette, mint szabadságának egy részét, mellyért még nagy Károlynak is kelle vele harczolnia. Tartott papokat, 's papnőket, 's ezen utolsók, mint jóslók, a' nép' visszonyaira nagy befolyással birtak. A' germanok' 3. főtörzsökeinek nevezi Tacitus az Ingävon-, Hermion-, és Istävon-okat; hanem csak 5. század óta tudunk a' történetekből bizonyost azoknak állandó lakjaikról, honnan kitetszik, hogy az előtt vagy szüntelen változtak, vagy szét szórva éltek. De állandó lakjaik sem volt tartós; mert e' csendet főkép megzavarták a' gothok' vándorlásaik, kik Ermanerik alatt (360.) kel. 's nyug. gothokra osztattak fel, kik közől később az elsők Theodorik alatt Olasz-; az utóbbiak pedig Athaulf alatt Spanyolországban találtattak.

Germanicus (caesar), római vezér, nevezetes a' germanokon (németeken) vett győzedelmei által, fia Claudius Drusus Nerónak. Roma 772-ik évében haltmeg, 34 éves. Roma egyik legvitézebb fiát veszté benne.

Germanismus (németezés), a' németeknek tulajdon szólás kifejezései, mellyek által más nyelvektől különbözik, 's mellyek ugyan azon szavakkal hibásan tétetnek más nyelven. p. o. ez: »jól nézki az ur,» e' helyett: jó szinben van az ur.

Gerona v. Girona, 1) város a' catalóniai spanyol tartományban, az Onharnak a' Terbe folyásánál, melly nem messze a' várostól földközi tengerbe ömlik, 14,000. lak. Nevezetes benne a' 13. zárda, gyapott szövés, kereskedés, szőllő mivelés. E' város meredek kő szirtre lévén épitve; 5. erősség által védetik, mellyek közől legjelesebb a' Manjouy. Nevezetes ez erősség az 1808-ki nagy ütközet által, mellyet Don Alvarez de Castro 8. hónapig vitézül védett, mi alatt e' véd bástya majd semmivé lett, maga a' védő pedig a' Figuerai börtönbe halt el, 1810. 2) Spanyol tartomány az 1836. új felosztás szerint, 214,150. lak. Ekkor egész Spanyolország, melly az előtt 31. tartományból állott, az új végzet szerint 48-ra osztatott fel.

Gerontes (öregek), főszemélyek Spartában, kiknél a' királyok- és ephorokkal együtt a' főhatalom volt, 60. éveseknek kellett lenniek. Számok 28. (32?) volt.

Gertrud, II. András király' első neje, Bertholdnak, a' tiroli herczegnek leánya. E' volt azon hatalmas nő, ki férjén annyira uralkodék, hogy mindent kénye szerint cselekedett az országban. E' volt oka, hogy testvére Berthold kalocsai érsekké, sőt bánná, vajdává, 's főispánná lett; másik testvérének pedig, Robertnek, Szepességben jószágot ajándékoztatott, — valamint több más idegeneket, a' magyarok' elmellőzésével, nagy hivatalokra emeltetett. Illyen és több egyéb bántalmak arra határozák az elszomorodott magyarokat, hogy Gertrúdon irtózatos bosszút állottak, azt, Andrásnak hon nem létekor, kegyetlenül meggyilkolván. 1214.

Gerusia, spartai tanács' neve, mellynek tagjai gerontes-eknek neveztettek.

Geryon, háromfejű, némellyek szerint háromtestü óriás volt. Mások Spanyol' — mások baleari szigetek — mások oceán legtávolabbi partjánál, Erythia sziget' királyának lenni állítják. Itt sok szép ökörcsordái voltak, mellyeket kétfejü Orthrus kutya, és Eurytion óriás pásztor őrözé. Csordáinak hire Mycenébe is elhatott Eurystheus királyhoz, kinek parancsára Hercules ökreit elhajtá, a' pásztort pedig 's a' kutyát megölé.

Gesner (János Mátyás), mint egyetemitanító Némethonban, a' közönséges miveltség körül fényes érdemeket szerzett magának. A' göttingai egyetem vala színhelye tehetségének 1734 — 1761. — Thesaurus ling. lat. 's egyébb elmeszüleményei, mint tudósságának emléki, tekintetnek.

Gibraltar, kősziklásfok a' spanyol andalusiai királyságnak leg delibb részén. Nevét vette az Arabs Gibel al Tarifból, melly Tarif' hegyét teszi, mivel Tarif Abenzaga, Kalif Walid' hadvezére 714. itt ütötte fel táborát, és vette bé Heraklea városát. Fekszik a' ny. tenger partján, egy, 1400. láb. magas kőszirten, mit a' régiek Kalpének, az újabbak Gibraltarnak neveztek, melly valaha egyik volt Herkules' szobraiból. Gibraltar a' tenger' tükrén 14,500. lab. áll felül, éjszakról délre nyúló hossza 1 1/2 mfd., legnagyobb szélessége egy óra negyednyi. Gibraltar hegyéről, 's váráról neveztetett el a' mellettek fekvő város, 16,000. lak. A' várost ketté osztó fő utcza jól ki van kövezve, és két felől boltokkal ellátva. Itten van az Igazgató' palotája egy szép kerttel, melly szabad sétául szolgál, a' katonai lakhelyek, a' tengeri kórház, valamint nem rég egy zsidótól építtetett szép fejér márvány palota. — A' szabad kikötője, és a' spanyolokkal való dugárkodás e' várost kereskedői tekintetben híressé tették egész Európában; hanem a' cadixi szabad kikötőnek felnyitása, és a' sárga láz' pusztitása sokat elvett előbbi fényéből. Mindazáltal G. mégis a' világ' leghiresebb erősségei közé számittatik fekvéseért, és a' reá forditott fáradozásokért. Múlt század óta, főkép O' Hara tábornagy e' vár' erősitésére nagy figyelmet forditott, mert ezt ő a' kormánytól évenkint kapott 40,000. font sterl. bevehetetlenné tette. A' vár' közepén van egy magas boltozat, melly úgy nyúlik előre, hogy abból az egész ostromló tábor szemlélhető. Ezen boltozatokból egy földalatti ut a' várat védő ágyúkhoz vezet. A' mesterség ezen zord kőszirteket fákkal, virágokkal, 's rétekkel látta el, és szekér útakat készitvén, a' legmagasabb csúcsára felmehetni. Vannak itt földalatti barlangok is, 's ezek közt legnagyobb és jegesztéséről leghiresebb a' sz. Mihál barlangja. — Az arabok, kik 1302. G. kénytelenittettek a' castiliai II. Ferdin. átadni, ismét visszanyerték 1333. Ezektől 1462. IV Henrik vette el. 1704. Aug. 4. Rook angol admirálnak adatott, és a' spanyolok' minden törekvési daczára is, (mert ők ezt az angoloktól elakarták venni) az Utrechti béke következtében az angoloké maradt. A' spanyoloknak utolsó törekvései Gibraltar ellen 1779. vala, ezek 's angolok közt kiütött had' alkalmával. Ekkor főleg Elliót (l. e.) tüntette ki magát.

Giessen, Felsőhessen' fővárosa, 7300. lak., régi várral, fegyvertár-

ral. Főkép nevezetes egyetemeért, mellynek két könyvtára van, továbbá van egy nyelvtudományi intézete, füvész kertje, kórháza, természet tudományi 's történeti gyüjteménye, nevelőket képző intézete. Az egyetemet 1607. Oct. 7. Lajos, az ország' Grófja (Landgraf) alapitá, mellyben 20,000. darab könyv van, van még jeles bonczszine 's csillagászi épülete 's a' t.

Gigások, sárkánylábú szörnyek, mellyeket Gaea szüle, 's Jupiter ellen hadra indita. Ossa, Pelion, Oeta, Rhodope, 's más hegyeket egymásra halmoztak, 's ezekről szikladarabokkal, 's tűzzel vivták az Olympot. Ha a' sziklák tengerbe estek, szigeteket; ha a' földre, hegyeket képeztek. De az istenek győztek. Némellyek szerint minden gigásra sziget, vagy hegy dönteték, mellyekből ők tüzet okádtak: mások szerint Tartarusba zárattak.

Giliszta, vagy esféreg, vagy kukacz, több fajból álló neme a' férgeknek. Teste hosszas, hengeridomu, gyűrüs, és elrejtett sörtékkel ellátva. Fajai közt kitünőbbek ezek: a) a' földi giliszta vagy közönséges esféreg, nedves földben, deszkák, kövek, 's virágcserepek alatt számosan tartózkodik; eső alkalmával előmászik. Nevezetes a' vissza nemző ereje, mellynél fogva szétvágatása után mindegyik része ismét teljes féreggé alakszik. b) A' babos giliszta, a' tavak' árkok' 's más álló vizek' iszapjában lakik, verhenyős, babos, és hat sorosan sörtés. Szaporodása belőle hajtó sarjadzás vagy fiadzás által történik. — A' tengeri esféreg egy külön nemet tesz. Lakik a' tenger' fövényében, és vörös vére van.

Gilolo, Dschilolo, Almaheira, Halamahera, 1) nagyon éjszakra fekvő, és legnagyobb molukkai sziget, mellynek hossza 40., szélessége pedig 3—6. mfd. Alakjára hasonlit, csak hogy kisebb mértékben, a' természettől szépen elosztott, 's négy szeget képző Celebes szigeteihez. Ezen szigetnek Gilolo nevü éjszaki félszigetét birja a' Ternatei Sultán, a' délit v. Halamaherát a' Tidori Sultán, kik mind függetlenek. Termékei: sago, kenyérgyümölcs, kókusdió. Indus madarakat, bivalokat, kecskéket, 's vaddisznókat nagy számmal lelhetni. 2) Fővárosa a' sziget éjsz. részének, mellyet a' Ternatei Sultán bir. Kereskedik sagóval, fűszerrel, indus madár-fészkekkel, béka teknővel, apró gyöngyökkel.

Ginga, déli afrikai királyság, mellynek Angolából eredő lakoi legnagyobb ellenségei a' fejéreknek. A' benne lévő Matamba nevü kis városnak vannak 1500. lak.

Gioja (Flavio), tengeri utazó, Pasitanoból származott a' 13. század végén, 's a' 14. elején élt. Ő találta föl első azon készületet, mellynél fogva a' deléjtő, akármi helyzetben, éjszakra mutat.

Giovenazzo, egy szikián, a' tengerre fekvő, város a' nápolyi

királyságban, 6000. lak., egy nagy lelenczházzal, melly nevelésére a' benlévő lelenczeknek, az egész királyságban, mint való ültető iskola, tekinthethetik.

Gipsz (kénsavanyos mész), a' mészhez nagyon hasonlító ásvány, 's a' mészföldektől csak abban különbözik, hogy ez savanyokban vagy nem vagy igen keveset pözsög. Fajai ezek: 1-ör Lapugipsz (Maria vagy asszonyüveg), fehérszürke levélszövetű, 's gyakran csigagyöngy-fényű, többnyire idomtalan, de némellykor jegenyesedve is találtatik. 2-or. Rostgipsz, részint rostos, részint tömött szövetben találtatik más ásványokon, öltöny gyanánt. 3. Tajtékgipsz, hófehér, és a' gipszhegyek' üregeiben leletik. 4. Szömgipsz, idomtalan, fehéres, vagy szürkés, kevessé világító. Ehhez tartozik a' pikkelyes szömgipsz, vagy is, a' csak úgy nevezett gipsz; a' macskakő; és az alabastrom. 5. Gipszmajkő, melly földgyántával van vegyítve, és többnyire füstös szinű. — A' gipszeknek többféle hasznát vehetni. Igy az alabastromból szobrokat, oszlopokat, szelenczéket, asztallapokat 's a' t. faragnak. A' megégetett gipsz héjmáznak használtatik. Erős tűzben a' gipsz üveggé olvad. Padlatokra, vakolatnak, szobrok' leöntésére 's a' t. is fordítatik.

Girge, Dschirdsche, Nilus' nyug. partján fekvő város, Egyiptomnak Said tartományában. Kerülete 1. német mfd. 10,000. lak, kik közt 4,000 koptok. Gyapottal, 's gyöcsesal kereskedik.

Girgenti, 1) siciliai királyságban 76 1/2 nsz. mfd. tartomány (intendanz), 294,000. lak. Felosztatik Sciacca, és Bivona kerületekre. Van hason nevű, roszúl épült fővárosa 16,000. lak., van benne püspöki lak, kikötő, néhány erősségek, egy közkönyvtár, pénzterem, 18. templom, és 13. zárda, mellyek közől jelesebbek: a' Concordia temploma, melly most sz. Gergelnek van szentelve, és meglehetős karban áll; a' Junó temploma, Ceres és Proserpina temploma' romjai, Herkules, Apollo, Dianna, Aesculap, Castor és Pollux, és az olympi Jupiter' temploma. Ezen utolsót siciliai Diodor a' régiségek' legnagyobbikának tartotta, ámbár ennek hossza a' római sz. Péter temploma hosszának csak felét tette. E' templom soha sem építtethetett fel, mivel a' carthágóiak akkor rontották le, midőn már fedezni akarták. Innen nem messze láthatók Agrigentum híres városnak omladékai. Kereskedést űz főleg gabonával.

Girobank (depositen Bank), mellyben bizonyos menyiségü vert, vagy veretlen nemes ércz (arany vagy ezüst) letétetik (biztositás okáért), és minden letevőnek egy különös lapot tart könyveiben, mellyekben a' letett öszveg följegyeztetik. Már most ha egyik letevőnek a' másik iránt fizetése vagyon, az ő lapjáról a' hitelező' lapjára iratik a' bizonyos öszveg. Az érték (pénz) tehát mindig a' bankban marad; az intézeti

kölcségek pedig az átirástóli taxákból kerülnek, sőt még az értékbeli bevétel 's vissza adás is jövedelmez. Ezen intézet hasznai: a) hogy a' nemes ércz pénznek használás általi kopása megkéméltetik; b) a' pénzverés' költsége; c) a' bankban biztosabban van a' pénz; d) a' bánk' pénze biztositott értéket nyer, minthogy minősége egyenlő.

Girondistáknak (les Girondins), neveztettek az úgy mondott második törvényhozó zsinatban a' szabadtársaságnak nemesebb gondolkozású részvevői, kiknek fejei Guadet, Gensonné és Vergniand girondei tartományból voltak. A' parlamenti tagoknak Párisbai utazások előtt Bordeauxba összejöttek, hol a' köztársaság' alapitására kötést alkottak. Párisban legnagyobb ellenségeskedésre találtak a' Feuillantok-ban, kik az alkotmányos királyságot akarták fentartani, miért a' Jacobinusok-hoz csatlakoztak, kik közt a' leghiresebb Demagógok voltak Robespierre, Danton, Brissot, Pétion, Sieyes 's a' t. — Guadet, és Gensonné vitták ki Jan. 2. 1792. a' király' testvéreit vádló végzetet. Az alatt, még Lajos a' mérsékelt girondisták közől választá ministereit, a' többiek annál gyorsabb léptekkel haladtak előre a' revolutio' pályáján és 1792. Jan. 20. a' Tuileriak' megtámadását okozták, hanem az Aug. 10-iki tettekben még sem vettek részt, melly egyedül Danton' műve volt, ki is hatalmasabban kezde uralkodni, és a' G. viszszanyomni, kik mérsékelt elveknél fogva mi segitségre sem számithattak. Hogy ezek lerontassanak, megtámadá Robespierre Gvadetet, melly megtámadást ez ugyan mesterségesen kijádszott, de még is reá engedé magát venni, hogy Maratnak vádlója legyen, mit ez könnyen lerázott nyakáról. Ez inditá a' terroristákat arra, hogy a' G., mint szövetségeseket, bevádolják. Ezek, hogy ellenfeleiket megczáfolják, a' halál végzetet közölök sokan kimondák. Ez némellyek előtt nagyon szigorú vala, miért azt javaslottak, hogy az elitéltetésre nézve, a' nép is megkérdeztessék. Ezen alkalommal tartá Vergniand a' néphez rögtöni jeles beszédét (Appel au peuple), az alatt a' G. ellenségei a' különbféle felekezeteket Párisban ellenek fellovalták, mire ezek a' gyülésben megjelenvén, nagy zaj közt azok' elitélését kivánták, hanem ismét győzött a' rettenthetetlen Gvadet. Maj. 31. 1793. megkondult a' vészharang, és a' pórnép fegyveresen körülvévén a' gyülést, Gvadet még egyszer fellépe a' szónoki székre, hanem az értelmetlen nép az Anarchistáknak adta a' győzedelmet; 34. G. elfogtak, és a' revolutionális törvényszék' elejbe idéztek. Igy nyilt meg a' kivégzéseknek útja, 's ki magát megnem ölte, vagy el nem futhatott, guillotine áldozatjává lett, melly szomorú sors Gvadetet is elérte Jul. 17. 1794. —

Gironde, Francziaországnak legnagyobb tartománya (depart.), 200. nsz. mfd. 554,000. lak. számlál. Keleti része termékeny, nyugoti

puszta 's mocsáros. Nevezetes folyamai: Garonne, Dordogne, Gironde, Eure, Ille és Dropt, ezen felül a' nagy parti tó Arcachon. 6. kerületre u. m. Bordeaux, Bazas, Blaye, Lesparre, Libourne, és la Réolere osztatik. Fővárosa Bordeaux, híres boairól, mellyekből évenkint 50. millió frank. vesz be, terem még itt gesztenye, füge, mandola. Van 93,500. lak., érseki, kiralyi törvényszéke, híres kikötője a' Garonné partján 's ezen, egy 1821. épittetett ékes és erős kőhidja. Számtalan épületei közől legjelesebbek: a' székesegyház, szép emléke a' gothusi épitészetnek, a' nagy színház, egy a' legszebb épületek közől a' maga nemében, a' kereskedőház, egy bámulásra méltó boltozattal, a' hajdan volt érseki, most királyi palota; ezen felül vannak több tágas térei, boreczet, salétrom sav gyárai, nádméz főzései, pálinka égetései, gyapot szövései, papírmalmai, cserép, kalap, üveg, kapcza, viaszosvászon, lábszőnyeg gyárai, hajóműhelyei. Középponti hely egész Francziaországban bor, 's égett bor kereskedésre nézve, mert egész nyugoti, déli, és közép Francziaországot e' város látja el említett italokkal, mellyekből évenkint közel 200. hajóval küld ki Afrika- Amerika- 's Indiába. A' lak. tőke 's czethal fogással is foglalkoznak. Vannak még több nevezetes intézetei: az egyetemi akademia, a' kir. gymnasium, a' hajókázás füvész- rajz- iskola, a' gyógyász, sebész és a' kir. siket néma intézet, a' kereskedőiskola, 's több nevezetes tudós Társaságok 's jeles könyvtárak.

Giseo, fia carthágói Hamilcarnak, ki a' Gelon — syrakusai királytól Himeránál megveretett. Ezen szerencsétlenségeért, valamint az atyjának egész családja, Carthágóból számüzetett, és Selinus városban éhség által veszett el.

Gisela. Sz. István' ifjabb nővére, 's némellyek szerint Otto velenczei herczeg, mások szerint pedig Vilmos burgundiai gróf' neje volt. E' Giselának fia volt Péter, a' második magyar király. A' Péter által okozott zavarokban, mellyek élesztőjének Giselát is tartották, megöletett.

Gisela (v. Keisla), sz. István' neje, 's azon Henrik (Madarász) másod onokája, ki Zoltán fejedelem alatt a' magyarokat Németországban két izben olly igen megverte. Némellyek szerint e' Gisela volt, ki Pétert sz. István után a' királyi trónra segitette, 's még is Péter őt férje' halála után sok ideig fogságban tartotta, innét pedig kiszabadulván, haza ment Bajorországba, 's ott apáczává lett, hol megis holt, 1095. 106. éves korában.

Giskra (János de Brandeis), nevezetes hadvezér, Ulászló idejében, Erzsébet, az Albert király' özvegye hita be őt Csehországból Magyar-

országba 1440., hogy itt őt és kisdedét Lászlót, Ulászló 's ennek követőji ellen ótalmazza. Kedvességül Zólyom városát ajándékozta neki, 's őt az ország' felső részeinek kapitányává, és Sáros vármegye' Főispánjává tette. Nem is bízhatta Erzsébet magát hatalmasb kézre Giskráénál, ki számos zsoldos katonákat szedett őszve Cseh- 's Morvaország- és Ausztriában, kikkel bejövén az Országba, Ulászló' követőjit kéméletlenül üldözte. Késmárkot 's Sáros várát azonnal elfoglalta. Kassa, Bartfa, Lőcse, Körmöcz-Bánya és Eperjes városokat Erzsébet' részére hajtotta, Berzevicze várát és Riknavát megvette. 1444 ben a' varnai ütközet előtt Budán tartott ország gyülésre Ulászló Giskrát is, ne hogy távollétében valami zavart okozzon, meghíta, hol azonban nyilván megvallotta, hogy abban, mi a' kisded László' jogát sértené, semmiképp meg nem egyezend. 'S ekkor ha Ulászló őt titkon el nem bocsátja, G. a' halált el nem kerüli. 1445-ben Ulászlónak Varnánál történt halála után a' kisded László, kinek jogait G. olly hatalmasan ótalmazta, választatott királynak. Kétszer hadakozott G. László' uralkodása alatt a' hős Hunyadi Jánossal 1449. és 1451-ben (l. Hunyadi János). Hadakozott G. Szilágyi Mihállal is, midőn a' király az ifjú Hunyadi Lászlót Budán megölette, de Szilágyinak naponként növekedvén ereje, G. vele nem boldogulhatott. László király' halála után Hunyadi Mátyással, kit a' Magyarok királynak választottak, békeségre lépett, 's neki 1458. engedelmességet igért; de G. erről csak hamar megfeledkezvén, Kazmér lengyel királyt igyekezett Mátyás' helyébe, Magyarországba, hozni. Mátyás Giskra és a' többi pusztító cseh társai ellen Rozgoni Sebestént küldötte, ki, jóllehet igen szerencsésen hadakozott Giskra és Csehek ellen; az országból mindazáltal őket kiirtani ekkor nem lehetett. Sőt még 1461-ben is olly hatalmas volt Giskra, hogy maga Fridrik Császár szükségesnek gondolta Giskrával barátságot kötni. Ennek segítségével győzte meg Fridrik Albert ausztriai herczeget. Látván pedig G., hogy a' csehek helyezete Magyarországban naponként szorosabb leend, önkényt Mátyás' részére állott, a' még hatalmában lévő városokat is általadván. Mátyás őt igen kegyesen fogadta, neki 25,000. aranyat ajándékozott, meghagyván egyszersmind Giskra kezében Lippa és Zólyom városait, 's maga mellett marasztotta. Sírt Giskra e' váratlan ajánlásokra, 's örökös hűségét esküvel fogadta. Ekként lett vége 1462. a' csehek' pusztításainak, mellyekkel az Ország húsz évnél tovább sanyargattatott, mivel megadván magát Giskra, a' többit, kik Árva, Liptó, Szepes, Zólyom, Trencsén, Turócz, Zemplin és Gömör vármegyékben dúltak, könnyű volt ezután az Országból kiűzni.

Gladiatores, bajvivók, kik a' játékokban a' rómainép' gyönyörködtetése miatt élet- és halálra vívtak. Először rabokból, vagy elitél-

tekből állottak, azután szabadosok, sőt előkelő személyek, valamint nagyobb tekintetü asszonságok is vivtak a' bajtéren.

Gladova, vagy Kladova, kis helység a' Serb herczegségben, a' duna' jobb partján, közel azon helyhez, hol Trajan' hidja állott, mit, mint irják, Adrian előde iránti irigységből lerontatott; azonban Malte-Brun azt jegyzi meg, hogy ezen hid nem építtetett egészen fel, mi még mostani oszlopaiból is látható.

Glamorgan, angol grófság a' walesi herczegségben 37. nsz. m. 126,000. lak. számlál. Van kőszene, ónja, mesze, nagy itt a' marha tenyésztés. Fővárosa: Cardiff.

Glarus, Glaris; 1) sveiczi Canton, 29,000 lak. 13 1/4 nsz. mföld 3. oldalról van bérczekkel körülvéve t. i. a' rhätiai Alpesektől, és a' 11,000′ magas Daeditől, azért felszántani alkalmatlan, de marha tenyésztésre alkalmas. Legnagyobb folyama Linth, az éjsz. kel. részen pedig a' Wellenstadti tó. E' Canton 15. községre osztatik. Az uralkodás' alakja az 1814. Jul. 3. alkotmány következtében democratai. 2) Fő városa, Linth viznél, közel a' 8,925′ magas Glarnishez, 4150. lak. Kereskedése virágzó, főleg kartont készit.

Glasgow, város déli Skotországnak, Clyde folyam' éjsz. partja, és a' glasgowi csatorna mellett, melly Clydét a Forthi tenger öböllel öszeköti. A' város ó és újra osztatik. Scotziának nagyságára, 's népességére első városa, valamint iparára 's kereskedésére nézve. Főkép gyapot gyárainak középponti helye; részint lapályon, részint dombon fekszik, szép, egyenes, széles, 's jó kikövezett utczái vannak, sok jeles nyilványos és magányos épületei okozzák, hogy éjsz. Európa' legszebb városai közé szorostassék. Legszebb térei a' sz. György, és sz. András' tere. Van benne törvényszéki pompás épület, börtönnel; színház, egy palotához hasonló bojgók' háza, a' scót pénztár, a' 1815. építtetett szép catholicus sz. egyház, és az obeliskbe alakitott Nelson remekemléke, (melly 142. láb magas.) Az egyetem alapitója volt 1450. II. Jakab. A' gyapott, gyócs, szalag, szőnyeg, szappan, vas, len, edény, 's üveg gyárakban, hol többnyire gőz gépelyeket használnak, többen foglalatoskodnak 130,000. embernél. Nevezetesek még itt a' Hunteri museum, könyvtár, boncztерem, festészi, 's rézmetszési akademia. Jeles kereskedést űz a' tengeren, főkép Amerikába, 's nyugot Indiába, hová évenkint 400—600. terhes hajók küldetnek.

Glauce, Creon corinthusi király' leánya és második neje Jásonnak.

Glaucias, görögszobrász, szül. Aegínában kr. e. Gelon király' kocsiját és szobrát Olümpiába ő készítette.

Glauco, Pláto' testvére, 9. beszélgetést irt, mellyek még Laertius Diogenes' idejében léteztek.

Glaucus, Sisyphus' fia és Bellerophon' atyja. Midőn egykor négylovas-kocsin akarna menni a' temetési játékokra, mellyeket Acestus atyja' tiszteletére rendelt 's Potniaenál, Boeotiaban, egy az isteneknek szentelt kutból itatná lovait; ezek megdühedtek 's a' játéknál a' kocsiból kidobák és szétszaggatták őt. Mondják, hogy lelke Taraxippus lett volna, ki az isthmusi játékoknál a' küzdők' lovait bokrosokká tette. — Glaucus, chiosi görögszobrász, Croesus' idejében élt. Glaucus, egy tengeristen volt, ki a' rege szerint először hal volt. Származása bizonytalan, némellyek a' föld, mások Neptun' fiának lenni állítják. Lakása Anthedonban, Boeotiában volt, hol halászatot űzött.

Glenus, Hercules és Dejanira' fia volt.

Glocester (Gloucester), 1) grófság Angolországban 50 1/2 négyszegü mföld 336,000. lak., nagyobb része lapályos, és csak kel. nyulnak a' Coleswoodi dombok; ny. van a' Deani erdő. Folyamai: Severn, Avon, Frome, Stroud 's a' t. Bővelkedik vassal, kőszénnél, gyümölcscsel, gabonával, lennel, fával 's a' t. 2) Fővárosa e' grófságnak, Severn hajókázható folyó mellett, 12,000. lak. Van benne püspöki lak, székesegyház, igen nagy gombostű gyár, melly évenkint 25. millió frank. gombostűt szolgáltat, földmivelési társaság, egy új börtön, és ehhez közel egy jeles kőhid, mellynek nyilása 150. ang. láb. 3) Grófság az éjszak amerikai New-Jersei szabad statusban, Delaware és a' tengerközt. 51. négyszegü mföld, 20,000. lak. 4) Ennek fővárosa Delaware mellett 1800. lak. 5) Grófság az éjszak Amerika virginiai szabad statusban 16,000. lak. 6) Város az éjsz. amer. Massachusets szabad statusban, egy föld szorulaton 6,900. lak. Kikötője a' Cape-Anne-Baira. 7) Város a' Siera-Leona' partján, nyug. Afrikában, 800. lak. Így nevezik a' déli oceánon látható sziget csoportot is.

Glockner (Grossglockner), a' noricumi havasok bérez' sorában legmagasabb hegy, Salzburg, Tyrol 's Karinthia szélein. Magassága 12,982. lábnyi, agyag 's csillám rétenyből áll. Fen Salm-magasán egy Salm püspök épitette hajlék van, hol az útasok éjelezhetnek 's a' zordon idő ellen ernyőt találnak. Innét a' további menet igen veszedelmes.

Glutinatores, bizonyos rabszolgák voltak a' rómaiaknál, kik a' papir ívet, vagy pergamentet, minekutána bevoltak irva, egyvégbe enyvezték. — Hihető, hogy ők még simitották is a' papirt, 's hasonlók voltak könyvkötőinkhez.

Glycera, szegény görögnő, ki virág koszorúk' eladásából taplálta magát. Ezen koszorúkat művészileg tudta elkésziteni, és a' sirok' éketésökre szolgáltak.

Glycon, Horácznál talán híres bajvivó volt, kiről azonban máshol említés nincsen.

Goa, sziget és város tulsó Indiában, Dekánnak nyugoti pártján. Régenten Tissuari volt neve, 's arabok lakták; most a' portugalloké, 's itt vagyon széke a' kórmánynak. Mandona folyója, mellyet az indiaiak igen tisztelnek, választja el a' szigetet a' száraztól. Kikötője tágas, de juniustól octoberig a' tartós eső miatt úgy beiszaposodik, hogy a' hajózást nehezíti, csak portugalloknak áll nyitva. A' város (ó Goa) hajdani fényének most csak maradványit mutatja. Van 4000. lakosa, a' kórmányozónak, 's indiai primásnak lakása. — Új Goa, melly a' szárazon épült, 20,000. lakossal bir, kereskedése az indiai partokon és China felé virágzó: de nyereségét a' gyarmat' szükséges költségei elemésztik.

Gobryas, egyik a' hét persa fejedelmek közől, kik Smerdis ellen összeesküvének. A' mint berohantak a' királyi szobába, Gobryas átölelé Smerdist, és úgy küzdének, hogy mindketten földre esnének. Darius átakará szúrni; de félt, nehogy setétben Gobryast találja, azonban az odahivá, hogy szúrjon, ha őt találja is, csak a' zsarnok ölettessék meg. Darius követé tanácsát, 's megöli a' királyt. Ezután Gobryas Dáriust a' Scythák elleni háborúba követé, és őt, valamint seregét is, okos tanácsával megmenté.

Goldoni (Károly), 18-ik századbeli leghíresebb olasz vigjáték költő. Szül. Velenczében 1707.

Gödöllő, mező város Pest vmegyében. Van benne 895. kath. 62. evang. 1165. ref. Diszére szolgál è' városnak herczeg Grassalkovics' vár alakra építtetett, 7. toronnyal ellátott pompás kastélyá, mellyben még látható Maria Teresia' fényes készületü szobája, élet nagyságú képével; Eugen herczeg' ágya, a' római ízlésü kápolna. — Van még egy márvány oszlopokon álló istálló, egy felséges angol kert, különbféle ritka növényekkel, virágok-, tavak-, üvegházakkal, 's egy királyhegy nevü épülettel, mellyben a' magyar királyok mellképei szemlélhetők. Ehhez járul még a' fáczános és vadas kert. Határa nagyobb részt homokos, erdeje messze nyuló, és sürü. E' város feje egy nagy uradalomnak, mellyhez 21. helység és 12. puszta tartozik.

Gölnicz, Gelnicza, tót-német bánya város a' tiszán inneni kerületben, a' Gölnicz vagy Hnilecz vize mellett, Szomolnokhoz éj. kel., 3. mföld magas hegyek közt 2248. kath., 2768. evang. vagyonos lak. Vannak vas és réz bányái, helyettes bányász törvényszéke. Az ide való vasat az iglóival együtt legjobbnak tartják a' megyében. Földesura gróf Csáky nemzetség.

Gólya (ciconia), madár nem, mellyet némellyek a' géni fajai közé rendelnek. Négy faja ismertetik; u. m. 1) a' fehér gólya (ciconia alba), mellynek hossza 4. láb., szélessége kiterjedt szárnyakkal, 7. láb., orra 9. ujjnyi hosszu, 's világos vörös, szemei körül csupasz, fekete fol-

tos, magas vékony lábai is veresek, körmei sárgásak; tolla fehér, kórmánytollait kivéve. Szelid 's komoly természete van, az emberhez bizodalmas, hálás az ő jótévőjéhez, szereti a' tisztaságot, és párjához hív. Ha fölindúl, kerepel. Hazája a' mérsékelt éghajlat, tavaszkor jő hozzánk, őszre ismét elszál melegebb részekbe. A' nép kimélettel van iránta, mert a' kigyókat, békákat, egereket 's a' t. kipusztítja; sőt napkeleten szent madárnak tartatik. 2) A' fekete gólya (ciconia nigra), akkora, mint az előbbi. Feje, nyaka, váltollai, háta, szárnyainak fedő 's kórmánytollai, és farka feketék; szárnya 's farka violás és zöldes fényű, többi része kékes fényű, alrésze fehér. Posványos erdőkben lakik, de kerüli a' tájékot, hol a' fehér gólyák tanyáznak. 3) A' maguari, Amerikában; és 4) a' barnás aranyos gólya Kafferhonban tartózkodik.

Golyóbis, így neveztetik minden gömb, vagy is minden gömbölyű test. A' földleirásnál, és csillagtudománynál azon mesterséges gömb neveztetik így, melly a' délkörön (meridianus) belül, két sarkon mozog, 's mellyen a' föld nevezetes helyei (földgolyóbis, vagy éggolyóbis) kijelelve találtatnak. Vélemény szerint Anaximander, Thales' tanitványa, ki 580. kr. e. virágzott, találta föl. — Nürnbergben Andrëa Lajos nyitott ég és föld golyóbis készítésére műhelyt. Most Dresdában, Lipcseben és Weimárban is készittetnek földgolyóbisok.

Gomba (fungus), a' növények' egy egész rendjét jelenti. Ez a' legegyszerűbb növény, levél 's látható virágzás nélkül, a' melly mint csupasz nemző eszköz tünik föl. Alakja, szine, 's egyéb sajátsága változó. Némellyek szárasak, némellyek nem. A' szárasak látirányos süveggel vagynak fedve, mellynek allja sugáridomban helyezett lapokból, vagy pedig lyukacsos húsból áll, vagy sima, vagy tüskés. Ez a' süveg elején lefelé hajló, később lassan fölfelé emelkedik, míg végre csésze alakuvá lesz. Vannak süveg nélküliek is; ezek vagy reczések, vagy fodrosok, vagy gömbölyük, vagy serlegidomuak. Élete a' gombának rövid, mit a' szenő' hiányának tulajdonitnak. Némelly fáját meg is lehet enni, de vannak mérgesek is, és azért vigyázattal kell használni. A' gombának nemei következendők: a' galócza 67. fajjal; tinoru 17. fajjal; gerben 1. fajjal; szömörcsög 2. fajjal; redőcsög 1. fajjal; köbölke 2. fajjal; szitalapú 3. fajjal; nyólczujas 6 fajjal; palánka 8. fajjal; pöfeteg 7. fajjal, poralom 2. fajjal; penész 4. fajjal.

Gödény (pelecanus onocrotolus), minden úszó madarak' legnagyobbika. Külsejére hasonlit a' ludhoz, de a' hattyúnál is kétszerte nagyobb, mintegy 18—25. fontot nyom. Orra 17. ujjnyi hosszu, lapos, tövén keskenyés, ónszinű, közepén széles és sárgás, hegyén igen keskeny és vereses, kampóval ellátva, mellytől domborodás nyúl a' középen

által tövéig; foga nincs, álla' kapcsáról sárgás csupasz bőr zacskó csüng le, majd egy lábnyira, a' mellyet tetszése szerint kitágíthat vagy összehúzhat. Ezen zacskó némellykor akkora, hogy 30. font vizet befogadhat. Torka is akkora, hogy egy emberfő beleférhet. Első kórmánytollai feketék, a' hátulsók szürkes-hamuszínüek a' többi tollazatja télben halavány testszínü, tavaszkor és nyárban fehéres, őszkor pedig sárgáló, lábai négy ujjnyi hosszuak, ónszínüek vagy vöröslők, körmei barnák. Ezen nevezetes madár a' heves 's mérsékelt ég alatt a' tenger' partján, tavak és folyók mellett tanyáz. Mozgása lomha, de röpte sebes. Elél 80. esztendeig. Eledelét halak teszik. Fiait zacskójából eteti, 's mivel a' halak' vére ekkor talán megfesti a' zacskót, azért a' régiek azt mondták, hogy fiait vérével taplálja.

Gömb (sphaera), ollyan test, mellyet egy a' középtől mindenütt ugyan azon távolságra eső pontokból álló görbe felület határól. Ennek fölszíne majd négyszer akkora, mint legnagyobb körésnek tér nagysága. Azon vonal, melly a' felület' valamellyik pontjának a' középtőli távolságát meghatározza, küllőnek (radius); az pedig, a' melly a' felület' egyik pontjától a' középen által egyenesen a' felület' egyik más pontjához képzeltetik, átmérőnek neveztetik. A' gömbnek minden küllői egyenlők, és azért minden átmérők is egyenlők. Beltartalma egy gömbnek olly arányban van az egyenlő alapu, és magasságu hengerhez, mint 2. a' 3-hoz: de az egyenlő alapu és magasságu kúphoz mint 2. 1-hez.

Gömbös (Antal), jeles nemzetségből született Högyészett, Vasvármegyében 1817., lantos verseket adott ki e' czim alatt: »Kemenesi Lyra.«

Gömör, kis Honthal törvényesen egyesült vmegye, a' Tiszán innení ker, felső magyar orsz. Határa éjsz. Liptó, Szepes; kel. Torna, Borsod; dél. Borsod, Nográd 's kis részben Heves; ny. Nográd és Zólyom vmegyék, 77 1/5 négyszegü mföld foglalván el, Magyarország' megyéji közt e' részben 22-ik. E' vmegyét egészen hegyesnek, vagy dombosnak nevezhetni. Éjsz. része róna, déli részén Sajónak, 's Rimának széles völgyei vannak, többi része szép tágas mezőséggel bir. Éghajlata mérsékelt. A' gömöri bérczeket 4. fő lánczra lehet osztani. Az első az, melly a' Garan és Gölnicz partjain majd keletre, majd délre húzódik, ezek a' megyében legmagasbak, 's ásványal telvék. A' 2 ik hegyláncz a' Cseremoszn ya vizétől indul ki, 's több helységek' határain megy át ny. és délre. Ezen egész hegysor gazdag vasbányáiról. A' 3-ik hegyláncz a' másiktól délfelé ágadzik le, 's csak alacsonyabb mészköves hegyekből, és dombokból áll, ebben ásványok nincsenek, hanem ezek helyett márvány, mész és homokkő, palakő, kővéváltfa, továbbá találtatnak itt számos barlangok, mint a' millyen a' világszerte híres Ba-

radla, Agteleki, és a' Pelsőczi. A' 4-ik hegylancz a' Mátrának ágazatja 's magosságára hasonló a' második osztálybelihez. Legmagasb hegy egész megyében a' királyhegy (5000 láb). Folyamai a' Garan, Hernád, Sajó, Gölnicz, és a' Rima, mellyek közől a' három első a' királyhegyből ered, 's e' háromból az első a' Dunába, a' két utolsó a' Tiszába szakad. E' megyében 21. ásványos forrást, 's nevezetessebb fürdőt számlálhatni. Terem itt mindennemű gabona, széna, 's bor nagy mennyiségben, gyümölcs-termesztése pedig olly híres, és nagy, hogy e' tekintetben az ország első megyéjének mondhatjuk; szarvas marhája több, mint lova. Van 316. népes lakhelye, mellyek közől 1. püspöki vár., 12. mezőváros, 263. falu és 40. népes puszta, mellyekben fél rész magyar, más fele nagy részt tót és német. Népessége 18,3178. és igy esik 1. négyszegü mföld. 2414. lak. Vallásokra 59,389. római kath. 3427. görög kath. 77,308. evang. 43,354. reform. Fő ipar czikkelyek a' vas, cserépedény, üveg, bőr, posztó, gyolcs, papír, égett bor. — Felosztatik 4. fő bírói járásra, és 1. kerületre, mellyek ezek: 1) felső járás; 2) ratkói; 3) putnoki; 4) serkei jár. és 5) a' kis honti kerület.

Gönczihordó, felső magyarországi hordó. A' tokaji borok közönségesen gönczihordókban tartatnak, mellyek 22/3 budai akóval telnek meg. Vannak kisebb gönczihordók is.

Gondolat, azon emeltyű, melly a' jobb életművel ellátott állati lényt mozgásba hozza. A' gondolat az, melly az embert észre venni, felfogni, határozni, 's végtére tenni indítja. Gondolatnak kell lenni annak is, mi az ebet ura, a' sast prédája után ösztönzi. Az ember azonban legtisztábban, legkövetkezetesebben gondolkodik. A' gondolat ('s gondolkozási tehetség) az ember' legszebb, legfinomabb tehetsége; legnagyobb szerencséje, mert csak ez által lett a' földi teremtés' ura.

Gondolkozási szabadság, legfinomabb tehetség a' gondolkozási, annyira, hogy az semmi külső hatás által nem függesztethetik fel, és csak rövid időre akadályoztathatik meg. Szabadon hordhatja (feltarthatatlanul) rosz vagy jó gondolatit kiki legbensőbb rejteképen (die Gedanken sind zollfrei). De más kérdés az; ha ezen gondolatit szabadon közölheti e'? Az bizonyos, hogy természeti joga van kinek kinek azt tenni, a' mi más' jog körében nem vág, a' mit bizonyosan a' magában gondolkodás nem tesz, de tehet a' gondolatoknak másokkali közlése — főképen.

Gotha, szász herczegség a' thüringi Erdő' éjsz. oldalán. Nagysága 30. négyszegü mföld, lak. száma 88,639. Legnevezetesebb hegyei, Insel 3122., és 3515. lábnyi magas Schneekopf. Folyamai: a' Gera, Nessa, Werra, Unstruh és Ilm. Virágzik itt a' földmüvelés, marhate-

tés; vannak itt kőszén, vas, kristály, kobalt bányák; porczellán, dohány és papir gyárok. Felosztatik 11. kerületre. Fővárosa Gotha a' Leine mellett 12,000. lak., egy hegy' tövében, mellynek legfőbb csucsán Friedenstein' vára áll, mellyben van egy pénzterem, művészeti-természeti gyüjtemény, és egy 150,000. darabból álló könyvtár, vannak itt muselin és karton kézimüvek, posztó 's gyolcs szövetek; papir, szerszám, porczellán, 's dohány gyárok; virágzó itt a' kereskedés, 's nem messze van a' várostól a' II. Ernestől épitett csillagászi torony. Sachsen-Gothának nevezik az 1640 től virágzó családot. Midőn Fridrik János, Ernest' ágából a' mühlbergi ütközetnél V-ik Károly császártól elfogattatott, és a' választó herczegségi méltóság az albertini ágra jutott, déli Thüringben örökségül néhány tartományt kapott. 3. hátrahagyott fiai közől a' másodszülött Fridrik János legelőször ütötte fel Gothában lakát, de, mivel a' választó herczegi méltóságot magáévá akarta tenni, élte' végéig börtönbe tétetett. Fiai képezték a' coburgi, eisenachi, altenburgi és weimari ágat, a' két első hamar elhalt, és az egész örökség a' két utolsóra juta. Miután az altenburgi ág is kimúlt, és az egész tartomány 1672-ben weimari Ernst herczegre jutott, ez lett 1-ső Ernst herczegi név alatt a' gothai ház alapitója, ki elhalván 1675-ben, az egész tartomány 7. ág közt osztaték fel, bár azt rendelte, hogy a' 7. fiai közösen uralkodjanak. Végre 1826 ban az osztozási szerződésnél a' gothai herczegség Ernst szász-coburgi; az altenburgi herczegség pedig szász-hildburghauseni herczegnek jutott, ki most szász-altenburgi herczegnek neveztetik.

Göthe (Károly Farkas), Németország' iróinak egyik első rendü csillaga, született majnai Frankfurtban august. 28-án 1749. Atyja egy patriciusi lányt vett vala nőül, és függetlenül élt császári tanácsnoki czimmel. Serdülő éveit festéssel, hangászattal, természet tudománynyal, és nyelvek' tanulásával töltötte. Azután a' törvényt tanulta; de a' szent irást zsidó eredetében olvasván, benne a' költői nemtő fölébredt. Iskoláit Lipcsében elvégezvén, atyja' házában élt egy ideig, 's a' nagy hirű Herderrel megismerkedett, a' ki őt a' költésnek egy új, lelkének leginkább megfelelő oldalára tette figyelmessé. Először apróbb költeményekkel lépe föl; de figyelmet csak 1773. »Götz von Berlichingen» czimű drámája, 's egy év mulva megjelent »Werther' gyötrelmei» gerjesztettek. Az ifju weimári herczeg' ismeretségét megnyervén, ennek udvarába jött, hol követségi tanácsnok, utóbb titkos tanácsnok, végre minister lett. Mennyire hatott Göthe a' német tudományosság' kimivelésére, még akkor is érezhető lészen, midőn munkájinak egy része át nem fogna szálni a' maradékra. Az ő költői remekmüveinek nagy befolyása volt a' többi irókra, mert ő [illegible] első, ki nem indulván franczia és angol példányok után, ön keblé-

ben támadt képekkel lépett föl. Ő ugyan a' művészet' különbféle ágaiban a' tökélyig 's szellemi felsőségig fölemelkedék: de még is lelkének fő ereje a' költői tehetségben állott, úgy hogy hatása nem csak Németországra, hanem más mivelt országokra is kiáradt. Munkájinak száma nagy, a' mellyek minden mivéltnek kezeiben forognak. Nagy eszének szüleményeit helyhiány miatt nem közölhetjük; de az olvasót az épen most előfizetéssel — Stuttgardban 40. kötetben megjelenő munkájinak kiadására — figyelmeztetjük. Göthe minden régi barátjait túl élvén, kora 82. évében csöndesen általszunnyadott az örökléthe 1832., martius' 22-kén, mint bölcselési, törvényi, és orvosi tanár, valóságos belső titkos tanácsosa a' nagy herczegnek, az orosz sz. Anna' rendjének, a' bajor polgári érdemi, 's a' waimári sólyom-rendnek nagy keresztese, az ausztriai Leopold-rendnek commendátora, a' franczia tisztelet sereg' lovagja és a' t. — Temetési disze fejedelmi volt, 's a' waimári herczegi sirboltba tétetett le, Schiller, 's August Károly volt herczegi barátja' koporsója közé. Halála' órájától kezdve, zárva volt a' színház négy napig, 's midőn megnyittatott, a' nézők többnyire gyászruhában jelentek meg.

Gotthard, 1) St. Gotthardt, helvetiai hegy az uri és tessino Canton közt. Legmagasb csucsa Pettina 8385. láb. és a' rajta keresztül vivő út a' tenger tükrén 6357. láb. felül van. Ezen hegyen van 30. tó, 8. jéghegy, és a' Rajna, Tessins, Rhone és Reusz forrásai. 2) Magyarorsz. Vas vármegyében, a' dunántúli kerületben, mezővár. szép vidéken. Sok és jó bora terem.

Gothok (régi geogr.), Tacitus Gothonok, Plinius Guttonoknak nevezi, egy hatalmas, Scandinaviából kivándorlott német néptörzsök volt, melly a' balti tenger partján lakott, a' Wistula 's odera közt, később tovább vonult, 's 3. századb. Daciaban telepedett meg, hol gyakran Geták-kal is felcseréltetnek. Egy része, melly keletre vonult, egész Moeotis tóig (asov-tenger) terjedt tartományt elfoglalta, és igy birtokokra nézve Ost (kelet) és vest (nyugot) gothokra osztattak fel, kik Hermannrich és Athanarich főnökök alatt 375. a' hunnok által elszélesztettek. A' vestgothok Valens császártól Moesiaban és Thraciabani letelepedésre engedelmet nyertek, de a' császári helytartók nyomása által fellázadni kéntelenittettek. Valens maga Drinapolnál teljesen megveretett, 's szaladtában egy, a' gothoktól felgyujtott paraszt gunyhóban, megégettetett, 's igy Olasz, Franczia- 's Spanyolországot elborították, hol új birtokokat alapitának, mellyeknek története ide nem tartozik. A' gothok' fő törzsökei közől, mellyek más népekkel is egyesültek, főleg említendők: a' gepidák, moesogothok, azon Moesiában lakott goth. nemzetség, hol Ulfilas püspök volt, ki 360. körül a' német irás mesterségét találta fel, 's ki az új testamentomot goth nyelvre fordította le.

Görcs, ez egy beteges összehúzódása az izmoknak. Ha ezen összehúzódás tartós, húz-görcsnek mondatik; ráz-görcsnek pedig, ha váltogatva húz, és hamar megszünik. Ezen utolsóhoz tartozik a' nyavalya, szivdobogás, habatolas, 's a' t.

Gordius, phrygiai király, paraszti állapotból emelteték királyi trónra. Mert, midőn a' phrygiabéliek tanácsot kérnének a' jövendő mondótól, az volt a' felelet: ki először menne be a' templomba, az választatnék királynak. Történt pedig; hogy Gordius mezőre sietvén, első menne be a' templomba. Erre azonnal nagy örömkiáltással választatott királynak. Mivel pedig Gordius Jupiternek köszöné az elnyert koronát; neki szentelé szekerét, 's a' templomba helyezé. Ennek rudjára olly mesterségesen font csomót köte, hogy a' jövendőmondó annak igérné a' világ' uralkodását, ki azt föloldaná. A' mint N. Sándor Gordium városába menne (igy neveztetett Gordiustól épittett város) megmutattatá magának azon csomos szekeret. Sándor, midőn semmiképen sem lenne képes azt föloldani, hogy bátor vitézségét, 's bizodalmát katonáinál fentartsa, kardjával kétté vágá.

Görény (mustela putorius), a' menyétnek egy faja, ragadozó állat, másfél lábnyi hosszú, feje a' rókáéhoz hasonlit, nyaka rövid és erős, háta széles és benyomúlt, farka sűrü szőrrel ellepve 's egyenes, testét kétszeres szőr fedi, egy rövidebb sárgás, és egy hosszabb, melly tövén szürke, fölül barna; a' szemek felett a' fülekig fehér vonások huzódnak; nyaka' allja, melle és lábai feketék. A' nyősténynél a' száj és fülek egészen fehérek. Erdőkben, földekben 's lakhelyekben is tartózkodik. Mérges természetü, és ravasz; jó szaglása által távol megérzi zsákmányát. A' házakban gyakran a' baromfit agyon öldökli. Farka alatt egy igen büdös nedvet hordoz.

Gorgias, Sicilio-Leontium városában született, nagy bölcs és szónok, Isocrates' tanitója, jeles eszével annyira ment, hogy minden feladott tárgyról legbővebben szólana, 's legbonyolodottabb kérdéseket könnyűséggel fejtene meg. Cicero mondja, hogy mesterségével annyi pénzt gyüjtött, hogy Delphiben, Apollo' templomában, első állitana arany szobrot.

Gorgonok, Gorgo' Typhon fiának három testvér leányi, kik Stheno-Euryale- és Medusának neveztettek. Olly tehetséggel birtak, hogy a' mit megláttak, kővé változna. A' legszebbik Medusának hivatott. Ez Minerva' templomában fajtalan vallomásaért azzal büntettetett, hogy szép haja kigyókká változtatnék.

Goro (Lajos, agyagfalvi), cs. kir. kapitány, szül. Déván, Erdélyországban 1786. Az 1821-ki nápolyi táborozás Pompejibe vivé, mellyről

németül egy munkát irt illy czím alatt: »Wanderungen durch Pompeji« »Vándorlások Pompejin keresztül» sok rézmetszettel.

Görögország (rég. geogr.), a' rómaiaktól Graeciának, a' Görögöktől pedig Hellasnak neveztetett. Fekvése, 's éghajlata kellemes volt, a' miveltségnek pedig közép pontja. Régi időben Görögországnak nem volt közönséges neve. Görögországban már az előtt telepedtek meg idegenek, főkép egyiptomiak, phrygiak és phoeniciak, kiktől eredtek a' Danaus- Cecrops- Pelops- és Codrusról elhiresztelt mondák. Pelasgok is említtetnek, de ezek később ismét eltűnnek, és csak itt ott jő elő ismét nevök. A' görögök 3. fő nagy törzsökre; Aeolok, Jóniak és Dórikra, kik a' törvények- erkölcsök- és szóejtésre nézve egymástól különböztek, és majd az egész akkor ismert világban elterjedtek. Így találni görög gyarmat városokat, és görög mivelést a' franczia partokon, Spanyolországban, valamint az egész fekete tengernél, Kis-Ázsiában, Thráciában, Macedoniában, Illyriában, Olaszországban és Afrikában, sőt később mélyebben ben Ázsiában, nagy Sándornak táborozása által. A' tulajdonképi Görögország félsziget volt a' jóniai és aegeumi tenger közt, és éjsz. 's közép G. (ez szorosabb értelemben Hellas), és Peloponnesusra osztatott fel, mellyekben általán több nevezetes tengeröblök voltak, u. m. a' thermaei, canastraeumi, pagasaei, maliaci, euripi, saroni, argoli, nápolyi di Romániai, laconi, messeniai, cyparissi, corynthi 's a' t. tenger-öblök. Fő bérczei az Olymp, Ossa és Pelion, az acrocerauni bérczek éjsz., Bermius és Pindus délre és Parnassus, Helicon, Libethrus, Cythaeron, Parnes, Pentelicon, Hymettus és Lauriummal végződtek. Fő folyamai: Peneus, Sperchius, Cephissus, Achelous, Eurotas, Alpheus, és a' nagyobb Pamissus. — I. Éjszaki Görögország részei: a) Thessalia (l. e.), most Janiach; b) Epirus (l. e.), most Albánia; c) Macedonia, most Macdonia vagy Filiba Vilajeti, melly csak Fülöp, 's Sándor óta számittatott Görögországhoz, előbb, mintegy közép lánczszemet tett Görögország 's Thracia (a' Görögök szerint éjszaki tartomány) közt, mellyhez korábban számittatott, hanem inkább lehet úgy tekintni, mint önálló tartományt. II. Közép Görögország- vagy Hellas- (most Livadia-) ban ezek valanak: a) Locris (l. e.) a' thermopilaei keskeny uttal; b) Doris, vagy Doris Tetrapolis, hajdan Dryopis; c) Aetolia; d) Acarnania; e) Phocis, itt emelkedett fel Parnassus, melly alatt feküdt Delphi (l. e.); f) Boeotia (l. e.); g) Attica (l. e.); h) Megaris, Megara városával, melly minden Görögország tartományok közt legkisebb volt. III. Peloponesus félszigetében, most Moreaban voltak: a) Corinthus (l. e.); b) Sikyon, hason nevű régi város.; c) Achaja előbb Aegialos, azután Jonia, 12. városaival; d) Elis, híres helyek benne Elis, Hyllene és Olympia; f) Laconia, Laconica, Lacedaemon, fővárosa Spar-

ta (l. e.); g) Argolis (l. e.); h) Arcadia (l. e.). Ezen nagyobb és kisebb tartományokon kivül voltak még G. sok szigetei 1) a' jóniai tengeren: a) Corcyra (Corfu); b) Leucadia (Santa Maura); c) Ithaca; d) Cephellenia (Cephalonia); e) Zacynthus (Zante); f) Strophadek, (Strofadia vagy Strivali); g) Prote (Prodano); h) Sphagia; i) Oenufa (Spermadori vagy Eganuses); k) Theganusa (Isola di Cervi); l) Cranae (Marathonisi); és m) Cythera) (Cerigo); 2) a' myrtoumi tengeren: Pytyusa (Tulea); Irene (Psili); Tiparenus (Sperria); Colonis (Spezzia-Pulo); Haliusa (Caravi); Aperopia (Bello Pulo); Hydrea (Hydra); Calauria (Poros); Aegina (Engia vagy Egina); Salamis (Coluri) és több apró szigetek; 3) az aegeumi tengeren: a) a' Cycladák (Delos, Myconus, Tenos, Andros, Gyarus, Ceos, Seriphus, Cythnus, Melos, Jos — itt nyugosznak Homér' tetemei — Paros, Naxos 's mások); b) a' Sporadok (Ascania, Hiera, Therasia, Thera, Anaphe, Astypalaea, Amorgos, Lebinthos, Phaecasia és Nicasia); c) Euboea (l. e.); d) Scyrus (Sciro) és több apró Euboea' fölül fekvő szigetek; e) Lemnos (Stalimene); f) Imbros (Embro vagy Imru); g) Samothrace (Samonthraci); h) Thasus (Tasso); i) Kis-Ázsia' partján: Tenedos (Bokthscha-Adassi); Lesbos (Metelino); Chios (Scio); Psyra (Ipsara); 4) az icari tengeren: Icaria (Nicarie); Samos (Samo); Patmos (Palmo, Palmosa); Cos (Co vagy Stanchio); és Rhodus (Rhodo); 5) a' crétai tengeren: Creta (Candia) több apró szigetekkel; b) a' Carpathi tengeren: Carpathus (Scarpanto); Casus, Syrnides és Plataea, végre 7) a' belső tengeren a' fecske és Cyprus szigetek. E' tulajdonképi G. országon kivül, volt még alsó Olaszországban egy nagy Görögország, melly nevét az itt lévő sok görök városoktól vette, mellyeket a' trójai had után az ide költözött görögök épitettek. Később e' nevezet elenyészett. —

Görögök (régi történet). A' történetirok eredeti görög népnek a' pelasgokat tartják, kiknek tettei egész ekkoráig homályban vannak, annyi még is bizonyos, hogy az egész országban elszéledve voltak, 's főleg Attica, Argos, Arcadiában 's úgy tovább — telepedtek meg. Különbféle szóejtésű törzsök népekre osztattak, 's közöttök az éjszaki részeken (Thessaliában) a' hellenek legkitünőbbek voltak, 's általok a' pelasgok kiűzettetvén, a' pelasgi nyelv is elenyészett, 's már Herodot mondja, milly nyelvvel éltek a' pelasgok, nem vagyok képes határozottan megjelelni. Közönséges vélemény, hogy ezen nép törzsök Ázsiából jövén, Thraciában telepedett meg. — Mintegy 1550. kr. sz. e. jőnek elő a' hellenek' közönséges neve alatt, de mint Homérból látjuk e' név még se vala általános. A' jóniak Achaja; 's Atticába állapodtak meg. Az achaeusok Peloponnesus' dél 's éjszaki részen, a' dóriak tőlök nevezett Dorisban; az aeoliak nyugott részeken. A' Thebae ellen folyt trójai hadak kr. szül. e.

1200. körül nagy befolyással voltak a' jövő időkre. Ez a' csatázás sok tartományokat megfosztott fejedelmeiktől, honnan közönséges zavar lett. 150. évvel a' hadakozás után kezdődtek az új kivándorlási csaták; a' heraclidák (Heracles' utódjai) a' dóriakkal régi követelésekért beütöltek Peloponnesusba, és hosszas harcz után elfoglalták a' Lacedaemont, Messenét, Corinthot, Argost és joniakat az acheusokkal onnan kiverték, kik Attica felé vonultak, de itt elég helyet nem találván, Neleus egy jóniai gyarmatot Kis-Ázsiába vezetett, hová már korábban megérkezett egy aeoliai gyarmat. Így állott Hellásban a' béke és nyugalom helyre. Ezen időtől fogva a' jóniak és dóriak voltak az itteni törzsnépek. Laconiába a' bevándorlott dóriak (spartaiak) még soká harczoltak, míg e' tartományt leggyőzhették, és lakóinak egy részét szolgákká tehették, kikből is állott a' nép' alsó osztálja; a' második osztályt tették a' lacedaemonok, kik adót fizetni, 's katonáskodni tartoztak és nyilvános hivatalokból kizárvák; a' harmadikát magok a' spartaiak, kik a' tartománynak urai, és katonák voltak 's kik 6. törzsökre és 30. czéhre osztattak. Hogy az itt uralkodó czivódásoknak véget vethessen, és hogy a' népet szüntelen foglalatosságban tartsa Lycurgus, mint törvényhozó, lépett fel 880., kinek fő gondja volt a' gyermeki nevelés, hogy azokból erős hazafiakat testi gyakorlás által neveljen. A' hadi erő spartaiakból, lacedaemonbeliekből és helotákból (szolgákból) állott; fő szerepet játszottak abban az elsők, az utolsók csak teher-hordók voltak, és szükség' esetében harczoltak. A' lovasság csekély volt, de annál hatalmasabb a' gyalogság. Hosszas és tartós harcz után, melly két izben 70. évnél tovább tartott, vége szakadt a' Messenei háborúnak (742 — 668.), melly által a' messeniek hellotákká lettek. Az argivusokkal is szüntelen harczoltak a' spartaiak Kynuria végett. — Athenében is kifejlődött az országos alkotmány. Attica fekvése és terméketlensége miatt a' bevándorlásoktól ment lévén, a' kimivelődésben, e' nyúgalmas helyzetében, nagy előmenetelt tett; jeles királyai közől Theseus népei közt a' jog' egyenlőségét hozta be. Codrus király' hazafiúi önfeláldozása után 1068., egy holtig uralkodó Archont (l. e.) választottak, miután jöttek a' 10. évig, végre a' 9. évig uralkodó Archonok. Draco mint Archon lépett fel 622. és vérrel irt törvényeit közre bocsátá, de ezek mit sem használtak, sőt neki számüzést okoztak. Most kezdődtek még el igazán a' külön nép-osztály közt a' pártviadalok, míg végre 594. Solon fő-Archon az időszellemével megegyező törvényekett hozott, mellyek által minden pártczivódások lecsillapitva, főkép az alcmaeonidak' hatalmas családja korlátozva látszottak lenni, hanem Pisistratus újolag felháboritotta a' nyugalmat 's Athéne' önkényes uralkodója lön, ki, miután az alcmaeonidáktól háromszor elűzetett, kimúlt 528., 2. fiat hagyván maga után, Hipparchust és

Hippiast, kik közől az első megöletett 514., az utolsó pedig előzetett 510., 's a' persákhoz futván, ezeket az athéneiek ellen felingerelte. Most az alcmaeonidákból Clisthenesre került a' sor 509., kinek pártja elhagyta az aristocratákat, Atticának 4. tartományait 10. törzsökre, ezeket — papságát tekintve — phratriákra, lakjaikra nézve 174. osztályra (tribus) osztotta, és így hozatott be a' democratia, melly később zabolátlan demagogok' uralkodása lett, kik közől legjelesebb Pericles (461.); legrosszabb 's Athenének legveszedelmesebb Cleon vala. Ezen időszakban történt az athénieknek persákkali ütközete, mellyben Miltiades a' marathóni mezőn magát olly dicsően kitüntette, mint Themistocles Salamisnál 480., (e' két jeles görög vezér — az első a' szárazon, az utolsó vizen — Darius egész táborát semmivé tették). Illy vitézül viselte magat Leonidás király is, ki 300. spanyol. a' thermopylaei szorulatnál a' persákat sokáig feltartóztatta, míg maga is vitézül elesett. Melly vitéz ütközet okozta, hogy az athéneiek a' tengeren hatalmasak kezdettek lenni, miért egy részről a' szomszéd népek nagy számmal jelentek meg, vélök szövetségre lépendők, de más részről a' spartaiak irígy szemmel nézték Athéne' hatalmát, melly Pericles alatt virágzásának fő fokát elérte, mind lelki, mind testi műveltségre nézve. A' spartaiak csak alkalomra vártak, hogy az athéneieket meghódítsák; melly elő is adta magát a' 27. éves peloponnesusi had' kitörésével, mellyben a' corcyriak és corinthiak egymás ellen küzdöttek Epidamnos gyarmatért. Az athéneiek védték a' corcyriakat, a' spartaiak a' corinthiakat. Sokáig bizonytalan vala ezen ütközet' kimenetele, míg végre az Alcibiadest magától hálátlan száműző Athéne megbukott. Majd ismét Thebae viselt hadat a' spartaiakkal az elsőbbségért 's Pelopidás és Epaminondás alatt Mantineanál a' spart. meg is győzettek 362. — Athéne ismét lábra kapott Conon és Chabrias alatt. Hanem megjelent egyszerre Fülöp macedoniai király, ki egész Hellast vitézsége 's fortélja által magáévá tette 338., mellyet fia Sándor is megtartott. Macedonoknak Görögországbai befolyások tartott 197-ig. Ekkor azt a' rómaiak szabaddá, és később 164. Corinthot lerontván, Görögországot római tartománynyá tették, 's Achajának nevezték. Eleintén kegyesen bántak vélök a' rómaiak, úgy tekintvén G., mint a' tudományok' 's műveltség' forrását; hanem később tartván tőlök, hogy ők általok járom alá vettetnek, egészen elgyengítették. Ezen időben a' mithridatesi had, belső háborúk, a' barbárok' (gothok, herulok 's a' t.) berohanásaik, a' keresztény hit' elterjesztése sok változásokat okozott, míg végre a' keleti római birodalom, melly első Theodosius alatt Arcádiusnak jutott fővárosával Bizanz vagy Konstantinapolylyal, mellyben minden görög tudomány, műveltség, 's művészet központosult, kr. szül. u. 1453. utolsó Császárja Palaeolog Constantin

alatt, ki maga is a' törökök elleni csatában Konstantinápoly alatt elesett, török kézre jutott.

Görögország (újabb). Európai Törökországnak déli részét teszi, fekszik az adriai 's közép tenger közt. Albaniával, 's Thessaliával határos, kel. Archipelagussal; dél. ugyan azzal, és közép tengerrel; nyug. a' jóniai tengerrel. Az 1830. Febr. 3. meghatározások, és a' Londonban 1832. maj. 7. angol, francz, orosz és bajor Uralkodóknak történt aláirások' következtében az új Görögország magában foglalja: 1) a' volói és artai öblöktől délre fekvő száraz földet, melly Thessaliának egy részét, és egész Livadiát teszi; 2) Negroponte szigetét; 3) az éjszaki Sporadeket és Skyrost; 4) a' nyugoti Sporadek szigeteit; 5) a' Cycladákat. — Az 1833. április 15. kir. rendelet' következtében az egész királyság 10. nomákra (kerület) és ezek 47. eparchiákra (kissebb kerület); 1836. pedig 30. igazgatóságra és 18. aligazgatóságra osztatott. 1838. végre az igazgatóság száma 24 re, az aligazgatóságé 7-re tétetett. Nagysága 880. nsz. mföld, mellyből a' száraz földre millyen Morea, Livadia, Thessaliának kis része, és a' ny. Sporadek 750; Negropontere 70.; a' Cykladákra 60. nsz. mföld jutt. — Az egész száraz föld 2. fél szigetet képez. A' völgyeken és rónaságon szép és termékeny a' föld, mivel a' lég' mérséklete kegyes. — A' folyamak itt aprók, 's rövid futásúak, nevezetesebbek, a' Hellada, Mauro Nero vagy Potamo, Asopus és Asper vagy Aspropotamos, sok kiapad ezekből nyáron. Tavai közől legnevezetesebb a' Kopacs vagy Tapoglias tava, mellynek köre 9. mföldet tesz. — Kereskedési tekintetben: van itt gyapott nagy mennyiségben, dohány, melly jóságára a' török dohányhoz hasonló, sáfrán, nemes déli gyümölcs, füge, mandola, citrom, narancs, gesztenye, borai közől legjelesbek a' malvasiai és az úgy nevezett vino-santo, Santorin szigetéről, melly jóságára a' cyprusit is felülmúlja. Vannak sok olaj, 's eperfáji. Ezen felül nagy a' marhatenyésztés, méhszaporitás, selyemkészitès 's a' t. Lakóji görögök a' hellenek' utódjai, kik új görögül beszélnek, de a' régi görög nyelv is fenn áll nálok irásban. Lakóji számát lehet 900,000. tenni, ezekből Moreára 400,000., éjsz. gör. ors. 300,000., Euboeára 's a' többi szigetekre 200,000. jut. Az idevaló művészet többnyire szövésből áll, kereskedése a' tengeren virágzó. Uralkodo hit a' nem egyesült görög, mellynek 10. érseke, 33. püspöke és 200. zárdája van. Vannak itten katholikusok, zsidók, törökök, sőt czigányok is. A' tudományok, és kézimesterségek itt csak most kezdnek virágzani, minthogy a' török járom alatt nem csak régi műveltségök elenyészett, hanem a' tudományokhoz való kedvök is. Uralkodása alakja monarchiai, melly által Törökországtól egészen független királyságnak tekinthetni, melly függetlenséget az angol, franczia,

orosz és bajor hatalmak szerzették, mi látható az 1830. febr. 3. és a' londoni 1832. maj. 7. tanácskozási lajstromokból, mellyekben meg volt a' görögöknek engedve a' szabad királyi választás, kik is még az 1832. Otto herczeget, Lajos bajor király' másod szülöttjét, választották királyoknak.

Görögök (új történet). Hajdani Görögország 1453. török kézre jutván, török tartománynyá lett, melly korántsem volt olly virágzó, mint az előtt, sőt minden szabadságaitól 's jógaitól megfosztatva, tulajdon vagyon — 's személyes bátorságukat a' lakosok koczkáztatva, néhány évszázadig nyögtek a' török zsarnoki járom alatt, a' nélkül, hogy csak alkalmat lelhettek volna magokat a' tudományokban, 's mesterségekben kimivelhetni. Azonban feleszmélt bennök a' szabadsági vágy, tettek is ennek elnyerésére rabságok alatt több izben próbákat, de mind hasztalan, mert hibázott köztök az egyetértés, főkép pedig a' külsegitség; 's azért nyomták el a' törökök olly rögtön a' többszöri görög lázadást, minek következése csak a' nagyobb zsarnokság lett. Illyen volt a' Skandenbeg alatti feltámadás, illyen a' sokat igérő 1790-ben az orosz-török háború alatt, midőn orosz kiküldöttek nagy pénz öszveggel jelentek meg Görögországban, ennek lakóit a' törökök ellen ingerleni, de ez elfojtatott minden jó következés nélkül, az 1792. Jassyban kötött béke által. — Rhigas Konstantin elnöksége alatt állott fel a' zendülési egyesület 1814., melly csak hamar eloszlatott, hanem nyoma még is fenn maradt a' nemzetnél, melly szüntelen újrai születést forralt magában, mig 1825. ki is ütött, hanem ezen terv semmivé lett herczeg Ypsilanti Sándor, orosz tábornagyi 'őrmester' hirtelenkedése által, ki szolgálatját elhagyván, 1821. márt. 6. Jassyba vonult, 's görög nemzetet szabadsági harczra hitta, de minthogy a' szükséges eszközök helyesen nem választattak, 's el nem készíttethettek, ez is szerencsétlenül végződött a' dragachani ütközetben jan. 19. 1821., hol a' sereg egészen semmivé lett, maga pedig Ypsilanti futásba lelte menekülését. Ezt követte egész török birodalomban sok görög meggyilkoltatása, kik közt volt György patriarcha is. Ezen öldöklésnek a' nagy hatalmak' követeinek — főkép Stroganoff orosz követnek — közbe járása sem vethetett véget; a' távolabbi görögöket pedig bosszúra ingerlé, kik felütvén a' keresztet Livadiában 's Moreában, elkezdék a' lázadást Kolokotroni, Nikitas, és Pietro Mauro Michali vezérlete alatt, a' Archipelagus' szigetei, Spezio, Psara és Hydra is hozzájok csatlakoztak; a' jóniai hasa, a' fényes udvar ellensége, a' suliotákkal egyesült, és illy előkészülettel győznek is, ha egyesség van köztök. Eleinten szerencsések voltak a' szárazon és a' vizen is. — 1822. jan. 10. Epidaurusban nemzeti zsinatot tartottak, melly ideigleni kormányt rendelt, 's Görögországot szabadnak hirdette. 1822.

jul. 16. megverettek a' görögök Petánál (mert egyenetlenek voltak). Suli, melly magát sokáig olly vitézül védte, végre éhségtől kényszeritve, megadta magát Omer Vriones nek; a' szép Chios vértengerben úszott Kapudán basa alatt, mit Miaulis főnöksége alatt a' görögök vizen borzasztólag megbosszultak. Ezenkivül a' törökök' száraz és vizi erejeket több helyen igen meggyengitették, 's Naupliát elfoglalták. Még többre is mentek volna, ha az előljárok közti békétlenség a' köz előmenetelt meg nem zavarja, és igy az 1823-iki év Corinthus' bevételével fejeztetett be. A' következő 1824-ik év sokkal szerencsétlenebb volt a' görögökre, mert a' belső háborgáson kivül üldözte még őket a' hatalmasságok' politicája, kiknek befolyása által a' sultán parancsára Ibrahim basa, Mehemed. Ali egyiptomi basának fia Candiába rontott. 1825 ik év kezdetén, Ibrahim Peloponnesusban ütött tábort, és Mainát kivéve, egész félszigetet összerontván, bévette, éjszaki részét Ypsilanti Demeter' vitézsége meghóditani nem engedte. Hanem ezen év' végével egyesült Ibrahim Reschiddel, ki 9. hónap óta Missolunghit ostromlotta, és igy esett el e' város 1826. apr. 22., melly vérben uszott. Ekkor már a' kórmány gyenge volt és tehetetlen belső háborgások miatt, 's azért gyülést tartott, hol köz akarattal az határozatott, hogy magokat a' görögök az angol kórmány' közbejárása által ismét török járom alá vessék. Csak Ypsilanti Demeter szegezte magát ellen ezen végzésnek. Ez időben Athéne is elesett; ámbár ezt Fabvier, franczia ezredes, sokáig vitézül ótalmazta, és több más helyektől is megfosztatlak, ámbár a' nagy hatalmak nem engedtek a' sultánnak több hadi erőt oda szállitni, és több rendbeli segedelem érkezett másonnan a' görögök' számára. Ismét összegyűlt a' nemzet Trörenában és gróf Kapodistrias Jánost, jóniai görögöt, az előt orosz ministert, elnöknek választák, a' kórmányt eltörülték és Canning 1827. a' közbenjárási, és békéltetői egyezkedést Görögországra nézve, Angol, Franczia és Oroszország közt kieszközlötte, mi szerint az határoztatott, hogy Görögország évenkint bizonyos adót fizetvén a' portának, egyébiránt önálló legyen. Ezen végzésre a' porta minthogy reá nem állott, a' navarini csata következett oct. 20. 1827., 's Codrington, Rigny és Heyden által 110. hajóból álló török had semmivé tétletett. Navarinnál Kapodistriás' közbenjárása által a' francziák kiüzték a' törököt Peleponnesusból és a' 3. hatalmak ezt, és a' szigeteket pártfogásuk alá vették. Kapodistriás gróf a' nagy eszü Irrikupit status titoknokává választván, Naupliában febr. 4. 1828. Panhelleniont, mint fő nemzeti tanácsot, állitott; febr. 14. nemzeti bankot nyitott, 's a' sereg körülieket rendbe hozta. De végre a' török udvar Adrinápolyban 1829-ben, sept. 14. az oroszszal kötött béke alkalmával elismerte a' görögök függetlenségét, és a' nagy hatalmak' közbenjárásával királynak választák

magoknak Ottót, a' bajor király' másod szülöttjét. Ez alatt az egyenetlenségek ismét kitörvén, Kapodistrias, ki magának nagy hatalma által sok ellenségeket szerzett 1831-ben october 9-kén külön gyülölségből orozva megöletett. Nem is állott helyre a' béke, csak a' király' elérkezésére, ki 1833-ban megjelent febr. 6., és minthogy még kiskorú volt, addig Armansperg, Maurer és Heideck bajor grófok kórmányoztak, melly kórmány tartott 1835-diki év 1-sö júniusáig, melly időtől igyekszik a' király Görögországból jó elrendelt királyságot képezni. De sokszor felzavartatott már e' rövid idő alatt is a' békételenek által.

Görög irodalom (gör. literatura) rómaiak befolyása alatt 146. kr. e. — 306. kr. után. Minekutána a' rómaiak Görögországot tartományukká változtatták, nagy ótalmat találtak Rómában a' görögtudományok. Mert mióta a' rómaiak világ' urai lettek, minden tudósokat egyesítének. Augustus' ideje kedveze leginkább a' római irodalomnak, 's lelkes munkássággal mozdíttaték elő, úgy hogy mindig jobban emelkednék a' miveltségtető pontjához; még ismét ezen időszak' vége felé minden grammaticusok daczára is hanyatlanék. Ezen időben udvari nyelv volt, sőt Spanyol- és Francziaországban is uralkodott, de épen ez vala reá nézve legártalmasabb, mert sok idegen szavak és mondások csúsztak bele. A' sophisták virányos mondások után kapkodának, együ keverve poëtai és prosai mondásokat; csak Lucanios igyekezék némellyekkel a' régi atticai nyelvet tulajdonává tenni. A' gramaticusok is iparkodtak ezen romlásnak gátot vetni; de el nem akaszthaták.

Görögtanítói-díj. Hajdan a' görögöknél nem csekély fizetésért adatott a' tudományokbani oktatás. Így olvassuk, hogy abderai Protagoras — ez árulá először a' bölcsességet pénzért — 100. minát (mintegy 2000. tallért) kivánt halgatóitól. Leontiumi Gorgiás 100. mináért tanított. Parosi Euenus, mint Platonál olvashatni, 5. minával megelégedék. Socrates halála után, midőn az athénei status elgyengült, 's többen kezdének tanítani, csekélyebb lett a' díj. Demosthenesről mondatik, hogy ifjú korában Isocrateshez folyamodott, 's neki, mivel az egész tanítói pénzt meg nem fizethetné, 200. drachmát igért, hogy ezen öszvegért az ékesszólás mestersége' ötöd részét megtanítaná; de az mondá: mi darabokra nem vágjuk a' tudományokat, hanem úgy teszünk, mint a' kik a' piaczon a' jó halakat egészen adják el. Ha van kedved, én is megtanítlak az egész mesterségre. Ezen öszvegek mindenik halgatótól az egész tanítási folyamat előtt fizettettek. Innen nem csuda, ha a' bölcsek hajdan tetemes jószággal birtak.

Gottfried (bouilloni), a' 11-ik század közepe táján szül. Batyban, vallóni Brabantban 1095. a' keresztes-had' egyik fővezére. Meghóditotta Nicaeát és Antiochiát. Ekkor találtatott föl egy papnak utmutatása szerint

a' szent láudsa. Őt hétig tartott megszállás után bevettetett Jerusalem, mellynek lakosit kardra hányatta. Az egyiptusi sultánnal megültközvén, 100,000. embert ölt le G., melly győzelem után majd az egész sz. földet elfoglalá, hol 1. patriarkát rendelt, két főegyházat alapitott, 's Josaphat-völgyében egy monostort épittetett. Megh. 1100.; tetemei a' kálvária hegyén temettetett el.

Gottsched (János Kristóf), Poroszországban, Königsberg mellett, Juditenkirchben született 1700. Grammaticai, poetai, és philosophiai munkájl jöttek napfényre.

Gőz. A' folyó, és más testek erős hévségnek kitéve, a' rugékonyság' sokkal nagyobb fokát érik el. Ezen körülményben azon testeknek egy része a' szenővel (carbonicum) egyesülve, a' tűzben eloszlik, 's ezen körülmény gőznek, gőzölgésnek, párának mondatik. Némellyek úgy, mint a' hévség által a' testekből kiszabaduló anyagok, meghülésük után is megtartják rugékonyságukat, 's ezek maradólag rugékony vagy légidomu folyadékoknak, vagy is gázoknak, légeknek neveztetnek, némellyek pedig a' meghülés által elvesztik rugósságukat, 's ezek a' gőzök. A' gőz' rugósságának ereje igen nagy, és ha terjedését gátló szük térbe záratik, ritka működést fejt ki. Ezen alapszik a' különbféle gőzgépelyek' használata.

Gőzfürdők, a' régieknél. — A' gőzfürdők' legrégibb nyomaira a' lacedaemoniaknál akadunk. A' készület hozzá igen egyszerű volt. A' lak' padlatára izzó kövek öntettek 's vizzel locsoltattak meg. De az athéneieknél későbben, mint nálunk ma, tűzhelylyel és gőzcsőkkel készíték föl. Böttiger mondja, hogy Medea már használá őket 's a' közel lakó scythiáktól tanulá, 's általa azon hirre kapott, hogy vén embereket megtud ifjitani. — (Lásd bővebben fürdők).

Gőzhajózás. A' gőzgépelyek' tökélyesbitése és elterjesztése különösen hatott a' hajózásra; 1838-ban sikerült az angoloknak egy szabályos gőzhajózási egyesülést Amerikával állitani. Az erre határozott, jelenleg legnagyobbnak ismert Gőzhajó »a' britanniai királynő» 275. láb. hosszú, 64. láb. széles és 500. lóerejü. Gőz által Európának minden nevezetesebb folyóit bejutazhatni. A' Rajna Baseltől egész az éjszaki tengerig, a' Duna Ulmtól egész a' fekete tengerig. Angliának 600-nál több, 's Franciaországnak legalább 150. Gőzhajója van. Mississippin, mellyen csak 1810. mene az első gőzhajó, már most 300-at számlálnak. A' magyar Dunán 11. úszkál, kettő most van készülőben.

Gőzkönyvnyomó gépely, egy német mechanikus legújabb idő' szüleménye Eislebenben, ki azt Londonban, 1810., legelőször készité el; azonban tökéletességre csak 1816. jutott, 's már most Angliában és Németország' több nagy könyvnyomtató műhelyben, sőt nálunk Pozsonyban

is használtatik. A' legtökélyesebb illy nemű gépelyen egy óra alatt 1000. ivet|nyomhatni, mellyhez csupán két munkás kivántatik.

Gőzmachina, gőzerőmű, azon találmány, mellynél fogva gőz' ereje által az erőművek mozgásba hozatnak. A' gőzerőművek föltalálását, első használását, javitásait az angoloknak köszönjük. — 1700. táján Savary mutatott illy erőművet. 70. év folyt le, mig Watt és Boulton e' műveknek nagyobb tökélyt adának. Már a' gőz használtatik nem csak vizhuzásra, fúró-szövő-fonó erőművekhez, papiros malmokhoz, könyvnyomtatáshoz 's a' t., hanem ser-pálinka- és czukor főzéshes 's a' t. Más erőművek lovak gyanánt szolgálnak, mások utcsinálásnál követ törnek, mások ismét csépelnek, mások terhes szekereket vonnak, hajót üritnek, megraknak, magokat a' hajókat mozgásba hozzák. Anglia után legtöbb illy erőmű van Éjszakamerikában.

Grammatica (nyelvtudomány), azon szabályok' összvesége, mellyek szerint valamelly nyelven helyesen beszélnek, és irnak.

Grammatikusok, görögök' és rómaiaknál azok voltak, kik nem csak a' nyelvészet — hanem a' költészet — ékesszólás — történet — sőt a' philosophiából is adának oktatást. A' tanitás grammaticának neveztetett. Megkell tehát különböztetni ezektől a' grammatistákat, kik egyedül a' beszéd' mesterségét tanitották. Rómaiaknál a' grammaticusok, és a' rhetorok professoroknak is neveztettek, 's nem csak ifjak, hanem nagyobb tapasztalásu, 's belátásu férjfiak is hallgatták oktatásaikat. Igazi első görög grammaticus Rómában Carlos volt. L. Plotius pedig az ékes szólásban ada ugyanott oktatásokat.

Grán, szemer, aranymérték, annyi mint fél lat; gyógyszermérték, egy nehezék' (drachma) 60 od része. Grän vagy Green (harmadszem) kicsiny aranymérték, egy szemer harmad része, vagy tizenkettede egy karatnak; az ezüstnél egy lat' 18-ad része, egy markának pedig 288. ada.

Granátok-nak, neveztetnek a' bombáknál kisebb, különben hozzájok hasonló üres, 's gyúlcsöves vasgolyók, mellyek puskaporral vagy más anyaggal töltetnek meg, hubiczákból lövetnek ki.

Gray (Joanne), e' szerencsétlen királynő Dorset markgróf' legidősb leánya, Guilford lord' neje, született 1537. VI. Eduard alatt történt koronaöröködési zavarok közt Gray Joanna, mint VII. Henrik másod onokája, csak nem erővel emeltetett a' trónra. Azonban Máriának, mint törvényes királynőnek, csak hamar támadtak követői, sőt a' főváros is Mária részére állott. Innét támadtak azután a' borzasztó vérengzések, mellyeknek többen lettek áldozatai — 's azok közt Joanna is — kinek előbb Mária ugyan megkegyelmezett; de egy más lázadás alkalmával Joanna férjével együtt elesett. Joanna erős lélekkel és Istennek magát ajánlásával lépett a' vérpadra, febr. 12. 1554. 17. éves korában. Szép vala ő

testben és lélekben, 's az asszonyi erénynek remeke. Halálát megelőző éjszakán nőveréhez, Pembroche grófnőhez, és férjéhez, kinek halálát néznie kellett, vigasztaló leveleket irt.

Grif, egy mesés állatnak nevezete, mellynek a' monda szerint teste, lába, körme, oroszláné, feje 's szárnya sasé, füle lóé volt, de serény helyett hal — uszáng — fésüvel birt, hátát pedig tollak lepték. Azonban a' grifnek alakját különbféle iróknál különbfélekép olvassuk leirva. Azt mesélik róla, hogy Ázsiának magas hegyein lakik, a' hol miatta senki sem merészel lakni. Aranyat, és becses köveket nagy halomra gyűjt 's által viszi a' Kaukázon. Mikor ott lerakja azokat, marhát visz el érette, melylyet fészkébe hurczol. — Ezen mesés szörny nem egyéb az indiai szőnyegszövők' ábrándos szüleményénél. A' régieknél Bacchusnak vala szentelve, és az okosság' képének tartaték.

Grif keselyü (vultur gryphos), máskép' kuntur vagy kondor a' neve, minden repülő madárak közt legnagyobb, és a' keselyük' fajaihoz tartozik. Szélessége kiterjesztett szárnyakkal 16., néha 18. láb. orra 4 — 5. hüvelyknyi, vastag és lekonyult, háta féher, többi tolla barna, nyakát fehér tollfodrozat övedzi, feje egyes rövid szőrrel fedve, szemei feketék, verhenyős szem csillaggal, farka aránylag kicsin. A' nősténynél hiányzik a' nyakfodor, de szirtján kis kontya van. — Szarvasok, őzek, juhok, bornyak; vagy ezek' hiányában a' tengertől kivetett halak, 's más dögök teszik ezen madárnak eledelét. Nem ritkán négy, öt éves gyermekeket is elragad. — Hazája Amerikában vagyon az andesi hegyekben, Chili, Peru, 's a' többi meleg tartományokban.

Gritti (Lajos vagy Aloyz), kórmányozó, Zápolya János idejében. Apja András, Velenczei herczeg (Doge) volt. Felserdülvén, Konstantinápolyba, hol született, szerencsét keresni ment. Ott esze és bátorsága által annyira megtudá magát kedveltetni Ibrahim nagy vezérnél, sőt magánál Soliman török császárnál is, hogy mindent kénye szerint cselekedhetett. 1527. kezdett Gritti a' magyar történetekben helyet foglalni, midőn t. i. Zápolya Laszkit Solimanhoz Ferdinand ellen segitséget kérni küldötte. Laszki Konstantinápolyba érkeztekor először Grittit kéré, hogy Zápolya' ügyét Ibrahimnál, ez pedig Solimannál ajánlja. Végbe is vitt Ibrahim mindent. Midőn Soliman 1529. újra béjött Magyarországba, és Budát megvette, eljött vele Gritti is, és még maga Soliman Bécs' ostromlására járt; Grittit 3000. törökkel Zápolya mellett, Budán, hagyta. Hasonlóul Budán hagyta őt egy tömeg lovasággal Soliman akkor is, midőn Bécs alól elűzetvén, Budáról haza felé indult. Hogy 1530. Ferdinand' fővezére Rógendorf Budát meg nem vehette, Zápolya azt is Grittinek tulajdonította. Ennyi érdemei miatt némelly főemberek' kérésére Zápolya őt Magyarország kórmányzójává tette 1531. Ugyan akkor Marmaros vármegyét is jö-

vedelméivel együtt néki 's maradékainak ajándékozta. — 1532. Esztergom' várát ostromolta. — 1533. visszament Törökországba. Grilli, mint kórmányozó, igen felfuvalkodott férfiú vala, bizakodván méltóságában, 's Soliman' levelében. Némellyek szerint a' magyar korona után is ásitozott. Annyi bizonyos, hogy G. az Oláh vajdával Erdélyben Brassó alá szállott. Ide hita magához Czibák Imre vajdát is, kit ott megöletett. Czibák' halálát az erdélyiek nehezen szenvedvén, hogy azt megboszulják, mindent elkövettek. G. a' nagy készületet észre vevén, erőszakkal Medgyesre futott, hol török csapatjával vitézül ótalmazta ugyan magát, de végtére látván, hogy tovább ellent nem állhat, két fiával, 's némelly szolgáival a' városból odább menekülni akart, azonban szerencsésen elfogatott, és előbb kezei elvágatván, feje vétetett. Fiajit pedig a' moldvai vajda vitte el magával, 's megölette.

Gróf, Némethonban hajdan egy neme volt az albiróságnak, mellyre a' nép egy férfiút állit, ki hivatalában őszült meg, 's innét a' köz vélemény szerint Gran, Grav nevet viselt, miből azután a' mai graf vagy roszúl magyarositva gróf származott. Mások máskint származtatják.

Grönland, Dánország felsősége alatt lévő földsarki tartomány. Nagyságát 20,000. négyszegü mföld. teszik. Felosztatik kelet és nyugot Grönlandra. Keleti partjára, és belsejébe jutni ember nem képes az ottani zordon éghajlat miatt. Éjszakon a' leghosszabb éj 8. hétig tart, a' déli szélen 18 1/2 óráig. Az idő nagy része szürkületben telik el, mit a' tiszta ég, éjszaki fény, és hó fény még tűrhetővé tesznek. Keleti Grönland a' közép korban felépittetett; volt benne 300. falu, 2. zárda és 16. templom, hanem később azon részek a' jégmezők miatt járhatatlanok lettek, most pedig egészen ismeretlenek. Nyugoti Grönlandban találtatnak dán gyarmatok. Ezen sziget nagyon hegyes, mellynek egész belsejeig nyúlnak a' jéghegyek, és tengeröblök. Már augustusban kezdődik a' tél, 's tart májusig. Nem terem itt semminémű gabona, sem zöldség, kivévén a' pityókat. Lakosai hal, tengeriló, 's jegesmedve' fogásból táplálják magokat, nyáron sátorokban, télen pedig mélyen a' föld alatt ásott barlangokban laknak, magoknak ruhát készitnek a' tengeri ló és iram' szarvas bőréből, mellyet itt vadon fognak. Ezen felül czethalakat, (ezekért a' vakmerő európaiak is bátorkodnak ide jönni). Kaphatni még itt foszkövet, vasat, kőszenet, és más érznemet, déli nyugoti részén szép legelők vannak. Törzsök lakói az eskimok, törpe, 's gyenge emberek, fekete, hosszú, tömött hajjal, fekete szemmel, fejek felette nagy, lábszáraik vékony, testek kövér, barnás sárga, csak nem olajzöld szinűek. Az itt lévő dán gyarmatok 2. felügyeletre u. m. éjszaki és délire osztatnak, kiknek 300. négyszegü mföld. 17. gyarmatokban 6000. lakói vannak, e' gyarmatok közől legnevezetesebb a' Julians. Vallásokra nézve a' lakok

protestansok, kiknek az isten' igeje grönlandi nyelven hirdettetik. Hernhutáknak is van imádságházok. A' keleti 1406. 190. faluból álló gyarmat, mellynek 1. püspöke, 12. egyházi megyéje és 2. zárdája volt, hihetőleg a' hideg, éhség 's nyomor által sanyargatva, elveszett.

Gros (Jean, Antoine), korunk legnagyobb csatafestője. Minden rajzolati a' szinek ereje által hódítók.

Grosser (János), szül. jan. 28. 1779. Ó-Becsén, Bács vmegyében. Elvégezvén alsóbb iskolájit, 1798. a' kegyes szerzetbe lépett, hol megfutván felsőbb iskolai pályáját, és SS. MM. 's Bölcselk. Doctori rangra emeltetvén, több gymnasiumban, u. m. Szigeten, Beszterczén, Debreczenben, Pesten (két izben); 1810. fogva pedig 1817. szegedi lyceumban a' Mathesist tanitotta, szép tehetségeinek mindenütt adván jelét, 's mindjája szeretetét magának megszerezvén — 1818. Szegedről Magyar-Óvárra tétetett át mint szerzetes ház' elöljárója, 's gymnasium' igazgatója. — 1824. a' szerzet elnökének tanácsnoka; 1827. segédje; 1830. a' pesti szerzetes ház' elöljárója; 1831. pedig egyszersmind a' pesti gymnasium' igazgatója lön. Ugyan ezen év' nov. 7. elnök helyetesének; is 1832. sept. 9. pedig ritka köz akarattal elnöknek választatott. — Cicerónak magyarra forditott levelei csinos tollát eléggé igazolják.

Grotius vagy Groot (Hugo), egyike a' legnevezetesebb tudósok- és kórmányfiaknak. Szül. Delftben 1583. nemes nemzetségből, jeles ügyész volt. 1634. Stockholmba ment, hol status tanácsossá, 's a' franczia udvarhoz követté neveztetett, melly hivatalát 10. évig viselé. Megh. Rostockban 1645. Jeles munkája: »De jure belli, et pacis.«

Guadalaxara. 1) Spanyol tartomány 96 3/4 négyszegü mföld és 157,400. lakokkal. A' hegyen nyúló rónasága nagyobb részt köves. Bérze a' Samosierra; folyama a' Tajo. Virágzik itt a' mezei gazdaság, juhtenyésztés, kereskednek gabonával, sáfránnyal, pamutfonallal, posztóval, 's kalappal. 2) Fővárosa (az emlitett tartom.) a' Henares folyamnál 16,000. lakokkal. Jelesebb épületei a' még Julius Caesartól felállitott hid, az Infantado herczegek' palotája, és ezek' temetkezői helyek, a' pantheon; van itt a' többek közt egy nagy posztógyár, szappanfőzés, kalapkereskedés. 3) Fővárosa Amerikában a' Mexikói Xaliskó nevü szabad statusnak, 69,500. lakókkal, szépségére az egyesületnek második városa. Itt találni a' legjelesb templomokat, mellyeknek oltárai a' legelső spanyol remek festők által készittettek. Emlitésre méltó még itt az augustinusok' temploma, az egyetem, 's 1826. óta 4. hirlap.

Guadeloupe, nyugoti indiában a' kisebb Antillak' szigetei közől legnagyobb és Martinique után pedig a' francziak' legfontosabb szigete 120,000. lakókat számlál, kik között 100,000. néger rabszolga. Nagysága 31. négyszegü mföld. 's 2. szigetekből áll, az éjszak keletit nevezik

Grande Terrének; a' déli nyugotit pedig Basse Terrének; melly utolsó a' tulajdonképi Guadeloupe. Mind a' két szigetnek vannak szirtos bérczei, kitünő közölök a' kénkőhegy (La Souffrier), egy tüzokádóhegy a' Basse Terrén, és a' sz. Annahegye. — Guadel. igen termékeny, Grande Terrében pedig nagy a' vizszükség. Fő termékei: a' tiszta kénkő, nádméz, kávé, gyapot, indigo, cacao, riskasa, törökbuza. A' Guadelopei kormányhoz tartoznak a' Desiderade, Maria Galante, és les Saintes szigetek. Gvadeloupe különösen szép a' lakás, hanem a' sárga láz uralkodik itt. Fővárosa Guadeloupe vagy Basse-Terre, fekszik hasonnevü szigetnek nyugoti partján, itt lakik az igazgató, van itt egy királyi törvényszék, az egész környékével együtt lakosága tesz 9000. Ezen szigetet Columbus találta fel, 1634 ben a' franczia szökevényektől tartózkodási helyül választatott. 1759-ben az angoloktól elfoglaltatott. 1763-ban átengedtetett; 1793 ban az angoloktól ismét meghódittatott. Következő évben újra kiüzettek belőle, 1810. januarius utolsó napjaiban még egyszer kezökre került, melly a' 1813-ik év mart. 3. az angolok és svédek közt kötött béke következtében a' svédeknek adatott, de a' párisi béke által ismét a' francziaknak jutott.

Guadiana, spanyol folyam, ered la Mancha tartományban, a' ruiderai tavokból, melly tartományt, és Estremadurát keresztül futja, azután eltünik a' föld alatt, hol néhány mértföldet folyván, Oios Gvadianában ismét megjelenik. Badajoznál Portugalliába megy által, onnan az algarbi és sevillai határokon keresztül 92. mértföldnyi futása után 2. ággal az atlanti tengerbe ömlik.

Guatemala, a' közép amerikai köztársaságnak fővárosa, fekszik egy magasra emelkedő nagy rónaság' közepén. Éghajlata igen kellemes, földje termékeny. A' 36. láb. széles, és jó kikövezett útczáknak közepén egy kis vizzel töltött csatorna fut el. A' gyakori földrengés miatt a' házak csak emeletesek, hanem falai erősek, a' legjobb izlésre épitvék. Legnevezetesebb épületei, a' székesegyház, az érseki palota, a' gyalog ezred a' kormány' épülete, a' törvényszéki palota 's a' t. A' két újabb templomok közől legjelesebb a' sz. Teresia temploma. Ékes az új amphitheatruma is. Vannak még itt több hires tudományos gyülekezetek és intézetek. Lakosai foglalatoskodnak gyapotszövéssel, arany 's ezüst kovácsolással, képfaragással, banyászi eszközök készitésével, dohány ültetéssel 's a' t.

Gubecz (Máté), Tóthországban 1572. Tahi Ferencz és egyéb Urak ellen a' parasztok' vezére, vagy szerintök királya. Első gondja volt G-nek, hogy Stubicza várát elfoglalja, azután a' parasztságot minden felé felzenditse. Ezek igy történvén, Draskovics György, az akkori bán, Keglevics Simont és Berzei Jánost Bécsbe küldötte segitséget kérni. De mi-

vel a' veszedelem sokkal nagyobb volt, hogy sem a' késöre maradt segitség után várakozni lehetett volna, Draskovics a' nemességet föl-fegyverkeztetvén, 's Keglevics Mátét és Mági Jánost vezéreikké tévén, Gubecz ellen inditotta. Gubecz pártosai kezdetben sokkal álhatatosabbak voltak, hogy sem egy illy gyülevész népről várhatták volna; azonban végtére ki nem állhatván a' nagyobb erőt, megfutamodtak. Irtozatos volt a' vérontás, mellyet a' győztesek a' parasztokon végbe vittek. Gubecz maga is elfogatott, 's Zágrábba vitetett, hol elöb testét tüzes fogókkal csipkedték, fejébe tüzes vas koronát tettek 's azután négyfelé vágták.

Gubóbogár (cynips), a' hártyás szárnyuakhoz tartozik. Megismerszik füzéres csapja, hasadt állkapczája, négy bunkóval ellátott falámja, és pereczes fulánkjáról. A' nőstény fulánkjával megszúrja a' növények' gyengéd részeit 's bele rakja tojásait. Ezen szúrás daganatot okoz, melly a' tojást körül veszi, 's innen támadnak a' gubacsok. A' gubó bogárnák fajai ezek: 1-ör a' csipke g. (cynips rosae), melly a' csipke bokor ágait megszúrván, és tojását bele rakván, gömöt támaszt; 2-or a' galles g. melly a' tölgyfa levelein okozza a' gubát; 3-or) a' rügyész g. (cynips quercus gemmae), melly a' tölgy' bimbóiba rakja tojását; 4) a' fige g. (cynips psenes), melly a' napkeleti részeken a' figébe rakja tojását; 5) a' gubacsbogár; 6) a' büki g. (c. fagi); és 7. a' füzi g. (c. salicis).

Guiana vagy Guayana, nyugot parti tartomány déli Amerikában. Éjsznyugotról Orinocóval; éjsz. délről az atlanti tengerrel, délről Marannonnal és Rio Negróval határos. Többnyire szabad indus nép lakja, melly részint Bráziliához, részint Columbia szabad tartományhoz tartozik. Ezen egész hegyi tartomány 8000 nsz. mfd. tesz, földje kövér, 's termékeny. Folyamai: Essequebo, Cayenne, Demerari, Berbice, Corentin, Surinam, Marony; legnevezetesebbek a' parimei bérczek. Az egész tartomány felosztatik. 1) Angol Guianara, Columbia tartomány; franczia alföldi G. és a' tenger közt fekszik. Nagysága 413. nsz. mfd. 147,000 lak. Fő folyamai: Essequebo, Demerary, Berbice, Corentin, Maroni. Felosztatik Esequebo, Demarary, 's Berbice kis tartományokra. 2) Franczia G-ra Maroni és Surinam közt fekszik, valamint Brazilia és a' tenger közt. Nagysága 3626 1 2 nsz. mfd. 66,700. lakókkal, kik közöl 1000. fejér, 13,500-ra szolga. Folyamai Marony, Rio-Blanco, Marannon és Oiapock. Itt a' föld csak a' tenger parton, a' folyamok mellett és Cayenne szigeten van bevetve. Minden naptéritő növények bőven teremnek. Van itt nádméz, kávé, pamut, cacaó, indigo, egerfa, tüzifa, fűszer, bőr. E' tartomány 8. cantonra osztatik, hol a' lég igen egészségtelen, azért használtatik börtön gyanánt, hová a' kormány' rabjai záratnak: Fővárosa

Cayenne. 3) Alföldi G-ra, 410. négyszegü mföld és 70,300. lakossal, melly Surinamnak is neveztetik. Fővárosa: Paramaribo.

Guinea, nagy tenger parti tartomány, nyugot Afrikában, két részre osztatik: 1) Alsó G-ra, Cap-Negrótól a' Biafrai-Baig nyúlik, hossza 210. mföld. — Nevezetesebb tartományai: Benguela, San Filippe de Benguela, vagy új Benguela, ó Benguela és Matamba városaival. Angola, Veracrux fő várossal; Congói királyság, San Salvador és Bamba városaival. Cacongo és Coango tartományok, hol a' föld ugyan igen termékeny, hanem sok mérges állatokkal bővelkedik. 2) Felső G., vagy a' tulajdonképi Guinea-ra, Biafrabuch-'s Sierra-Leona közt. Hossza ezen tartománynak 400., szélessége 130. mföld, nagyobb része hegyes, melly a' tenger parton rónasággá vállik, e' táj közepén a' lakók fényes fekete arczúak, ellenben a' parti lakók földszinüek. Öt parti tájt foglal magában, mellyek ezek: a) Sierra-Leona, lakosi száma 4000. Az ide való éghajlat, ámbár minden bőven terem, igen egészségtelen. b) Bors vagy Magpart (Pfefferküste), nevét e' part a' paradicsom magtól és hosszú borstól (Malaguete) vette. c) Elefántcsont part, nevét kapta a' sok elefánt fogaktól. Igen termékeny. Van aranya, ezüstje, fügéje, narancsa, czitroma, riskásája, cócusdiója, nádméze, pamutja. Kereskedik rabszolgákkal. d) Aranypart vagy (Goldküste), melly több tartományokból áll. Birnak itt az angolok, hollandok és dánok. e) Rabszolgai part (Sklavenküste), nevét vette az itt divatozó rabszolgákkali kereskedéstől. Ennek is vannak több apró tartományai. — A' lakók portugallok, angolok, franczíák, hollandok, dánok. 3) Guinea szigetek (4), nevei ezek: *a)* Sz. Tamás sziget, 18,000. lakossal, 7. négyszegü mföld.; *b)* a' herczegek' szigete (Prinzen-Insel), 4000. lakossal, 15. nsz. mföld.; *c)* Fernando del Po, hossza 6., szélessége 4. mföld.; *d)* Annobon, legkisebb mindenek közt. Az első portugalloké, többi a' spanyoloké.

Gyámság. Lehetetlen megakadályoztatni, hogy a' statusban ne találtassanak ollyanok, kik képtelenek saját erejökből magokat 's vagyonukat kórmányozni, kötelessége tehát a' statusnak ezen, akár az idő, akár a' természet vagy környülállás hiányai által elfogyottakat, a' lehetőségig pártolni, 's hiányokban segíteni. Ennélfogva minden törvényhozás gyámság által gondoskodik tehetetlen polgáráiról, melly által a' különben történhető hiány helyre potoltatik.

Gyarmatkereskedés. Az ember mindent szeret maga hasznára forditani. A' görögök, rómaiak már jókor hasznot szereztek gyarmataik által. A' gyarmatokbeli hoszonhajtás azonban leginkább az új világ' feltalálása óta divatozik, midőn a' gyarmatok az anyaország' kényei 's vágyai kielégitése eszközeiül szolgáltak, 's maiglan is oda czéloz többnyire

a' gyarmatokkali kereskedés, hogy abból az anyaország nyerje a' legtöbbet.

Gyermekjáték, azon ártatlan mulatságban áll, melly idő töltésre engedtetik a' szorgalmas gyermekeknek. Illyen a' bujósdi, mellyben némellyek elbújnak, 's másiktól felkerestetnek; kögvetés (iactus disci); mankóvali járás, 's több e'félék. Illy nemű játékok nem csak az ifjakat, hanem az öregeket is gyönyörködtetik. Valóban kellemes több elevèn játszó gyermekeket szemlélni. Azért voltak sok idősbek, kik gyermekek' módjára játszadoztak. Agesilaus, spartai király, fiacskáival nem szégyenlé magát nádon nyargalni. Hercules kisdedek közé elegyité magát, 's velök játszék, még ama bölcs Socrates is gyakran mulatá magát gyermekivel.

Gymnasium, hajdan a' görögöknél azon épületek' neve volt, mellyekben az ifjuság gyakoroltatott az ugrásban, futásban, a' kögvetésben (iactus disci) és landsávali hajitásban, a' birkózásban, 's öklözésben, vagy az úgy nevezett ötvitában (pentathlon). Ezeken kivül az elme is gyakoroltatott. Athenében 5. gymnasium volt, köztök leghiresebb az Academia, hol Plato, a' Lyceum, hol Aristoteles tanitott. Mig a' gymnasiumok virágoztak, a' hon, művek és tudományok is virágoztak. A' fej gymnasiarchának hivattaték, a' theoriát a' gymnasták, a' gyakorlást paedotribék taniták, a' xystarchák pedig a' pályán (stadium) való gyakorlást. A' gymnasium néha palaestránek is nevezteték, hol az athléták (közünnepi bajvivók) tanulák az ökölvitát. Később a' gymnasium azon helynek neveztetett, hol az ifjuság rendszeres tudományokban gyakoroltatik, 's az egyetemre (universitas) készittetik.

Gynaeceum (nőlak), az épületnek azon része volt a' görögöknél, mint most a' keleti nemzeteknél, hol az asszony-személyek laktak.

Gyógyértőség, az orvosnak azon képessége, mellynél fogva a' természeti és orvosi tudományokból szerzett okfők szerint az orvosilag bajos esetekkel czélszerüen bánhatik. Az illyen gyógyértő, ha az orvosi tudományos kartól megbizatást nyert, törvényes orvosnak, gyógyásznak mondatik.

Gyógytudomány (Medicina), azon szabályoknak tudománya, melly a' fenlétező egészségnek megtartására, vagy az elveszettnek helyreállitására segit. Ezen tudománynak alapja a' tapasztalás, mellyet az orvosok a' betegségek' tüneményeire, 's kivizsgált okaira figyelmezve, 's innen természeti rendet keresve, és rendszereket képezve, szereztek, voltak azonban időszakok, hogy ezen tudomány hibás fölfogások által igen elhomályosodott. Az úgy nevezett empiricusok a' durva tapasztalást fogadták uralkodóul; egy másik, több részekre oszlott felekezet, az orvosi igazságokat csupán az agyból akarta kifejteni. — Gyógytudománynak feltalálása a' régi iroktól különbféle személyeknek tulajdonittatik. A' görö-

gök, kiknél ezen mesterség elsőben volt ismeretes, Apollonak tulajdonítják, kinek ezért isteni tisztelet adaték. Nem csekély tekintetet nyert ezen mesterség által Aesculáp, mert sok beteget gyógyíta meg, de a' villámtól agyon sújtatva, ezen mesterség is kihalt vele. Sok évek után, és ugyan Artaxerxes — persák' királya' országlása alatt — álla elő Hippocrates, mint nagy tekéntetü gyógyász. Egyiptusban egy király az istenek közé számláltatott, mert ezen mesterség' feltalálójának tartaték. — Fő részei az általános gyógytudománynak e' következők: 1) a' bonctudomány (Anatomia); 2) a' természet tudomány (Historia naturalis) megkülönböztetésül az általanos természet tudománytól — természettan, Physica —; 3) az éptan (Diaetetica); 4) az emberi természet' ismerete (Physiologia); 5) az elemtudomány (Chemia); 6) a' gyógyszertan; 7) a' kórtudomány; 8) a' gyógytani; 9) a' sebészség; 10) a' bábaság; 11) a' szeridomirás; 12) a' szemgyógytan; 13) a' törvényes gyógytudomány, az orvosi rendtan 's a' t.

Gyógytudomány' története. Ezen tudománynak gyakorlása a' legrégibb időkből eredett, mert ámbár csak a' természet volt mindenkor a' fő orvos: még is sok bajokban a' természet' iránya nem a' fölüdülés, hanem az átváltozás felé tartott, 's azért müvészi segedelem által kellett azon irányt a' baj' elháritására fordítni. Kiki illy esetben vagy maga magát orvoslá, vagy azokhoz folyamodék, a' kik hasonló bajokban már magokat orvosolták. Később a' gyógyítás bizonyos emberek' titka volt. Igy a' görögöknél ezen titok az asclepiadok' törzsök birtoka volt. Hippocrates volt az, ki a' gyógyítást szabad tudománnyá változtatta. A' támadt vélemények' sokaságával sokféle iskola állott föl. Ezen zavart egységre hozta Galenus' teremtő lelke. Az araboknál e' tudományt 980-ban szül. Avicenna fő fényre emelte. A' nyugoton a' salernói iskola tett nagyobb haladást; de leginkább a' szerzetesek üzték a' galen-arab gyógyítást. Galenus orvoslását eldönté Theophrastus Paracelsus 1526. Ezután különbféle rendszerek' támadása, 's elváltozása után az ujabb időkben az erőny' rendszere állíttaték föl.

Gyógyszertárosság, olly tudomány, melly szerint a' gyógyszerek' szedése, tartása, készítése, és helyes vegyítése rendszeresen megismertetik. Régenten magok az orvosok készitették volt a' gyógyszereket, mellyeket a' betegnél használtak; de később azoknak készítése más emberekre bizaték, kik gyökér-vágóknak neveztettek. Hihető, hogy az orvosi szerek' készítésének szabályai, az arabok' tudományos korában, ő alattok nyertek először erősittetést a' felsőségtől. Minekutána pedig nyugoton is fejlődésnek indult a' tudományosság, itt is jobb rend kezdett behozatni a' szertárokba, ezek t. i. csak bizonyos helyeken állhattak föl, 's különös felvigyázat alatt. A' közép korban legnagyobb hirre

kapott a' salernói gyógy iskola, hol a' leghiresebb gyógyszertári készitmények adattak el. 16. században, Némethonban, az elemkészitmények, és ásvány szerek kezdtek használtatni. A' következő század' közepén pedig Cavendish és Lavoisier vegytani törekvései által ezen tudomány nagy haladást tön, míg a' mi időnkben, a' gyógyszereknél, az egyszerüség' meghonosulása elkezdődött.

Gyógyszertár, azon hajlék, mellyben az orvosi szereket árulják. Illyen helyen van mindenkor szerárus bolt, egy orvosságkészitő mühely, egy szárító héj 's szoba, és egy anyagtár 's pincze.

Gyógyszertári mérték az, mellyet a' orvosságok' megmérésére használnak. Ez más mértékektől különbözik. Igy a' bécsi orvosi font a' polgári fontnak három negyedét teszi. Egy ollyan fontban vagyon 12 oncz, vagy 24. lat, egy latban 4. nehezék, egy nehezékben 3. huszu, egy huszuban 20. szemer (granum).

Gyökér, legtöbb növényeknél a' táplálat' főeszköze. Ez a' növények' legalsó része, melly által azok meghatározott helyükhöz kapcsoltatnak. Egyik főágát gyöknek nevezzük; ebből terjednek el, különbféle irányban, a' vékonyabb ágozatok, vagy is a' gyökszálak, mellyek mintegy erei a' gyöknek, mellyek által a' táplálék ebbe, és tovább a' növénybe szivárog. Némellyek azonban csak gyökből állanak, a' mellyeken kis szálkák vagynak, némellyek megint orsó idomuak, göm idomuak, tompa kög idomuak, bunkós, 's több e'félék. Továbbá a' gyökerek egy, két, vagy több évüek.

Gyomor, az állati testekben a' táplálásnak, és az élet' föntartásának szükséges eszköze. Ez a' nyeldeklő, 's a' nyombél közt fekszik a' szivgödörben, felül a' rekeszszel határos, előtte valamivel jobbra a' májnak egy része fekszik, alól a' hurkafodor és a' haránthurkához ütődik, balra a' lép van helyezve. Azonban a' gyomor, mikor töltve van, más fekvést vesz magának, mint üres állapotban. A' gyomor három hártyával bir: a' külső hártya vékony, fehér, kivül sima, és nedves, a' hashártyának folytatása; közepén van az izomhártya, melly több csomókból, és izomrostokból áll, a' belső a' takonyhártya, ez sejtszövetes, bársonyidomu, takonnyal fedett és redős. Nyilása kettő vagyon, egyik a' táplálékot veszi be, a' másikon a' bélbe megy át.

Gyöngy, ezen, az ó korban is már nagyra becsült mive a' természetnek, nagyobb vagy kisebb jósággal 's szépséggel többféle csigának szüleménye. Indiának vizeiben leginkább szedetik. Néhol a' tenger alatti sziklákon nagy számmal halmozodik össze, 's az illyen helyet gyöngypadnak nevezik. Ceylon' szigete körül, a' japani partakon, és a' perzsa öbölben, Bahrem szigetnél vagynak a' legnevezetesb gyöngypadok. De Java, Sumatra, 's egyéb partokon is találtatnak. A' legszebb és legbecsesb gyöngyök azok, a' mellyek keletről és Amerikából jönnek. A' gyöngy'

becsét nagysága határozza meg, és teljes gömbölyüsége, valamint simitottsága is, és áttündöklő tiszta fénye. Dio nagyságu gyöngy ritka, valamint cseresnye nagyságu is. A' fehérek nálunk leginkább becsültetnek; indusoknál, és araboknál pedig a' sárgák. Vannak ólomszinüek, barnák és feketék is, csekélyebb értékü gyöngy Európának némelly tartományaiban is találtatik, u. m. Norwégiában, Svédországban, Daniában, Angol-, Cseh-, Porosz-, Szászországban 's a' t. De ezek közt is találtatik némellykor ollyan, hogy a' nemértő indiai helyett tekinthetné.

Gyöngycsiga, többféle gyöngytermő csigának nevezete. Említésre legméltóbb köztük két faj, a' bennök termő jobbféle gyöngy miatt. Ugy mint: a) a' gyöngy anya-csiga, mellyben a' legbecsesb indiai és amerikai gyöngy terem, és a' mellynek héjából az úgy nevezett gyöngy' anyja terem; és b) a' gyöngycsiga, mellyben kisebb értékü gyöngy találtatik.

Gyöngyhalászat. A' gyöngycsigák' kihozatala a' tengermélyéből, egy igen nehéz és veszélyteljes foglalatosság, és gyermekségtől fogva gyakorlott buvárok által üzetik. A' halászat tavaszelő kezdetén veszi elejét, és harmadfél száz hajónál többet foglalatoskodtat. Annak, a' ki leereszkedik, orrát és füleit pamuttal betömik, karjára pedig olajba mártott szivacsot kötnek, mellyet néha szájához tart, hogy lélekzetet vehessen. Kést visz magával, mellyel a' csigákat a' szikláról leszedi, és egy kosarat, vagy reczés zacskót, hogy azokat bele rakja. Igy egy derekára kötött kötelen leereszkedik. Lábára 30. vagy 40. fontos követ kötnek, hogy ez őt lehúzza. Ha kosara megtelt, vagy, ha a' buvár többé viz alatt nem maradhat, leoldja a' követ lábáról, megrázza a' kötelet, 's hamar fölhúzatik. Ha társai elkésnek a' fölhúzással, akkor a' buvár elvész. De néha a' nagy halak is elnyelik a' merész buvárt. Némelly buvárok e' végre készült buvárharangot (l. e.) használnak. Ezen leereszkedést a' buvárok addig ismétlik, mig csak elég csigát szedhetnek. A' kiszedett csigák vagy homokba ásatnak el, vagy hordókba rakatnak, hogy rothadjanak meg. — Azután a' gyöngyök kimosatnak belőlök. Közönségesen 8 — 12. gyöngy találtatik egy csigában, de sokszor egy sem.

Gyöngyös, mezőváros, Heves vmegyében, a' Mátra aljában, egy gyönyörű kies vidéken, Pesthez 9., Egerhez 5. mföldnyi távolságra. Vannak itt szép templomok, mellyek közől kitűnő a' katholikusok' Bertalan nevű 2. tornyos temploma, a' ferencziek zárdája, kiknek felügyelése alatt áll az odavaló gymnasium, van továbbá egy jó karban álló kórháza. Lakosai, kevés német és tót mesterembert kivéve, mind magyarok, 's számok 14,870-re megyen, kiknek 9/10 része katholikus, a' többi óhitű, reform., evangel., és zsidó. A' vásárok itt hiresek. Jobbadán sok gyümölcse van. Szürposztógyárai említésre érdemlők. 2) **Gyöngyös** folyó a' Mátra hegyen ered, 's a' Tarnával egyesül. Jászberény alatt a' Tiszába ömlik.

Gyöngyösy (István), jeles magyar költész; szül. Gömör vármegyében 1620. G. Vesselényi Ferenczcnek sok jótéteményeivel élt. Ennek neje, Széchy Mária, Babaluska faluval ajándékozá meg őt, tisztelve és ápolva azon elmét, melly a' nemzetre hasznot és gyönyörüséget vala árasztandó. Számos költészi munkáji, nevezetesen: »A' Magyar Nympha' Palinodiája,» és »Rózsakoszorú» hallhatatlanitják. Megholt 1704.

Gyönyör gyönyörűség. A' kitünő tökélylyel biró tárgyaknak az ember' kedélyére való azon hatása, mellyel ezt kecsegtetve, magokhoz vonják, gyönyörnek mondatik. A' tárgy, melly az emberrel ezen hatást érezteti, gyönyörűnek, 's azon állapot, a' mellyben ezen hatás müködik, gyönyörűségnek mondatik. Illyen állapotba helyezheti az embert a' tárgy' szépségének, kellemének, izességének fölfogása. A' ferde itéletü emberre az erkölcsi tökéletlenség is gyönyörrel hat egy időre, de csak azért, mert ő azt kitünőségnek, 's azért tökélynek tartja. De ez azonnal kevesebb gyönyörűséggel bir, mihelyt azon ember át kezdi látni annak a' tökélytőli különbözését.

Gyöngytyúk (numida), egy neme a' madaraknak, mellynek ismertető jelei ezek: rövid, tömött és domború orr, kopasz fő, husos szaktarajjal, 's rövid fark. Fajai e' következendők: 1) a' közönséges gyöngytyúk (numida meleagris), nagyobb a' házi kakásnál, tollazatja barnaszürkés, gömbölyü fehér foltokkal belepve. Eredeti hazája Afrika, hol vadon tanyáz. Most megszelidülve udvarainkban tartatik, 's jó izü husáért kedveltetik. Czivakodó madár, és kiábálása kellemetlen. Az éjszakát fán, vagy más magasabb helyen tölti el; 2) a' tarajos gyöngytyúk (n. cristata), melly fején ülő tolltarajától vette nevét. Egész tollazatja fekete; de nyaka' eleje vörös. Pöttögetései kékesek; 3) a' sisakos gyöngytyúk (n. mitrata), feje' teteje és orrának melléklete vörösös, gégéje alatt husos lebentyü, nyaka' eleje kékes és csupasz, tolla barnás és foltos, fején sisak. Hazája Madagaskar és Guinea.

Gyöngyvirág (convallaria), neme a' növényeknek, mellyet megismerhetni kis tokjáról, hat hasitékü virág bokrétájáról, hímszálai a' csőhöz nőttek, bogyója egymagu rekeszekkel. Három csoportra oszthatni, u. m. harang-, töltsér- és kerek-idomu virághuakra. Nevezetesb fajai: 1) a' közönséges májusi virág, vagy szent györgyvirág (convallaria majalis), leveles erdeinkben terem tavaszutóban, tojásgömbölyü 's hegyes levelekkel, csupasz virágszálán fürt gyanánt apró szárral csüngő harangidomu virágokkal, mellyeknek bokrétája fehér és hathasábos; kellemes illatjáért kertjeinkben is diszeleg, bogyói golyósak; 2) az izfü (convallaria polygonatum), mellynek ujjnyi vastag gyöke dagadt, ízes, fehér és fölül körös mélyezettel; szála kétélü 's egyszerü, váltogatva 's simán rajtülő tojásdad levelü. Virágai a' levelek' szugaiból egyesen nőnek ki.

Bogyója fekete. Nyálkás, édes és csipős gyökerét az éjszaki szegények megőrlik, 's a' liszt közé keverik; — 3) a' sokvirágu gy. (conv. multiflora), az előbbihez hasonlit, de leveleinek szugaiból több virágot hajt egy száron; 4) a' kétlevelü gy. (conv. bifolia), Europa' éjszaki részein nő 's csak két szividomu levelet, és fehér kerekidomu kellemes illatu hasábos virágot hajt.

Gyors sajtó, újabb időkben föltalált erőmü, melly a' közönséges nyomtató sajtókat sebességre 's könnyüségre nézve sokkal fölülmulja. A' közönséges sajtóknál mindent emberi kéznek kell elvégezni, és két ember egy óra alatt egy oldalon mintegy 250. ívet nyomhat; a' gyors sajtó pedig a' szint maga veszi, elosztja, a' betüket feketiti, és nyomja, úgy hogy az embernek más dolga nincs, mint az ívet fölrakni, és nyomás után le venni. E' találmány' érdeme König Fridrik eislebeni németé.

Győr vármegye, fekszik a' dunántuli kerületben, határai éjszakról Pozsony, Komárom; keletről Komárom; délről Veszprém; nyugotról Sopron, Moson, Pozsony vármegyék. Nagysága 28 8/10 négyszegü mföld. Az egész megye, kivévén a' Bakonynak déli részét, róna, mellyet az itt folyó öreg és kis Duna, különbféle szép szigeteket képezvén, igen termékenyé tesz. Levegője a' tóköztit kivéve, hol az zordon és kellemetlen, igen egészséges. Bérczei a' bakonynak némelly lánczai, mellyek Veszprémből e' megyének déli részébe benyúlván, inkább dombokat, mint hegyeket képeznek; legnevezetesebb ezek közt a' Pannonhalma, vagy Sz. Mártonhegye. Kevés vármegye dicsekedhetik annyi, és olly hasznos folyamakkal, mint ez, illyen a' Duna 2. hatalmas ágával, hol nagy a' kereskedés, Rábcza, Rába, Csiliz. Tavai közől nevezetesebbek a' Kónyitó és Fejértó. Gabonát, szarvas marhát, főkép lovakat nagy mennyiségben, és jó minéműségüeket kaphatni. Van ezen megyében 124. népes lakhely, mellyekből egy szabad királyi város, 3. mező város, 80. falu, 41. népes puszta. Népessége 94,224. Hitökre katholikusok, reformatusok, evangelicusok, óhitűek és zsidók. Kereskedést itt csak gabonával és állatokkal űznek; a' mesterség pedig Győrben, a' fő városban, leginkább virágzik. Politikai tekintetben felosztatik 1. szabad királyi városra, és 3. fő bírói járásra, mellyek ezek: 1) a' csilizi, 2) a' sokrói, 3) a' pusztai.

Győr, szabad királyi város Győr vmegyében, régi nevezete magyarul Paur, Geur, Gewr, Geor, Jenur. Fekszik egy kis térségen a' Rába és Rábcza vizeknek dunába ömlésénél. Van benne egy régi vár, mellynek sánczai most betöltvék, 's azok helyét séta térek, kertek, és házak foglalják el. Ezen város 1743-ban Maria Terezia által számittatott a' királyi városok közé. Felosztatik a' tulajdonképi belső városra, új városra, és a' majorokra, mellyekben van összesen 1308. ház, és 14,551.

lakos, kik nagyobb részt magyarul, de németül is beszélnek. Nagy itt főkép a' mesteremberek' száma, melly 1010-re tétetik, kik közt legtöbb a' varga és csizmadia. Van királyi Academiája, kath. fő gymnasiuma, pap nevelőháza, evang. gymnasiuma, leány nevelő intézete. Győr hajdan erősség volt; sok ostromot álla ki a' törökök 's magyarok részéről, újabban a' francziáktól 1809.

György (sz. vitéz), keresztény Perseus, cappadociai herczeg. Nevezetes tette volt egy sárkány' meggyőzése, 's ez által megszabadítása egy király' leányának. Lovon ülve fegyverben ábrázoltatik. Alatta sárkány van, mellyet agyon szúr.

Gyujtogató az, a' ki mások' kárával tüzet gerjeszt azoknak jószágában. Az ollyanra a' régiebb törvény azt a' büntetést szabja, hogy elevenen égettessék meg; az újabb szokás pedig pallóssal, vagy kötéllel bünteti. Még a' gyujtogatással puszta fenyegetődzés is büntetésnek vagyon alávetve.

Gyujtó szer. Igy nevezzük a' most divatba jött gyors tüzszerszámot, melly egy üvegből, és gyujtó fácskákból áll. Amabban tolltimsó és kénsavany van: a' gyujtacsok pedig először olvadt kénkőbe vannak mártva, azután egy, túlsavított sósavanyos kali- néhány csöp tragantnyálka-, 's czinober, vagy más festő anyagból álló vegyületbe. Ha a' gyujtacs az üveg' tartalmába taszíttatik, a' kali a' kénsavanynyal egyesül, a' savított sósavanyt elbocsátja, mellynek kifejlődése lángot okoz, 's a' fácska meggyulad.

Gyujtó tükör. Ez egy körös kanyarosan homorodott tükör, üvegből vagy érczből, mellynek kisimított felülete a' rája vevő napsugarakat úgy vissza veri, hogy azok egy bizonyos távolságba eső összben egyesülnek, és az oda helyezett tárgyra hévtüz gyanánt hatnak. Érczeken kívül fát, üveget, szalmát, sőt jeget is fordíthatni e' végre. Tschirnhausen készité valamint a' legnagyobb gyujtó üveget, úgy a' legnagyobb gyujtó tükröt is, mellynek 3. rőfnyi átmérője van, 's két rőfnyi távolságra eső gyulpontján, egy szászországi tallért, 5. — 6. percz alatt elolvaszt. — Ujabb időben ezen tükröket fényvisszaverőknek is használják az utczák' kivilágítására, 's a' világító tornyokon. A' kanyaros tükör gyulpontján álló világ a' tükörre veti sugarait, honnan azok a' tengelylyel köz egyenesen vissza veretnek.

Gyujtó üveg, ollyan lencse üveg, melly a' rája eső napsugarakat egy olly keskeny térbe szoritja össze, hogy azok az oda tett tárgyat meggyujtják. Minél nagyobb az üvegnek felülete 's minél kisebb nála a' gyúltér, annál nagyobb a' hatása. Hogy pedig az illyen a' kivánt hatással birjon, függőlegesen kell a' sugaraknak ráesni, mi onnan ismertetik meg, ha a' gyúltéren támadó napkép egészen kerekes. Hogyha az üveg 's gyul-

tére köze még egy másik, rövidebb gyúl távolságu lencsét teszünk ugyan azon irányban, sokkal sürűbben gyűlnek össze a' nap' sugarai, 's erősb hatást tesz. Ez a' második lencse gyujtó üvegnek mondatik. — A' gyujtó üvegnek nincs olly nagy hatása, mint a' gyujtó tükörnek.

Gyula, Horka' fia, Tuhutum' onokája, erdélyi herczeg, Toxus fejedelem' idejében. Némelly görög irók szerint Gyula 948. körül Konstántinápolyban kereszténynyé lett, 's onnan egy Hierotheus nevű görög barátot hozott magával, ki azután Erdélyben sokat megkeresztelt. E' Gyulától — mint sokan hiszik — neveztetett Erdélyben Gyula-fejérvár, melly ma, mivel VI. Károly császár azt nagyobbította, 's szebbitette, Károly-Fejérvárnak neveztetik. Ennek leánya volt Sárolta (l. ezt), sz. István édes anyja.

Gyula, a' most említett Gyula' testvérének, Zombornak fia, Erdélyi fejedelem. Minthogy a' kereszténynyvallás terjesztését egész erővel gátolta, sőt Magyarországot fegyveres kézzel több ízben háborgatta, 's Keánt is, az oláhországi bolgárok' fejedelmét, sz. István ellen lázitotta, sz. István mind e' kettöt megtámadta, megverte, 's Gyulát Magyarországba hozván, fogságba tétette, hol meg is holt. Igy sz. István Erdélyt Magyarországgal szorosabban összekötötte, 's Gyula helyébe Zoltánt nevezte vajdának.

Gyülölség, valamelly szabad lénynek a' másiktól való elhatározott idegenkedése, mellynél fogva a' vele való társalkodást kerüli, sőt néki ártani is igyekeszik. Ha ezen szenvedély nagyobb fokra hág, az embert sokszor irtózatos tettekre hevíti. A' magát meggyőzni tanúlt ember nem olly könnyen ad helyet néki. — A' gyülölség a' megvetéstől abban különbözik, hogy a' gyülölő nyomosságot ismer idegenkedésében: a' megvető pedig puszta önszeretetből magának mások feletti kitünhetőséget tulajdonit, minél fogva másokat lenéz, vagy, ha azt tenni hatalmában nincs, irigység, harag 's bosszonkodással nyilatkozik.

H.

H (kimondva há), a' magyar nyelvben egy erős lehelés, 's mássalhangzó, mellynek kiejtése nyilt torokkal történik. A' szótag' végén azonban csak igen gyenge, és alig halható, u. m. méh; a' hol is az előtte lévő hangzó hosszú. De, ha e'féle szóhoz rag járul, ismét erősen leheltetik, például: méhek. A' keleti nyelvekben mindenkor erős leheléssel mondatik ki, de a' latin, 's görög nyelvekből származott európai nyelvekben többnyire (még is nem minden szavakban) csak néma betü. Néha felcseréltetik j-vel, például fehér és fejér.

Habakuk, zsidó próféta, Júdaországa' utólsó századában, 600. év körül kr. e. Egy fönséges lantos költeményt hagyott. Panaszok a' chaldaeusok' pusztításai ellen, Judaeában, 's ezen ország' közelgető elenyészése miatt, és vigasztalás a' győzelmesek' megbukására, 's a' zsidók' új boldogságára, teszik tartalmát.

Haberle (Károly Konstantin), füvészet' tanitója, Pesten. Mint természetbuvár, különösen pedig a' planéták' állása szerint, az idő változásának jóslata által, vala ismeretes. Az idő' járásáról több munkát irt. — 1832. maj. utólsó éjszakáján, tulajdon lakásában, meggyilkoltatott.

Had, tágas értelemben erőszakos állapot, mellyben független emberek egymás ellen vivnak; szoros értelemben pedig a' nemzeteknek egymásközti folyó ellenségeskedése.

Hadász az, ki a' fegyverekkeli ügyes bánást tanitja. Ezen mesterség a' testnek karddal, bottal való gyakorlottságát szerzi. Ezen gymnasticai gyakorlásnak nem csak az a' haszna, hogy veszedelem' idején éltünket otalmazhatjuk; hanem még a' testet illendő mozgásban is tartja, annak állásait kiszabja, 's az egészség 's mulatság' tekéntetéből is hasznos időtöltés.

Hadi jel, a' szokás szerint különböző. Hajdan 's ma is a' törököknél szokás az ellenségre való rohanás-jelt lármával kezdeni. Különben az nem egyéb, mint az együttartóknak — kivált éjeli időben — megismertető jele, melly egy két szóból áll, 's háborúban minden nap változtatik, és a' ki nem tud felelni a' jelszóra, mint gyanús, vagy ellenség elfoga-

tik, vagy, ha meg nem adja magát, agyon lövetik. — A' megtámadásra rakéták is eresztetnek.

Haditár által értetik mind az, a' mi a' pattantyus szolgálatra tartozik, u. m. nagyobb 's kisebb ágyuk, szekerek, puskapor, golyók, eszközök.

Hadrianus, kr. sz. u. 117-ben lépett a' császári trónra, 's népe' szeretetét kegyes rendelmények által igyekezett megnyerni. Hires utazást tön a' római birodalom' minden tartományaiban. Jerusalemben, Salamon temploma' helyére, Jupiternek templomot épített, melly miatt a' Zsidók felzendültek, 's csak harmadfél év mulva lön csend. Athénét épületekkel diszíté. Jeles szónok, költész, philosoph, és csillagász volt. Megholt 138., élte' 62., 's országlása' 21. évében.

Hadsereg. Állandó hadisereg alatt értetik a' fegyveres erő, melly béke időben is fegyverben van, köz költségen tartatik, a' haza belső 's külső bátorságát védi. Közönségesen VII. Károly, franczia király idejéig, (1423 — 1461.) viszik fel az állandó katonaság' eredetét.

Hadzsi, a' törököknél bucsújárás Mekkába, mellyet a' Korán parancsolja. Legalább egyszer kell ezt az életben mind a' két nemű szabad Mozlemineknek teljesítni. Hadzsinak neveztetik az is, a' ki illyen bucsújárást tett Mekkába vagy maga, vagy más által, fizetésért.

Hagymási (Kristóf), Izabellának, Zápolya János özvegyének, és Zápolya János Zsigmondnak, Izabella' fiának hű embere és egyik hadivezére. Hagymásit küldötte Zápolya János Zsigmond 1560. Ferdinand királyhoz, hogy vele Zápolya' nevében békét kössön, mellynek feltételei valának: hogy Ferdinand Joanna nevü leányát nőül adja Zápolyának, ha pedig Ferdinandnak utódjai nem lennének, Magyarország Zápolyára, 's annak maradékaira szálljon, és hogy Ferdinand 's Zápolya birodalmainak határa a' Duna lenne. Ezen feltételekről azonban Ferdinand hallani sem akart, sőt az vala Ferdinand' kivánsága, hogy Zápolya még' a' királyi czimről is mondjon le. Ezt, midőn Hagymási és követtársa Csáki Zápolyának azonnal tudtára adták, ez azt válaszolá, hogy nem csak nem mond le a' királyi czimről és a' magyarországi birodalmairól, hanem még Ferdinandtól többet óhajtna. Mire minthogy Ferdinand hasonlóul nem állott, Hagymási és Csáki üresen tértek vissza. — 1564. Munkács és Huszt között Balassa Menyhárt által épített kastélyt, mint latrok' barlangját, Hagymási egy véres ütközet után elfoglalta 's felégette. — 1566. Zápolyának Soliman török császár' üdvözlése végett Belgrádba mente után, Hagymási Svendi Lázárt, ki Husztot Miksa' részére akarta elfoglalni, megverte. Zápolya halála után a' székelyek Hagymásit akarák fejedelemnek, de a' hatalmasb rész Bátorit választá, kit később Hagymási is fejedelemnek elismert. Megholt 1577. körül.

Hagyomány, azon megmaradott vagyona az elhúnytnak, mellyet közönségesen (nomine universali) egynek vagy többnek hagy holta után. Ez kétféle lehet: törvényes, melly minden esetre a' törvény által kijelelt, és szabad akarattól függő, mellyet az elhúnyt bár kinek adhatott volna. Következésére a' különbféle tetlegi törvények különbözőleg rendelkeznek.

Hahnemann (Samuel, Kerestély, Frídrik), az orvosi művészség' doctora, a' homoeopathia' felfedezője. Szül. Meisenben 1755. kora 12. évében a' meiseni tartományi iskolába kezdett járni, 's 1775. Lipcsébe költözött, hol 2. évig hallgatá az orvosi tudományokat. Innen Bécsbe vonta magát a' gyakorló orvosi tudomány végett; innen Erdélybe ment, hol b. Bruckenthalnál udvari orvos lön. Két év mulva vissza tért Némethonba, 's még esztendeig hallgatá Erlangenben az ott lévő hires tanítókat. Végre Lipcsébe telepedett le, hogy ott az új gyógytudományt tanithassa. Számos orvosi munkáji halhatatlanitják.

Hajadoni jog (jus capillare). Hazánk törvénye szerint azon törvényi jótétemény, mellynél fogva a' hajadon árva leányok, atyai nemes, csak férfi ágat illető javakból illő lakást, tartást és kiházasitást kapnak. Ezen jog azonban férjhez menetel, valamint a' professio religiosa által megszünik.

Hajdú városok, Magyarországban, a' tiszántúli kerületben, nagyobb részt Szabolcs vármegyétől vétetnek körül, 's e' következők: Dorog, Hadház, Böszörmény, Szoboszló, Nánás és Vámos-Pércs. Legnagyobb szabadsággal birnak még Hollósy János idejétől, ki 1613-ki Április 1-sö országgyülése alatt, minden eddigi jogaikat és szabadságaikat ünnepélyesen megerősitette, mellyeket még Bocskay István fejedelemtől nyertek, kit minden háborúban híven kisértek, és magokat minden alkalommal vitézül tüntették ki; miért ezen fejedelem a' 9254. főből álló hajdú sereget világosan magyar nemeseknek tette, 's hogy el ne széledjenek, és együtt lakhassanak, Nagy-Kálló városát (ezt Báthory 'Sigmond később Böszörménynyel és Pród pusztával cserélte fel) egész Nánás, Dorog, Varjas elpusztult helységeket; Hadház, Vámos-Pércs, Sima és Vid helységbeli birtokait, mellyek tokai uradalmához tartoztak, minden királyi joggal nekik adta, hogy ezeket úgy, mint donatarius nemesek, birják, adótól, vámtól mentek legyenek, csupán ön költségeiken katenáskodni tartozván. Ezen hajdúknak elei barompásztorok voltak, kik Ulászló alatt a' fegyverhordástól eltiltattak, hanem a' mohácsi veszedelem után azok, kik részint magok védelmökre, részint ragadozásra öszveállottak, hajdúknak neveztettek. — Egyik osztályát ezeknek tették azok, kik bizonyos zsoldért az ország' vég várait védték, és a' törökök ellen harczoltak; másikat azok, kik préda' vagy más nemtelen czél végett, külön személyektől, bérbe fogadtattak, 's ezek voltak az úgy nevezett liberi

hajdones. A' hajdúk először gyalogok voltak, hanem később lovon szolgáltak. A' fenérintett szabadságokkal a' hajdúk háborgas nélkül éltek egész 1725-ig, midőn III. Károly csak olly feltétel alatt erősíté meg azokat, ha ezentúl is az adózás' terhében részt vennének, melly feltételre az adott alkalmat, hogy ők I. Leopold alatt önkényesen — mint más nemesek — segitséget adtak, 's mi most kötelességgé vált. Ezen csorbításhoz az is járult még, hogy a' hajdú városokat Szabolcs vármegye mindenképen maga törvényhatósága alá akará húzni. 'S valóban az 1715. 95. cz. oda is rendelte; de e' végzés soha sem sikerült, sőt az 1790-ki országgyülésén a' 29. cz. erejénél fogva, mint különös törvényhatóság, a' karok' és rendek' táblájánál, ülést és szavazatot nyertek, mellyel maig is élnek. — Tesznek 21. négyszegü mföld. Van bennök 6800. ház és 56,470. lélek. Ezen városokat öszvesen nemes hajdú kerületnek nevezik. Fő város benne Böszörmény, mező város 14,700. lélekkel, kik nagyobbára marha tenyésztésből, föld- és szöllőmüvelésből élnek, és mint a' nemes jászok és kunok, tekintetnek.

Haj, a' kül bőr-rendszer' függeléke. Áll többé, kevésbbé, vékony, lágy, hajlékony, érméczes és hengerded szálakból, mellyek a' rothadásnak ellentállnak, sem véredényekkel, sem pedig idegekkel nem birnak, honnan is érzékenység hijával vannak. — A' haj, melly az emberi főt fedi, altalán véve áll: tokból (capsula) és valóságos hajból; ez ismét gyökérből vagy hagymából (radix v. bulbus) és szálból (filamentum). — A' tok, egy finom vékony, hártyás, hosszúdad gömbölyü, edényekkel 's idegekkel ellátott zsákcsa, melly a' kövér hártyában rejtezik, és a' haj' gyökerét foglalja magában, minél fogva a' haj táplálására látszatik szanva lenni. — A' gyökér a' hajnak fő, és közvetlen a' tokból eredő része. Ez egy kis csomós dudorodás — melly finom sejtszövet — és edények által a' tokkal egyesülve van. — A' hajszál v. henger a' gyökérnek folytatása, melly egyenes vonalban a' tok' felső nyilásán, a' kül bőrön áthatván, mindég keskenyebb lesz 's végre hegyesen végződik. — A' hajszál, valamint a' gyökér, külső vagy héjas és belső vagy velős allományból áll. — A' héjas vagy szarú állomány (substantia corticalis, s. cornea) nem egyébb a' felbőrnek folytatásánál, mihez is leginkább hasonlit. — A' belső vagy velős állomány (substant. medullaris, 's medulla pili) a' külső héjas állomány által képezet csövet, onnan a' haj gyökér aljától kezdve, egész a' hajszál végéig kitölti, úgy mindazáltal, hogy a' héjas állomány a' való állományhoz képest annál inkább szaporodik, minél inkább közelebb éri a' hajszál' végét. A' belső állománytól, melly a' bőr nyálkás szövetével szinre nézve megegyezni látszik, függ leginkább a' hajnak szine is. — A' test különbféle részeire nézve, az azokon találtató szőrök különbféle nevezeteket nyertek; igy a' főn talál-

tatók hajnak mondatnak, ezek leghosszabb szállal bírnak, kivált a' nőnemnél, 's a' fötetőről lefelé minden oldalra elterjednek. Napfénynek, valamint a' hidegnek is káros befolyását az agyra enyhitik; nem különben a' kül erőszak ellen, a' főnek fedező paizsúl szolgálnak. — Szemöldök, azon szőrök, mellyek a' homlokcsont szemöld iveire fészülvén, két hajas fél kört képeznek. A' szemszőrök, a' szempilla külső párkányon találtatnak. A' fülszőrök, az orrszőrök, a' szakállszőrök. Ennek részei: a) a' bajusz; b) az ajak- v. bakszakáll; c) a' barkó v. pofa-szakáll v. szőr, a' hon-alj szőrök, 's a' t. — A' haj, színére nézve, általán világosra, és setétre osztatik. Többnyire a' haj' színe megegyez a' bőr színével, 's mind a' kettő annál feketébb, minél forrobb az éghajlat. A' hajak színe bizonyos időszakokban megváltozik, így, az ifju korban előjövő világos színü hajak későbbi időben setétebb szint nyernek; fejér hajjal született magzatnak időjártával sárgás haja lesz; a' sárgás haj világos barnává, ez pedig setét barnává változik. — A' haj növés legsebesebben történik az ifju korban, 's annál bujábban, minél többször nyiratik; gyarapodása azonban bizonyos hosszaságra van szoritva, mit elérvén, növése megszünik. A' hideg éghajlat, valamint általán a' szőr, úgy a' haj' növésnek is nagyon kedvez, mit is az éjszak vidéki hosszas szőrü állatok bizonyitanak. Nedves időben a' haj lágyabb 's hajlékonyabb, mi főleg légnedvmérő tulajdonságában alapszik, mellynek következtében a' levegőben foglalt nedveket felszini képes. A' hajnak ezen tulajdonát bizonyitják a' különbféle kenőcsök- 's festékeknek használata, mellyek nem csak a' haj' felületére tapadnak, hanem annak belső állományával is egyesülnek. — A' hajak végre különbféle anyagot választanak el, így: a) valamelly gőznemőt, a' bőrgőzéhez hasonlót; b) állati olajt, mit azonban öntáplálásukra ujolag felvesznek; végre c) a' testben összegyült villányosság kiüritését eszközlik, mit a' hajon végbez vitt dörzsölés, vajkálás vagy fésülés által is eszközölhetni; minek valósága, ha bár szikrák nem mutatkoznak is, kitetszik a' megvakart test életerejének fogyatkozásából, melly álmosság által nyilatkozik. — A' hajak, mint a' test' életmüszere, különbféle betegségeknek vannak kitéve, millyenek; a' kopaszodás (l. a.); őszülés (l. ezt); lengyelfürt (l. a.); hajhasadás 's a' t.

Hajfestészet, porrá tört és tarkára festett, mézgára (gummi) tapasztott haj' festésének, vagy egyéb kellemes képek' ábrázolásának mestersége. A' hajfestészet' föltalálója vala Scharf, drágakő müves, Koburgban 1770. mellyet azután onokaöcscse Winter vitt tökéletességre.

Hajhasadás, azon beteges állapotja a' hajnak, midőn a' hajszál végén, vagy közepe táján elválik, meghasad, melly eloszlás néha csak egyszerü, néha azonban 3 — 4. rétben is történik. Okai a' haj ezen be-

teges állapotjának lehetnek: a' köszvény, angolkór, huzamos főfájás, kicsapongó életmód 's a' t. Gyogyítása leginkább az okok gondos eltávolításában alapszik, mire a' hasadt szálak végei elnyiratnak, és tápláló kenőcscsel ápoltatnak.

Hajlandóság (dispositio), orvosi tekintetben azon állapotja a' különben tökélletes egészséggel biró állati testnek, mellynél fogva abban a' külső kártékonyságok' behatására nyavalya támadhat. A' hajlandóság valamelly nyavalyára lehet közönséges vagy különös. — A' közönséges hajlandóság alatt értjük az élő állati testnek azon állapotját, melly által ez, még legnagyobb tökéletességében és virágzásában is, egyedül életmivézetnél, 's a' benne lakó életerőnél fogva nyavalyaskodni képes, mihelyt t. i. a' külső kártékonyságok olly erővel huznak reája, hogy az ellenek munkálódó életerőt felülmulják. — A' különös hajlandóságnál már nagyobb az elrendeltetés ezen vagy azon nyavalyára, úgy hogy a' külső kártékonyságoknak következtében, az elrendeltetésnek megfelelő nyavalya sokkal hamarabb támadhat, mint a' közönséges hajlandóságnál. Az elrendeltetésnek vagy hajlandóságnak ezen neme az állatnak tulajdon nemü test alkatása, 's a' testnek ettől függő bizonyos kártékonyságok eránt való fogékonyságában alapszik. Néha a' hajlandóság valamelly testben olly nagy, olly előkelő, hogy ennél fogva már a' magokban csekély indító okok is könnyen nyavalyát gerjeszthetnek. — Bizonyos betegségekre ad hajlandóságot a' kór, a' mérséklet, a' nem, az életmód, az éghajlat, az életmivezet' bizonyos szerkeztése, alkatasa, a' különbféle mindennapi foglalatosság, a' mesterség, müvészet, a' kiállott betegség 's a' t. — Vannak azonban betegségek, mellyeket ha az ember vagy állat már egyszer kiállott, az arra való hajlandóságot eltörlik, millyen p. o. a' himlő. — A' már jelenlévő kórhajlandóságnál az annak megfelelő nyavalya kifejlődését lehet elmellőzni az okos életmód, 's a' kór okoknak szorgos kerülése által.

Hajpipere, hajékesitès. A' hajak a' test diszére szolgálnak. A' szép haj természeti legdicsőbb koszorúja a' fejnek, 's kivált a' nőnem egyik legdrágább ékessége, mellynek hiányát semmi más testi kecs ki nem pótolja. Milly szoros összekötésben áll a' szép haj az általános szépség képzeménynyel, bizonyitja ama kitünő, 's csak nem mindenki által a' hajpiperére forditott gondosság. Hajdan a' görögöknél és rómaiaknál a' haj nagy becsben tartaték. Izrael népe a' hajat minden időben szépség bélyegének nézé, 's mivel az elcsábitásban leginkább a' haj' ingerétől tartott, nőjit törvény által kötelezé haját lenyirva, 's fejét eltakarva hordani, mit a' mi asszonyaink is követnek. — A' keleti népek különbféleképen viselik hajaikat, némellyek széllyel bocsátva, mások csomóba kötve, mások részint leborotválva, 's csak a' koponya hátulsó felén hátrahajló

csomót hagyva; mások pedig egészen megkoppasztva, 's a' kopasz főt turbánnal, vagy más e' nemü csalmával fedik. — Az európaiaknál eleintén szokásban volt hosszú haj pipere változásokon ment keresztül, úgy hogy majd rövidre vágva, majd pedig hosszúra növesztve hagyaték. A' hölgyek' haj ékessége is — a' divat szelleme szerint — különbféle változásokat szenvedett. Volt idő, hol a' keresztény férfiaknak tiltaték a' hosszú hajnak hordása, mire azonban több nemzetek mai napig sem hajoltak, kivévén a' minden divat után sovárgó miveltebb osztályt. A' mult századi haj' pipere — mind a' két nem részéről — nagyon is mesterséges volt, 's annak különbféle felbodorításában, vendég haj' készitésében, hajfonatokban, 's a' hajnak beporzásában állott, melly piperezés még a' katonaságnál is szoros kötelességgé tételték. — Nemzetünk Ázsiából Európaba költözvén, más szomszéd tartományok' különbféle 's változó szokásainak ellenére is, sokáig fentartotta ősi viseletét a' hajpiperére nézve, 's mind a' két nemnél a' kecsesen függő hajfürtök minden időben kedvesek voltak, melly szokáshoz a' köznép leányai, 's ifjai, sőt éltesebb korú férfiai is, mai napig állandoan ragaszkodnak. A' városi miveltebb néposztály az általános európai hajpipere divathoz szabja magát, melly, a' nő nemnél kivált, szüntelen változik. — A' kopasz fő mindenkor a' csufság és szégyen jeléül tekinteték, azért is régi időkben a' hajnyirás büntetésül, 's ragalmúl szolgált. Mind ezen előitéletektől, mind pedig azon tisztátalan mesterkezett, 's józan ész elleni hajékességtől, melly a' múlt századokat bélyegzé, az újabb idő menekülni látszik, a' mennyiben a' természet egyszerüségéhez, 's szabályaihoz majd nem mindenben közeliteni igyekszik. — A' legegyszerűbb, 's legtermészetesebb hajékesség, annak tiszta és csinos tartásában, 's növése helyzetének meghagyásában, úgy mindazáltal, hogy a' homlok 's szemek azoktól szabadon maradjanak, alapszik. Minden más nagyon mesterkezett hajékesség, nem csak hogy természet ellenies, 's hiúságot jelentő; hanem magára a' hajra nézve is többé kevésbbé ártalmas. Valamint pedig nevetséges, úgy a' hajnövésnek ártalmas, hiú könnyelmüségből, vagy divatvágyból, a' vendég hajnak hordása, mit azonban ollyan férfiaknál és nőknél, kiknél a' természet mostohasága a' hajakra nézve tapasztaltatik, könnyen megbocsátunk; Ki tehát a' társaságos viszonyok miatt vendéghajat kénytelen viselni, fő gondját arra forditsa, hogy az tiszta 's könnyü legyen; különben a' főt nagy melegben tartván, vér torlódást, fő fájást, szédelgést, sőt guta ütést 's más káros következéseket von magára.

Hajnal, ezen fönséges jelenet, az égkeleti részén, kevéssel a' napkelte előtt, szinte az, mi az esthajnal az ég' nyugoti részén, nem sokára naplemente után. A' napsugarak, a' gőz, vagy felhők szükségesek mind a' kettő' származására.

Hajnalcsillag, neve a' Venus vándorcsillagnak, midőn nyári hónapokban a' nap előtt tűnik fel az égen, 's azután a' hajnali órákban látszik.

Hajnali pirosság (aurora), egy gyönyörű tünemény, melly napfölkölte előtt 's után a' keleti égen látható, hol mint láng színü fény tetszik föl. Ha sötét kék az ég, legpompásabb. Hihető, hogy a' hajnali pirosság a' nap sugarak' hajlásaitól származik.

Hajókázás, feltalálójának a' phoeniciaiakat tartják. A' régi történetirás szerint legelőször ezek mentek a' földközi tengeren Spanyolországig. Folyókon és tavakon átmehetésre több darab fákat kötözének össze, 's igy lettek a' szálak, vagy talpak. A' németek kivájott tuskókat használtak. Közép időben a' velenczeiek jeleskedének a' hajókázásban. India' feltalálása leginkább mozditá elő a' hajókázást, mellyet a' spanyolok, portugallok, angolok és hollandok nagyobb tökélyre vittek. Most minden európai nemzetek közt az angolok tűnnek ki leginkább a' hajókázásban.

Haiti (Hayti, St. Domingo), nagy Antillak' szigetei közől egyik, nyugotindiában. 6. kerületre osztatik, mellyek a' világ 4. tájairól nevezteinek, u. m. a) a' nyugoti kerület; b) a' déli; c) az antibonitei; d) az éjszaki; e) az éjszakkeleti; f) a' délkeleti kerület. Ezen sziget legbájosabb az Antillak szigetei közt, és 1385. négyszegü mföld. 1. millió lakost számlál. Igen hegyes és gyakran uralkodik itt a' földindulás. Minden déll nemes termékek bőséggel vannak, u. m. kávé, nádméz, pamut, dohány, ris, bor, arany, ezüst, réz, vas, 's a' t. A' lakók, kik többnyire szerecsenek és mulattok (mert a' fejérek alig tesznek 1/10 részt) mesterséget, kereskedést és földmüvelést üznek, és müveszkednek is, gyakorolván a' föstészetet, képfaragást és a' zenét. Katholikusok, és francziául beszélnek. Ezen szigetet Columbus találta fel 1492-ben, Dec. 5-ikén, és Hispaniolának, vagy St. Domingónak nevezte. Feltalálása után egy évvel gyarmatot telepitett ide. — 1623-ban a' spanyolok a' nyugoti szigetet, melly az egésznek harmadrésze volt, a' franczióknak engedték, kik az ottani gyarmattal azonnal kávét kezdettek ültetni. Miután 1792-ben a' franczia zsinat a' mulattokat is felruházta polgári joggal, 's attól őket később megfosztotta, ezek magok részökre vonván a' szerecseneket, borzasztó gyilkolást vittek véghez a' fejéreken, és Cap Français bevették. Joussaine Louverture foglalá el a' kormányt, és 1801 ben a' sziget magát a' franczioktól szabadnak nyilatkoztatá, a' szolgaságot eltörlötte, és ekkor nyerte a' Haiti nevet. 1803-ban le Clerc vezérlete alatt 30,000. katonával Napoleon ismét vissza akará nyerni e' szigetet, 's eleintén szerencsés is volt, elfogván Joussaint, de 1805 ben az egész hadi erő részint betegség, részint a' had által össze olvadt. Ez

alatt Dessalines 1804-ben octob. 8. magát császárrá tette, I. Jakab nevezet alatt, hanem zsarnoksága végett 1806-ban octob. 16-án megöletett. Most Haitiból 2. tartomány lett, az egyik a' mulattok' köztársasága, Petion alatt; a' másik szerecsenország, Henrik Kristóf elnöksége alatt, ki magát 1811 ben királyságra emelé, 's a' másik ellen gyakran harczolt. Hanem 1820-ban az öszve esküdtek által — az okozott zavarok miatt — agyonlövetett. Petion, miután a' tartományt virágzó karba helyzette, megholt 1818-ban. — 1820-ban öszvekapcsolta magát a' két tartomány, és függetlenséget hirdetett, mellyet nem csak a' francziak, hanem a' többi hatalmak is elesmertek, 's mellyel most is élnek. — Fő városa Port au Prince, 5000. házzal és 30,000. lak.

Haiti, a' 19. század' szüleménye, 1820-ban rendezte a' democraticai alapra épitett alkotmányát, és a' köztársaság' elnökévé Boyer Jean Pierre mulátot választotta, kinek jeles kormányzoi tulajdonát 20. évig tartó derék kormányzása igazolta. — 1825. e' köztársaságnak függetlenségét francziaország 150. millió frank kárpótlás mellett elismerte. Azonban, minthogy e' tömeg pénzt a' köztársaság Francziaországnak meg nem fizethette, febr. 12. 1838. szerződésre léptek, melly szerint 60. mill. frank kárpótlásipénz' fizetése, 1867-re határoztatott, francziak' királya pedig, mind saját személyére, mind utódjaira nézve, Haiti köztársaságot, mint szabad és független statust, elismerte, 's a' consulok, polgárok, hajók és portékák más tartománynak minden hasznait élvezhetik. — Az egész köztársaság 6. Departementre osztatik, Gonaives nevü főhelylyel. A' nemzeti jövedelem' legfontosabb forrása a' földmüvelés, mellynek emelésére a' mezei őrségnek sokszor kemény szabályokat szükséges hozni a' dolgozni nem akaró négerekre. A' kereskedés sok különbféle növények — különösen kávé és czukornövény — által mozdittatik elő; azon fölül nevezetesb termesztményei: pamut, indigo, gyömbér, mahagonfa, guajac nevü épületfa, cacao és dohány. A' kereskedés' főhelye: Port-au-Prince és Cap Haiti. — A' 600,000. lak. nagy részint katholikus polgár, 33. kerületben, 's 66. községre és még nem jogositott 33. plébániára osztatott fel; a' financzialisi igazgatás 8., 's a' kahonai 26. Arrondissements (kerület). A' Departementumok következők: 1) a' nyugoti departement, Port-au Prince fővárossal, és a' kormány' székével; 2) déli departement, Les Cayes főhelylyel; 3) éjszaki departement, Cap Haiti fővárossal egy gyönyörü sikon; 4) keletnyugoti departement, St. Yague főhelylyel, van réz-, vas- és aranybányája, de már 1747-től fogva nem müveltetik; 5) délnyugoti departement, a' spanyol rész' hajdani fővárosával, San Domingóval; 6) az antiboniták' departementje, ezek, alkotmányokhoz képest, minden 5. évben választnak képviselői kamrát 70 — 80. követ közől, kik a' senatorok számát (24)

minden üresség alkalmával 9. évre kiegészitik; a' tanács ruházza fel végrehajtó hatalommal az elnököt egész életére. Az igazság' kiszolgáltatás franczia formára, és a' törvénykönyv a' Code Napoleon szerint alakittatott. A' status budget 1834. 4,118,500. gourdent jövedelmezett, kiadása pedig 3,102,000. g. vala. A' status' ereje 40,000. emberből álló nemzetisereg, 6. hadihajóval.

Hakeldama, egy darab föld Jerusalemben, melly másképvér mezőnek neveztetik, mellyet a' jerusalemi synedrium azon a' 30. ezüst pénzen vásárlott, melly az áruló Judásnak, hogy az üdvözitőt elárulta, adatott. Ezen hely azután az idegenek' temető helyévé tétetett.

Halál, az egyedes életnek megszünése vagy nem léte, 's igy ellentétele az életnek. Minden élő test a' természetben tulajdon életet rejt magában, mellyet ép állapotban fentartani csak rövid ideig képes, a' megfogyasztott testi anyagok' és erők' visszaszerzése nélkül. Mivel azonban ezen visszaszerzés a' testen kivüllétező anyagokból, vagy másképszolván a' kültermészetből egyedül történik, innen az egyedes élet a' kültermészettel szoros összeköttésben van. A' meddig ezen kölcsönös viszony a' két természet között mértékletes arányban fenáll, mind addig az élet is rendes állapotban megmarad; megháborodik azonban, mihelyt az nagyobb erővel hat az élő állati testre, mint sem ez annak ellentálni képes, honnan is rendetlenségek, nyavalyás változások 's igy a' kölcsönös viszony egész megszüntével a' halál — mint ennek természetes következménye — következik; melly által, légyen ez bár minő, nem magok a' testek, hanem csak kölcsönös visszonyaik enyésznek el, 's bátor az egyedes élet megszünik, elemrészei még is el nem halnak, az az semmivé nem lesznek, hanem a' természet örökös törvényei szerint új élő testek kifejlődésének szolgálnak anyagúl. A' halál tehát nem egyéb, mint a' külső alak' és a' test' kültermészet viszonyának megszünte. — A' halálnak mintegy több nemeit lehet megkülönböztetni, u. m. a' természetelleni — vagy nyavalyás — a' természetes — és az erőszakos halált. — A' természet elleni halál mindenkor a' megelőzött betegségeknek szüleménye, melly az életerőnek fogyatkozásában, a' merő és hig részeknek, valamint az egyes rendszereknek megváltozott arányában, és az ez által megbomlott életmivézet' összes munkásságában alapszik. — A' természetes halál az aggöregségnek következménye. Az élő állati test t. i. kifejlődésének fő fokát elérvén, azon a' módon, mellynél fogva növekedett, vissza kezd fejlődni, tápláltatása hijanyosabb, kül- és belérzékei tompábbak, testi és lelki ereje hanyatlóbb lesz, mig nem végre, a' test' minden munkásságai megszünvén az egyediségnek vége vettetik. — Az erőszakos halál az életerőnek a' külső kártékonyságok által hirtelen okozott megfogyasztását jelenti. Történik azonban az egyedes

életnek részinti halála is, midőn t. i. az életmivézetnek egy vagy más, az életfentartására nem okvetetlen szükséges része hal el, a' nélkül, hogy az egyedes élet' megszünte okoztatnék. Megkülönböztetik még a' valódi haláltól az álhalál, melly az érzékenység, a' mozgás, valamint az érverés és lélekzés' egész hiányában alapszik, úgy hogy ez a' valóságos halálnak képét mutatja, mi által is ez azzal könnyen felcserélhető, melly is már többeknek vég eltakaritását okozta. Minden ismertető jelei a' halálnak bizonytalanok, egyedül a' rothadásnak kezdete a' legbizonyosabb mutatója az egyedi élet elhalásnak, mert még ez létez, addig a' rothadásnak nincs helye, mellynek beálta után, nincs hatalom, melly az életet vissza állitani képes lenne. Az álhalálnál a' belső eszmélet még gyakorta jelen vagyon, úgy hogy az illyenek a' körülettek történt dolgokról elmélkednek a' nélkül, hogy az életnek csak legkissebb jelét is adhatnák. — Az álhalálnak okai, vagy a' sziv és tüdök munkásságának hirtelen történt megakadályoztatásában (felakasztás, vizbe fulás gőzök és fojtó légek által), vagy az életfentartására szükséges anyagoknak, mint a' melegségnek, savitonak megfosztásában (innen a' megfagyás, megfulás), vagy pedig az életerőt közvetlen kimeritő kártékonyságokban (millyenek a' villany, a' bénitó mérgek, 's némelly ideges nyavalyák 's a' t. alapszanak. — Az álhalálban szenvedőknél minden segitség a' még jelen lévő és rejtett életerőnek felélesztésére, valamint is a' kitünőleg szenvedő életmivek' munkásságát gatló akadályok' elháritására, fordittatik. Az élesztő szerek közé tartozik tehát az álhalálban szenvedőnek meleg tartása, felmelegitett ágybeliekkel való takargatása, meleg testeknek a' sziv gödörre, a' hón alá, a' talpakra való alkalmazása, vagy pedig meleg sós és lúgos fürdőknek hasznalása; nem különben meleg légnek a' tüdökbe való fuvása (legjobb ha a' fujó tulajdon tüdejéből lehelli azt át, betartván t. i. az álhalálban szenvedőnek orra lyukait). Ezeken kivül használjuk még az ingerlő szereket is, millyenek: a' hideg viznek, vagy bornak a' sziv gödörre való csepegtetése, folyó hugyagnak (spirit. salis ammon.) az orr alá tartása, izgató allövetek, a' testnek dörzsölése 's a' t. Az álhalál némelly nemeinél, a' szerek alkalmazására nézve, különös szabályok kivántatnak: igy a' megfagyottaknál hasonlóképen szükséges a' test' melegségének kifejtése, de ez nem meleg, hanem hideg szerek által eszközöltetik; a' megfagyottat t. i. hóba, vagy hideg vizbe tévén, mi közönségesen elegendő annak felélesztésére. Minden meleg alkalmazás ártalmas. — A' menykő által megütötteknél hideg vizzel való öntözések, érvágás, felkapált fris földbe való beásás és opium használtatik. A' széngőz, vagy más fojtó légek által megfuladtaknál a' tiszta lég, a' hideg vizzel való öntözések, érvágás, és eczetes allövetek a' leg foganatosabbak. — Minden azonban tett próbák után, idő engedtetik az

élet felgerjesztésére, mert vannak példák, hogy az álhalálban szenvedők néha több napok után magoktól felészméltek, azért az álholtat több izbéli sikeretlen probák után is, még czélszerű apolás mellett kell tartani, 's ha csak ugyan az életnek semmi jeleit sem adná, 's a' rothadásnak — mint a' halál egyetlen egy bizonyos jelének — kezdetét mutatná, szabad azt eltakaritani.

Hallás, a' külső érzékeknek egyike, melly által az állatok a' légnek rezgő mozgásai között, a' hangnak különbféle nemeiről értesiltetnek. A' hallás' életmive külső és belső részekből áll. — Az elsők a' hangsugaraknak felvételére, az utóbbiak pedig az ezeknek további terjesztésére, 's a' hallás' életmivében a' hallásra szükséges változásoknak eszközlésére szolgálnak. — A' külső készülethez tartoznak: 1-ször a' két fülek, mellyek a' halánték csontokon oldalvást fekvén, porczokból állanak, külbőrrel fedetnek, 's különbféle izmok által — mellyeket leginkább némelly állat fajoknál nagyon kifejlödve találunk — mozgattatnak. Mindenik fül mintegy tölcsérhez hasonlit, mellyben a' hangsugarak fogatnak fel, 's gyüjtettnek össze. A' belső lapját fedő bőr alatt több kisded, fülsárt elválasztó mirigyek találtatnak, mind ez, valamint az ott lévő szőrök is, a' külső kártékonyságok ellen ótalmúl szolgálni látszanak. — 2-szor A' külső hallási járás, azon csatorna, melly a' belrészekhez vezet, 's mellynek tövében a' dobhártya feszül ki. — A' külső hallási eszközökhez tartozik még végre 3-szor a' fülkürt, vagy Eustak' kürtje, mi alatt azon porcz nemü csatorna értetik, melly a' dobüregben kezdödvén, a' száj üregében végződik. Ez által a' hallás előmozdittatik, 's erősittetik, mit is a' nehéz hallású embereknél tapasztalunk, kik tátott szájjal fogadják a' hangokat, hogy annál könnyebben halhassanak. — A' belső hallási készülethez tartoznak: a) a' dobüreg, melly a' külhallási járástól, két lemezü hártya — a' dobhártya — által választatik el, 's mellynek belseje finom savos hártyával van fedve. A' dobüregben fekszenek a' hallási csontocskák, u. m. a' pöröly, az üllő, 's a' kengyel; b) a' tömkeleg, a' hallás életmüszerének legfelsőbb része, mellybe a' dobüregből, mind a' tojásdad, mind pedig a' kerek ablakon által juthatni, 's melly három osztályokból u. m. a' pitvarból, csigából 's három félkörös csövekből áll. Belölről finom hártyával fedett, és ezen terül el hálóképen a' hallideguek egy része. Ezen ideg által, a' többi készületeknek közbejöttökkel együtt, a' tulajdonképen való hallás eszközöltetik; innen az érzés az agyvelővel közöltetik, úgy hogy ennél fogva nem csak maga a' hang, hanem még annak különbféle változásai is, az állatnak tudtára esnek.

Halleluja, magasztaljátok az istent! ezen zsidó hangú szóban valami ünnepélyes vagyon. 15-ik század óta minden ünnep- és vasárnapon

énekeltetett; de utóbb a' római anyaszentegyház csak husvét napján engedte zengedeztetni. A' zsidók a' 117. és 118. zsoltárt nevezik Hallelujának; mert azokban az istennek irántok való jótéteményei magasztaltatnak, 's ezen éneket husvétkor, és sátoros ünnepekben zengedezik.

Halálküzdés, azon állapotja a' még élő állati testnek, melly a' halált előzi még, 's midőn a' halál az élettel küzdve, ez attól meggyőzve gondoltatik. Valamint pedig a' halál különbféle okoknál fogva szarmazik, úgy a' küzdés tüneményei is különbféle alakban mutatkoznak. Némelly esetekben az élet' elhunyta nagyon is könnyen, minden fájdalom és kellemetlen érzés nélküli, a' holdokló többnyire már jó előre megfosztatik eszméletétől, innen is az élet' utósó működései tudta nélkül történnek. De vannak esetek, hol a' halál kinos fajdalmak, és erős rángatódzások között kiséri a' holdoklót, annak egész utosó lehelletéig. — A' halállal küzdőnek tekintete egészen megváltozik, arcza halaványy, szemei beesnek, hegyes, a' bőr duzzadság elenyészik, arczán, és végtagjain tapadós izzadság tör ki, a' ganéj és húgy kiürités tudta nélkül történik, lélekzése hörgő, és szakadozó, mig nem végre egészen eláll. Hol már a' halálküzdés beállott, ott többé szó sem lehet az élet' fentartásáról, egyedül azt csak hosszabitani lehet.

Haller (László, hallerkői gróf), kórmányférfi, szül. 1717. Marmaros vármegye' főispánja volt. Midőn a' kir. hétszemélyes táblához ítélő birónak hivatnék, megholt életé' 34. évében. Kéziratban maradtak nála Telemachus utazásának és Ovidius Metamorphosisának fordításai. — E' jeles nemzetség ma is diszlik a' két testvér hazában.

Halley (Edmund), szül. 1656. Londonban; csillagászitudományra adá magát. — 1676. sz. Ilona szigetébe ment, hogy a' déli félgömbön vizsgálatokat tegyen. Ezen utjában sok csillagászi észrevételeket tett. Ezután bejárta Porosz, Franczia- 's Olaszországokat. Calais és Páris közt észrevevé azon nevezetes üstökös csillagot, melly most Halley üstököscsillagának neveztetik. — 1720. Greenwichben királyi csillagász lett. Előre megjövendölte, hogy az 1682. feltetszett üstökös csillag 1759-ben meg fog jelenni, a' mi úgy is lön.

Halifax, 1) város Angolországban, a' Yorkshirében, a' Calder folyó mellett, 2000. házzal és 14,000. lak. Készitnek itt sok pamutszövetet. 2) Új Scotzia fővárosa, a' Chebucto öböl mellett, 1200. házzal, és 20,000. lak. E' város csinos, ámbár házai fából vannak. Négyszeg kövekből van a' kórmányháza épitve, és jóniai oszlopokon áll. Az atlanti tengeren lévő kikötője, mellyben az év' minden részeiben bátorságosan meglehet állani, pompás, erős és kivált háború idején, minthogy itt hajógyár is van, 's pedig nagy fontosságú, hol a' megroncsolt hajók kigazittatnak egész Angolországra nézve. Nevezetes erősségek védik itt

a' bemenetet. Kikötőjének szerencsés fekvéseért e' város mint közösülési központ tekintetik Európa és Amerika közt. Fognak itt sok tőke halat, és nagy a' kereskedés.

Halle, szászországbéli vagy Saalé melletti város, Szászország porosz tartományaihoz tartozó. Halle városból, Neumarkt és Glaucha külvárosokból áll, 26,000. lak. Vannak itt nagy sóaknák, pamut szövések, kapcza, dohány, keményítő gyárok. — Épületei és intézetei közöl figyelmet érdemel az itteni híres egyetem, könyvtárral, füvészet kerttel, csillagászi toronynyal, természet vizsgáló társasággal, és Franke Hermann Auguszttól alapított árva házzal; a' sz. Maria temploma, a' magas veres torony, Móriczvára, egy szép omladék; továbbá a' vár kápolnával, az új szegény- és kórház. Lakik itt 3. reformatus püspök, ország tanácsos, és a' sóaknai igazgatóság. Az egyetem 1694-ben az I. Fridriktől 1688-ban alapított lovag academiai épületébe tétetett által, mellyet Napoleon több izben eltörlött és végre 1813-ban a' wittenbergivel egyesített, honnan egyesített Fridrik egyetemének vagy Halle-Wittenberginek neveztetett, melly jeles tanitókkal és minden megkivántató segéd intézetekkel bővelkedik. Ezen város Németországnak legrégibb városai közé számíttatik. Nagy Károly épitett ebben egy várat, mellyet II-ik Otto városi jóggal ruházott fel. Halle az újitás idejében V dik Alb recht bibornoknak lakhelye volt. Napoleon itt kevés, de a' lakosokra nézve sok ideig, tartózkodott.

Hályog, azon nyavalyás állapotja a' szemnek, melly által a' látás többé kevésbbé akadályoztatik, vagy egészen is eltörülletik. — Megkülönböztetik a' tulajdonképeni hályog vagy szürkehályog (cataracta), a' fekete hályogtól vagy mortól (amaurosis), mivel az első a' jég lencsének homályosodásából, az utosó pedig a' látidegnek nyavalyás állapotjától származott vakságot jelenti. A' szürke hályog támad vagy magának a' jég lencsének meghomályosodasától, vagy azon hartyától, melly a' jég lencsét körülveszi (a' lencse tok), vagy pedig a' morgagni nedvéktől, melly t. i. a' tok és jég lencse közötti tért tölti ki. Innen is a' hályog lehet: vagy tokhályog, vagy morgagni hályog, vagy pedig lencse hályog. Néha azonban ugyan azon időben mind a' három rész szenved, midőn a' teljes hályog (tok- morgagni- lencse hályog) van jelen. Nem ritka esetben ismét csak két része a' lencse rendszernek homályosodott meg, a' midőn is a' kevert hályog támad. — Minél több részek homályosodtak meg, 's minél inkább kifejlődött a' részeknek homálya, annál inkább vész el a' látás is, melly a' kifejlődött hályognál a' világosság észrevételére van szoritva. Ismertető jelei ezen nyavalyának: a' látás' hiánya, és a' szemfény megett való homályosság (szürkeség), mi rendes állapotban átlátszó, azért is a' szemfény feketé-

nek tekintetik. — A' nyavalya minden emberben, 's minden életkorban kifejlődhetik; leggyakrabban tapasztaltatik azonban az élemedetteknél, kivált a' kik köszvényben, buja 's mirigy betegségekben, és gyakori főfájásokban szenvednek. — Külgerjesztő okai nagyon is különbfélék, 's azzá válhatnak mind azok, mellyek a' lencse rendszerre, vagy magára a' szemre kártékonyan hatván, abban nyavalyás ingerlékenységet szülnek, minek következésében a' lencse rendszernek homályosodása következik. A' kifejlődött hályognak gyogyítása belső szerek által mindenkor foganatlan maradt, azért is minden segitség, a' hol annak helye van, egyedül a' műtétnek szerencsés kimenetelében alapszik, mi által a' homályos részek elhárittatván, a' világsugarainak a' szem belsejébe való hatása eszközöltetik. — A' fekete vagy belső hályog, mor (amaurosis, gutta serena) azon rendetlenségét jelenti a' szemnek, melly a' látidegnek abbeli megváltozott munkásságában alapszik, melly vég vakságot vagy nagy látásbéli gyengeséget hoz elő. Néha hirtelen, néha azonban csak lassan fejlődik ki a' nyavalya. Hajlandóság reá minden emberben vagyon, de az ideg alkatuaknál, vérmeseknél, 's ideges nyavalyákban szenvedőknél hamarább fejlődhetik ki. — Külgerjesztő okai lehetnek: különbféle sértések, részint magán a' szemen, részint pedig az agyon, a' látidegre történt nyomások, a' nagy világosság, a' szemek' megerőltetése, rendetlen életmód, 's mind azok, mellyek vagy az egész idegrendszernek, vagy csak a' látidegnek munkásságát megváltoztatják. — Gyogyítása ezen nyavalyának nagyon bizonytalan, annál inkább pedig, minél hosszabb idő óta fejlődött ki a' nyavalya. Néha azonban, hol a' nyavalyának oka csak hamar megismertetik, azoknak elháritása után a' látás is nem ritkán visszatér.

Hamadryadok, erdei istennők, kik mind külön, egy egy fában, laktak, a' mellyel születtek és meghaltak. A' ki illyen fát ápolt és életben tartott, annak köszönő életét az istennő, 's ezért jót is tett vele; ki a' fát megsértette, azt ő megbünteté.

Hamann, a' törököknél nyilvános fürdők, mellyek minden városban, 's helységben találtatnak.

Hamburg, német szabad birodalmi város, melly mesterségére és kereskedésére Németbirodalomnak legelső városa, kiterjedésére pedig legnagyobbika. Fekszik Elba jobb partján, melly itt igen széles, több ágra oszlik, és a' városban az Alster, azonkivül pedig a' Bille folyóval egyesül. Fekvése e' városnak egy terjedelmes lapályon van, Haarburg nevű hannoveri városnak által ellenében, hová 1818-ig az úgy nevezett Wilhelm-vári hidon át lehetett menni, mellyet 1813-ban Davoust franczia Marschall fából készittetett, mellynek hossza 15,000' volt. Ámbár e' város a' franczia hadak által sokat szenvedett; a' lako-

sok' száma mindazáltal azon időtől fogva 150,000-re rúg fel, ide számitván az egész hozzá tartozó vidéket; kiterjedése pedig tesz 7. négyszegü mföld. Felosztatik ó, új és sz. György városra. Van benne 8200. ház, 277. utcza. A' régi város sötét és ó izlésü épületekből áll, annyival szebbek az új épületek. A' 19. templomok közől a' pompás sz. Mihál temploma, 456′ magas tornyával legjelessebb. Gyárai közől említést érdemlenek a' számtalan nádméz, dohány, karton, gyócs gyárak, halzsir főzések 's a' t. Kereskedése e' városnak igen nagy fontosságú, mert folyama által a' tengerrel összeköttetésben lévén, áradáskor ezzel a' város utczáin elnyúló csatornákon egész a' városba lehet hajókázni. Kereskedési tekintetben lelhetni itt kereskedői pénztárt, váltó törvényszéket, kereskedő házat, és minden tengeri biztositást. Van 2. kikötője. Maga Hamburg városa bir 200. hajóval, a' tengeri hajóknak száma pedig, melly itt évenkint megfordul, 2000-re megy. Tudományos intézetei közől említjük a' kereskedői akademiát, hajókázási és rajziskolát, a' boncz- és sebésztani, valamint a' siket' némák' intézetét. Füvészet kertje a' leggazdagabbak közől való Németországban, csillagvizsgáló torony, természeti ritkaságok' gyüjteménye és több tudós társaságok szinte nem hibáznak. A' városi sánczon látható Büsch tanitónak diszgúlába képzett emléke. Az itteni alkotmány democratiai; 4. polgármesterből, és 24. tanácsnokból álló senatus kórmányozza. Ezek közől 3. polgármesternek, 's 11. tanátsnoknak beavatott törvénytudónak kell lenni. A' senatus mellé 4. syndicus, 's 4. titoknak van rendelve segédül. Hogy a' tanács törvényes végrehajtást tehessen, abban az 5. kerületre elosztott polgárságból 36. polgárnak is meg kell egyezni, kik a' 180-as népképviselői gyülésben örökségi polgári képviselőséggel birnak. A' 180-ból választják a' 60. főből álló gyülekezetet, ezekből pedig a' 15. nép' véneit, kik, valamint a' tanács, fizettetnek. A' legfőbb kérelmi igazságot a' lübecki fő fellebviteli törvényszék szolgáltatja ki. A' város' évi jövedelme tesz 1. millió tallért; — a' polgári katonaság pedig 10,000. embert, kik minden fegyver neme' forgásában gyakoroltatnak. Ezen várost épitette nagy Károly a' szászokkali harcz alkalmával, melly már a' 12-dik században minden előbbi pusztitások daczára virágzó kereskedéssel birt; a' 13-dik században pedig Hansának segéd alapitója volt, mellynek emelkedésével ő is fényleti, hanem megbukásával Hamburg jól állott. 1500-ban megnagyobbittatott, később az oda futott alföldiek az újvárost épitették, melly a' 30. éves had alatt várral vétetett körül. 1613-ban egész a' székesegyházig németszövetségi szabad városnak ismertetett el, és mindig nagyobbodott a' bevándorlók által, mig végre a' mesterség ipar, és kereskedés által 1802-ben Németországnak legfontosabb városa lön. Az ota a' franczia hadak által sokat szenvedett. 1803-ban ütöttek be ezek, midőn

még az angolokkal való kereskedési elzárás által is nagyon megrontatott. A' régi szabadságát 1806-ban látszatott visszanyerni; hanem már 1810-ben Franczországnak fővárosa lön. 1813-ban az oroszok' közeledése által a' francziak onnan el költöztek. Ekkor a' hamburgiak 8000. polgárt állitottak ki a' csatamezőre, és a' régi szabadságot kiviták, de máj. 31. ismét franczíak' kezére jutottak, kik az előbbi méltatlanságot megakarván bosszulni, egész évig rajtok zsarnokoskodtak, és az épületbeli károkat ide nem számitván, több kárt okoztak 30. millió tallérnál, mellyet a' franczíák 50,000. frankkal pótolák ki. Az alkotmány 1815-ben maj. 20-dik ismét helyre állott, melly időtől fogva a' többi szövetséges tartományok sorába lépvén, a' szorosabb tanácsban helyt és egész voksot nyert. A' többi tartományokkali polgári összeköttetésének 3. százados ünnepét 1828-ban sept. 29-ik ülte.

Hamilton (Sir William), természet és régiség vizsgáló, szül. 1730. Mint angolkövet 1764 ben Nápolyba ment azon időben, midőn Herculanum, és Pompeji városok feltaláltattak. A' régiségeket buzgón gyüjtögeté, Aethna- és Vezuvról vizsgálatokat tett. Francziák bemenvén Nápolyba, visszatért honába, de utjában Britannia' partjain hajótörést szenvedvén, műdarabjainak egy részét elveszté. Megh. 1803.

Hamilton (Sándor), 1757-ben az angol keletindiai Nevis szigeten született, angol atya, de szigetbeli anyától. Tizenhat éves korában a' Columbia- egyetem' növendéke lön Uj-Yorkban, hova anyja költözött. Alig látogatá egy évig az iskolát, 's már jeles probáját adá tehetségének, 's még pedig a' gyarmatok' jogairóli vitatkozás alkalmával. Kora 19. évében az amerikai szabadság bajnokok' seregébe lépett, még pedig pattantyus kapitány ranggal. Ez állásában vonta a' főparancsnok Washington' figyelmét magára, ki alezredesi ranggal hadsegédeül nevezé az akkor (1777.) csak 20. éves Hamiltont. Ez időtől elválhatlan társa volt a' had alatt, 's általa, és a' nevezetes kórmányfiaktól gyakran hivatott meg tanácskozásra a' legfontosb ügyekben is. Hamilton mint táboroknsegéd Yorktown' ostrománál kérelme' következtében, azon csapatosztályt vezérlé, melly 1787-dik october 14. az ellenség' egy külbástyáját bevevé. E' csatában különösen kitünteté magát hős bátorságával. A' békekötés után Hamilton őrnagy, akkor 24. éves, a' törvényt kezdé tanulni, mivel nőt és családot kelle táplálnia. Csak hamar engedélyt nyert ügyvédül lépni föl. 1782-ben a' törvényhozó testület' tagjává választaték Uj-York status' részéről, 's különös sikerrel faradozott egy komoly szakadásnak Vermont 's Uj-York közt megakadályozásában, kik bizonyos környekrei törvényhatósági jogok miatt villongásba voltak. Továbbá Hamilton választaték Uj-York status' követeül a' conventbe, melly Philadelphiában gyült öszve, az egyesült statusoknak alkotmányt szerzendő. 1788-ban

tagja volt az uj-yorki status conventnek; melly az egyesület alkotmány fölötti tsnácskozásra gyült össze, 's ez, kitünőleg az ő ösztönzetére, sikerült. 1789-ben az egyesület kórmány' alakitásakor, kincstártitoknokká neveztetett; e' fontos hivatal nagy lelke' egész erejének megfeszitését kivánta. Mig Hamilton kincstártitoknok volt, hivatalánál fogva egy vala Washington elnök' titkos tanácsnokai közől, és olly nagy volt e' minden kórmányfi' példányának bizalma növendéke' becsület- és tehetségeiben, hogy ritkán vevé elő valamelly szabályát a' végrehajtó hatalomnak, mielőtt vele tanácskoznék. 1795-ben lemonda hivataláról 's visszavonult, mert magán gyakorlatával, mint ügyvéd, inkább reménylé táplálhatni számos családját. De már 1798-ban, midőn franczia megtámadástól lehete félni, és időközi sereg hivatott öszve, a' hazaparancsnak engednie kellett. Adams elnök Washington elődének kinálta a' főparancsnokságot, mit ez elfogada, de csak azon föltét alatt, ha Hamilton őrnagy felügyelő czim alatt második kórmányzónak neveztetik. Ez megtörtént 's Hamilton rövid időn e' sereg' rendezetét 's fenyitékét magas polczára vitte a' tökélynek. Washington' halála után a' főkórmányzást öröklé. De a' tábornagyi őrmester czim, fel nem födözött okoknál fogva, megtagadtatott tőle. Miután a' sereg a' franczia és az egyesült statusok közti ellenségeskedések' megszünése után eleresztetett, őrnagy Hamilton a' kórmánykarhoz tére vissza 's növekedő tekintettel és magasult nyereséggel maradt itt 1804-ig. Ezen évi juniusban levelet vön Burr ezredestől, egy vad demagog dühöncztől, (kinek gyülöletét a' magas érdemü Hamilton épen azért vona magára, mert becsületesség, ész és hazafiusággal tündöklött, úgy hogy politicai harczok személyes lön), mellyben Hamilton felszólittatott, némelly nyilvánitást, mit Burr sértőknek talált, vagy elismerni vagy visszahúzni. A' kihivás' hangja olly módu volt, hogy Hamilton magát az amerikai még mindig uralkodó párviadal dühhöz alkalmazva, kénytelen volt egy gonosztévő' gyilkos szándékának hódolni, 's ki kelle állnia. Julius 11. Hobokenben, New Jersey status' szélén, nem messze New Jersey várostól ment végbe a' párharcz. Burr lőtt előbb, és halálosan sebesülve ragyott öszve a' kipótolhatlan honbarát, azon helyt, hol kevéssel előbb legidősb fia párviadalban gyilkoltatott meg. Nagy kinok közt holt meg következő nap délután. Halála — illy halála — az egyesült statusok' minden felekezetére mély benyomást tön; minden jó gondolkodásu polgár érzé, mit veszte Washington' növendékében 's barátjában. Olly had és kórmányfi, népbarát és ügyes iró, mint Hamilton, mindenhol ritka. 1808-ban jelent meg munkáji' gyüjteménye, három 8r. kötetben, Uj-Yorkban. —

Hámor. Igy neveztetik azon műhely, mellyben kemény tűz mellett érczeket vernek és készitenek. Az érczek' különféleségе szerint nevez-

tetnek el a' hámorok; p. o. vashámor az, hol vasat és aczélt; rézhámor, hol rezet; czinhámor, hol czint készítenek.

Hampshire v. Hamt. 1) Angol tartomány, Berk, Surrey, Sussex között 80. négyszegü mföld. 310,000. lakossal. A' solenti csatorna által elválasztott Wight sziget is hozzá tartozik. Az ipar' fő ágait teszi itt a' földmüvelés és marha tenyésztés, mellyhez valóban legszebb alkalmuk van, mivel olly kies, 's hegyekkel olly szépen ellátott ronasággal, és olly lég mérséklettel Angolországnak egy városa sem dicsekszik. 2) Grófság az éjszak amerikai Massachusetts szabad tartományban, 80,000. lak. Fő városa Springfield. 3) Grófság éjszak amerikai Virginia szabad tartományban, 10,200. lak. 4) Quebeck angol kerületben grófság. 5) New-Hampshire éjszak amerikai szabad tartomány a' Quebeck, Meine kerület, a' tenger, Massachusetts és Vermont szabad tartományok közt. Nagysága 441 1/2 négyszegü mföld. 250,000. lak. Bérczei, a' kék bércz, vagy Apalachen és a' Meose hegye. Folyamai: Connecticut, Mérimak, Contukuk, Piscataqua és Sako. A' mezei gazdaság, marha tenyésztés, vadászat, halászat, bányászat, marha és fa kereskedés nagyon virágzik, és sok hamuzsirt készítnek. A' törvényhozó hatalom egy 12. tagból álló tanács' kezében van, kikhez járul a' 80. tagból álló képviselők' háza. Végrehajtó hatalommal a' minden évben újolag választott kormányzó' el, és 5. képviselőből álló tanács. Az egész tartomány 6. grófságra osztatik, mellyek ezek: Coos, Grafton, Chesz, Hilsborough, Rockingham, és Strafford. Fő városa: Concord.

Hamu, azon fejérded, vagy fejérdedszürke anyag, melly a' műszeres testek' elégése után hátra marad. A' fahamu használása nagy. Szappanyosok, fejéritők bőven használják. Igen jó trágyául is szolgál.

Hamvazó szerda, a' 40. napi böjtnek első napja. Neve azon hajdani szokástól származott, melly szerint e' napon hamuval hinté be magát ki ki, hogy ez által az igazán hamu- 's porban teendő bünbánásra emlékezzék.

Hamv veder, ollyan edény, melly a' régieknél részint ékesitésre, részint a' megégetett halott' hamvainak tartására szolgált. Készittetett agyagból, czédrusfából, márványból, ezüstből 's néha aranyból.

Hanau, Hessen választ. fejedelemség' tartománya Wetterauban, 28. négyszegü mföld. és 100,000. lak., kik főkép a' földmüvelést, dohány ültetést, marha tenyésztést, bányászságot, kereskedést és a' müvészetet üzik. IV-dik Wilmos ország' grófja alatt e' tartomány 1736-ban a' Hessenéké lett: 1807-ben a' frankfurti nagyherczegséghez csatoltatott, és csak a' hanaui ütközet után nyerték el ismét a' Hessenek. Fő városa hasonnevü, melly Kasselen kivül az egész tartománynak legnevezetesebb városa. Éjszaki 's nyugoti oldalán folyik a' Kinzig, melly e' vidéken ön-

lik a' Mainba, mellyből a' városba egy mély csatorna húzatott. Részei az ó és új város, 1500 házzal és 13,800 lak. A' házak itt csinosan vannak építve, főkép az új városban. — Említésre méltók a' gymnasium, a' rajz academia, és több más tudományos intézetek, a' választó herczegségi fejedelmi vár. Ezen város kereskedésére és főkép gyárai számát tekintve, az országban legelső városnak mondathatik, van itt selyem, bőr, teveszőr, kesztyű, harisnya, kocsi, 's még több más gyár. Hanaunál történt Napoleonnak Lipcsénél való megverettetése után azon tüzes ütközet, mellyről a' történet annyit beszél. Ugyan is Napoleon a' szerencsétlen lipcsei ütközet után a' csata mezőt csak hamar oda hagyván, öszveszedett seregével a' Rajnát sietett elérni, és egész Hanauig titokban tudta tartani a' szövetségesek közt történt szerencsétlenségét, hanem Wrede bajor fő tábornagy, 50,000-ből álló hadierővel a' frankfurti utat vágta el előtte. Azonban Wrede a' frankfurti útra fordítván egész figyelmét, elmulasztá a' wertheimi szorulatot Schlüchtern és Gelnhausen közt elzárni, hol a' francziak könnyen keresztül ütvén, 60,000-en megtámadták a' szövetségeseknek 36,000-ből álló, 's Frankfurtba igyekező seregét, azt vissza tarták, 's hátulról a' közébe szórt ágyú golyok által egész rendetlenségbe hozatván, megfutamodott, 's alatta Kinzig hidja megtöredezvén, vizben is sokan elvesztek. Az alatt Kinzig' bal partján a' megvert seregnek jobb szárnya, és közép pontja rendbe jövén újolag megütközött, de hasztalan, mert Napoleon a' Hanauba szórt égő bombák által azt a' megadásra kényszerité. Később ugyan visszavették a' szövetségesek a' várost, hanem a' Lamboy hidat, mellytől az egész nyereség függött, meg nem kaphatták, míg végre Napoleon minden ellenállás daczára, ámbár Wrede ellene semmi hadi fortélyt sem kímélt, a' hidon keresztül jutván, azt maga után felégette, és így Frankfurtba érvén, onnan visszavonult Mainzba, miután a' csatatéren mind két részről sokan elhullottak.

Hang (szóhang), az élő teremtmények 's különösen a' tüdők segedelmével lélekző állatoknak olly tehetsége, mellynél fogva azok magokat hallható szózattal kifejezhetik. Az embernél ezen szóhang, beszélés — 's éneklésre változik. — Nevezet szerint pedig a' hangászatban hang alatt leginkább a' torok, és gége műszerein alapuló olly tehetség értetik, melly bizonyos (nagyobb, kisebb) mennyiségű zene hangzatokat képes előhozni. A' szóhang' jósága különösen a' halló 's hangzó műszerek épségén alapul és gyakorlás által műveltetik ki. A' gyermeknél ifjukorba léptekor a' szóhang megváltozik, vagy is megtörik. Hangnak neveztetik a' levegő mozgása is, melly minden oldalra hullámló, épen mint a' viz' mozgása, ha kő vettetik belé. A' hang tehát hasonlithatlanul sebesebben megy a' szélnél, mert Molls' legújabbi meghatározása szerint 1047. párisi lábnyira

halad egy másodpercz vagy egy mértföldnyire 22. másodperez alatt. A' gyenge hang épen olly gyorsan halad, noha nem annyira, mint az erős, 's ezen mozgás' egész tartóssága' ideje alatt minden oldalra egyenlő gyorsasággal történik. A' tájéknak az elsütött ágyú előtt erre semmi befolyása nincs, mint a' nappalnak, éjszakának, melegnek, hidegnek; csak a' szél lankasztja, vagy hátrálja egy kissé gyorsaságát. A' határokat, mellyekig a' hang elhat, igen nehéz meghatározni. Van példa, hogy kivált vizen, 24. mföldnyire is meghallatott az ágyú dörgése.

Hannibal (Hamilcar), Barcas' fia, szül. 247. k. e. fő vezérré tétetvén, három év alatt Spanyolországot meghódítá, Saguntumot kiostromlá, Alpeseken Olaszországba vezetvén seregét, Róma, Pád, Tréba (Trebia), Trasimen folyóknál, és Apuliában Kanné falunál, a' rómaiakat megveré, Q. Fabius M. dictatort, a' kitől bekeríttetett, megcsalá. Minucius Rufus lovas ezredest, T. Sempronius Gracchus- és M. Claudius-Marcellus polgármestereket meggyőzé. — Végre még is megaláztatván, a' carthagóbéliek Olaszországban, Spanyol- és Numidiában Zámánál minden tartományaikat, mellyeket Afrikán kívül birtak, rómaiaknak engedni, 's azonnal 1000., tiz év alatt pedig 2200. talentumot fizetni kénytettek. Hannibal ez időben a' leghíresebb vezérek' egyike Hanno vezér' pártoskodása miatt honát elhagyta, 's Prusiáshoz, Bythinia' királyához, vonúlt, hol midőn a' rómaiaknak átadatni kivánták, mérget ivott, mellyet gyürüjében szüntelen magával hordott. Carthágót Scipio Aemilianus bevette és eltörölte. Kr. e. 145.

Hannovera, 1) királyság, a' braunschweig-lüneburgi fejedelmi háznak országlása alatt 1814. egyesitett némettartományok; a' bremai herczegség Hadeln tartománynyal; a' lüneburgi fejedelemség; Lauenburg herczegségnek egy része; Verden herczegség; Kalenberg és Hildesheim fejedelemségek, Hoya 's Diepholz grófságok. Ezekkel, Diepholztól dél nyugotton, alig két mföld. széles vidék által kapcsoltatnak egybe Osnabrük fejedelemség Lingen, 's Bentheim grófságok. Meppen és Emsbühren kerületek, mellyek hajdan Münsterhez tartoztak, ettől pedig éjszakra az ostfrieslandi fejedelemség és harlingi tartomány fekünsznek. Mind ezen tartományoktól a' braunschweigi keskeny vidéke által, egészen elválasztva állnak Hildesheim, 's Kalenberg fejedelemségektől, délfelé, a' grubenhageni, 's göttingai fejedelemségek, mellyekkel még néhány Eichsfeld és Hessentől átengedtetett kerületek vannak egyesitve. Végre ezektől keletre a' hohensteini grófsághoz tartozó ilefeldi szék tartozik. Nagysága 693. négyszegü mföld. lak. száma 1,640,000. Délről hegyes, éjszakról lapályos. Nevezetesebb bérczei: a' Harcz, Solling, Deister és Süntel. Folyamai: az Elbe, Ems, Weser, Aller, Leine. A' lakosok élelmöket keresik szántás, marhatenyésztés, halászat, bányászat,

vasverés, gyócsszövés és kereskedés által, melly itt igen virágzó karban áll. Politikai tekintetben 6. országos kerületre osztatik. Hannoverának feje az angol király, hanem még is önálló királyságot képez. Alkotmánya 1819-ik év dec. 27., vagy is valódilag csak 1822-től lett országos. Nagy teher a' népre a' nemességnek sok tekintetbeli előjóga, mellyen az új alkotmány sem sokat javitott. A' kórmány ügyét király' személyében a' fő kórmányzó viszi (jelenleg Cambridgei Adolf herczeg), az országos alkotmánynak pedig feje a' status- 's a' cabinét-ministerium. Az ország' rendjei 2. kamrára osztatnak, kik öszvesen mintegy 125. tagból állnak, kik 1832-ben az aristokraták' beavatkozások' daczára sok jót vittak ki. Az ország' jövedelme tesz 12. millió tall., kiadása 10. milliót, adossága 40. milliót. Hadiserege 12,940. emberből (ezek közt 6686. lovas) áll. A' vallás' szabadsága teljes. — Története. Hannovera ez előtt a' szászoké volt, kik nagy Károlylyal 27. éves had által franczia alattvalók lettek. Később 4. herczegi ház uralkodott itt, mellyek közől a' braunschweigi hatalmát leginkább kiterjeszté, mig Otto, onokája, a' gyermek, ismét az előbbi határok közé szoríttatott. — 1546. Braunschweig a' wolfenbütteli és lüneburgi ágra osztatott, mellyek közől az első 1692-ben a' választói méltóságot; 1714 ben a' brit trónt; 1815-ben pedig a' franczia hadak által Brement, Werdent, Osnabrücköt, Hildesheimet és keleti Fries tartományt nyerte el. Még a' közép korban H. legtöbb városai Hansának részei voltak, és kereskedés által gazdagon virágzottak, de a' 30. éves had e' virágot elhervasztá. 1793-ban a' poroszoké; 1804-ben a' francziaké; 1807-ben pedig egy része a' westphaliai királyságé lett; mig végre a' lipcsei ütközet után, mellyben ők is részt vettek, ismét annak kórmánya alá jutván, azota ismét nyugalmának 's iparának gyümölcseit éldeli. — 2) Az egész királyságnak fő városa a' Leine vize mellett, melly által ó és új városra osztatik, 2194. házzal, és 28,000. lakossal. Az eddigi fejedelmi lak kórmány épületévé változtatott által. Különben nevezetesebb épületei: a' cambridgei herczegi palota, 7. templom, a' tanácsház, a' szín- és pénzház. Nevezetes még a' György útcza, mellyen a' legjobb izlésű épületek állanak, mint minő a' fölebb emlitetteken kivül az ország' háza, a' fegyverház, a' katonai cancellaria' épülete. A' disztéren áll Leibnitz' márvány mell szobra és a' waterlooi ütközet' pompás emlékjele, melly egy, 156. lab. magas oszlopon a' győzelem istenasszony' képszobrát mutatja. Vannak még itt sok híres intézetek, hit, törvény, orvos, sebész, természet és hadtani tekintetben. Itt születtek Herschel, Iffland, és a' Schlegel testvérek. Vannak még itt arany, ezüst, dohány, cserépedény 's barnító gyárok. Kereskedése nagy.

Hansa, közép korban minden kereskedési társulatnak német nevezete. Ezeknek egyike a' világ' történetében kitünő helyzetet viva ki ma-

gának. A' 13-ik században először a' vendi, azután az éjszaki német városok közt, egy kereskedési egyesség köttetett, melly által majd valamennyi előbbkelő városok, a' Selde' torkolatától kezdve Esztlandiáig, egy, nem csak kereskedő, hanem kormányozati közönséggé is egybe állván, egy részről orosz honon által Ázsiába, más felöl pedig Flandrián által déli Európába terjesztek el kereskedésöket, erölködő vágytársaiak' vagy elleniek' megtámadásaikat visszatorlák, és kivált a' skandinavi országok' uralkodóit a' béke' törvényére rábirák, ellenök viselt hadak' szerencsés kimenete' következtében 1285. — Azonban ezen egyesség eleinte semmi irott szerződésen nem alapult, hanem csak szó szerinti összebeszélésen. A' következő századnak közepe után iratott le az első egyességi szerződés; de a' melly még sem birt soha a' szilárdság' és kormányi egységnek annak erejével, mellyből állandóságot reménylhetni. Tettleges szerkezmény' hiányában csak egyes városok' túlnyomósága tarthatá össze ezen közönséget. Kivált Lübeck vergőde némi felsőségre; hol is a' közönség' gyülései tartattak, és általa viseltettek a' társulat' nagyobb hivatalai. A' gyülés végzeteit a' tehetősb városok, ha azok elleneztek ezeknek magány érdekeikkel, meg nem tartották; a' kisebb városok pedig engedni kénytelenittettek. Az egész egyesület négy negyedre vala felosztva, mellyeknek fő helyei voltak: Lübeck, Danzig, Braunschweig és Köln. Az egyesület' védője' méltóságát a' német rend' nagymestere Poroszhonban viselte, de hatalom nélkül, csak mint szószóló a' külső hatalmasságoknál. A' társulati tagok' önállósága' hiányában, csak német országnak bomlásra való hajlása okozhatá az egyesület' föl nem oszlását. Fő iránya ezen egyesület' kereskedési munkasságának vala az éjszakkelet és nyugot közti kereskedés' egyedárusága. Ennél fogva az állandó ügyviselőségek a' legelőbbkelő kereskedő helyeken ezen kétféle fekvés szerint rendeltettek el, mindig okossággal, 's erővel védelmeztettek, idegen kalmárok' tódulata vissza tartóztatott, sőt a' honiak is az egyesület' érdekének alája rendeltettek. E' tekintetben, kivált Novogorod jövendő telepedéseik' előképe, érdekes vala rájok nézve. Bergen Norvegiában, csak sok vér ontásával vala megtartatandó. Általában sok küzdése volt a' skandinavi országokkal, de többnyire jó sikerrel. Daniá' királya Waldemar Attertag 1370-ben a' béke' törvényére biratott. Margaréta' hatalma ugyan félelmes vala, de halála után a' három ország' zavara az egyesültek' törekvését elősegité. Ők urai lettek az éjszaki vizeknek, 's ezekben a' héring 's tőkehal-fogásnak. Angolhonban a' nép' hajlandósága mellett I. Eduard király' kegyét is megnyerték, a' mit a' brittek' féltékenysége a' németalföldiek' átellenében okozott vala. — Később már az angolok, keresetük' előmentével, a' Hansa' igényeinek ellene álltak. Németalföldön ennek rendszere a' honi kereskedés' önállósága miatt

soha sem gyökerezhetett; sőt, mivel itt volt a' nyugoti és déli kereskedő nemzetek' rakhelye, hová kivált az olaszok, honuk' 's a' kelet' árúit hozták, azért az itt össze gyűjtött nyeresség által a' németalföldi városok lettek Európában a' leggazdagabbak, és nem sokára egy fő alatt egyesülvén, a' Hansát fölül multák. Burgundiának emelkedése fő oka vala a' Hansa' hatalma' csökkenésének. Nowogorodot Wasiliewits Iván Czár, Poroszhont pedig Lengyelország foglalta el. Dánia is győzedelmesb lön. Végre az új világ részek' föltalálása, és a' hajózás merészbülése a' Hansa' helyreállását egészen lehetleníték. Némethonban az 1495-ki országos békekötés Hansát is az általa támasztott szellemnek alája vetette. Igy ezen egyesület enyészetét érte. Minden hibás rendeletei, sőt igaztalanságai mellett, ezen egyesület még is sötét kora' nagyobb 's közönségesebb gyarlóságaira nézve, hathatós gyógyeszköz vala. Ez egy emlékezetes intvény a' szellem' 's erény' hatalmáról a' természetes erő felett.

Hans Sachs. A' XVI. században élt nürnbergi Hans Sachs varga, ki mestersége mellett is annyi soknemű versezeteket, játékszini darabokat készített, mennyit talán Lopez de Vega, spanyolköltőn kivül, még egy ember sem irt össze. Megholt 1756.

Hánytatók, így neveztetnek mind azon szerek, mellyek a' gyomort erősen ingerelvén, az abban foglalt anyagot kiürítik. A' hánytatók a' gyomor takony hartyajára, edényeire ingerül hatván, a' gyomor nedvnek nagyobb mennyiségű elválasztását, valamint is undorodást okoznak, mire annak izom-hártyája, a' has és rekesz izmokkal együtt, erős összehúzódásokra ingereltettvén, a' hányást eszközlik. A' gyomor nagy összeköttésben lévén a' test' többi életmiveivel, innen azon inger, melly a' gyomorban hányást okoz, a' többi életmivek' munkásságát is hathatosan elősegíti; azért nagy izzadás, gyakoribb székletétel, 's más elválasztások bővebben történnek. A' különbféle nedveknek ezen nagy mennyiségű elválasztását, 's kiüritését, bágyadság követi, mire nyugalmas, 's az elvesztett erőnek egy részét kipótoló álom következik. A' hányás leginkább eszközöltetik a' felesleges 's ártalmas anyagoknak a' gyomorbóli kiüritésére, úgy hogy hasznot hajt különbféle kóresetekben is, mit azonban csak az értelmes orvos' bélátása határozhat meg. — A' hánytató szerek között leghathatósabb a' hánytató borkő (tartarus emeticus) és a' hánytató- vagy ipecacuanha gyökér (radix ipecac.) | mellyek azonban hathatós miveletek miatt nagy vigyázatot kivánnak. Vannak állatok, mellyek nagyon könnyen, 's minden megeröltetés nélkül hánynak, millyenek: a' nadály, a' méh, a' kigyók, a' ragadozó madarak, a' kutya, a' macska, ellenben az ökrök, a' lovak, épen nem hányhatnak. Az emberek közől némellyek nagyon könnyen hánynak, úgy hogy a' legkisebb hánytató szereknek adagja is, vagy a' garat' csiklándozása, a'

keringés, a' hintálás 's kocsizás már hányást eszközölhetnek. Mások ellenben nehezen, 's csak nagy megerőltetéssel hánynak, úgy hogy az illyeknél a' hánytató szereknek csak nagyobb adagja képes hányást eszközölni.

Harczbárd, egyike a' középkorbeli fegyvereknek, rőfnyi hosszaságú vasbot, vagy nyél, mellynek felső részén éles bárd volt, maga pedig a' bot, vagy nyél néha arany vagy ezüst sodronynyal vala felékesítve.

Harlem (Haarlem), város a' hollandi királyság' éjszakhollandi kórmányságában, 's fő helye a' kerületnek, közel a' harlemi tengerhez. A' rajta keresztül folyó Sparen partjain, Amsterdamnál 's Leydennel csatornák által össze kapcsoltatva, 3963. házzal és 21,000. lakossal. Kitünőbb épületei a' tanácsház, melly egész éjsz. Hollandban legszebb; a' templom híres nagyságáról, csinos tornyáról, az abban lévő orgonáról, mellynek 8000. sípja van. Továbbá híres e' város gyapju és selyem szövéseiről, betüöntéseiről és főkép hasznos és ékes kertjeiről, mellyeknek különbféle virágaival nagy kereskedést űz. Mainzal vetélkedik a' sajtó feltalálója' születési helye végett. Van itt tudományos akademia, gazdasági kézi művek' javitását tárgyazó társaság, rajz akademia 's több jeles társaságok és intézetek. E' városnak jeles nagysága már a' 15-dik században meg volt. — 1573-ban Fridrik Alba' fia éhség által bevette, és keményen megbüntette hűségekért; melly zsarnokság jelül szolgált arra, hogy egész Holland feltámadjon, és a' spanyol jármat lerázza. — 1440-ben holt meg itt Coster Lőrincz, a' sajtó első feltalálója, kinek márvány képszobra a' téren áll.

Harmat, azon vékony és gyenge gőz, mellyet az éji hideg cseppecskékre változtat: némelly harmat az apró füvek 's fák' nedüje: ezen harmatos gőz néha a' marháknak ártalmas. Ha, midőn harmat esik, a' megfagyásra elegendő hideg van, azon harmat megfagy, és dér lesz belőle: innen a' dér nem egyéb, hanem fagyos harmat. A' harmat, kivált heves nyári éjszakákon, szárazságban megbecsülhetlen kincs.

Harmattan, egy metzve hideg szél, melly Afrika' belsejéből az atlanti oczeán felé fúj. Leginkább december, jan. és febr. hónapokban uralkodik. Sürű gőztől és ködtől kisértetik, melly a' napot gyakran több napokig elrejti. Legnagyobb hőség és szárazság kiséri őt, melly miatt a' növények elhervadnak, 's az ember is veszélyeztetik, mert ha tovább tart, az ember' képe és keze' bőre lefoszlik, a' lélekzet pedig megnehezül. A' harmattan után mindig metsző hidegség áll be.

Hármas törvénykönyv. Eldődink vitézek lévén, inkább a' karddal, mind tollal vesződtek 's azért nem csoda, hogy sokáig jogviszonyaik 's törvényeik nem a' legjobb rendbe tartattak. Mind jobban és jobban elkezdék azonban ős jogászink ezen hiányt ismérni. Ulászló alatt tör-

tént, hogy ezen király a' hazai törvények rendbeszedését némelly törvénytudóknak meghagyta. Minthogy azonban a' dolog nehezen ment, Verbőczy István, az akkori személynöki itélő mesterre bizatott a' dolog. Ezen nagy — 's idejét elhagyó — jogtudós el is készitette a' munkát, de az átnézésnél (revisio) ez is fen akadt, úgy hogy a' szerkesztő saját költségén volt kénytelen munkáját Bécsben 1517. kinyomatni. Ez volt azon hires munka, melly »Decretum Tripartitum juris consvetudinarii J. Regni Hung.» nevezet alatt ismeretes; ez azon munka, melly még ma is halhatatlan — mint szerzője — törvényszékes asztalainkon találtatik és nagy részt törvény gyanánt használtatik.

Harminczad, nevét azon egy harminczad résztől vette, mellyet bizonyos javaktól az adó' urának adni kelletett. Különbféleképen volt ez rendelve, 's többször a' kereskedésre rosz befolyással, sőt a' dolgozó nép osztályt is nem kevéssé sarczolta. — Harminczad alatt most azon adó' nemét értjük, melly az országban béhozott külföldi holmikra vettetik.

Harmonika, a' hangegyezés' tanitása, vagy tágasabb értelemben minden hangászattudománynak tanulása; a' görögök harmonika által a' hangászati grammaticát, mint a' hangok' időközök', rendszerek' és hangmódok' ismeretét, jelenték. Egy, most divatozó sok hangú, fujtató alakú 's közönségesen gyermekek által használni szokott hangszer is harmonikának neveztetik. Ennek feltalalója Müller, Bréma városában.

Háromszék, egyikét teszi Erdélyben azon 5. széknek, mellyből az egész székely nép áll, kik olly szabadságokkal vannak felruházva, mint Magyarországban a' Jászok 's Kunok, és van egy ön álló ezredek, az úgy nevezett székelyezred, kik mind huszárok. Laknak itt unitáriusok is, és van nehány helyen templomok és iskolájok. Kiterjedése 37. négyszegü mföld. Ezen szék 3. székből van összetéve, honnan nevét is vette, 's pedig ezek: a' kezdi- szepsi- és orbai-szék. Határos Moldva- és Oláhországgal, Udvarhely és Csikszékkel. Termékei gabona, fa, só, kénkő, réz, ásványos vizek, jó faju méhek, szarvas marha és juh. Fő városa: Zabola.

Harpyák, a' ragadók, rablók, innét a' szélvész istennők. Eredetök felől nehéz valami bizonyost állitni. A' költők és képfaragók tyúkfővel, tollas testtel, és szárnynyal, emberi körmös karokkal, fejér mellel, 's tyúklábban végződő emberi czombbal ajándékozák meg őket.

Harz, legnagyobb bércz éjszaki Németországban, mellynek kerülete 64. négyszegü mföld. tesz, hossza 16., szélessége 4 — 6. mföld. és 58,000. embernek ad — 40. rajtfekvő városokban — lakást. Felosztatik felső és alsó harzra, ez' utolsó esik Brockentől keletre, és a' bércz' nagyobb felét teszi. Az itt lakók bányászságból, épitésből, és marha tenyésztés-

ből élnek. Kevés nemes érczet találni, hanem annál több vasat, kabaltot, ónt, ként, márványt, alabastromot. Ezen bérczen a' brocken legmagasabb (3489'), mellynek csak csucsa kopasz, ismeretes a' walpurgi boszorkány tánczról (l. brockeni kísértet). Az itteni lakók a' thüringi erdőből jövén ide lakni, megtartották szóejtésüket. Vannak itt több szép kilátások és mély barlangok.

Hasbeszélő, olly személy, ki a' hangnak vissza nyomása által a' torokba, olly hangokat és szavakat ad, mellyekről a' jelenlévők azt hiszik, hogy azok egészen más helyről jőnek, mint, a' hol a' hasbeszélő áll. Az igen ügyesnek szája' mozgását sem láthatni.

Hasonlóság (simile), az mellyben az alany (subjectum) más hasonló tárgygyal, tulajdonságaira nézve, összeillesztetik, hogy hasonlóságuk, vagy különbözések kitünjék, p. o.

Mint a' panaszszal ömlő hárfahang
Kizengve húrján gyenge ujj közől
Reszketve lassudan enyészik el:
Mint a' simán nyugodt viztükörén
Egy csepp esés után a' hab kereng,
'S mint szélesülve csendesen reng,
Mig a' virágos parton eltünik:
Bár úgy lebegnék én is egykoron
Átszállva a' dicsőbb világba fel. — D.

Használat. Vagyonunkat 's jógainkat nem mindig adjuk úgy által másoknak, hogy azoknak örökké 's tökéletes birtoki joggal, mint sajátjokat, birhassák; hanem sokszor a' fő birtoki jogot magunknak megtartván, csak a' vagyon' vagy jog' hasznát (többnyire csak bizonyos időre) adjuk által; minél fogva tehát az, kinek illy módon adatik által a' vagyon vagy jog, még magának a' dolognak vagy jognak nem ura, hanem azt csak ön czéljaira, bizonyos feltételek szerint, használhatja.

Haszonbér. Vagyonát vagy jogát ki ki azért bírja, hogy annak hasznát vegye, nem köteles tehát ezen hasznot másnak ingyen által engedni. Ha tehát találkozik ollyan, ki a' vagyon' vagy jog' hasznát kivánná tőlünk megszerezni, azért nékünk (ha abban megegyezünk, ha csak azt el nem engedjük) valamit (a' haszon' bizonyos részét) adnia kell. Ez haszonbernek neveztetik.

Hatalmaskodás. A' polgári vétségek közől Hazánkban igen nevezetes a' hatalmaskodás, melly által más személyében, vagy vagyonában erőszakosan megbántatik. A' hatalmaskodás kétféle: a' czégéres hatalmaskodás (nagyobb hat.; actus majoris potentiae), és kisebb hat. (actus minoris potentiae). Az első azon vétség, melly a' törvény által kiszabott

kilencz esetekben követtetik el; a' másik pedig a' melly által azon kilencz eseten kivül mást erővel megbántunk.

Határnap, a' jogászoknál azon megrendelt nap, melly valami törvényes tett', vagy ennek következése' végbevitelére rendeltetik. Igy p. o. lehet a' felek' törvény előtti megjelenésére a' biró által rendeltetett határnap, lehet az elitélt adós' fizetésére kitüzött határnap, 's a' t.

Határozók, az ige 's néha a' névsegéd minőségét jelelik ki; p. o. sebesen halad, ékesen szól. A' határozókat különbféle oldalról vehetni tekintetbe; u. m. eredetökre, öszvetételökre 's jelentésökre nézve; a' honnét vannak gyök, származott, egyes, öszvetett, helyet 's időt jelelő határozók. A' gyökös igehatározók nem származnak semmi más szótól, illyenek: nem, most, ma, itt, ott, hol, ide, oda, 's t. e'félék. A' származott határozók eredhetnek nevektől, név segédektől, név másoktól, igéktől, igenevektől (részesülőktől), és más igehatározóktól; p. o. nevektől származtak: nyak-on (üté), pof-on (vágta); melléknevektől származtak; p. o. mámoros-an, okosabb-an, kevély-en; névmásoktól eredtek; p. o. mi-képen, e'-képen, mi ként; igéktől származtak; p. o. hall-va, hal-va, kell-ve, kel-ve, szabadúl-ván, idvezül-vén, vágtatást; részesülőktől származtak; p. o. muló-lag, halmazott-an; határozóktól származtak; p. o. itt-en, fölött-e, távol-abb, közel-ebb; hasonlitva képzett; p. o. inkább, leginkább. — Egyes ige határozók nincsenek több szóból összetéve, ma, itt, ott, hol, rég, még. Az összetett igehatározók több szóból tétettek össze; p. o. rend-kivül, mod-fölött, nem rég. Helyjelelők; itt, ide, emide, ott, amott, oda, amoda, tova, ugyanott, hol, hová, máshol, valahol, sehol, otthon, 's t. b. Időjelelők; ma, tegnap, tegnapelőtt, előbbinapon, minap, minapában, múltkor, rég, régente, egykor, hajdan, 's t. b. Különbféle jelentéssel; igen, fölötte, nagyon, inkább, alig, kevésbbé, bizonyosan, igazán, valóban, máskint, talán, 's a' t.

Hatscherif (Hattischerif), a' török császártól származó 's illy szavakkal aláirt parancs: »Parancsom formája és tartalma szerint végrehajtassék.«

Hát, hátgerincz, az állati testnek azon része, mellynek alapjául a' hátgerincze, 's a' bordáknak hatulsó végei szolgálnak. A' nyak és ágyék közötti részét teszi a' törzsöknek, többféle izmokkal és kötelékekkel megerősitve, mellyek annak különbféle mozgásait eszközlik. A' hátgerinczek a' gerincz oszlopnak legnagyobb részét képezik, minek jó alkatásától az egész testnek szép állása függ kitünőleg. A' gerincz oszlop rendes állapotban csak csekély görbüléseket tesz, úgy hogy a' nyakon elő, a' mellen hátra, az ágyékoknál ismét kevéssé előbbre álljon, oldalvást azonban nem szabad neki az egyenes vonalból eltávoznia. Min-

den más irány, a' megnevezetteken kivül, hibás és rendetlen. A' hátgerincz görbülésnek okai részint a' test nyavalyás változásaiban, részint pedig a' testi nevelés rosz szokásaiban alapszanak. — Az angol- 's görvélykór leginkább azon nyavalyák, mellyekben a' többi változások között a' csontok kitünőleg szenvednek, úgy hogy ezek meglágyulván, különbféle görbülésekre adnak alkalmat, mellyek közől a' púposság — mint leggyakoriabb' és számos bajokkal összekapcsolt idomtalanság — jelenik meg. Az előre haladt, 's idült baj, mellyet nem ritkán a' fonák testi nevelés elősegíteni szokott, csak ritka esetben enged a' legczélszerűbb gyógyitásnak is, holott ellenben a' czélirányos testi nevelés a' megkivántató gyógymód mellett annak idejében sokat tehetett volna. — Hasonló hátgörbülések' és púposságok támadnak sok esetekben ollyan egyedeknél is, hol az angol- vagy görvélykórnál legkissebb jelek sem mutatkoznak, egyedül a' nagyon mesterkélt, 's elkényesztetett testi nevelés következtében. Illyen idomtalanságokat szülnek a' gyenge gyermekeknek koránti kénszerítése az ülésre és járásra, mit még mesterséges gépelyekkel is eszközölni szoktak, azoknak szünteleni karon hordások, czélirányatlan pólyázás és dajkálás: a' serdülő gyermeknek húzamos ideig tartó ülésre és tanulásra való szoritása, a' leány gyermekeknél a' válszoritók koránti, 's czélirányatlan alkalmazása, a' testnek, 's kivált a' törzsöknek rosz tartása, némelly foglalatosságoknál, millyenek p. o. az irás, olvasás, rajzolás, varrás, himezés, 's a' t. Az illy külső okoknál fogva támadott görbülések sokkal hamarább 's könnyebben orvosolhatók, mintsem azok, a' belső kórokoknál fogva támadottak, azért is a' czélirányos testi nevelés, ápolás, és testi gyakorlatok által gyakran elmellőztethetnek.

Hatvan, magyar mezőváros, Pesthez 6. mföldnyire, 2272. lakossal, kik többnyire katholikusok és nyelvökre mind magyarok. Fekszik a' Tiszán inneni kerületben. Van egy szép kathol. temploma, mellyhez prepostság is kapcsoltatott. Kövér legelőjök van itt a' barmoknak, azért jó itt a' juh, ló, marha 's t. tenyésztés, dinnyéje különösen híres, mert itt jó fekete föld van. Hajdani kis vára nem megvetendő erősség volt, 's mind a' török, mind a' magyarok részéről több izben ostromoltatott, és bevétetett, mig végre 1678-ban Häusler és Mercz tábornagyok azt elfoglalván, széjjel hányták. Nevezetes még Hatvan a' 1524-ben itt tartatott lármás országgyülésről, mellyben a' rendek Bátorit hivatalából kimozditván, helyébe Verbőczy Istvánt tették.

Hatvanos osztály (divisio sexagesimalis), közönségesen az időnek elosztását nevezzük hatvanos osztályának; minthogy az óra 60. perczre, a' percz 60. másod perczre, a' másod percz pedig 60. harmad perczre osztatik 's a' t. Hasonlóul osztatik fel a' kerület is, úgy hogy az egész kör 360. fok, egy fok 60. percz, egy percz 60. másod percz. A' franczia

mérnökök a' százados osztályú elosztást alkalmatosabbnak vélvén, a' kört 400. fokra, a' fokot 100. perczre, a' perczet 100. másod perczre osztják 's ezt tudni a' franczia újabb iratok' olvasójinak minden esetre szükséges.

Hátvéd (Arriére-garde), a' seregnek hátulsó része, melly a' testet fedi, épen az, mi a' sereg elején az elővéd (avant-garde). A' hátvéd kötelessége hátráláskor ótalmazni a' sereget, tartóztatni az ellenséget. A' lovasság szabad téren dolgozik, a' gyalogságtól segíttetve.

Haussa, egy, még nem igen ismert tartomány az afrikai Soudanban, melly termékeny 's Nilustól öntözött apró tartományokat foglal magában. Lakosi szép termetüek, feketék és mahomed vallásuak; kiváltképen földmüvelést üznek, és egy király alatt élnek. Fő városa Aweëssa, egy nagy síktéren fekszik a' Niger folyónál, Timbuctuhoz hasonló, és igen nagy kiterjedésü.

Havanna, legnevezetesebb város a' spanyolok' Cuba szigetén, az egész földön legszebb kikötővel. Itt lakik a' fő kapitány, a' polgari fő kórmányzója a' nyugoti osztályoknak, egy püspök, kinek évenkinti jövedelmét 110. ezer piasterre teszik. Kikötőjét tekintve e' város a' legszebb egész tengerparti naptérítő tartományokban; ellenben belül útczái kövezetlenek lévén, külső szépségétől nagyon elrúg; hanem annál nagyobb a' szorgalom, úgy hogy az útczákon alig lehet járni a' sok teher hordóktól, ládákkal, hordókkal egész házak, kapu' allja, sőt itt ott az útczák is telvék, és a' besózott húsnak szaga messzire hat. A' külön paloták közt Fernandina grófé legnagyobb figyelmet érdemel. A' kórmányzó' palotája előtt van egy kápolna, melly azon helyen van épitve, hol a' spanyolok e' sziget' feltalálásáért az első misét olvasták. Találni még itt sok szép és pompás épületeket, illyenek nevezetesen azon külvárosi uradalmi épületek, mellyeket egyes uraságok, a' sárga láz miatt, a' városból kiköltözvén, készittettek. Az ide való lakosok' számát 170,000-re teszik, kik közül 25,000. rabszolga, 40,000. fejér. Az ide való kikötő nagy tekintetet érdemel, mind fekvésére, mind szépségére, mind erősségére, mind a' reá forditott munkára és pénzre nézve. Az ezt, és az egész várost védő kőfalak, tornyok és fellegvárak úgy el vannak osztva, és megerősitve, hogy ahoz ellenség nagy veszedelem nélkül nem is közelithet, még is 1669-ben a' flibustok; 1762-ben pedig az angolok bevették. Ezen hires kikötőjét tekintve, középpontja az amerikai spanyol kereskedésnek. Az itt lévő székesegyház alatt Columbus Kristóf van eltemetve. A' tudományos intézetek közt jeles az egyetem. Vannak itt még több tudományos intézetek, társaságok, gyüjtemények, mellyek Európának legelső városaiban megkivántatók. 1830-ban 7. hirlapja volt, mellyek közől egy angol hirlap, és egy havi irat figyelmet érdemel, kivált az utolsó, mivel Cuba és Portorico szigeteinek eddig le nem irt részei, vagy csak a'

benne lévő tárgyak, abban kimeritőleg megkaphatók. Humbold' kérésére nem rég egy delejtő házat épitettek, mellynek czélja a' delejtő távozásának — közelitésének — és erejének mennyi- és minőséget meghatározni.

Havercamp (Sigebert), a' 18. század' leghiresebb nyelvtudósainak egyike, szül. Utrechtben 1683. Tanulását olly jelesen végzé, hogy már az iskolából kiléptekor a' tudósok közé számláltatnék. Leidenben a' görög nyelvet, történetirást és az ékesszólást tanitá. Több történeti munkákról nevezetes.

Haydn (József), szül. 1732. Rohrau faluban, Magyarország és Ausztria közti határon. Atyja szegény kerékgyártó, vasárnaponként hárfapengetéssel kereste a' pénzt. Az 5. éves gyerkőcze szülői mellett egy kis darab deszkával és egy vesszőcskével alakoskodott, mintha hegedűn játszanék. Történetből a' haimburgi iskolamester, e' furcsa concerthez vetődvén, tapasztalá, hogy a' kis H. pontosan tactust tart. Ez iskolájába vevé, hol olvasni, irni, énekelni, hegedülni, dobot verni tanult. Innét a' sz. István templomabéli karénekes gyermekek közé veteték föl. Már 10. éves korában 16. hangzatu szerkesztetésben tett próbát. — 18. évében szerzé első quartetjét; 19. éves korában pedig a' »Sántikáló ördög» czimü operát. Ekkor H. elhiresedvén Eszterházy hg. házi hangászkara igazgatójává lön. 1785. egy cadizi kanonok' kérésére szerzé »a' megváltónak két szavait.» A' zene a' cadizi székestemplomban adaték elő. A' német textust egy passaui kanonok néhány év mulva irá a' zene alá. Bécsben szerzé a' »Teremtést,» az »Év szakokat.» Számos műveihez tartoznak még egy »Te Deum», egy Stabat mater, 's a' t.

Hazafiság, legnemesebb 's legmunkásabb érzés, ha valakinek lelkében mély gyökeret vert. Az ez iránti kötelesség kiterjed az első polgártól az utólsóig. A' ki semmi életágat nem választott, nem lehet hazafi. A' here méhet is kivonzolják a' dolgosak. Jut kinek kinek, ha akarja, munkakör, néha több is egynél, mellyben a' hazának szolgálatot tehet, csak foglalatos legyen. Bölcs törvények által úgy vagyunk egybecsatolva, hogy különböző tagok lévén, mindnyájan a' köz jó felé tartsunk, valamint minden kis és nagy vizek a' tengerbe sietnek. De ez henyélve nem történhetik. Munkásnak kell minden hazapolgárnak lennie, valamint a' munkás méhek. Nem haszontalan dolgokkal üdőznie, hanem azokban faradnia, mikkel a' köz jót előbbre viheti. — A' hazafiságról levén a' szó, a' keresztény religionak, melly sürget az igazságra, erősszivüségre, serénységre, szeméremre, tiszta életre, hűségre, állhatatosságra, becsületre, ne engedjünk e' legnagyobb erőt, hatalmat? Ez fűzi egybe a' hazafit hazájával, kötelességeit kijeleli, ki a' határt, mellyen túl lépnie nem engedtetik. A' jó hazafinak erős fegyvere a' tiszta religio. — A' haza' szeretetében minden egy csomóban foglaltatik. Nincs szentebb

társaság a' hazánál, nincs édesebb, nincs vonzóbb, mint ezt hazájából kiűzött Ovid vallja. Lám az idegenben elhalt Jákob pátriárka is arra kérte fiait, hogy csontjait hazájában takarítsák el. — Ezt a' vonzódást kiki érzi, csak az nem, kiről a' magyar mondani szokta: sem országa, sem hazája. Az igaz honfi igazán szereti hazáját, annak dicsőségét, gazdagságát. Minden idők dicsérettel emlékeznek a' bamulásra méltó Attilius Regulusról; a' magyar Évkönyvek halhatatlanitják a' szigetvári hőst, a' nádorfehérvári toronyból leugrott, 's az ellenséget magával lerántó Dugovicsot. Végre ki hazáját szereti, az a' haza' szabadságát nem csorbitja, hanem józan buzgósággal otalmazza, védelmezi.

Házak, a' görögöknél vagy nyilvános, vagy magányos épületek voltak. Ezek közönséges lakásúl, amazok isteni tisztelet — közhaszon — 's mulatságra használtattak. Ide tartoztak a' templomok, színházak, gymnasiumok 's t. Ókorban két emeletüek voltak a' házak, alsóban a' férj, felsőben az asszony lakott, a' födelek erkélyek gyanánt valának; de későbben, mivel sötétséget vetettek az utakra, eltiltattak. A' ház' hátulján többnyire kert, előtte épületek — istállók, cselédlakokkal környezett udvar, vagy e' helyett födött tornácz volt, mellynek hátulsó felén ajtó nyilt. Későbben, midőn a' gazdagsággal a' fényüzés elhatalmosodott, ezen épületek sok változásokon mentek át.

Házi (David István), jeles hadi vezér volt, Hunyadi Mátyás idejében. Erre bizta Mátyás 1483. Ausztriában Lajta vize mellett Bruck város' bevételét. Sok fáradságába került Istvánnak, még a' katonasággal és egyébkép is erős várost megvehette. Negyedik hónap folyt már, miután István bosszuságtól és szégyentől lelkesittetvén, nagy vakmerőséggel támadta meg a' várost, mig végre — mindenütt maga menvén elő — hat órai véres csata után — azt elfoglalta; később pedig éhség miatt — a' vár is István' kezébe került. Utána való évben, Bécsen fölül, Korn-Neuburgba küldötte őt Mátyás. Ez is — jóllehet nagy fáradsággal — Mátyás' kezére került. Itt holt meg Házi is, egy golyó által halálra sebesittetvén.

Házi gyógyszertár, ezen, orvosok- és gyógyszertárakból, távollévő családok által, véletlen esetekben használt egyszerű, de nagy szorgalommal választott gyógyszerek' gyűjteménye, hajdan mint szükséges része a' rendes házi gazdaságnak, tekintetet; sokszor titkos szerek is találtattak e' gyüjteményben; leginkább divatozott, és hirre kapott az előbbi század' közepén a' házi-útazó- és tábori gyógyszertár, egy ládácskában, 11. hallei gyógyszerrel, Richter K. F.-től, Halléban.

Házi törvények, ezen törvények a' nagyobb német nemesekre hozattak a' családi és öröködési rendjog fölött. Ezek a' római törvény' behozatalakor, mint Autonomia, tartattak épségben, és az akkori idők- 's

viszonyokhoz képest közelebbre tétettek; ezek mint alapjai tekintetnek a' lassan lassan kimüvelt magány fejedelmi jusnak.

Hebe, Jupiter és Juno' leánya, mint ifjuság' istennője tiszteltetett, örökké fiatal maradt; mert, mint a' fő istenek, nektárral és ámbrósiával élt. Hercules vevé magának nőül. Olimpusban pohárnoknő volt; de vigyáztalan viselete miatt ezen hivataltól megfosztatott. Fiatal leány alakban, rózsákkal koszorúzva, kezében áldozó csészét tartva, festetik.

Hebridák, vagy nyugoti szigetek, Skoczia nyugoti oldalán fekvő 's mintegy 300. szigetből álló csoport. Ezekből 86-ban laknak, és a' földmüvelést szorgalmasan üzik, számok 50,000-re megy. Éghajlata hideg, és igen nedves; csudálatos, hogy itt fa nem nő. A' szigetekből nevezetesebbek, a' Sky, hol sok dán erősségek' nyomai látszanak; South-Uist; North-Uist; Lewis vagy Longisland, nevezetes sok hajoiról, mellyek besózott hal fogásra küldetnek. Mull, Tobermory fő várossal, melly legjobb és legtágasb kikötővel bir, hol a' halfogók megnyúgosznak. Staffa, kis darab föld, nevezetes itt a' Fingal-i barlang, melly Európának legszebb tüneményei közé számittatik, és talán egész földön, falai basalt oszlopokból állnak, allját tenger fedi, hova csak akkor lehet bejuthatni, mikor a' tengeren nagy csend uralkodik.

Hecatombe, legnevezetesebb áldozat' neme a' régi görögöknél, igy neveztetett a' Peloponnesus 100. városától, mellynek ezen áldozatot tennie kellett; vagy a' feláldozandó 100. sertés; 100. kecske; 100. bak; 100. ökör számától.

Hector, Priamus és Hecuba' fia, fő vezére a' trójai seregnek, ama hős, ki hazáját bajnokúl védé a' görögök ellen. Éltében bé nem vétethetett Trója. Maga egyedül szalasztá meg a' görögöket, valamint Achilles a' trójaiakat, kik közől, Patroclussal együtt, többeket leölt; Achilles törrel veré át, azután testét két lovas kocsihoz köttetve, Patroclus sirja és Trója' falai körül hurczoltatá. A' mit Virgil igy bizonyit: »Ter circum Iliacos raptaverat Hectora muros.»

Hecuba, Priamus trójai király' neje, kitől született Hector. Trója' elfoglalása után Ulyssesnél rabságba esett; midőn pedig elvitetnék a' görögöktől, azt ki nem állhatván, őket gyalázattal illetvén, tengerbe ugrott, 's kutyává változott.

Hedenik (Hedrik), Geiza, sz. István apja' idejében jött Németországból Magyarországba; sőt Geiza őt Győr körül telepitette le, hol Hederik egy várat és várost épitett, mellyet róla Hedervárnak neveztek, 's melly most Viczay grófokké. Ezen Hederiket tartják ama hires Hedervári nemzetség' törzsapjának.

Hedervári Kont Miklós, Fő pohárnok, több vármegyék fő ispánja, erdélyi Vajda, és Nádor volt I. Lajos király alatt. Ezen Miklós

volt az, kit Lajos, hogy András öcscse' halálán bosszút álljon, táborának egy részével előre, Nápolyba, küldött 1347. Nem is járt Miklós siker nélkül, mert miután Aquila városához érkezett, a' város kapitányával alkura lépett, a' várost elfoglalta, valamint több városokat is Lajos' hűségére hajtott; és Lajos csak azután indult később Nápoly felé, hol már többé mi akadályt sem találván, szerencsésen Nápoly városába érkezett. Második útjában is elkisérte Miklós Lajost Nápolyba 1350., 's ekkor őt Lajos Latzk István' helyébe, a' Nápolyban hagyott magyar tábor' fő vezérévé, tette. — 1351. erdélyi vajda; 1356. pedig nádor lett Miklós. Lajos ez évben a' velenczeieket Dalmatiából kiszorította; azután átkelvén 100. ezerrel Istrián, Forojuliumig előnyomult. A' pápa kérésére ugyan békét kötött és Dalmátiát is vissza adta volna, ha Lajos' kívánságára neki minden esztendőben egy fehér lovat, barátság jeléül, küldenek, de ezt megtagadván a' velenczeiek Lajostól, azonnal Kont Miklóst küldötte Lajos Olaszországba, a' velenczeiek' földjére, de kevés haszonnal. Onnét 1359. Lajos őt Boszniába küldötte, de itt sem vala szerencsésebb. 1362. hasonlóul Miklóst küldötte Lajos IV. Károly német császárhoz, ki ellen Lajos hadat indított, tőle békességet kérvén, kinél csak annyit eszközlött ki Miklós Bebekkel, hogy ugyan azon évben a' had el nem kezdődött. — 1364. nagy szükség és drágaság uralkodván az országban, Miklósra bizatott, hogy minden vagyonosabb tartozzék gabonáját illendő áron a' szükölködőknek adni, és hogy gabona vitel alkalommal az országban ki se fizessen vámot; ellen esetben pedig keményen megbüntettetnék. Miklós ez, és egyéb szolgálataiért jutalmul Galgóczot nyerte. — 1367. meghalt.

Hedervári Kont István, Miklós' onokája, királyainak leghűtlenebb embere. Mindjárt Lajos (I.) halála után Mária királynő' ellenének mutatta magát, annak üldözőjéhez, Horváth Jánoshoz, szegődvén. Zsigmond iránt hasonlóul ellenséges indulattal viseltetett. Ki még, mi után e' vad hajlama miatt jószágától megfosztatott, sem szünt meg nyugtalankodni, mig Zsigmond őt 1393. néhány társaival (37.) elfogatta, Budára vitette, és minthogy Zsigmond eleibe állíttatván, mi tisztelettel sem viseltetének királyok iránt, lenyakaztatta. Mindegyik közt legvakmerőbb vala Kont, ki, midőn a' sor reá került, arczczal fordult bakójának, hogy a' csapást láthassa, mondván: sokszor láttam, már közel a' halált, de azt mindig félelem nélkül néztem, most sem ijedek meg tőle.

Hedervári (Lőrincz), Fő lovászmester és Nádor, Zsigmond, Albert, Ulászló és László királyok' idejében. 1430. Zsigmondot a' németországi gyülésre kisérte, Norimbergába. Midőn Zsigmond Sándort, a' litvániai herczeget, Ulászló lengyel király ellenére királynak akará tenni és

koronáztatni, Lőrinczet küldötte Sándorhoz egy koronával, hogy őt koronázzák meg: azonban meghallván útjokban, hogy Uászló az előttök járt követeket mind elfogatta, a' koronával együtt vissza tértek Zsigmondhoz: Sándor ezután kevéssel megholt, 's Zsigmond feltételével felhagyni kénytelenittetett. — 1431. a' basileai közönséges egyházi gyülésre indulván Zsigmond, föltette magában, hogy Rómában a' pápa által magát császárnak koronáztatja. Hogy pedig útját Olaszországban biztositsa, Lőrinczet küldötte előre Tamásival, hogy nevében a' Majland' herczeggel, békét kössenek, mi meg is történt. — 1437. Zsigmond őt halála előtt nádorrá tette, melly méltóságot Lőrincz egész haláláig (három király alatt) viselte. — Ulászló iránt igen nagy hűséggel viseltetett Lőrincz. Ő volt azok közől, kire Ulászló' koronázásákor Gara László bizatott, ki, mivel a' koronát Erzsébetnek, Albert király' özvegyének, oda nem engedte, fogságra tétetett. Őt rendelte Ulászló egyikét (1443.), hogy Budán Fridrik császár' követeivel békét kössen, mit azonban, ha Ulászló magát közbe nem veti, Lőrincz soha végre nem hajtja. Julián bibornoknak 1444. a' magyar fő rendeket a' török ellen hadra serkentésében megegyezett Lőrincz is, de maga honn maradott, és midőn Ulászló Varnánál elesett, halálát Lőrincz a' magyarok előtt, ne hogy más király' választatásához fogjanak, mind addig titkolta, még a' magyarok követeket Lengyelországba, hol Ulaszlót lenni mondotta Lőrincz, küldöttek. Mit bizonyosan megtudván, azonnal más követeket küldöttek Fridrikhez, hogy attól Lászlót, Albert' fiát, kérjék ki, és királynak hozzák, ezt azonban ekkor Fridrik el sem bocsátotta; 's azért a' fő rendek Fejérvárra ismét gyülést hirdettek. Hunyadi János és Ujlaki Miklós közt hasonlóul egyenetlenséget okozott Lőrincz, még koholmánya napfényre nem jött. Hunyadi (1446.) Gubernator lévén, mind e' mellett meghagyta Lőrinczet méltóságában, mellyben azután nem sokára meg is holt.

Hedervári (László), egri püspök 1447. — 1467. Mikor Hunyadi János Losoncznál 1451. az árulók' csalárdsága miatt Giskrával szerencsétlenül megütközött, jelen volt László is saját emberivel a' magyar táborban, és Giskra' kezébe esett. Gondolta ekkor Giskra, hogy Lászlóval Eger várát is kezére kerítheti; miből azonban semmi se lett, hanem László mindaddig fogságban maradt, még Hunyadi Giskrát újra megtámadta, 's Lászlót is vissza vette. Mátyás uralkodása első éveiben, háromszor hadakozott László az országot duló csehek ellen. Két izben megverte őket László; micsoda szerencsével harczolt harmad izben? bizonytalan. Megholt 1467.

Hedlinger (János Károly), híres pénzmetsző, szül. Schwyzben, Helvetiában 1691. Már gyermekkorában metszett bélyeget maga számára. Nagy tőkélyt szerezvén magának, stockholmi pénzház' igazgatója lett.

Végre több országokat és városokat bejárván, megholt 1771. Báselben 1775. pompás nyomtatásban jöttek ki emlékpénzeinek másolatjai.

Hedvig, I. Lajos magyar király' leánya, lengyelek királynője, szül. 1371. Valamint szépsége, úgy jeles tulajdonai miatt azon időben Európa' legnevezetesebb hölgye. Már 1375. eljegyeztetett Vilmosnak, Leopold ausztriai herczeg' fiának, kit Lajos, maga udvarába hozatván, tetszése szerint neveltetett. Ezen eljegyeztetés 1380. ismét megújittatott, 's e' mellett Lajos Vilmosnak ajándékul 200,000. forintot igért. 1382. kevéssel halála előtt öszvegyüjti Lajos a' lengyeleket Zólyomba, Magyarországba, 's azoknak Zsigmondot, öregebb leányának, Máriának jövendő férjét, ajánlá lengyel királynak, 's azt azonnal egy magyar sereggel Lengyelországba küldi, hogy az ott támadt lázadást elnyomja, 's az országot általvegye. Még Zsigmond Lengyelországba ezt teszi, az alatt Lajos meghal, és a' lengyelek Zsigmond helyett Lajosnak két leánya közől, (Mária és Hedvig), egyiket akarák királynak választani. És már másodszor is öszve ültek; de Erzsébet, a' Lajos' özvegye is elküldötte követeit, kik a' lengyel fő rendeknek azt vitték útasitásul, hogy, mig Erzsébet bizonyos határozatot nem teend, senki' hűségére fel ne esküdjenek. Erre szét oszlott a' gyülés, Zsigmond pedig ki szinte jelen vala, vissza tért Magyaroryzágba, 's mind ez 1382. történt. Ezek még lévén, sürgették Erzsébetet határozatáért a' lengyelek, és hogy már sok vérengzések történvén, valamellyik leányát küldje hozzájok, több izben rimánkodtak. Már Zsigmond és Mária' hűségére is felesküdtek a' lengyelek. Erre Erzsébet követeket küldött (1383.) Lengyelországba, hogy a' felesküdt urakat az esküvés alól feloldozza, és megigérte, hogy ifjabbik leányát, Hedviget, adandja nekik királynak. Ebben is megegyeztek a' lengyelek, csak hogy a' határ időre Hedvig megjelenjen, és pedig egy olly férjjel, ki nekik is tetszeni fog. Elmulik a' kiszabott idő, el a' másik is, 's Hedvig meg nem jelent. Végre sok várakozás után elérkezett az ohajtott védangyal. Zajos öröm közt fogadák a' derék szüzet, és octob. 15. 1385. megkoronázák. De Vilmost, kit a' lengyelek fölötte gyülöltek, jóllehet már neki rég eljegyeztetett, Hedvig' férjének elfogadni nem akarák. Meghallván az alatt Hedvig szépsége' hirét Jagello (Jagjel vagy Jagulo) litvák' pogány fejedelme, azonnal megkéreti Hedviget, megigérvén, hogy mind maga, mind alattvalóji megkeresztelkednek, a' nála lévő lengyel foglyokat szabadon bocsátja, tartományait Lengyelországgal örökösen egyesíti, minden, eldődeitől maradt kincset Lengyelország' hasznára forditja, az attól elszakasztott tartományokat visszaszerzi, 's a' Vilmosnak igért 200.000. ftot megfizeti. Senkinek nem vala kedvesebb ezt hallani, mint a' lengyeleknek, de nem Hedvignek, ki már egészen Vilmoson függött, nehéz vala tehát neki egy egészen ismeretlennel egyezkedni. Erzsé-

bet azonban a' Lengyelek' kérésére a' házasságot jová hagyta, 's ezzel — bár nehezen — Hedvig is. Már ballagott Krakó felé Jagello, de Hedvignek még mindig Vilmos lebegett szeme előtt; azért, hogy Jagello termetéről 's egyéb tulajdoniról előbb tudósittassék, Hedvig előre kémet küldött Jagellót megtekinteni. Kiről, midőn nyugtató választ halla Hedvig, nem ingadozott többé; a' lengyelek pedig annál nagyobb örömmel várák Jagellót. 1387. febr. 12. megérkezett Krakóba, harmad napra megkeresztelkedett, a' keresztségben Uászló nevet nyervén, azután Hedviggel egybekelt, febr. 17. pedig Lengyelország' királyává koronáztatott. Csak 13. esztendeig élhetett Jagello Hedviggel, ez gyermekszülésben 1399. meghalván. Kincseinek egy részét a' krakói fő iskolákra, másikát pedig a' szegényekre hagyta. Később a' szentek közé számláltatott. — H. forditotta legelőször a' sz. irást lengyel nyelvre.

Hegy, földtekénk felületének minden kitünőbb felemelődése. Az illyen emeltséget egyenként ritkán látunk; többnyire nagyobb számmal vannak együtt, és hegységnek mondatnak. A' hegynek azon része, melly a' felületen kezdetét teszi az emelődésnek, hegy' aljának; további emelkedése hegy' oldalának; felső része bércznek; teteje pedig hegy' ormának, csucscsának neveztetik. A' hegynek a' tengerbe, vagy más sikságra kikönyöklése, hegyfoknak mondatik. Azon hegyeket pedig, a' mellyek ön erővel tört nyilásokon tüzfolyamat (lávát) 's egyéb tüzes anyagot vetnek ki, — tüzokádó, tüzhányó hegyeknek, vulkánoknak, nevezzük. Földünk' majd minden hegységei hosszu sorokban következnek, és hegysort, vagy hegylánczot képeznek, 's igy minden felé elágaznak. Még a' tenger' vizei alatt is elnyúlnak ezen hegylánczok, és a' viz felett kiálló szigetcsoportokat, mint meg annyi hegyeket, tekinthetni. — A' föld' felülete jobbadán hegyes, úgy hogy az a' száraz világrészek' belsejében többnyire legmagasabb, a' tengerpartok felé pedig alacsonyabb. Azért van, hogy a' folyók azok részek' belsejéből a' tengerek felé sietnek. — Európában a' legemeltebb táj a' Svajcz és az éjszaki Olaszország, mert itt vannak a' legmagasb hegyek, u. m. a' Fehér hegy (Montblanc 14,800′); a' Rozsahegy (Monte rosa 14,600′); a' (Cservin 13,800′); a' Sötét sasbércz (Finsteraarhorn 13,200′) 's a' t. Innen ágaznak ei Európa' egyéb hegységei, u. m. a' Havasok (alpes), hová a' megnevezett hegyek is tartoznak, az Apenninek, a' Kárpátok, a' középnémetségi hegységek, a' Jura és a' pyrenaei hegyek; és mind ezeknek mellék ágazásai. Egy másik emeltséget Európának teszik a' skandinávi hegyek; és kelet felé az Ural hegység. Ázsia' közepe is a' föld' felületének igen nagy magasodása, úgy hogy itt földünk' legnagyobb hegyeit találjuk, u. m. a' Himálaya hegysornak több ormai, 26,000′ tulhaladnak, sőt egyik csucscsa, a' Dhavalageri Blake szerint, 28,000′-ra emelkedik. Ezen felföldöt négy hegyláncz

járja keresztül, keletnyugoti vonalban u. m. az Altai, Thianschan, Küenlün, és Himálaya. Ezektől ágaznak el a' kisebb hegységek: az Ulutag, Sangai, Singán, Belurtag, Hindukusch, és a' sinai hegységek. Emezeknek pedig folytatásául tekintethetnek: a' szibéri, utóindiai, perzsiai, örmény, és kaukaz-hegységek. Egy más felföldje Ázsiának előindiában emelkedik fel. — Afrikának hegyrendszerét még nem igen ismerjük, az azonban bizonyos, hogy a' közepén felmagasodó holdhegység több ágakat ereszt különbféle irányban, millyenek a' hábeschi és núbiai havasok, a' pusztának hegyvonalai, a' kongi, a' lupata hegységek, az egészen délre eső havasok, és az Atlás' hegyláncza az egyiptomi hegységekkel éjszak felé. — Amerikát éjszak-déli vonalban keresztül árasztja egy majd alacsonyabb, majd igen magasra felágaskodó hegysor. — Éjszakon ezen hegyláncz a' beringi tengerszoros alatt az ázsiai hegységekkel egyesül. Magasabb ormai déli Amerikában: a' Szorata 23,600', az Illimani 22,400', a' Chimborassó 20,100'; az éjszaki félszigetben pedig a' Popokatepetl 16,800' és az Illéshegy 17,300. Minthogy ezen hegylány a' nyugoti partok közelében húzódik, azért csak kelet felé terjeszti ki ágait, u. m. a' brazili, és orinokói hegységek, déli Amerikában, és éjszak felé a' szirthegységek. E' részben egészen elválva emelkednek fel az apallacki, és allegéni hegységek. — Oczeániát egy tenger alóli ki emelkedésnek lehet tekinteni; melly több rendszereket képez, részint mint folytatása az indiai hegysoroknak, részint mint ön magától feldomborodásának többfelé való elágazásai. E' világ rész' legmagasb csucscsai: az Egmont 14,700' uj Seelandban, és a' Mauna Rua 13,500' a' Sandwichi szigeten. — Belalkatjokra nézve a' hegyek ős- és utó'-hegységekre osztatnak. Az őshegyek a' földdel egyidősek, és a' hegységeknek mintegy alapját teszik, legmélyebben nyomúlnak a' földbe, leginkább gránitból állanak, érczeket foglalnak magokban, és kövesedett állati, vagy növényi maradványok nélkül vágynak. Az utóhegyek későbbi eredtük' nyomait mutatják, állati vagy növényi kövesedményekkel birnak, érczeket nem tartanak, kivévén vasat és rezet, és leginkább márvány, mész, agyag, 's egyéb egygyé állott részekből állnak. Ezek a' vulkánok, vagy is a' föld tüzkitöréseinek eredményei.

Hegyalja. Magyarországon a' dunán inneni kerületben, Zemplén vmegyében, éjsz. felöl a' Fátrával összefüggő hegyláncz, hossza 7., szélessége 2. mföld.; kiterjedése 5. nsz. mföld. Általán nevezetes ezen táj híres borairól, mellyekről külföldön is nagy dicséretet tesznek. Hegyaljának neveztetik, mivel ezen hegylánczcnak teteje kopasz lévén, csak oldalába, vagy is az aljába vannak a' szőllőtők ültetve, és városok 's faluk epitve. Ezen tájt képező városok közől boraira nézve híresek: Liszka, Tokaj, Tája, Tolcsva, Tarczal, Zsadány, hol a' pinczék is igen jók.

Heidelberg, a' badeni nagyherczegségben, neckari kerülethez tartozó város, a' Necker folyó' bal partján, melly hegyekkel övedzett völgyből tetemes szélességgel ömlik elő; mellyen 9. boltoszlopon nyugvó, 700. láb. hossz. 's 30. láb. széles kőhid visz keresztül. Fekvése egész Németországban a' legszebb. Van 5. külvárosa, 1284. háza és 12,000. lakosa. Híres ezen város főkép egyeteméről, mellyhez egy nyelvtani, 's tanitót képező nevendékház, füvészet, gazdasági 's erdészi kert, csillagászi torony, 's több tudományos intézetek tartoznak. Van még benne egy orvosi 's természettani társaság, tébolyodottak háza, posztó, karton, szőnyeg, viaszgyertya és szattyán gyár. Épületei közől említést érdemel a' herczegi vár, mellynek pinczejében tartatik a' nagy heidelbergi hordó, az ottani nagy termékenységet jelentvén. A' már említett kőhidon állnak a' Minerva és Tivador Károly választó fejedelem' szobrai. Az itteni sör, és kereskedés igen jeles. Könyvtára sok kárt vallott, mert 1622-ben Tilly könyvekkel 100. öszvért megterhelve a' Vatikánba küldött, hol Palatina Bibliotheca név alatt az elhordott könyvek felállitattak. — 1795 ben a' francziák 38. kéziratot vittek magokkal Párisba, és csak 1815-ben, nagy fáradság után, nyerhette ezeket, és még más 847. darab régi német kéziratot gyűjteménnyel az egyetem vissza.

Helena, Leda és Tyndarus' spartai király' leánya (rege szerint Jupiteré), midőn Helenát Paris, Priamus, trojai király' fia, elcsábitotta volna, Menelaus, az ő férje, mind görög fejedelmet felszolitá a' gyalázat' megboszulására, 's e' volt oka a' trójai háborúnak.

Helena (Sz. Helena), angol sziget az atlanti tengeren, déli Afrikának nyugoti részén. Nagysága 1 1 2 négyszegü mföld., 6100 lakossal. Jamestown fő városa, erős kikötővel, és lerakó helye. Egyes tájai ezen szigetnek igen termékenyek. Ebben van Longwood is, az igazgató' régi lakhelye, hová az angolok 1815-ben Buonaparte Napoleont vitték. Longwoodtól keletre egy völgyben van a' sírja.

Helenus, Priamus' fia, 's Cassandra ikertestvére. Paris halála után Helenát meg nem nyerhetvén, haragjában elárulá Troját.. A' fa-lóval történt csalás neki tulajdonittatik.

Helgoland, kis szigetcsoport, melly az Elbe, Weser és Eder torkolatjaitól 6. mföld. az éjszaki tengeren fekszik. Nagyobb részt termékenyetlen, 's homokos. Ezen sziget egy 13,800. láb kerületü szirten áll, mellynek magassága 220. láb. Van 2. kikötője, 420. háza, és 2500. lakossa. Lakossainak száma ugyan csekély, kik többnyire halászatból, földmüvelésből, és marhatenyésztésből élnek; hanem fekvése és nem rég épitett erősségei által fontos lett. A' száraz föld elzárása alatt ezen termeketlen szirt fő raktára lett a' dugárosoknak, mi által a' népesség' száma háromszor több lett, mint előbb volt.

Heliadok (Heliadae), Helios, a' napisten' hét fia, kik akkor nemzettek, midőn Helios' hő sugarai a' Rhodus szigeten minden nedvességet kiszárítottak. Ész és tudomány által tűntették ki magokat, csillagvizsgálással foglalatoskodtak, megjobbitották a' hajóépités' mesterségét, 's a' napokat órákra osztották föl.

Helios, Napisten a' görög mythologiában, Hyperion és Theia gyermeke. Colchis mögött lakik az oczeánban. Siciliában egy sereg szarvasmarha szenteltetett neki, melly ott őrizet nélkül legelt, 's mellynek szemlélésében örömét találá, midőn az égen keresztül kocsizott. Minthogy a' titanok' nemzetségéből származik, gyakran Titán nevet is visel. Több helyeken tiszteltetett, kivált Rhodusban, hol évenkint 4. felszerszámozott ló is áldoztaték neki. Mint öltözött ifju, kinek fejét sugarak övezik, néha pedig négy lovas kocsiján vágtatva, ábrázoltatik.

Hell (Miksa), a' cs. kir. bécsi egyetem' csillagásza, szül. 1763. Selmeczen. A' csillagvizsgálásban jártossága miatt annyira elhiresedett, hogy Európa' legtudósabb csillagászai közé számláltatott.

Helle, Phryxus testvére 's Athamas és Nephele' leánya. Hogy mostoha anyja Ino' gyűlölsége elől menekedjék, megszökött testvérével, 's az istenek' parancsára őket egy arany gyapjas kos vivé Colchisba (l. Argonauták). Ide azonban csak Phryxus ért, mert a' szerencsétlen Helle a' tengerbe bukék, melly róla Hellespontnak — Helletengerének — neveztetett.

Hellennyelv, akár tekintsük hajlékonyságát, engedékenységét a' származtatásokban, 's összetételekben; akár ama rövid, sokat mondó kerekdedségét, mellyet Horácz magasztal, akár nyájasságát, mellyen kegyek, és kellemek ömlenek el: azt kell állitnunk, hogy a' hellennyelv az emberi találmányok közt a' legremekebb. 'S melly korán lön ez a' nyelv illyen? — Az első költőkben Orpheusban, Homerusban és Hesiodusban az, csekély különbséggel, mi a' későbbekben. Ki ne irigyelje a' hellen költőknek szerencséjöket, kik illy nemzet' közepén, illyen ég alatt, a' természet gyönyörű virányain, illyen hajlékony, szabad, minden kénynek engedékeny nyelven énekelhetének? A' hősi atticismus, a' nyájas ionismus, az egyszerü dorismus, a' szabadon hajlongó eolismus, mellyekkel majd külön, majd vegyest, kedve szerint élhete, 's élt a' hellenköltő.

Hellenvallás, Thraciából, Egyiptusból és Phoeniciából hozatott Hellásba, hol nap, hold és csillagok, 's a' föld voltak a' vallásitisztelet' tárgyai. Hellenek isteneiket a' magok' hasonlatosságára alkották, isteneiknek nem volt szabad jobbaknak lenniek, mint ők magok voltak. Nagyok voltak isteneik, de emberileg; nagyok a' jóban, nagyok a' roszban is. Idő folytával Hellás úgy elszaporitá isteneit, hogy a' természet' majd minden morzsájának istene, istennője, geniusa, daemona lenne. Istenek emberben, istenek emberen kivül, a' csillagos égben lakoztak, a' levegőben szállong-

tak, a' vizeken uszkáltak, a' forrásokban fürdöttek, az erdőket, hegyeket, völgyeket, berkeket, ligeteket vadászattal, énekekkel betöltve, mulatva járdáltak, emberekkel társalkodtak, vendégeskedtek, küzködtek, istenembereket, hősöket, félisteneket nemzettek, szültek. Ha a' hellennemzet religióját, vagy inkább mythologiáját az ész' itélete alá bocsátjuk, benne ellenmondásnál, képtelenségnél egyebet alig találunk.

Helespontus, Európa és Ázsia közti tenger szorulat, most a' dardanellák' útja, mivel Hellespontnak partján 2. dardanella nevű vár van épitve, az egyik az Avido, a' natoliai vár, melly Ázsiában; a' másik Sesto, a' romániai vár, melly Európában fekszik. Nevét, a' régi mesék szerint, Hellétől Athamas és Nephele' leányától nyerte, ki ℔e' helyen a' tengerbe ugrott. Itt üttetett Xerxes hidat, mellyen nagy számu táborát Európába szállitotta. Aegos Potamosnál pedig Lysander az athéneiekkel elválasztó ütközetbe ereszkedett, kr. sz. e. 404-ben, melly által a' pelloponnési harcznak vége szakadt.

Heloták, rabszolgák hajdan Spartában. A' nevezet közönségesen Helos városától származtatik, mellynek lakosai a' heraklidák által kr. e. mintegy 1000. évvel, rabszolgaságra aláztattak. A' földmüvelés, mesterségek, kéziművek is a' Heloták kezei közt voltak. Öltözetök macskabőrből, 's különös bőrsipkából állott. Néha szabadságot is szerezhettek magoknak pénzen, vagy érdemek által.

Helsingfors, fő városa a' finnlandi orosz nagy herczegségnek, a' finnöböl mellett, 13,000. lakossal, egy igen szép kikötővel, virágzó kereskedéssel, egyetemmel, melly Abóból 1827-től ide tétetett által, mellynek könyvtára, 's gyüjteménye naponkint növekedik ritkaságokkal. Igen közel van ide az igen jeles Sweaborg erősség, melly 7. jól megerősitett kis szigetből áll, mellyek a' hires kikötőt, és hajóműhelyt védik; nagyobb része ezen erősségnek sziklába van vésve, és a' benne lévő nagy kaszárnyában 12,000. katona lakhat. A' svécusoktól kezdett, az oroszoktól pedig folytatott, és most már bevégzett óriási munkának egy bevehetetlen erősség' lett szüleménye, mellyet méltán bálti tengeri Gibraltárnak nevezhetni.

Heltai (Gáspár), erdélyi szász, 1543. körül, Wittenbergben üzte az egyházi tudományokat. A' szentirást magyarositá.

Helytartó, azon fő személy, melly valamelly anya országhoz tartozó tartományt, a' köz uralkodó nevében — ez által a' hivatalra nevezteteve — kórmányoz. Az ausztriai Ház elsőbb korszakában Magyarország is Helytartók által kórmányoztatott, kiknek hatások' köre különbféle volt. Az újabb időben ezen hivatal' activitása a' nádori hivatallal olvadott öszve.

Helytartó Tanács. Az ausztriai Ház alatt, az uralkodó külföldön tartózkodván, kellett valakit Magyarországban helyezni, ki az ország' dolgait igazgatta, 's ez volt a' Helytartó. Hogy azonban egy részről önkénye zabolán tartasson, más részről pedig, hogy tanács adói legyenek, egy, több férfiakból álló tanács állíttatott föl, melly III. Károly alatt különösen elrendeztetett. Ennek most Főnöke a' Nádor.

Helvetia, Schweiz, vagy a' szövetséges európai tartomány. Az Alpesek által német 's olasz, a' Jurahegy által pedig Franciaországtól választatik el. — Kerülete 871. négyszegü mföld. Az Alpesek egész Helvetiában elterjednek. Báseltől Freyburgig 3600. lábnál nem magasabbak; hanem déli részén 14,000. lábra rúgnak fel, mellyekből sok folyam ered, mint: a' Rajna, Rhone, Adda, Aar, Reusz, Tessin 's t. Legnevezetesebb tavai, a' bodami, genfi, wallenstädti, zürchi, waldstädti, zugi, murterni, thuni tavak. Lakosok száma tesz 1,986,000. Fő kereset módjok a' marhatenyésztés, gyümölcs és bortermesztés, hanem gabona kevés van; találni itt ón és vas hámorokat, nagy itt az ipar és kereskedés. Lakosai eredetekre nagyobb részt német ország' lakóinak atyafiai, csak a' dél nyugoti határ cantonokban vannak franczia utódok. Földje kiterjedéséhez képest itt a' levegő igen különböző. Wallis' déli völgyeiben a' nyári hév kiálhatlan, és a' Rhone kiáradása okozta mocsárok azt megrontják. Az Alpeseken pedig siberiai hideg uralkodik. Az 1830-ban kiütött népzendülések okozták, hogy a' cantonokból a' küldöttség öszve ülvén, újalkotmányt készített, minek következésében egész Schweiz 22. cantonra osztatott, 's minden cantonból évenkint 2. követ küldetett a' gyülésre, és maig is küldetik. a' gyülés' helye változott évenkint Zürich, Bern és Luzern közt, úgy hogy egymás után kétszer egy helyen öszve nem gyülhetnek, a' gyülés' napja minden évben Julius hó első hétfőjén kezdődött, a' hely pedig a' gyülésről igazgató helynek neveztetik. A' helybéli polgármester, és fő hivatalbéli a' gyülésben elölülnek. Némelly fő városoknak aristocratiai alkotmányok az újabb időben egészen democratiaira változtatott által, és minden előjógoknak eltörlése allapíttatott meg. Az illy módon öszvegyült egész testnek hatalmában áll a' cantonok közti egyenetlenséget, egyeztetés, kebelekből kinevezett ítélő bíróság, vagy önnön közös határozatjok által, eldönteni. Az ország' jövedelme tesz évenkint 707,740. schweizi frankot, az egész szövetségi erő 64,019. emberből áll.

Hemszterhuys, szül. 1685 ben Gröningenben. Tudományos élte 1766-ig terjedett. Több jeles munkájiról, kivált latinbeszédjeiről, mellyek 1822-ben Wittenbergben másodszor nyomattak ki, nevezetes.

Henil, Henile, bálvány a' régi vendeknél. — Egy pálczából állott, mellyre fölül gyürüttartó kéz volt erősitve. Ezen bálvány az ajtók' elébe

hordoztatott, 's áldoztak neki az emberek, hogy otalma felől bizonyosak legyenek.

Henrik I. (madarász), német király, szül. 876. Otto szász herczegnek, ki 912. a' neki kinált királyi méltóságot el nem fogadta, egyetlen fia. 919. kezdett uralkodni; 's nem is kaphatott volna e' nyommasztó helyezetben volt ország jobb királyt, mint Henriket. Ő egy vitéz fejedelem' vala. Midőn 924. eleink szokott támadásaikat űzték külországokban, Henrik is háborúba elegyedett velök. Az adó végett t. i., mellyet még Henrik' uralkodása alatt igértek vala a' magyaroknak, Henrik pedig azt ezeknek fizetni nem akarván, a' magyarok beütének Szászországba; de szerencsétlenül, mert H. őket meggyőzte, és velök 9. eszt. tartandó béket kötött. Azonban csak hamar felbomlott a' béke, mert a' magyarok az adót Henriktől követelni akarván, ez azt tőlök megtagadta. Ebből ismét háború keletkezett; de H. ki a' béke időt használván, vitézeit jó rendbe szedte, a' magyarokat megtámadta és megverte. Még a' béke tartott, a' normannokat és vendeket zabolázta meg; erős várakat (Burgen) épitett, mellyeknek falai közt a' mesteremberek és művészek biztos menedék helyet találtak. Ezek neveztettek azután polgároknak (Bürger), és igy, minthogy később e' várak (Burgen) városokra változtattak, Henriket tekinthetni a' polgári állapot' (des Bürgerstandes) alkotójának. Ekként erősitvén meg hadát H., Meerseburgnál egészen semmivé tette a' magyar sereget (934). Ezután nem sokára (936), midőn t. i. Rómába indult, hogy magát ott római császárnak megkoronáztassa, megholt.

Henrik II. (szent), német császár, I. Henrik' másodonokája, II. Henrik bajor herczeg' fia, szül. 972. — 995. apját követé a' herczegségben, 1002. jun. 6. pedig Mainzban megkoronáztatott, 's fölkenetett, és sept. 8. Aachenben német királynak ismertetett. Hadakozott Otto karinthiai herczeggel, 's azt megverte. Lombardiakat Harduin ivreai markgróf ellen segitette, miért ő maj. 12. 1004. Páviában Olaszország királyának választatott. Harduin ellen másod izbeni segitségért pedig febr. 14. 1014. VIII. Bencze pápa által császárnak koronáztatott. Miután a' pápát 1021. a' görögök ellen még egyszer segitette, visszatért Németországba, és jul. 13. 1024., mint a' szász nemzetségnek utolsó ivadéka, megholt. — Egész élete teljes vala a' vallás és ennek papjai iranti szeretettel. Éltében sok zárdát és intézeteket alapitott.

Henrik II., német császár, II. Konrád császár' fia, a' saliai frankok' törzsökéből, szül. 1017. minden erejét arra forditotta, hogy mindent jól egyesülve tartson, az egyházi és világi elöljárókat mind ön akaratától függni rendelte. 1046. Havasokon általköltöztekor három pápát tett le méltóságáról, és helyettök II. Kelemen pápát választotta. Egy egyházi méltóság se töltethetett be, se egyházi jószág másra át nem ruháztatha-

tott, akarata nélkül. Hogy a' herczegeket arra szoktassa, hogy Németország egyedül a' királytól függő monarchia, ő töltötte be a' herczegségeket, vagy mint neki tetszett, azokat üresen hagyta. Megholt 1056. Bothfelden, Blankenburg mellett; és Speierben a' családi sírboltban eltemettetett.

Henrik IV. római német császár, szül. 1050. csak 6. esztendős volt, midőn apja (III. Henrik) megholt. Először anyja' (Agnes) gyámsága alatt volt, míg egy, a' Rajna vizén tartott csolnakozási mulatság alkalmával Hanno, kölni érsek, vevé át nevelését és az ország' kormányzását. Fő czélja Hannónak vala, az ifju herczegbe az egyház és annak szolgáji iránt legmélyebb tiszteletet önteni. Azonban csak hamar sikerült egy Albert nevű egészen Hanno emberének a' gyámságot és országkormányt magához venni, ki is növendékének rosz irányt adván, egészen elrontotta. A' nép ezt látván, elégedetlensége a' legmagasb fokra hágott, Albertnek H. mellöl távoznia kellett, de Henrik, ki a' szászokat e' miatt leginkább okozta, kegyetlen bosszút esküdött ellenök. Országukban várakat épitett, és az anyja által kiosztott kiváltságokat visszavette. A' szászok thüringiakkal egyesülve, sok várakat lerontottak, miért H. őket a' pápának, mint egyház' fertőztetőjit, bevádolta. H. minden elégtétel daczára is, mellyre a' szászok magokat ajánlották, őket egy hatalmas hadisereggel véletlenül meglepte; 1075. Langensalzánál megverte, és győzői jógát országukban a' legszigorubban éreztette. Erre a' szászok egy ellenváddal fordulának VII. Gergely pápához, ki Henriket hogy magát mentené ki, Rómába idézte. H. mit sem figyelt arra, miért őt a' pápa átok alá vetette. Még az sem aggasztá őt. Végre minden felől elhagyatva látván magát, még is Olaszországba utazott, hol is átok alól fölmentetett, 1077. — A' mint innét ismét Némethonba visszatért H., az ő távolléte alatt választott svábok' királyával, Rudolffal megütközött. Sikerült is neki a' győzedelmet ezen ütközetben, mellyben Rudolf elesett, 1080. kivini. Többi ellenségeit is, a' luxemburgi Hermánt és Ekbertet, a' thüringiai Markgrófot, meggyőzte. Németországban saját fia, Konrád zendült fel ellene, de mielőtt valamit végre hajthatott volna, megholt 1101. Florenczában, hol H. a' herczegeket azonnal arra vette, hogy halála után második fiát választották utódának. De ez is fölzendült apja ellen, kit 1105. elfogott, 's azt Ingelheimben a' kórmány' letételére kényszeritette. Még egyszer szándékozott hadakozni, de ereje már megtöretett, és aug. 7. 1106. Lüttichben megholt. — H. 62. ütközetben vala győztes. Minden hibájit, mellyeket férfi korában csak nem egészen elhagyta, egyedül rosz nevelésének tulajdoníthatni.

Henrik V., német császár, a' most emlitettnek fia, szül. 1081. Ezen, atyja iránt rosz maga viseletéről ismeretes fiú, alig kezdé a' kórmány-

zást, már a' II. Paschalis pápával kezdé a' szerencsétlen igtatási vesz-kedést, mellyben czélt is ért, a' pápát elfogatván. Ezzel visszatérvén Németországba, hazáját a' legiszonyubb zavarban találta. Maga H. is átok alá vettetett, 's másodszor is Olaszországba szándékozott, de ismét átok alá vettetett, sőt Gelasius' utoda — II. Calixtus — által harmadszor is átokkal sujtatott. Ez, és a' fő rendeknek, kik előtt H.-nek semmi tekintete nem volt, folytonos pártoskodásai, őt engedelmességre, és 1122. a' vormatiai egyezés aláírásra, melly szerint a' beigtatási jogot a' római széknek átengednie kellett, kényszeríték. Megholt maj. 22. 1125. Utrechtben, 's benne a' franki császári törzs' legutolsó fejedelme holt ki.

Henrik VI., német császár, I. Fridrik' (veres szakállu) fia, szül. 1165. — 1190. pedig a' trónra lépett. Hadakozott az oroszlán mellék nevű Henrik szász herczeggel; de ezen ütközetben H. se mint különös hadivezér, se mint vitéz ki nem tünteté magát. Mindenkinek gyűlöségét pedig magára voná, minthogy a' hős Rikhardot fogva tartván, előbb ki nem bocsátá, még érette 150,000. mark ezüstöt nem fizetének. A' siciliai Constantia által, II. Vilmos Sicilia' királyának halála után, Siciliát örökségül nyeré; mit azonban csak Tankrednak, az apuliai Rogér' természetes fiának halála után foglalhata el, midőn fia' szemeit kitolatta, özvegyét pedig egy kolostorba záratta. Több illy hallatlan kegyetlenségek' elkövetése után sept. 20. 1197. Messinaban, hihető saját neje által adott méreg miatt, holt meg.

Henrik VII., német császár, a' luxenburgi házból. I. Albrecht' meggyilkoltatása után H. választatott császárnak az ország rendei közbenjárása nélkül, egyedül választó fejedelmek által. Mindjárt uralkodása kezdetén Albrecht' gyilkosait üldözte, kik közől János sváb herczeg zárdában holt meg, Warth Rudolf pedig kerék által végeztetett ki. János fiának, a' csehországi örökös nőveli összeházasítása által biztosítá e' hatalmas ország' koronáját, 's azután Olaszországba ment, hogy a' Gibellinek és Welfek' veszekedéseinek végét szakajtsa. Hol, miután a' lombardiai koronával megkoronáztatott, a' nápolyi király alsó Olaszországtól akará megfosztani; de, mielőtt ezt végre hajthatná, elhunyt.

Henrik — franczia király — négy illy nevű király uralkodott Franczia-országban: I.) Capet Hugo' onokája 's Robert' fia 1031. — 1060. — II.) I. Ferencz' fia, a' hugonották' legnagyobb üldözője 1547. — 1559. — III.) volt a' valoisi Henrik, az előbbinek fia, szül. sept. 19. 1551. Anyjának megvesztegetése által jutott a' lengyel koronához, de H. őt kijátszotta, midőn IX. Károly, vére, meghalván, a' franczia kórmányt nyerte el. Mind a' mellett, hogy Bécs- és Velenczében tanácsolák neki a' hugonottákat és katholikusokat szelidség által kiengesztelni, anyjának cselszövényeit követvén, az egyenetlenségeket folytatni tovább is engedé.

Új veszekedések keletkezének a' Vaudemont gróf' leányával egybekeléséből, mert ez által a' guisek nagyobb befolyást nyertek. A' polgári háború elkezdődött, és H., ki mindent egykedvűleg nézett, tekintetéből sokat vesztett, és tisztelete hajótörést szenvedett. A' guisi herczeg akarata ellen egy hadi sereget vezetett a' fő város ellen, 's Henrik' ellentállása nem csak mi jót sem szült, sőt még magának is Chartresbe kelle futnia. Ezután a' guisi herczeget nem sokára meggyilkoltatá, ennek bátyját pedig, a' bibornokot, börtönben ölette meg. Erre mindnyáján fölzendültek ellene, ő pedig, hogy az ellenfelei által elfoglalt fő várost ostromolhassa, a' navarrai Henrikkel kopcsolá össze magát, melly alkalommal megöletett. Aug. 2. 1589. 's vele a' valoisi ház kihalt.

Henrik IV., franczia király, Bourbon Antalnak, a' vandomei herczegnek, és d'Albert Johannának, a' navarrai király' (Henrik) leányának fia, szül. 1553. Pauban Bearnban, alsó pyrenei tartományban. Henrik valamint nevelése, mellyet anyjától nyere, úgy nemes külseje és egyéb tulajdonai által is annyira megkülönbözteté magát, hogy Franciaországnak szeretetét, tiszteletét, és csodálatát minden királyai közt a' legnagyobb mértékben bírta. — Első nevezetes tette vala a' vallásért viselt háborúban, melly alkalommal Cahors-ot (Guyenneben) a' legnagyobb veszedelem közt szilárd munkálata által bevette, és ama nagy diadal, mellyet Contras-nal Bordeaux és Perigueux közt oct. 20. 1587. ellenfelén kivivott. Jóllehet hadiserege sokkal kisebb vala, mint az ellenfél, még is elhatározá magát az ütközetre. Rövid, de hathatos szavakkal lelkesíté hadvágyó vitézeit, 's lelkes elszántsággal ön maga ada nekik a' hadra elevenitő példát. És hogy magát az ellenféllel még inkább megismertesse, sisakjára egy fehér tollat tűzetett, az őt ótalmazni akarókhoz pedig ekkép kiálta: »Félre! kérlek benneteket, ne föddjetek engemet, mert látszatni akarok.» Általtört az ellenség' első osztályán, saját kezeivel foga el többet az ellenség közől — és a' győzedelem részéről teljes leve. A' királyi sereg tökéletesen megveretett; minden marhája 's lőszere, és mintegy 5000. ember vezérökkel, Joyeuse-vel együtt, Henrik' kezébe esett. — Alig végzé be ez ütközetet, már ismit Montignan herczeg' serege tódult ellene; mit H. meghallván, ekkép biztatá vitézeit: »Föl barátim! ez egy hallatlan dolog lesz, egy nap két ütközetben vitézkedni.» — Midőn Henrik' előde megholt, helyzete még igen kétséges vala. A' ligisták őt azért vetették meg, mivel hugonottát franczia trónon ülni nem engedtek. Hugonották' feje Mayenne herczeg volt, kinek, mint nagy vitézségű, szilárdságú és belátású férfiunak, hatalmas segédserege vala. 'S még is soha el nem csábittatá magát, hogy a' korona után nyúljék, hanem a' mit Bourbon bibornoknak, Henrik' nagy bátyjának tett, inkább X. Károly név alatt mint király tette, és ország' tábornagyi helyettes'

méltóságával megelegedett. Élt még ekkor a' cseles II. Fülöp is. Ez szüntelen Francziaországon tartotta szemét, reménylvén, hogy a' koronát magának, vagy leányának, mint III. Henrik' onokahugának, megnyerheti. Fülöp' frigye a' ligistákéval mindig erősebb lön; a' parmai herczeg egy válogatott segédsereggel Mayenne herczeggel magát összekapcsolván, aug. végefelé (1589.) 25,000. emberrel Párisba nyomultak, ott, mint nyilván mondá Mayenne, a' navarrait (Henriket) elfogandók. Azonban Henrik Normanniába menekült, hogy Angliából a' segédsereget bevárhassa, és Dieppe-nél magát hét ezer emberével jól besánczolta. Hiába ostromlák őt itt négyszer erősebb sereggel a' frigyesek; 's igy magokat visszahúzni kénytelenittettek. A' mint az ütközet előtt Belin gróf, mint fogoly, H. hez vezettetnék, 's őt igen barátságosan fogadá, Belin bámulatos jegyzetére, hogy Mayenne iszonyú seregével a' királyét nem is hasonlithatni mondá: »Ti az én seregemet nem látjátok mind; mivel ti az istent és jogomat seregemhez nem számitjátok.» Ezután kevés hónappal Jorynél (mart. 14. 1590.) Mayenne herczegen és segéd seregein dicsőségesen győzedelmeskedett, melly az ellenfélnek 10,000. emberbe, 's a' táborban talált mindenféle marhákba és lőszerekbe került. Ez ütközet előtt Henrik legszebb tulajdonait szivrázólag nyilvánitá, istenhez folyamodván, fegyvere' áldásáért, ha ő azokat az isten neve' dicsőségére és Francziaország boldogságára ragadá meg; vagy vegye el őt a' koronával együtt, hogy ha ő azon királyok' számába tartozik, kiket az isten haragjában ad a' népeknek. Minden vitéz' szemeiből könyek áradának, 's magokat egy illy vezér által a' vitézségre lelkesitve, kétszeresen érezék. Minden torokból az »éljen IV. Henrik király» hangzott. Sikerült is H. bizodalma. A' győzedelem övé lön. Ennek következtében több kisebb várost bevevén, Páris alá, melly akkor 300,000. lakost számlált, és Nemours herczegtől 8000. emberrel védelmeztetett, nyomult, azt is bevenni akarván. Már csak nem éhen halának meg lakosai, 's még sem adák meg magokat. Melly kemény ellentállást látván Henrik, könybe lábbadtak szemei, és három hó után a' parmai herczeg 15,000. spanyollal, hogy a' várost felszabaditsa, elérkezvén, az ostrommal felhagyott. Nem sokára Henrik atyailag szólitá fel a' franczia népet az ön megadásra, általános bocsánatot igérvén nekik; mire több egyes városok, 's nem sokára tartományok is, alája vetették magokat. Végre tavaszkor 1594. tette az utolsó lépést: magát Chartresben, mivel Rheims, hol a' koronázás történni szokott, még ellenfelei' kezéi közt volt, ünnepélyesen megkoronáztatta. Ellenfeleinek nagylelkűleg megengedett, mondván: »mindent el akarok feledni; én győzelmem istentől jött; és minthogy ő nekem, jóllehet meg nem érdemlem, megenged, azért én is megengedni akarok alattvalóinak.» Több események is történtek még Henrikkel, élete ellen

törekedvén ellenfelei; még valahára Anglia- és Hollandiával kötött frigy részére a' vervinsi béke legjobb következményű lön, 1598. Ezután az ország' boldogítására fordítá minden igyekezetét, 's azt ön barátjának, Sully ministernek, ipara által elő is segité. Az 1598. kiadott nantesi parancs' következtében, az előbbi hitsorsosinak, a' protestánsoknak, teljes vallási gyakorlást engedett; mivel pedig Spanyolország e' béket ohajtó kivánatára mit sem hallgatott, háborút határozott ellene; melly végből a' kórmányt átadá ministereinek. Azonban, maj. 14. 1610. elhúnyt.

Henrik. Nyolcz illy nevű király uralkodott Angolországban. I. volt a' hódító Vilmos' fia, szül. 1068. 's 1100. király lön. Ez alatt származott az úgy nevezett charta libertatum, mellyen 100. évvel később (III. Henrik alatt) alapult az alaptörvényeket és kiváltságokat foglaló magna charta czimű oklevél. Megholt 1135. — II. volt az anjoui házból származott Gottfridnek, a' plantageneti grófnak, és Mathildnek, I. Henrik' leányának fia, leghatalmasabb angol királyok' egyike, szül. 1132. Igen czélszerű képezését Gloucester Robertnek köszöné. Elsőbben is az I. Henrik alatt alkotott charta libertatum-ot erősité meg, a' törvénykezést rendbe hozá, fő birákat rendelt, az ipart és kereskedést élénkebbé tette, a' katonaságot jó rendben tartotta. Neje, ki a' király kegyencznőjét, Clifford Rosamundát tulajdon kezével gyilkolá meg, sok nyugtalanságot okozott Henriknek, ön fiait lázitá föl ellene, de Henrik őket megalázta, 's megengedett nekik. Azonban másodszor is föllázadának apjok ellen, 's ekkor midőn legkedvesebb fiát is köztök látá, bánatában, Saumur mellett, Chinon kastélyában 1189. megholt. — III. volt a' földnélküli János' (Joannes sine terra) fia, szül. 1207. 's uralkodott 1216. — 1272. Ez is épen olly gyenge fejedelem vala mint atya. Ez alatt alapittatott a' magna charta. — IV. a' Lancasteri herczeg' fia volt, szül. 1367. 's 1399. lépett a' trónra, miután csak nem az egész országot elfoglalta. Ez alatt tört ki a' veres és fehér rózsa fölötti veszekedés. Az összeesküvések és a' kivégeztetéseknek csak nem vége nem lön, 's csak életének utolsó esztendeje vala csendes. Megholt palaestinai utjában 1413.

Henrik V. angol király, az előbbinek fia, szül. 1381. már ifjuságában a' Shrewsbury melletti csatában kitünteté vitézségét, mit azonban kicsapongó élete által fertőztete meg. De midőn a' trónra lépett, egészen ellenkező életmódot viselt. A' kicsapongásokban részt vett társait azonnal nélkülözé, 's egyedül atyjának bölcs tanácsai után kórmányzá országát. Hogy a' Francziaországban elvesztett jogait ismét visszanyerhesse, Francziaországba egy 30,000. emberből állott sereggel 1415. ment; de serege bizonyos ragadós nyavalya által, mint egy felére leolvadván, visszatérni kénytelenittetett. Azonban a' francziák ezt megérezvén, Azincourtnál útját állották, 's ön magadását sürgették, minden békefölada-

tokat mellőzvén. Az angolok erre mintegy kétségbe esve, elhatározák magokban vagy győzedelmeskedni, vagy vitézül meghalni, meg nem adni pedig magokat egyes akarattal eltökélették. H. ez' alkalmat használni akarván, jól rendbe szedé vitézeit, és octob. 25. 1415. egész elszántsággal összeütközvén, hallatlan győzedelmet nyerének az elbizott franczia roppant seregen. Ezután két esztendő mulva megjelenik H. Párisban, 's ott a' gyenge Károly' (VI.) leányát, Katalint, vevén nőül, franczia koronának, melly Károly' fején a' nélkül is ingadozott, birtokába jutott. De nem sokáig örülhetett H. e' szerencsének; mert, midőn a' két országot egy hatalommal egyesíteni iparkodék, tervét a' halál, melly aug. hóban 1422. Vincennesben történt, megsemmisítette. — Henrik' kórmánya alatt terjedt el Angliában Wicleff' tanítása.

Henrik VI. angol király, V. Henrik' fia, szül. 1421. Windsonban, kilencz hónapos volt, midőn király lett, 's 9. éves, midőn Párisban Franczíaország' királyává koronáztatott; nem csoda tehát, hogy e' gyermek királynak, ki egészen tehetetlen volt, kezéből d'Arc Jeanne a' koronát csak hamar kiragadá, 's ismét VII. Károly' fejére tevé. A' kórmányt H. neje, Margit (az anjoui házból), és Suffolk herczeg kizárólag magokévá tették, a' király pedig a' yorki Rikhard herczegtől fogva tartatott; azonban ez Margit által 1460. Wakefildnél megöletett; és igy azon reménye, mellynél fogva fiát IV. Eduardot, ki már Londonban maj. 4. 1461. királynak koronáztatott, egy időre meghiúsittatott. H. ismét a' trónon volt, azonban nem sokára 1463. Eduard' kezébe esett, és Towerben, mint sokan hiszik, Eduard' vére által, a' gloucesteri Rikhard herczeg által meggyilkoltatott.

Henrik VII. angol király, a' Sudor ház' alapitója, Edmund, Richmond gróf' fia, szül. 1457. A' tewkesbury csata után Bretagneban 1485. egy hadi sereget gyűjtvén, Angliába ment, hol III. Rikhardot, Bosworth mellett, megveré, és a' csatapiaczon királynak kiáltatott. Ez alatt végződött a' piros és fehér rózsa név alatt ismert polgári háború, a' yorki Erzsébetteli egybekelése által 1486. Hiába törekvének ellene az ál Eduardok 's Rikhardok. H. mindenkép iparkodék Skótziával békében élni, és, hogy Franczíaország ellen magát félelmetessé tegye, Spanyolországgal egyesült. Azután az ország' jólléte' előmozditására fordítá figyelmét, annyira is emelé Anglia' boldogabb állását, hogy őt magok az angolok Anglia' Salomonának nevezték. Ez állitotta fel Angliában a' testőrsereget. Megholt 1509-ben. Végrendeletében meghagyá, hogy tömérdek kincséből, mellyet vagy fösvénység vagy takarékosság által gyűjtött, mind azoknak, kiknek talán parancsából igaztalanság és bántalom okoztatott, szenvedett kárai kipótoltassanak.

Henrik VIII. angol király, az előbbinek fia, szül. 1492. 17. éves

vala, midőn a' trónra lépett, atyjával egészen ellenkező természetű lévén. Erős testalkotású, 's vadságra hajlandó, szenvedélyes kedélyű, 's olly hajlatlan makacsságu volt, hogy ellenmondást egy általában nem tűrhete; ehhez járult még ön belátása és tudományáróli magas képzelete. Illy tulajdonokkal bírva, tehát nem csodálhatni, hogy a' nép' várakozásának meg nem felelt. Uralkodása' első éveiben keveset gondolt a' köz dolgokkal, hanem azokat Ministereire bízván, maga kényelmes örömeinek lön rabjává. Udvara egészen más szint öltött. Atyjától gondosan megtakarított kincseit nagy részint elpazarlotta. Minden szenvedélyei mellett is Henrik, az anyaszentegyházhoz szitván, Luther ellen szegezé magát, miért őt a' pápa hit ótalmazó czimmel tisztelé meg. Hadat viselt a' francziákkal, de kevés foganattal. A' skótokat Floddenfieldnél egy ütközetben, mellyben királyuk is, IV. Jakab megöletett, megverte. Boleyn Anna iránti aljas szenvedély miatt, nejétől, az aragoniai Katalintól elválasztatni akara, miért Wolsey Minister és Moras Tamás kanczellar magokat ellenszegezék; de az első hivatalától, másik pedig életétől fosztatott még, és Henrik Cranmer érsek' közbenjárása által előbbi nejétől elválasztatott. A' pápa erre megegyezését hallogatta, miért H. magát az angolegyház fejévé tévén, az angol papoknak a' pápavali közösülést megtiltotta, és Annával egybekelt. Azonban Anna H.-nél hamisan bevádoltatván, feje vétetett; Seymour Joannával pedig magát összeköttette. Ennek halála után negyed izben, Annaval a' clevei herczegnővel lépett házasságra: de ezt nem sokára magától elűzte és Howand Katalinnal ötödször kellt házasságra, azonban ennek is nem sokára fejét vétette. Hatodszori házasságban Parr Katalinnal, Latimer Lord' özvegyével, kellt egybe, ki az előbbivel hasonló sorsát csupán Henrik' természetes halálával, kerülheté ki. Henriknek nem csak élete' folyama, de még vége is iszonyatos volt. Még közelgető halálát is rettegének tudtára adni a' zsarnoknak; mert sokat, csupán azért, mivel élete' végét jósolgaták, öletett meg. Még is' titkos tanácsosai közől egy — Dannay — eltökélé magában Henriket a' halálra figyelmeztetni, 's ez még akkor is parancsot ada Norfolk herczeg' kivégeztetésére; mert azt akará Henrik, hogy a' herczeg még ő előtte haljon meg. Végre sok panaszok és könyűk közt akará az iszonyú tudósitást eleibe terjeszteni, hogy leghihetőbben már igen kevés óráig élend. Azonban minden gondoskodásai füstbe menének. »Köszönöm — úgy szóla végtére H. közönséges hangon — éltemben sok bűnnel terhelém meg lelkem; valóban, sokat örömest nem tettem volna! hanem irgalmas az isten!» 's ezzel a' fejét a' falfelé hajtá. Ezután a' canterbury érsekért, kit neje' felszólitására kivánt magához, küldöttek. De H. már akkor szólni képes nem vala, hanem belső bánatának csupán külső jeleit mutatá, hogy keresztény vallásban akar meg-

halni, az érsek' kezét utoljára megszorítá, 's azzal kimult (Febr. 28. 1547.) életének 56-dik, zsarnok uralkodásának pedig 38-dik évében. Művészetek és tudományok kórmánya alatt ugyan előmozdíttattak, de vérszomjának 72,000. ember leve áldozata a' vesztőpadon. Még halálakor is 60,000. embert tartott fogva Angolország' börtöneiben.

Henrik (ifjabbik), braunschweigi herczeg, szül. 1480. mások szerint 1489. Szilárd indulatu, de e' mellett álnok, és a' reformatio' elszánt ellensége. A' hildesheimi püspökkel hadba keveredett, és jun. 29. 1519. teljesen megveretett, de V. Károly császár' kegye által birtokait ismét visszanyerte. Részt vett a' frankenhauseni ütközetben is, Münzer' lázadó csoportjai ellen 1525. — V. Károlyt Olaszországba 1000. jól fegyverezett lovassal kisérte, de ezek egy ragályos kórnak áldozatai levének. — 1537. köttetett a' schmalkalhi frigy a' reformatio elterjesztésére; de H. magát az ellenfrigy' főnökévé tette: a' höckelemi kolostornál megveretett, 's fiával, Victorral együtt elfogatott. A' fogságból 1547. a' frigyeseknek mühlbergnéli megverettetése által kiszabadúlván, ellenök boszszút esküdött. Braunshweigot kérité körül ostrommal, de, midőn a' mannsfeldi Volradt gróf a' wolfenbütteli birtokokra ütött, vele egyességre lépett. Nem sokára ismét a' szász választó fejedelemmel, Móriczczal, egyesült Volradt gróf ellen, és Sievershausennél jul. 9. 1553. győzedelmeskedett, de fijai az ütközetben maradának. Csupán egy törvényes fija, Julius volt még Henriknek, de, mivel a' protestans hitre vala hajlandó, őt az örökségi jusból kizárni akarván, a' császár előtt természetes fija törvényesitését sürgeté; ezt azonban ki nem vihetvén, Juliussal kiengesztelődött, és 1568. megholt.

Henrik (az oroszlán), szász herczeg, a' kevély Henrik' fija, szül. 1129. Miután atyja meghalván, anyja Gertrud, és nagyanyja Richenza, a' Szászherczegségben, Bajor örökös tartományokban pedig atyja' vére Welf vették által az uralkodást. — 1146. törvényeskoru lévén, sürgette Konrád császárt a' herczegség' visszaadására. De ez kivánságát teljesitni nem akarván, H. rokonával, Welfel egyesülvén, fegyverrel próbálta szerencséjét; de ekkor sem boldogulhatott, mig Konrád' halála után I. Fridrik nem lépett a' trónra, ki Bajorországban 1154. örökségét visszaadá. Birtoka ekkor már egész keletéjszaki velenczei tengerig nyúlék. De nem szükölködék ellenségekben különösen sok baja volt a' németországi püspökökkel. — 1164. egy frigy alakult ellene, mellynek fejei Hartwig, a' brémai érsek, Halberstadt, és Hildesheim magdeburgi püspökök, és a' thüringi és brandenburgi markgrófok valának. De H. a' frigyesek' terveit meghiúsitá, azokat váratlanul meglepvén. Ezután Palaestinába ment. Tavollétét a' császár használni akarván, a' haláláról költött hir után, erős várait Szászországban elfoglalá. Azonban a' holt-

nak hírlett H. ismét visszatért Braunschweigba. Ezután nem sokára a' császárt Olaszországba kisérte, de Alessandria' ostrománál őt elhagyta, 's ez volt oka, hogy Fridrik Legnanonál az ellenféltől megveretett. Miért Fridrik reá megharagudván, 1180. H. száműzöttnek és birtok vesztettnek hírdettetett. Mit meghalván ellenségei, azonnal megjelentek, H. birtokait magok közt fölosztandók. Csupán Braunschweig és Lüneburg maradt meg Henriknél, 's az csak a' császár' kegyelméből, kit ő térden állva kért. Mindazáltal három évig, mint száműzött, még németországon kivül kelle maradnia, 's ezen okból H. családjával együtt ipához Angliába ment. Három év mulva visszatért Németországba, 's kedveltjeivel egyesülvén, a' császárral szembe szállott. Csak hamar elfoglalta Hamburgot, Plönt és Itzehoet, megvette Bandewik városát, földig lerontván, egész a' fő templomig, hol a' vestigia leonis fölirást ma is olvashatni. Kevésbbé vala szerencsés Holsteinban, Dassel Adolf ellen. A' mainzi és kölni érsekek' közbenjárása által 1190. egy rövid béke köttetett, megszüntek pedig minden ellenségeskedések, miután Henrik' legöregebb fia, Henrik, I. Fridrik' vérének leányával, Agnessel egybekelt. Ezután H. békével élt Braunschweigban, melly hozzá mindig hü maradt, 's ugyan ott 1195. megholt. Emléke ma is látható az ottani fő templomban.

Hephästion, nagy Sándor barátja, jeles nemzetségű macedo volt. Nagy Sándort mindenütt kisérte táborozásaiban. Ecbatanában holt meg (kr. e. 323. körül), Sándor' halála előtt, ki őt nagyon fajlalá, és síremléket akart neki emeltetni; de halála által akadályoztatott.

Heraclitus, hires görögbölcs szül. kis Ázsiában, Ephesus városában 69-ik Olympias körül. Irt egy homályos könyvet a' dolog' természetéről; de az elveszett.

Herculanum (rég. geogr.). A' rajta történt csapás által elhiresült város Campaniában, a' szövetséges hadban rómaiaké lett, és Nero alatt nagy földrengést szenvedett; 79-ben kr. sz. u., Titus alatt a' Vesuv' kitörése által elsüllyedt, most neve Ercolano és a' mai Portici alatt fekszik, elnyúlván Torre del Grecóig. Először 1698-ban, később 1716-ban találtatott fel újra. (Uj geogr.). Az újabb időbéli kiásások nem csak a' rómaiak' izlését, művészetét, hanem élet módjokat is bizonyítják. Az eddigi kiásott ritkaságokat a' portici museumba tették, hanem most mint a' herculánumi, mind a' pompeji ritkaságokat a' bourboni museumban, Nápolyban, láthatni. Egy tudományos academia állott fel az itt ásott nevezetességek' megvizsgálására és leirására. Ennek fáradozásai a' közönségnek adott munkából láthatók, honnan kitetszik, hogy ezen városnak egyenes és a' láva kőhöz hason kövekből kirakott útczái voltak, hogy némelly házaknak padolatai színes márványból, másoké mosaikból állottak, hogy a' falak fresco-festéssel ékesitvék, mellyeken

oszlopok, koszorúk voltak látszatók, melly szokás Olaszországban egész az utolsó évekig divatozott, főkép, hol a' házpadolat szőnyeggel nem volt bevonva. Az itt kiásott épületek közől különös figyelmet érdemel a' színház, melly Resina falu alatt fekszik, és a' Forum. Az első igen nagy és pompás, homlokzata márvány oszlopokkal van ellátva, belső alkotása is igen ékes. Ez utolsó igazság' kiszolgáltatására, vagy is tanácsház volt, mellynek külseje szép márvány oszlopokkal, a' boltozatos bemenet pedig szinte márványból készített lovas szobrokkal ékesíttetett, mellyek közt Balbus' 2. szobraiban az egész előidőbeli ritka ízlés, és bámulando művészet központositva van. Nero és Germanicus' bronzból készült szobrai, mellyek azon kívül remek művek, iszonyú nagyságuak. A' tanácsház egy tornácz által összeköttetésben áll, 2. boltozatos és szépen kifestett templommal. A' legnagyobb ritkaságok közé számíttatnak az itt talált kéziratok, mellyek sás' kiegyengetett hártyáira rovatván, 's ezen hártyák egymással összeragasztatván, egy fa hengerre tekertettek. Ezen hártyáknak csak egyik oldalán voltak betűk, és ezeknek betűs részei egymásra borittatván, 's felhengeríttetvén, szekrénybe rakattak; csak az kár, hogy ezen iratok k[illegible]ől a' veszélytől megmaradtakat, ha, ki azokat kiterítvén, olvasni akarta, lég' hozzájok jövete által porhanyóvá tétetvén, mint égett rongy öszveomlottak; de még is nem rég ez előtt elménczes, és ügyes vélebánás által sikerült néhányat veszedelem nélkül kiteríteni, mellyek közől egy Epicurus' bölcselkedésit tárgyazó görög irat, a' többi pedig költészet volt. Az ez előtt félbe szakadt, és 1828-ban újolag elkezdett kiásások közől Bonacci épitőmester' felügyelése alatt csudálkozásra méltó egy kiásott ház, mellynek éléstárában még egészen épségben lévő sonkát, diót, aszú fügét, török szilvát, olajt, gesztenyét, mondolát, szilvát, gabonát, borsót, babot, lencsét leltek, valamint a' mellék szobákban mindenféle pénznemet, és faragott 's festett képeket; a' faragottakból legszebb Apolló és Dianna' szobra. Találtak' még egy nagy házat, melly egyes polgáré volt. Figyelmet érdemel főkép a' benne lévő sok épületekért, és pompás alkotásáért, végre egy borbél mühelyt, mellyben minden sebészi szerszám régi rendben volt.

Herbst (János, Fridrik, Viimos), szül. Petershágenben 1743., berlini hitszónok, egyike Németország' legjelesb természetvizsgálóinak. Megholt 1807.

Hercules, a' görögöknél Heracles, 's Alcides is, egyike a' görög mesés világ' leghiresebb hőseinek. Jupiter és Alcmene' fia volt. Már a' bölcsőben megmutatá isteni származását; a' hozzá közelített kigyókat megragadván, 's megfojtván, midőn fejöket nyelvöltve emelnék ellene. Eurystheusnál szolgálatba állván, 12. nevezetes munkát vitt végbe: 1. elejté

a' nemeai erdőben pusztító, 's fegyver által meg nem sebesíthető oroszlánt; 2. elejté a' lernai kigyót; 3. Diána' szarvas tehenét, mellynek érczlábai és aranyszarvai voltak, elfogá; 4. Erymanthus' hegyén pusztító vadkant megfogá, 's vállain vivé Eurystheushoz, ki ezen annyira megrettent, hogy valami edénybe bújt, 's azóta nem meré parancsait személyesen adni Herculesnek; 5. Augiás király' marha-óljait, mellyekben 3000. szarvasmarha volt, 's 30. évig nem tisztíttattak, három nap alatt kitisztítá, azokon Alpheus vizét keresztül vezetvén; 6. megölé a' stymphalidákat, azon érczszárnyú, orrú, és körmű madarakat, mellyek Arcadiában a' Stymphalis tó vidékét pusztíták; 7. megfogá a' pusztító cretai bikát; 8. Mycenébe vivé Diomedes thraciai király' emberevő lovait; 9. Hippolite amazon királyné oldalfegyverét elvitte; 10. a' háromalkatú Geryon' szarvasmarháit elhajtá; 11. Hesperidák' kertjéből az arany-almákat elvivé; 12. a' 3. fejű Cerberust az alvilágból Eurystheushoz hozta, 's vissza vezette. — Hercules' képe könnyen megismertetik a' buzogányról, 's az oroszlán bőrről.

Hercules oszlopai, két oszlop, a' gaditai tengerszoros' két felén, Európa és Afrika közt, Calpe és Abyla hegyeken. Hercules allitá fel a' rege szerint, hatalmas karjaival.

Hermione, Menelausnak és Helenának leánya, Orestes' neje. Azután Diomedessel kelt össze, 's vele együtt halhatatlanságra jutott.

Herodes, idumeai Antipater' fia, szül. kr. e. 71. Augustus császár uralkodása 10. évében zsidók királyának neveztetett ki a' rómaiaktól 's uralkodott 37. évig. Az elpusztúlt Samariát felépité 's azt Augusztus tiszteletére Augusztának nevezé. Kegyetlenségét azzal tetézé, hogy minden bethlehemi gyermecskéket igazságtalanúl leöldöztetett. Ennek hasonnevű fia, midőn isteni tiszteletet tulajdonítna magának, azzal büntettetett meg, hogy a' rút férgek' eledele lenne. — Antipás Herodes is kegyetlenségéről nevezetes; mert keresztelő Jánost megöleté, 's a' ki csúfolt urunkat Pilátushoz utasitá. Herodes Agrippa Aristobulus' fia Jakab apostolt végzé ki ez életből. — Atticusi Herodes ékes szónokságáról nevezetes.

Herodianus, szül. Alexandriában, virágza kr. u. 238. — Úgy látszik, hogy nagyobb részint Rómában lakott, hol nyilvános hivatalokat viselt. Történeti munkája, mellyet a' római császárokról irt, 8. könyvbe foglaltatik. Ezen művéből az egyszerűség és igazság tünik ki.

Heroide, különös faja az elegiának, melly által valamelly, többnyire hős személy, az ő vegyes, kedves és kedvetlen érzelmét más valakivel levélformában közli, úgy hogy a' költő itten nem tulajdon nevében szóll. Ha történeti tárgyat választ a' költő, akkor hőseinek történeti characterét is köteles megtartani. Külső alakjára nézve a' költői levél-

hez; az örömből és szomorúságból vegyes érzelem uralkodó hangjára nézve pedig az elegiához tartozik. Versmértéke vagy a' magányos hexameter, vagy váltva pentameterrel, mint a' régieknél, vagy a' hatlábu rimes jambus, közepén caesurával, mint az újabbak kezdették. Nevét Ovidiustól kölcsönözte, ki 21. heroidében jeles holt személyeket festett a' hősi időkből.

Példa Horvát Endrétől.

(Enyingi Török Bálint nejének, a' stambuli hét toronyból, Torbágyra.)

Úgy hallom, mert falka gyanánt Stambulba naponkint
Hajtatnak magyarok szörnyű fogságra, halotti
Pompát érettem tartottál hütvösem, éltem'
Mindene, mig Torbágy vallá Bálintot urának.
Úgy hallom, zokogó siralom közt búnak eredve,
Nedveit arczádnak szomorú fatyollal itattad.
Jajjaid a' levegőt tördélték, jajjaid édes
Gyermekimet — vagy is ah! enyimeknek mondanom őket
Nem lehet innentúl; — veled együtt sirni taniták.
Ah! magas istennek gyönyörű hajléka, mi kedves
Volt oltárid előtt szivemet nyugtatni gyakorta!
Mennyi öröm repesett belsőmben, az orgona mellett
A' mikor ajtatosan jó nepem zenge solozsomát!
Nem hittem, hogy ezen szentelt helyen élve halotti
Ünnepemet, te kegyes, mint gyászló özvegyem, üljed.
Élek ugyan nyomorult, de mit ér igy élni naponkint
Gyötrőbb életben, hol ajandék volna halálom!
Bár úgy lenne, mikint a' hir füleidbe hazudta,
A' köves ozmán sziv szünnék sanyaritani rabját.
Testem ugyan szenved, kezeim pereczekbe szoritá
Vad Soliman, 's terhes békóktól lábaim égnek,
Gátolt mozdulatom; derekam, csiptetve feszitő
Vaskarikába, sajog, de nagyobbak jóval ezeknél
Kinjai lelkemnek, 's a' t.

Herosok, vitézek, hősök voltak a' görögöknél, bátorság, erő és tudomány által kitünő férfiak. Félisteneknek tartattak, kiknek halandó részök elenyészett, isteni részök az istenhez szált.

Herostratos, ephesusi, neve hiresitése végett azon szándékra vetemedett, hogy Ephesus városa és kikötő helye közti Diana templomot felgyújtsa. E' fényes épületnek csak négy fala 's néhány oszlopai maradtak meg, teteje és belső ékességei egészen elpusztultak. E' gonosz szándék' végre hajtása miatt kinosan holt meg. Az égés esztendejének e'jele az volt, mellyen nagy Sándor született.

Herschel (Fridrik, Vilmos), szül. Hannoverában, 1738. Londonban magát a' hangászatban tökélyetesité, Leedsben és Halifaxban zenemester volt. Angliában a' mathesist megtanulá, és Ferguson' csillagászi munkáját olvasván, a' csillagászság' szeretete felébredt benne. — 1774. egy telescopiumot készitett. — Ezt csak hamar több cső követte; némellyek olly nagyok voltak, millyenek a' földön még nem voltak; 1781. födözte föl azon új planétát, melly most Uranos nevet visel; de ő ezt az angol király György tiszteletére György csillagának nevezé. Windsor melletti faluban lakván, a' ködcsillagokat vizsgálá, és azoknak csoportjait, melly csoportokban 50,000-nél több csillagot lenni mondott. 1787. födözett föl Uranushoz tartozó négy mellék planétát. Saturnushoz tartozó két hajdúkat is födözett föl vele. — Megholt 1822. életének 84. eszt. Negyven lábnyi úgy nevezet óriás telescopiumát minden irányban lehet mozgatni.

Hertelendy (Gábor), altábornagy, 's Maria Theresia rend' kis keresztes vitéze, szül. 1742. Gosztonyban, vas vmegyei helységben, régi nemes nemzetségből. Kisebb iskolájit Kőszegen végezvén, már 17. esztendős korában (1759.) az akkor Kálnoky nevet viselő huszár ezred közkatonáji közé állott. 1767. káplár; 1772. hadnagy és ezredes segédtiszt (adjutans); 1778. pedig fő hadnagy lett. A' török háború kezdetén (1787.) százados kapitánynak neveztetvén; 1788. a' grotest-i viadalban, hol az ozmánok megverettek, nem csak mint derék katona tünék fel, hanem osztályával az ellenségnek dühös megrohanásit ismételve vissza veré. Hol olly veszélyes sebet kapott, hogy, ha a' melléje rendelt orvos erős élesztő szerekkel halotti álmából föl nem ébreszti, örökre elhuny a' derék hős. — 1788. újra a' csata mezőn terem, 's Oláhországban 1791-ig bajnokul harczol a' török ellen. — A' franczia háborúban Prumsnál és később Essingnél tett érdemeiért 1794. őrnagyi rangra emeltetett. Német alföldön a' kettős erővel előnyomult ellenségnek szándékát egészen megsemmisitette. — 1796. új pálya nyilt Hertelendy' vitézségének Olaszországban; hol Cereanál, San Giorgionál rettenthetlen bátorsággal küzdött, miért 1797. ezredes hadnagynak neveztetett. — Hertelendy életének, mellyet jobbára fegyvercsörgések közt a' csatapiaczon tölte, legfénylőbb esztendeje vala 1799.; mellyben először Valprio' vérmezején, azután Tidor és Trebia folyónál állott szembe a' dagályos ellenséggel. — Trezzo, Cassano 's Valpriónál, Abda folyó mellett Lombardiában az ellenséget, melly már győzedelmeskedik, előbb a' had' derekát bal szárnyával együtt visszanyomja; azután pedig a' gyalogsággal tömött és hatalmasan vedett franczia fő hadi szállást, mellyre hősünk különösen törekvék, veszi be, a' franciákat abból kivervén. Elfogott e' kettős ütközetben H. egy zászlót, 12. ágyút, 6. társzekeret és 2800. embert, azok közt 80. tisztet. Nem kevésbbé nevezetes volt azon harcz, mellyet H.

jun. 17., 18. és 19. ismét Lombardiában Tidor és Trebia folyónál kivivott. Nagy volt mind a' két részen az elszántság, mellyel küzdének, és talán az ellenfélé is lett volna a' győzedelem, ha H. vitéz osztályával a' franczia had' tüzes villámi közé nem rohan, 's azt Trebia' túl partjára űzve, nem kergeti. Ennyi és még több vitézsége és hazája, 's királyához viseltetett tántorithatlan hűségeért 1800-ban nyerte H. méltó jutalmát, jászok, kunok és hajdu városokban újonan felállitott nemes Nádor huszár ezred' kormányzó kapitányává neveztetvén. Nem is lehete nemesb pálya, mellyen hősünk dicsőbben haladhatott volna, mint ez, valódi bajnokokat képezvén, melly egyedül vala kivánsága. — 1801. Maria Theresia rendje' kis keresztével tiszteltetett meg. — Alig viselheté H. négy évig a' nádor ezred' kormányát, midőn 1805. újra kiütött a' háboru' pusztító lángja. Ulmnál, ama szerencsétlen ütközetben különbözteték meg először is magokat a' nádor huszárok, kik, noha tetemes veszteséggel, de még is jeles vitézséggel és dicséretes elszántsággal, halni inkább, mint idegennek rabjává lenni készek, vérig harczolvá, magokat kivágták. Az itt tündöklő vitézsége H.-nek hevité föl lantos Csokonainkot ama nemzeti hős dal' éneklésére, mellynek minden versében Hertelendy' lelkének nagysága hű ecsettel elevenen ábrázolva találtatik. 1808. brigádosnak és táborőrnagynak neveztetett. Kitünő ez alkalommal ő cs. kir. magassága, országunk' szeretve tisztelt nádorának Hertelendyhez irott levele, azonban lapjaink' szük köre azt, valamint H. nek szivreható végszavait, 's a' nemes nádor' bucsúját és háladó tisztelkedéseit is közleni tiltja. Ez új pályáján Lembergben négy évet tölte H., mig 1812. altábornagynak neveztetett. Végre ezen méltóságot két évig viselvén, miután ötvenöt és fél évig a' király' ótalma 's a' haza' boldogságáért az élet' minden viszonyaival viaskodott; 1814. nyugalomra lépett. Agg korát csendes békével Gyöngyösön, hol ekkor a' nádor huszár ezred fekütt, tisztelt tanitványai' keblében töltötte. Hol földi pályáját kevéssel azután jun. 16. 1820. a' hűségnek és bajnokságnak példája, bevégezte, nemes lelkét visszaadván teremtőjének. — E' ritka pontosságu és fáradhatlan munkatürő férfiut éltében mint embert a' józan okosság, mint katonát a' becsület, mint kereszténYt a' hit 's jövendő élet' reménye igazgata és vezérle nemes tettekre, mellyek őt a' halhatatlan magyar hősök' sorába emelte.

Heruli (Herulok vagy Erulok), régi durva német nemzet, kik részt vettek mind azon becsapongásokban, mellyeket a' gothok merészlének tenni a' fekete tenger éjszaki részéről a' római tartományokban, harmadik század közepén. Attila' holta után lettek nevezetesebbek tulajdon királyuk alatt. Anastasius, római császár, Belgrád táján telepité le őket, 's most már, mint segédseregek, szolgálának a' rómaiaknak. A' gothok elleni háborúban Justinián császár alatt sokat tettek a' rómaiak' részére. Ezután

a' történetből eltünnek. Gyanithatni, hogy hunnokból és németekből vegyes nemzet volt.

Hessen, német szövetséges tartomány. Illy nevezetü tartomány 3. van, ugyan is: 1) Hessen-Kassel vagy Kurhessen, választó herczegség. Felosztatik 4. tartományra; ezek: a) alsó Hessen, több kerületekkel, fő városa Kassel; b) felső Hessen, több kerületekkel, fő városa Marburg; c) Fulda, hasonnevü fő várossal; d) Hanau, fő városa Hanau. Területe 207. négyszegü mföld. 700,000. lakossal, kikből 1. négyszegü mföldre jut 3381. lélek. Nagyobb része a' lakosoknak reformatus vallásu, vannak luther., kathol., és zsidók is. Jövedelme tesz 3,200,000. németszövetségi tallért. Hadi ereje béke idején 7900; a' szövetségi jutalék pedig 5679. főből áll. Uralkodása korlátozott monarchiai; az ország' rendei képezik a' kamrát. A' szövetségi gyülés' napján 8 dik helyet foglal el, és 3. egész voksal bir. A' választó, és nagyherczeg II dik Vilmos szül. 1777-dik év' julius 28-dik. Kórmánytársa Vilmos Fridrik szül. 1802-ben, august. 20-dik. Az egész herczegségben van 63. város, 36. mezőváros, és 1335. falu. Határos Hannoverával, Poroszországgal, Weimárral, Bajorországgal, Hessen-Darmstadtal, Frankfurtal és Waldeckel. Bérczei: a' Weser, a' 2184. láb. magas Meisznerrel, a' Reinhard- és ölyverdővel, a' thüringi erdővel és Rhönnel. Folyamai: Weser, Fulda, Werra, Diemel, Main, Edder, Schwalm és Lahn. Bővelkedik gabonával, lennel, dohánnyal, marhával, ezüst, vas, ón, réz, kőszén bányákkal, és sóaknával; vannak gyárai; a' kereskedés és mesterség a' lakosoknak fő keresetök módja. Az uralkodó hesseni választó herczegi és fuldai nagy herczegi czimmel él. A' legfőbb igazság kiszolgáltatása Kasselben, mint fő városban, a' fő fellebviteli törvényszék előtt esik. A' papi ügyekre nézve 3. szentszék van. — 2) Hessen-Darmstadt vagy a' hesseni nagy herczegség, felosztatik 3. tartományra, ezek: a) Starkenburg, fő városa Darmstadt; b) Rajnahessen, fő városa Mainz; c) felső Hessen, fő városa Gieszen. Területe tesz 153. négyszegü mföld. Lakossága 783,000., mellyből 5119. jut 1. négyszegü mföldre. Jövedelme 6,500,000. rajnai forint. Hadi ereje béke idején 6360., szövetségi jutaléka 6195. emberből áll. Uralkodása korlátozott monarchiai. Az ország rendei 2. kamrára osztatnak. A' gyülésben kilenczedik helyet foglalnak el, és egészben 3. voksok van. Az uralkodó nagyherczeg II dik Lajos, szül. 1777-ben, dec. 26-dik. Ezen herczegségnek nagy része bérczes. A' starckenburgi tartományban van az Oderwald; a' rajnai Hessenben a' Donnersberg; felső Hessenben a' Wesserwald és Vogelsberg. Folyamai starckenburgnak a' Rajna és Main; a' rajnai tartományban a' Rajna; felső Hessenben a' Lohn, Nidda, Schwalm. Lakosai szántásból, marha nevelésből, bányászatból, és gyárakból, ke-

resik élelmöket, főkép pedig gyolcs és gyapjú szövésből; 3) a' Hessen-Hamburg landgrófság, áll; a) a' hamburgi grófságból, melly Taunus mellett a' nassaui, és hesseni nagy herczegség közt fekszik, és b) a' meisenheimi Rajnán túli grófságból, 7. és 1 4 mföldön 23,400. lakost számlál, és igy 1. négyszegü mföldre jut 3186. Évi jövedelme 100,000. német tallér. Katonasága 200., jutaléka ugyan annyiból áll. Uralkodása monarchiai, az ország' rendei nélkül; részt vesz a' 9-dik helyen, 's egészben van 1. voksa. Az ország' grófja Fülöp August, Fridrik szül. 1779. mart. 11. Fő városa Hamburg.

Hesiodus, legrégibb görög költész, Homér után. Az időt, mellyben élt, nem lehet tudni. Mások szerint kr. e. 944. élt, maga Hesiodus mondásaként pedig a' trójai háború után élt volna. Tehát valamint virágzása' ideje: úgy születése helye is homályban van. Ez utóbbiról azt tudjuk, hogy vagy Aeolis Cuma szigetéből (most Fajo nova), vagy Boeotia' Askra városából vette eredetét; 18. munkáji közől, mellyek neki tulajdonitatnak, elveszett 15., 's ezek közől a' jelesbek erkölcsi és gazdasági dolgokat foglalnak magokban.

Hesperidesek, Hesperusnak Atlas' mauretaniai király bátyjának Aegle, Arethusa, és Hesperusa leányai. Kikről az a' rege, hogy aranyhozó kertjeik voltak, 's azokat egy sárkány őrizte, a' honnan Hercules megölvén a' sárkányt, az arany almákat, mellyek nem voltak egyebek, mint narancsok, Eurystheushoz hozta. Varro ellenben juhokat ért az arany almák alatt, mellyeket Hercules hozta volna Afrikából Görögországba.

Hesperus, Atlasnak fia, vagy testvére, a' csillagászságnak barátja volt. Atlastól üzetvén, Italiába szaladt, mellyet innen a' régiek Hesperiának is neveznek. A' nép isteni tiszteletet adott néki, 's nevéről a' nyugoti ég legszebb csillagát nevezé, az esthajnal csillagot, a' Venust.

Hesz (Károly, Adolf, Henrik), első, most élő lófestő, szül. Dresdában 1796.

Hesz (Péter és Henrik), képirók Münchenben. Péter szül. 1792. 's magát Düsseldorfban derék táj- és ütközet festővé képzé. A' francziak ellen 1813. — 1815. folyt táborozásokban részt vett, a' legnagyobb ütközetekben jelen volt, 's azokat tüstént helyben rajzolta. Csataképei jelesek. — Henrik történet festő szül. 1798.

Hétbölcs. Igy neveztetnek a' régi Görögország' azon férjfiai, kik a' költeményes világból kiemelni kezdték a' nemzetet, 's a' bölcselkedést megkedvelteték a' görögökkel. Periander, Pittacus, Thales, Solon, Bias, Chilon és Cleobulus számláltatnak a' hét bölcsek sorába. Periander helyébe mások a' cretai Epimenidest, vagy Mysont nevezik. Tanitásaik' józansága ezekből is kitetszik; p. o. Bias mondja: »A' sorsával megelé-

gedelt gazdag, a' fösvény szegény.» Pittacus: »Nem tud beszélni, ki hallgatni nem tud.» Solon: »Ismerősidnek titkon mond meg hibáikat, nyilván pedig dicsérd őket» 's t. b.

Hétszemélyes tábla. Honunkban legfőbb itélőszék, melly nevezetét hajdan tagjainak számától vette. Ma előülőjén, a' nádoron kivül, 20. bíróból áll, kiknek négye az egyháziak, hete az ország nagyjai, kilencze a' haza' nemesei közől választatik a' király által. Hogy erős létű itéletet hozhassanak, az előlülővel együtt legalább is 11. tagnak kell jelen lenni. Ezen itélőszék egyedül fölebb vitt pöröket veszi vizsgálat alá. Hozott itéletei fölebb nem vitethetnek, sőt a' polgári ügyekben hozottak a' király által sem másíttatnak meg, 's csupán kegyelem' utján lehet remény a' változhatásra. — A' királyi táblával együtt királyi udvarnak mondatik.

Heves vármegye. Magyarországban, a' Tiszán inneni kerületben fekszik, 's igen hosszan nyúlik le tekervényes határokkal. Határa éjsz. Nográd, Gömör, Borsod; keletről Borsod, Szabolcs, nagy Kunság, és Békes; délről Békes, Csongrád; nyugotról Pest vármegye, Jászság, és Nógrád vármegye. Területe tesz 120. és 7/10 négyszegü mföldet; 's e' tekintetben 7-dik a' vármegyék közt. Ezen vármegyét csak nem egészen róna tartománynak nevezhetni, csupán 1/4 részét kivéve, t. i. az éjszakit; melly hegyes és dombos; mivel itt a' mátra emelkedik fel, 's számos ágokat bocsát ki. Földje nagyobbára fekete, 's trágya nélkül is bőven terem mindennemű gabonát. Légje tiszta és egészséges. Bérczei a' Mátra, melly keletről nyugotfelé vonul, 's hossza mint egy 6. mföld. Evvel csak nem párhuzamosan megyen egy másik alacsonyabb hegyágozat Recsk felé, 's e' két hegyláncz képezi a' sok tekintetben nevezetes parádi völgyet. Folyamai a' Tisza, a' Zagyva, az Eger, a' Tarna, a' Berettyó, a' Körös. Parád' szomszédságában, Mátra' regényes vidékén, buzognak a' timsós, kénkősavas és vassavas források, hol szép és minden megkivántató szerekkel, és bútorokkal jól ellátott, 's több szobákból álló fürdő házakat láthatni, mellyekből már több különbféle idült betegséggel oda szállott vendégek épen, és megelégedve tértek vissza. Gabonája e' megyének olly bőséggel van, hogy a' szomszéd vidéknek abból feles mennyiségben juttathat; híres e' megye továbbá dohányáról. Ki nem hallotta hírét a' szép sárga debrői dohánynak, a' gyenge 's jó illatú verpelétinek, néhol mint Kálon és Kompóton egész darab lapályt dohánnyal láthat az utazó beültetve; ellenben gyümölcse kevés van, kivévén Eger és Gyöngyös tájékát; hanem ennek hiányát kipótolja a' visontai, és az egri jó veres bor, mellyet többen a' burgundiaihoz hasonlitnak. Nagy itt a' marhatenyésztés és sok a' ménes, temérdek a' juhnyáj, melly többnyire nemesitett. Ásványból keveset mutathat. 261. népes lakhelye között

van 1. érseki, 16. mezővárosa, 172. faluja, 117. népes pusztája. Népessége tesz 268,704. Vallásokra nézve többnyire római szertartásuak. Nyelvökre mind magyarok, kivévén némelly városokban a' mesteremhereknek kis részét. Megjegyzésre méltó ezen megyében, főkép a' mátrai járásban elterjedt palócz magyarság, mellyet Honthban, Nógrádban, Borsod és Gömörben szinte hallhatni, 's melly a' többi magyarok' szóejtésétől, főkép a' magánhangzók' hozzá adása, elváltoztatása és meghosszabbitásában különbözik. A' mesterség leginkább nagyobb városokban virágzik, mint Gyöngyösön, Egerben és itt főleg figyelmet érdemelnek a' timárok, honnan az Egyed hegyén találtatott szemericze, bőrgyárakba egész a' török szélekig elhordatik. A' kereskedés igen kiterjedt. — Politikai tekintetben 4. fő birói járásra osztatik, mellyek ezek: a) a' gyöngyösi; b) tarna; c) tisza; d) és a' mátrajáras.

Hévmérő (Thermomet.), e' név alatt értetik azon műszer, melly által a' melegség-'s hidegségnek különböző fokát megismerhetni, 's meghatározhatni. E' szép, 's hasznos műszer feltalálójának Drebbel Cornelino, éjszak hollandi földmüvelő, tartatik. Készitése következő: egy 8. — 10. hüvelyek magas, e' czélhoz szolgálandó üvegcső vétetik, mellynek vége egy kivájt golyóra végződik. Ez a' csőnek felével együtt megtöltetik tiszta higanynyal, 's ekkor fölül olvasztva, bezáratik. A' hévség a' nedvet kiterjeszti 's emeli, a' hideg pedig összehuzza 's alább szállitja. Hogy ezen emelkedést 's szállást jó meg lehessen mérni, a' higanyt elrejtő csőnek golyója hóba, vagy jeges, már már megfagyott vizbe helyeztetik, 's észrevétetik, meddig sülyend le a' csőben lévő higany, 's ezen sülyedési hely megjegyeztetik, e' pont fagypontnak neveztetik. Tudván már most a' fagypontot, a' cső forró vizzel megtöltött edénybe helyeztetik, 's észre vétetik meddig emelkedik föl a' higany a' csőbe, 's ezen emelkedési pont forr pontnak hivatik, és ez is megjegyeztetik. E' két pont meg lévén, a' cső egy fehér papirral beborított hosszas deszkán megerősittetik, 's az alsó részén a' deszkának a' fagypont egy zérussal megjegyeztetik; ezután a' fagy 's forr pont közt lévő hézag felosztatik több egyenlő fokokra, 's közönségesen vagy 80-ra Reaumur, vagy 212-re Fahrenheit szerint. — Különbözik a' Fahrenheit' Hévmérője a' Reaumuretól: 1-ször Fahrenheit a' fagypont' meghatározására nem elégszik meg a' természeti hideggel, hanem ezt hugyansó közben járásával nagyobitja; 2-szor: mikor Reaumurnál a' higany zéruson áll, akkor Fahrenheitnál 32-ik fokon vagyon; 3-szor Fahrenheit az üveg csőt nem higanynyal, hanem veres bor szeszszel tölti meg, de most közönségesen higany használtatik. A' hévmérők készitésében e' következendő szabályokra kell figyelmezni. — 1-ször: hogy a' higany tiszta 's a' légtől ment legyen; — 2 szor: hogy a' higany fölül lévő tér a' levegőtől — minél

tökélyetesebben lehetséges — ment legyen; — 3 or: hogy a' cső sima, száraz, 's tiszta legyen, a' tágassága legalább 1 1/2 von., mert egy szük csőt a' légtől megmenteni nehezebb. — A' csőnek legalább azon helye, hol a' higany fölemelkedik, 's leszáll, egyenlő legyen.

Hexameter, hatmértékü, hatlábu vitézi vers. Nevét azon hat tagtól vevé, mellyből állani szokott; vitézi versnek azért mondatik, mivel leginkább a' hadi hős tettek irattak vele. A' hexameter legrégibb nyomait a' görög költőknél találni. Mértéke ez:

$$\begin{array}{c|c|c|c|c|c} - \cup\cup & - \cup\cup & - \cup\cup & - \cup\cup & \multirow{2}{*}{$- \cup\cup$} & - \cup \\ - - & - - & - - & - - & & \text{ - -} \end{array}$$

Hiero (I.), syracusai király, Gelő' bátyja, 3506. kezdett uralkodni, nagy nevet 's hírt szerze Pindár és Bachylides barátsága által, kiket tiszteletben tartott házánál, 's okosságukkal a' művészeteket és tudományokat előmozditá. Uralkodása' elején háborúba keveredett Trasydaeus agrigenti királylyal, mert ennek azt tanácslá, hogy alattvalóit jobban kórmányozza. Ezen fölpattanván Trasydaeus, azonnal beront a' syracusai birtokba, és véres ütközet történik, mellyben Hiero lett győzelmes. Ezután Trasydaeus magát megölé, alattvalói pedig szövetséget kötének Hieroval. — Uralkodott 12. évig. Megholt 3518.

Hiero (II.), syracusai király, Hierocles' fia, 's ivadéka nagy Gelónak. Már ifjukorában Pyrrhus alatt vitézül harczolt, ki ez idő körül segité Siciliát a' carthagobeliek ellen. Vitézségéhez csatolá nemes tulajdonit is. Ezután Pyrrhus elhagyván Siciliát, a' syracusaiak vezéröknek választák, melly meglévén, Syracusában a' zavart lecsendesité, melly okra nézve mint hadi, mint polgári fő hivatalokkal ruháztatott fel. Nem sokára háború üte ki a' mamertinusok közt, ebben Hiero olly jelesen viselé magát, hogy teljes győzelme után királynak választatnék. Ezután a' mamertinusok szövetségre léptek, 's Messanát átengedni akarták, midőn a' carthágobeliek, hogy segédek leendnek, a' dolgot hátráltaták. A' rómaiak is segédül hivattak a' mamertinektől; de ezek megértvén, hogy Carthágo is bele elegyedett: elhatárzák magokban a' dolog' elejét venni, 's Messána' birtokától őket letartóztatni. Végre seregeket küldének oda a' rómaiak, kiket a' mamertinek készséggel fogadták. Most a' carthágobeliek Hieroval egyesülének mamertinek és rómaiak ellen. Messána bekerittetik és Hiero Claudius consultól megveretik; de mivel a' carthágobeliek őt nem segitették illőleg, köztök a' szövetség, és a' rómaiakkal, kik már syracusa felé nyomultak, köte frigyet. Már tovább Hiero nem vett részt a' háborúban, kivéve, hogy a' rómaiakat segité eleséggel. Egyébiránt kórmánya igen üdvös volt alattvalóira nézve; II. carthágoi háború elején még országlott, 's a' rómaiak' buzgó barátja maradt. E' király adakozó volt, a' midőn Rhodus szigete földindulás által

megroncsoltatott, a' szerencsétlen lakóknak 100. talentumot külde, a' gabona kereskedés végett sok hajót építe. Megholt élte' 90. uralkodása 54. évében.

Hieronymus (pragensis), nevezetes theologus a' 15. században. Társa és segédje Huss Jánosnak. Zsigmond király előtt Budán tartózkodott; de mivel oktatásait Wiclef' tanításaival elegyítette, tömlöczre vettetett, mellyből a' prágaiak kiszabadíták. Ezután hathatósabban pártolta Husst, a' papság ellen jobban tört; de elfogatott és megégetett 1416.

Hieronymus (szent), a' latin anyaszentegyház' legtudósb irója, 331-ben Dalmatiában szül. — Rómában tanulá a' római és görög classicusokat. 40-ik éve előtt megkereszteltetvén Aquilejába, innét Antiochiába utazott, hol remetei életre indíttatván, Chalcis pusztában sanyarú élet mellett a' szentirás magyarázatában fáradozott. Antiochiában áldozó papi rangra emeltetett, és naziánzi Gergely oktatásainak hallása végett Konstantinápolyba utazott. Innen Rómába ment, hol tanításait nagy foganattal folytatá. Az akkori eretnekek ellen erősen védé az igaz hitet, a' szent irást latin nyelvre fordítá, mellyel most is él az anyaszentegyház. Megholt 420.

Hildburghausen, német herczegség, az előtt ön álló szász herczegség volt. 1826-tól alkotó része a' szász-meiningi hildburghauseni herczegségnek, 43. négyszegü mföld. és 145,000. lakossal. Földje igen termékeny, és nagyobbára hegyes és völgyes. A' thüringi erdő egész éjszaki részén keresztül vág. Van sok marhája, fája, 's több rendbeli mester műhelye. Politikai felosztása; a) a' meiningi herczegség; b) hildburghauseni; c) saalfeldi herczegség; d) camburgi grófság; — e) Kranichfeldi uradalom. Kiterjedése 11. négyszegü mföld., melly öt városban, 120. mvár., falub. 's tanyán 32,000. lak. számlál. Jövedelme 1,300,000. rajnai forint. Hadi ereje tesz 1150. embert. Uralkodása korlátozott monarchiai. Az ország' rendei nemességből, polgárságból, és pórból állanak, a' két utolsó 6. évre választatik. A' gyülésben 12-dik helyet foglalnak, voksok egészben egy. Az uralkodó herczeg Bernhard, szül. 1800-ban dec. 17. Fő városa hasonnevű. Csinosan épült város Werra mellett. Van benne egy gymnasium és 380. lakos. Nevezetes itt a' nagy könyvirati intézet, mellyhez több rendbeli könyvkereskedések tartoznak; van még egy polgári iskolája, és egy árva, 's egy pompás országháza.

Hildesheim, 1) azelőtt püspökség, most Hannoverországhoz tartozó fejedelemség, alsó Szászországban, a' Harz' éjszaki részén. Területe tesz 83. négyszegü mföld. 385,000. lakossal. A' hildesheimi göttingi, (hová a' Plesse uradalom tartozik) grubenhageni herczegségekből (az Eichsfeldnél fekvő hannoveri részek), és a' hohensteini grófságból

áll. 2) Herczegség Kalenberg, Lüneburg, Göttinga és Braunschweig közt, 32. négyszegü mföld. és 139,500. lakossal. Folyamai: Innerste, Leine, Ocker és Fuse. Ezen herczegség igen termékeny. Fő kereset itt a' szántás, marhatenyésztés, gyolcsszövet, gabona , gyapjú-, marhával és papirossal való kereskedés. 3) Fő városa a' herczegségnek és a' kerületnek, Innerste folyamnál, 1954. házzal, és 14,300. lakossal, egy katholicus és egy reformatus püspökséggel, és 19. templommal, mellyek közől figyelmet érdemel a' 818-ban kegyes Lajostól épitett anyatemplom, mesterséges bronz ajtaival és ismeretes irmenoszlopaival. Van még vára, dolgozó , szegények- és őrültek' háza, továbbá katholicus gymnasiuma, könyvtára, és süketnéma intézete. Ó és új városra osztatik, 's a' városon kivül van a' Móricz hegye, melly külváros gyanánt szolgál. Készitnek itt gyolcsot, szappant, keményitőt, viasz gyertyát, 's van dohánya. A' 7-dik században alapittatott püspökség lassanként nevezetes birtokokat nyert, hanem az úgy nevezett hildesheimi püspöki biztositás után az akkori püspök száműzetvén, csak az anya prépostságot tarthatta meg néhány méltosságokkal. — 1642-ben vissza adta ugyan az országkamarai törvényszék a' püspökségnek régi birtokait; de újra más kedvetlenségek érték azt; mert a' lakosságnak nagy része reformatus lett, és 1651., 1711 ben hitbeli szabadságának talpkövét meg is veté. Az országi küldöttség határozata szerint 1803 ban Hildesheim a' poroszoké lett; 1807-ben a' tilsiti béke által a' francziáké, kik azt a' westphaliai királysághoz kapcsolták, mig végre 1813-ban ismét Hannoverának jutott.

Hiller (János Károly, báró), cs. kir. belső titkos tanácsos, Generaltáborszernagy, Maria Theresia rend' közép keresztes vitéze, az 53. gyalog ezred' tulajdonosa, szül. Bécs-Újhelyben 1755. — 15. eszt. korában lépett a' pattantyús ezredhez, hol tábornagyi őrmesteri rangra emelkedett. Jelen volt 1778. — 1779. a' bajor öröködési hadban, nagy részt vett 1788. — 1791-ki török háborúban, valamint a' franczia köztársaság elleni hadban 1792. — 1797., és a' német alföldi, német és olaszországi különbféle háborúkban is. — 1805. még a' háború előtt altábornagygyá lett, 's magát e' hadban igen jelesen viselé, leginkább pedig az 1809-diki ütközetben tünteté ki katonai ügyességét. Napoleon t. i. föltette magában, hogy az ausztriai sereget egymástól elkülönzi, és egyenként veri meg. April. 20. támadja meg Hillert, és őt nagy veszteségével Landshutig vissza szoritja. Ez, valamint az eckmühli későbbi ütközet által is, mellyet apr. 22. Károly fő herczeg elvesztett, az ausztriai hadisereg egymástól végképen elválasztatott. Megverte ugyan Hiller apr. 24. Wrede, Molitor és Oudinot' osztályait Bessier' fő parancsnoksága alatt, és egész Vilsburgig vissza nyomta; e' győzedelem mind az által a' szük-

séges hátrálást a' Duna mellett fel nem tartóztathatta, 's így Hiller április 25-től fogva egész maj. 3 ik Berghausenen túl Lincz felé 's onnét Ebersbergig nyomta az ellenséget. Itt a' francziak' heves megtámadásának ellent állt Hiller; azonban, Napoleon vezetvén ellene seregét, őt állásából Enns felé, onnét Mautern mellett Duna' balpartján visszavonulni kénytelenité. Május 13. Bécs' szerződése' napján Lannessel ütközött meg, erre következett Bécs' elfoglalása, 's ő magát maj. 16. Bisambergnél Károly fő herczeggel egyesitette. Az asperni ütközetben hervadhatlan borostyányt szerze magának hősünk. Ekkor az éjnappali szakadatlan nyugtalanságok egészségét megrongálván, a' wagrámi szerencsétlen ütközetből részt nem vehetett. Julius végefelé azonban némiképen felgyógyulván, hadosztályát ismét átvette. 1813. és 1814. a' nemzetek' háborújában a' b. Ferencz őt Brandeisba hivatván, a' bel-ausztriai hadiseregnek vezérlését bizta reá. Itt az olasz alkirálynak sokkal számosabb seregét mindenütt visszaverte, Klagenfurttól Illyrián és Tyrolison keresztül nyomult; oct. 8. a' francziákat erős állásokból kiüzte, és nov. 12. fő táborszállását Vicenczában ütötte fel. Ez által az alkirályt egész Veronáig visszavonulni kényszeritette; 's így, mi előtt Bellegarde Marsallnak hadiserege' kórmányát átadni parancsoltatott, az egész tengermelléket 's Olaszország' felső részét ausztriai hatalom alá kerítette. 1814. a' Franczia ország ellen munkálódó nagy sereghez hivatott, béke után pedig gallicziai hadi kórmányozóvá neveztetett, melly tündöklő hivatalban 1819. jan. 5. Lembergben megholt, kegyes fejedelme 's az egész hadisereg által méltán gyászoltatván. — Hős tetteit és polgári erényeit nem csak a' b. Ferencz, hanem minden ausztriai tartományok egyaránt iparkodának megjutalmazni Hazánkra nézve nem könnyen találhatni honi történeteinkben hőst, ki honositásra méltóbbnak ismertethetnék, mint a' halhatatlan Hiller.

Himalaja v. Himalleh (hó hegység). Ázsia' közép felföldjének négy hegylánczai közől a' legdélibb, 's földünk' hegyrendszerei között a' legmagasabb, legbámulatosabb. Ezen szörnyű hegycsoportozat teszi a' többeti magasság, 's a' hindusztáni alföld közti választó falat, és mintegy 450. magyar mértföldre nyulik el Szind (Indus) folyó' partjától a' Bramaputráig. Keleti folytatása nem igen ismeretes: de nyugot felé a' Hindukussal szövetkezik. Legmagasb sora ezen hegységeknek teszi Indiának és Többetnek határját. Ezen sorban telepszenek a' Himalaja' iszonyu három óriás ormai, u. m. a' Dhavalagiri 28,000′; a' Csumulári 26,200′; a' Dsavahir 24,000′. Ezen sortól éjszakra Többetben vonul el a' Kailasz' hegysége, melly az egész hegytömegnek összét képzi. Az emlitett hegycsucsokon kivül még sok vagyon, mellyek a' legmagasb európai hegyet felülmúlják! Így a' Dhavalagirit négy környezi,

mellyeknek mindegyike a' 20,000′ meghaladja; a' Dsavalir' keleti részén 27. ollyan hegycsucs vagyon, mellyek közől a' legkisebb 15,000′-nál magasb; 20. pedig eléri a' 20,000′; nyugoti részén 38. közől egy sem alacsonyabb 16,000′. A' Kailasz felé 14—15,000′ nyi magasságban vagynak a' szent tavak: Manasszarovar és Ravanrud. Ugyan ezen hegység' nyugoti oldalán ered a' Szutlucs vagy Szatadru, és a' Szind folyók; keleti oldalán pedig a' Czampu; és a' hegyláncz' déli lejtőjén a' 21,000′ magasságu sz. György sikhegyén ered a' Ganges. Ezen hegyes tájak még olly magasságban is miveltetnek, és lakásul használtatnak, millyenben másutt hasonló fekvésnél fogva majd minden élet kialszik. Igy 11,000′ magasban még erdők vagynak, 12,000′ emeltségben még árpát vetnek, 14,000′ magasan még faluk találtatnak. Irtózatos szirtutak, hó- 's jégterek, vizzuhatagok, végtelen mélységek azon tünemények, mellyekre akad itt az utazó. Az általjárások u. m. a' bamsorei, a' nitigati, az utadhurai, a' hangorungi, 14—17,000′ felemelkednek, és a' Deotál havasi tónál az általjárás 18,000′ magasságot ér. — Délfelé lépcsőnként lejt ezen hegység több hegy — 's dombláncokon az alföldre. Éjszaknak pedig felföldet képez. Déli alját posványos sötét erdőség szegi körül, zordon lakhelye számtalan vad állatoknak.

Himlő, a' himlő lázas bőrküteg, melly a' láz megjelenése után harmad napra kiüt, midőn is az egész test szinén borsónyi nagyságú 's felőlről benyomott hólyagocskák jelennek meg, mellyek eleintén tiszta átlátszó nedvvel telvék, később sárgás genyt foglalnak magokban, mire a' hólyagcsak megjelenése után 7-ik napon (a' betegség' 11-kén) azok kiszáradni 's varrá változni kezdődnek. A' nyavalya lefolyása néha olly szelid, hogy a' rendes életmód, kevéssé hüs és fris levegőn kívül semmi belső gyógyszerek nem kivántatnak, néha azonban, hol a' nyavalya nagy ellenhatást szül az életmivézetben, a' nyavalya' természetéhez képest különbféle gyógymódot kell használni. — A' himlő Európában csak a' 7-ik században lett ismeretes, honnan azután a' 15-ik században Amerikába vitetett által, úgy hogy azt most már minden népek között szélesen elterjedve találjuk. A' nyavalya mindenkor csak ragadvány által terjed, melly, ha egyszer valakit megtámadott, 's ha az azt kiállotta, azontúl menten marad attól. Vannak azonban példák, hogy némellyek kétszer is himlőztek. — Némelly járványos kór állapotok elősegitik, és terjesztik a' nyavalya' kifejlődését, innen is néha járványkép uralkodik, néha azonban csak szórványosan jő elő, holott néha több évekig sem vétetik észre. — A' himlőnek azon tulajdonságánál fogva, minél már egyszer kiállott, a' hajlandoságot arra eltörli, annak mesterséges beoltására jöttek, mi által a' természetes himlőnél sokkal szelidebb hozatott elő; melly ugyan nem volt káros következés nélkül, de még is kevésbbé a'

természetesnél. Sokkal foganatosabb védszert a' természetes himlő ellen talált fel Jenner Eduard (l. azt) angol orvos, ki a' tehén himlőnek az emberbe való oltása által, a' mai nap annyira megkevesedett természetes himlőnek enyesztét okozá.

Himlőoltás, a' himlőoltás az újabb időknek egyik legnagyobb 's legfontosabb találmánya az emberi nemre nézve, melly azt a' himlőzés ellen védeni képes. A' nyavalya ellen való ótalom a' tehén himlő anyagnak beoltásában, 's ez által a' természetes himlő iránt eltörlött testi fogékonyságban alapszik. A' himlőoltási foglalatosságnál az ót-anyagnak megválasztásában szorgosan kell arra ügyelni, hogy az valódi tehén himlőből származott légyen, különben álhimlőt hozván elő, nem lészen képes az embert a' természeti himlő ellen védeni. Az egész himlőzési idő alatt a' legtöbb gyermekeknél csak csekély, 's alig észrevehető láz tapasztaltatik, midőn ellenben az élemedetteknél nagyobb változásokat hoz elő.

Hindusztán (Kelet-India), egy névvel jelenti mind azon ázsiai és oczeániai tartományok' összegét, mellyek a' legdéliebb tájakon Szind (Indus) folyónak keleti partjától, és az óriási Himalaja' bérczeitől, valamint ezeknek keleti folytatásától, délfelé, két nagy félszigetekben — az ezeket környező szigetekben — elterjednek. Térsége minden hozzá tartozó szigetekkel mintegy 125,000. négyszegü mföldet tesz. Alakja szerint elosztatik: elő 's utód Indiára, mellyeket hajdan a' Ganges folyó, most a' Bramaputra választ el, és az indiai szigetekre. — Előindia, az angoloktól Bengáliának neveztetik. Ez azon részét teszi Hindusztánnak, melly a' Szind és Bramaputra folyók, a' Himalája hegysor, és az indiai tenger közt terül el, és egy rendetlen négyszöget, délfelé pedig félszigetet képez. Összesen tesz 65,000. négyszegü mföldet. A' félsziget, melly Dekán név alatt ismeretes, egy hegyekkel borított táj, mellyeknek legemeltebb részei nyugot felé vagynak, hol a' gáteszi hegyláncz a' partokhoz vonúl el, nyugotról meredten fölszálongva, és kelet 's dél felé terjesztvén ki 8000′ puposodó ágait, itt ott meredek szirteket, és diszes vizeséseket, másut ismét növénydús gyönyörű völgyeket képezvén, végül a' félsziget' déli csucscsán a' komorini hegyfokot alkotja. Keleti partja alföld, melly befelé a' gáteszi hegységig lassanként kisebb nagyobb domborodásokkal felemelkedik. Dekánnak éjszaki részen a' Vindhaja hegyvonal nyugotkeletileg huzódván el, képezi a' felföld lelapulását, az éjszak felé eső alföldre, melly azután ismét lépcsőnként emelkedik fel a' föld' legmagasb bérczeig, a' Himalája' oriási hegycsucsáig. Az az alföld a' Ganges' tájékán igen termékeny, és népes térség. Nyugoton pedig a' Szind' melléke is ugyan jó természű, de belebb egy 3000. négyszegü mértföld terjedékü puszta vagyon, melly a' tenger partján sivataggá változik.

Több folyó hasítja ezt az alföldet, és gyakran el is árasztja. A' Szind (Indus) Tübbetben, a' Himalája ejszaki oldalán eredvén, 's ezt körül kanyarítván, egyenesen az aráb tengeröbölnek siet, Hindusztánt Iránitól elválasztván. Ebbe folynak a' Dsejhem (Behut), Dsenab, Rávi és Szutlucs. A' Ganges a' 20,000' magas sz. György' hegyének havas mezejéből ered, iszonyu sziklaszorulatokon keresztül törvén, rémületes hegytöredékekről zuhan le az alantabb hegyek közé, hol még 9500' magasságban a' Hinduk' legszentebb bucsuhelye, egy templom van ezen folyó mellett épitve. Innen szük völgyeken által odább hömpölyögvén, Ganges' neve alatt (fölebb Bhagirathi a' neve) Reital falu mellett áttöri a' hegységet, és mindig lejebb sietvén, eléri az alföldet, hol mellékfolyói által erősbülvén széles mederben áthasitja az alföldet, még végre a' bengáli öbölbe löki vizeit. Balról a' Teszta, Coszi, Gunduk, Gogra és Gumti; jobbról a' Szóne, Dsumna, Betva, Csumbul és a' Hugli közlik vele vizüket. Az öbölnél karokra osztja vizeit, mellyeknek egyikébe az elválasztó Bramaputra özönlik, melly fölebb Borlohit nevet visel, és a' legmagasb hegyekből származik. A' Ganges' vizét a' Hinduk szentnek tisztelik, és minden tájakról érkeznek ide, hogy megmossák, vagy a' vizbe fojtsák, vagy a' krokodiloktól megétessék magokat. Dekánnak folyói kevesbbé ismeretesek, azonban tudjuk, hogy némellyek jókorák, és nevezetes eséseket képeznek, u. m. a' Tonse, Katrapaszsze, Servutti, Kaveri-Ganga-Csuki és Birra Csuki. Az ejszaki tartományokban a' delhi-, firuzi- és duabi csatornák említést érdemelnek. Éghajlata terjedelmes fekvésénél fogva változó. A' déli völgyek, és lapályok rekkenő melegtől szenvednek nyaranta, az ejszaki részek mérsékelve vagynak; fölfelé mindig nagyobb a' hideg, még 12,000' magasságban az örökös télnek vidéke kezdődik. A' déli részekben rendes szél jár, melly a' tenger' párolgását a' gáteszi hegyekhez szoritván, rendes esőt szokott okozni. Ez tavasztól télig váltogatott irányokban és körülményekkel szokott bekövetkezni. Dekán' levegője, a' hegyes tartományokban, az európaihoz hasonló, és néhány posványos vidéket kivéven, az elő Indiai légkör egészséges. Minden európai természtményen kivül, az ananász, kókusz, datolya, szágo, aréka, pálma, bániánfa, ében, bambusz, gyapot, indigó, nádméz, bors, kenyérfa, gyömbér, sáfrány, mustár, 's a' t. nagy mennyiségben terem. Az állati országból a' nálunk is létező házi állatokon kivül, elő kerül még a' bival, púpos bival, árni és elefánt; a' juhok az ejszaki hegyekben teherhordásra is használtatnak; a' vad állatokból van itt tigris, oroszlán, hiúz, párducz, medve, farkas, hiéna, oregyszarvu, sakál, vadkutya, bival, zerge, hegyi kecske, viziló, vaddisznó, szarvas, vadszamár, majmok, bezdár kecske, zibet macska és pézsma állat; Ganges, Sindben, és a' tengerben krókodil,

czápa, czethal, fürészhal; tömérdek tekenyősbéka, oriás csiga, gyöngy csiga; a' mászó állatok közől: oriás és vendég szemes kigyó, többféle kisebb nemű mérges kigyóval, skorpiók, kaméleon, moszkitó, czérnaféreg, skolopender 's a' t.; a' madarak közől az európai házi baromfin kivül a' papagály, gődény, flamingó, bulbul (persa fülmile), kányák, páva 's a' t. — Az ásványországból mindenféle érczek és kövek, különösen: gyémánt, rubin, savak, salétrom, kén, szénmárvány 's a' t.; nagy mennyiségben találtatnak. — Lakosainak száma 140. millióra megy. Nagyobb részint hinduk; ezeken kivül afghánok, párzok, örmények, arábok, zsidók, angolok (40,000.), portugálok 's a' t. A' hinduk mind egy nyelvet beszélnek, különböző szójárással, mellynek törzsöke a' szanszkrit nyelv, most csak a' tudósoktól értetik. Az előbbkelőknél a' persanyelv divatozik. A' nemzetnek általányos (sok helyen ugyan elfajzott) jelleme a' szelidség és türelem, e' mellett azonban némelly törzsöknél harczi hajlam. Brahmin vallásuak, melly szerint egy fő lényt mint teremtőt, megtartót, és a' világ elrontóját tisztelnek, a' Véda és Puránya szent könyvek' tartalma szerint, és nem kevés bal itéletből származott szertartásokkal, u. m. gyermek- 's öngyilkolással, özvegyek' elégetésével, 's ezernyi más effélékkel. A' kereszténység lassan lép elő. A' tudományok' némelly ágai is meglehetősen miveltetnek a' tudósabbak által; de a' köznép tudatlanságban él. Nevezetes ezen népségnek 4. fő osztályra való elkülönözése; u. m. brahminokra, csettriekre, vajszikra és szudderekre. A' brahminok' osztályához számláltatnak a' papok, tudósok, hivatalnokok és oktatók. A' csettriekhez tartoznak a' főnökök, és a' marattok 's raszbutok' törzsnépei. A' vaiszik, a' kereskedők és földmivelők. A' szudderek pedig a' müvészek, gyártók, halászok, napszámosak 's a' t. Ezeken kivül vagynak még a' pariák, kik a' többiektől annyira megvettetnek, hogy se városban, se falukban nem lakhatnak, 's őket még csak érinteni is tilos; de az európaiaknál szolgálnak, és katonáknak vétetnek fel. Kórmányi tekintetben egész elő India egy angol kelet indiai kereskedő társulat' birtokának ismertetik el, és az angol kórmánynak védelme alatt helytartó által igazgattatik. Az angolok' közvetlen birtoka, elő Indiának éjszaki része, a' déli földzug a' Kisztna folyóig, Dekánnak keleti 's nyugoti tengerpartjai, és több bel részek. Ezen állodalom 3. elnökségre, ezeknek pedig mindegyike több tartományokra vagyon fölosztva. — A' kalkutai elnökségben vagyon: a) Bengalia, mellyben vagyon Kalkutta, egész elő Indiának fő városa; b) Bahar, mellynek fő városa Patna; c) Alla-habád, hasonnevű várossal; d) Aude, Gurakpur várossal; e) Agra, mellynek ugyan azon nevű fő városa egykor a' Nagymogolnak lakhelye volt, most a' régi időkbéli fényének emlékeit mutatja, és 60,000. embert foglal magában;

f) Delhi; g) Gurval, fő helye Szerinagur; h) Orissza, Csilka nevű gyönyörű tóval, és Kutlak fő várossal; i) Gundvána, hegyes vidék Dsupulpur várossal. — A' madrászi elnökségben: a) Karnatik, Madrász anya várossal. b) Az éjszaki czirkárok' földje, egy 25. négyszegü mföld. posványnyal (Kolair a' neve) és gyémánt-bányákkal. Fő helye Mucselipatnam; c) Koimbetur; d) Szálem, igen sok majommal, mellyek itt szenteltetnek; e) Maisszur, fő helye Szeringapatnam; f) Balaghát, Balhári várossal; g) Malabar, első városa Kalikut, hol Vasco de Gama először szált ki 1498.; h) Kanara, Mangalur fő helylyel. — A' bombaji elnökségben: a) a' bombai szigetek, hasonnevű fő várossal, mellyben 165,000. lakos vagyon, az elnök' lakhelye, erőssége, sok jeles épület, a' párszoknak tüztemploma, számtalan gyár, hajó épités, győzhajózás Egyiptomba, fegyverház, hadi hajósereg' fő állása; egy közel való Elefanta nevü szigetkében híres sziklaüregek találtatnak, a' Bráma' óriási képével 's egyéb régi szent maradványokkal. Salsette szigetkében pedig hasonló allagok vagynak Buddha' szobrával; b) Fort Victoria, Bankut várossal; c) Gudserat félsziget, fő helye Szurat; d) Kuts, Mándavie révvel; e) Bedzsapur; f) Arungábad, mellynek anya városa Puna 100,000. lakossal; g) Khandes, Csandur várossal. — 2 or. Az angolok' hübéres birtokai közől a' nevezetesbek ezek: Travankur, Kocsin, Maisszur, Heidrabad, Nagpur, Panna, Luknau, Szatara, Malva, Radzsasztán (Adzsmír) 's a' t. — 3 or. A' független tartományok, u. m. a' marattok', a' szikszek állodalmai, Szindhi, Nipal, Kásmír és Bután. — 4-er. Egyéb európai hatalmak' birtokai (l. Goa, Pondichery, Tsandernagur, Trankebar). — 5-ör. A' szigetek, u. m. a) Ceilon (szelan), mellynek belseje hegyes, és egészségtelen. Fő termesztménye a' valódi fahéj. Fő városa Kolombo (l. ezt). Ezen sziget egyesen az angol korona' birtoka; b) a' lakedivi, és c) a' maledio szigeteket (l. ezeket). — Utó India 40,000. négyszegü mföld., Bramaputrához keletre esvén, Tübbettől és Sinától a' Himalaja' keleti folytatásának iszonyu bérczei által választatik el, egyébütt pedig a' tenger környezi. Félszigetet képez, melly dél felé egy hosszu nyelvet nyujt a' tengeröblök közé. Hegyei a' közép ázsiai felföldnek lejtését képzik, melly egész a' tenger partjáig mindig alább szál. Éjszaki hegyeiből öt fő folyója tör ki, u. m. az Iravaddi, Szánluen, Szittang, Menam és Mekhong. Elő India felé van a' Bramaputra. — Az égalj türhető meleg; a' levegő közönségesen jó. Termesztményei ezen vidékeknek azok, a' mellyeket elő Indiában nevezénk meg. Azon kivül említést érdemel a' tigánfa, mellyet a' hajógyártáshoz igen használnak. Lakosai mongolok 's maláják, és különbféle egy szótagu nyelveket beszélnek. A' kiholt páli

nyelv a' tudósoktól tanultatik. A' mivelődés nem áll úgy, mint a' hinduk- és sináknál. Legdivatosb vallás a' Buddháé, azután a' Brámáé és Muhamedé. Általában kényuraság alatt vagynak ezen tartományok. Tartoznak pedig ide 1-ör az angolok' birtokai 1700. négyszegü mföld. 300,000. lak. u. m. a) Arrakán, a' bengali tengeröblön fekszik; van két vulkánja is; b) Jeh, Távoj, Mergui, Tenasszerim a' martabani öblön terjednek el; c) Malakka, hasonnevü várossal. — 2-or. Független országok: a) Ássam 1600. négyszegü mföld., fekszik a' Bramaputra' völgyében. Levegője nem jo. Sok arany pora van. Fő városa Rungpur; ebben lakik a' radzsa, ki angol védelem alatt áll; b) a' garrók' földje, Bengalia mellett a' Bramaputrától körül kanyaritva. Több radzsák' birtoka. Nevezetesb a' kacsári, dsintini, és a' kassi radzsák' birtoka; c) Birmánország (l. ezt); d) Sziam (l. ezt); e) Annám, mellynek lakosai sina eredetüek. A' keresztény vallás nem gátoltatik; különben uralkodó vallás a' Buddháé és Konfuczé. Áll három országból, u. m. Kosinsina, Tongking és Kambodzsából (l. ezeket); f) Malakka. — A' kelet indiai szigetek jobbadán Oczeániának egy részét teszik, és egész utó Indiát körül veszik. Ide tartoznak: a) az andamáni, nikobári és mergui szigetek a' nyugoti öbölben; b) Szingapur. Mind ezen megnevezett szigetek még Ázsiához számittatnak. Az oczeániai szigetek ezek: c) a' szunda-, moluk, kiling-, szulu- és fülöp- vagy manili-szigetek.

Hipparchos, lovas sereg vezér' neve volt a' régi görögöknél. — Igy neveztetett egy híres csillagász is, ki az álló csillagokról, és a' hold' forgásáról irt. — Neve még Pisistratos fiának, ki Harmodios és Aristogiton' együesküvése által veszett el. Hogy kegyetlenségét bölcsességével mérsékelné, nagy becsben tartá a' tudós férjfiakat. Ugyan ő vevé körül fallal az athénei academiát, a' miért nagy öszveget követelt a' lakóktól.

Hippias, Pisistratos' fia és utódja a' görög kórmányban, a' haza ellen fegyvert fogván, a' marathoni ütközetben elesett. — Neve egy philosophusnak is, ki azzal dicsekvék, hogy nincs olly mesterség, sem tudomány, mellyet ő nem tudna. Sőt még gyürüjét, köpönyegét, lábtyüjét is tulajdon kezével készitette volna.

Hippocrene (ló forrás), azon forrás, melly a' musáknak szentelt Heliconról, Boeotiában, lelkesitő vizzel hempelyge le, 's ezért még a' musák és Apollo előtt is szent volt. Ki belőle ivott, éneklésre lelkesittetett. Szárnyas Pegasus' patkóvágása által fakadottnak lenni mondják.

Hippodromus (futás, ló futás). Igy nevezteték a' rómaiaknál és görögöknél azon nyilvános tér, mellyen a' verseny lovon és kocsin tartaték. Göröghonban az olümpiai volt legnevezetesebb.

Hispania vagy Iberia, nevét vette Iberus folyamtól, neveztetett még Hesperiának nyugoti fekvéseért, és Celtiberiának a' celtiberekről; ezen ország az egész pyrenaei félszigetből, vagy a' mai Spanyolországból, és Portugalliából állott. Délről a' közép, nyugotról az atlanti, éjszakról a' cantabriai tengerrel volt határos, Galliától a' pyrenaei bérczek választották el. A' phoeniciaiak ezt már jókor meglátogatták, mellyért phoeniciai, később carthagói, görög, és római gyarmatok' tanyája lett. Törzsök lakóinak látszanak lenni az iberiaiak, kikhez később a' Galliából jövő celták csatlakoztak; 's ezeknek vegyületéből eredtek a' celtiberek A' gazdag ezüst bányák, és a' nagy termékenység több hatalmas nemzetet csalogatott ennek elnyerésére, és ez szolgált alkalmat a' 2 dik punicum háborúra, mellynek bevégzése után a' rómaiak tovább harczoltak 200. évnél a' vitéz spanyolokkal, míg végre Augustus császár alatt megverettetvén, római járom alá estek. Hispania ekkor a' római művelődés' fő helyé lett. Augustus idejéig Hispania inneni, és túli Hispaniára vala osztva, ő ezekből 3. tartományt alakitott: Lusitaniát, Baeticát, és taragoniai Hispaniát; mellyeket Constantin 7. tartományra darabolt. Folyamai voltak: a' Minius (Minho), Durius (Duero), Tagus (Tajo), Anas (Guadiana), Baetis (Guadalquivir), Monda, (Mondego), Limamas (Lima). Bérczei a' Pyrenaeek, Idubeda, Orospedu, Artabram, 's a' t.

Hit, vagy eskü (törvényes tekintetben) az égi boszuállásra hivatkozással egybekapcsolva kinyilatkoztatott vallásos bizonyságtétel. Ez vagy azért történik, hogy valamelly állításnak nagyobb hitel és erő szereztessék, vagy, hogy valamelly igéretnek teljesitése iránt az illető feleknél meggyőződés eszközöltessék. Ennek még több felosztásai vagynak.

Hiuz, a' macska nemhez tartozó emlős állat. Farka kurta, hegye fekete, füle' hegyei szakalosak, teste habos, talpa nagy. Éjszakon a' sürü nagy erdőkben tartózkodik, délre is találtatik mindazáltal, p. o. Nápolyban. A' fákon tanyáz, honnét az átmenő állatokra ugrik, azoknak torkuk' nagyobb ereit fölharapja, 's igy a' legerősb állatokat is megöli. Az állatok, u. m. roka, farkas, 's t.; főleg pedig szarvas vérét nagyon kedvelli. Bőre nagyon szép, 's drága, látása igen éles.

Hó, megfagyott gőz. Az átlátszó viz-gőz a' felső légben a' hideg által köddé, a' még nagyobb hideg által pedig hová változik, 's lehull. A' gőzkör és szelek minémüségéhez képest majd több, majd kevesb jégtük egyesülnek öszve, mellyet hó-pehelynek mondunk. Az illy hópehely csupa hat szegletü, különböző nagyságu csillagocskákból áll. Minél hidegebb a' lég, annál kisebbek a' pelyhek, 's annál nagyobbak, minél lágyabb az idő. Minél hidegebb a' tartomány, annál többet havaz, p. o. a' földsarkoknál, az egyenlitőhöz közelitve, mindig kevesebb a' hó. Nálunk 3 — 4. honapon át szok esni hó. A' magas hegyek p. o. a' lomniczi

csucs, a' svelczi Alpesek, az Aetna, éjszaki Afrika' roppant magasságu hegyei, az Andesek délamerikában, az Aequator körül, 's alatt örökös hóval boritvák. A' hó nagyon hasznos, még a' legszigorubb hidegben is. Négy lábnyira a' hó alatt mindig az olvadó jég mérséklete van; innen látható hogy a' hó igen jó födéleke a' földnek, 's a' növényeknek. A' sarkvidékeken hó alá ássák gunyhojukat a' lakosok, hogy meg ne faggyanak. Nálunk is mulhatlanul szükséges, hogy a' kemény télben a' földet hó lepje, különben a' vetés kivész a' földből, hijányát nagy kárral tapasztalja a' mezei gazda. A' hó a' leggyengebb fünek sem árt, sőt nehány növény faj nő, és virágzik a' hó alatt. Az allati testet is védi a' hó a' hideg kártékony befolyásától; a' megfagyott ember gyakran magához jött, ha véletlen sok hó esvén, ez alá temettetett. A' földsarkiak utazni kénytelenittetvén, ha éjjeli menedék épületet nem találnak, hó alá ássák magokat, hogy meg ne fagyanak. A' hegyek 's bérczek havai fölolvadván, a' földbe szivárog levők, 's táplálják a' forrásokat, kutakat, folyókat. —

Hobordánszki (János), nevezetes magyar hős volt I. Ferdinand' idejében. — 1528. midőn a' török Jajcza várát olly keményen ostromolta, H. volt a' lovasok' hadnagya. Ostrom alatt egy előkelő törököt, kivel egyszál kardal vivott, meggyőzött. Ugyan azon évben Ferdinand őt Soliman török császárhoz küldötte, hogy ez mind azon várakat, mellyeket Lajos király' uralkodása óta elfoglalt, nevezetesen: Belgrádot, Szeremet, Ujlakot, Szalankeményt, Péterváradot adja vissza. Elment H. a' nevezett császárhoz, és Ferdinandnak e' nem csekély kivánságát a' császár' elejbe — úgy látszik nem a' legnagyobb alázattal — rakta. Mert Soliman az előadott kivánatot hallván, olly indulatra gerjedt; hogy magától a' követeket azonnal elbocsátá, mondván: »menjetek el, 's mondjátok meg királytoknak, hogy seregemet már gyűjtöm, nem sokára utnak indulok, és minden várnak, mellyeket Magyarországban birok, kulcsát nyakamba akasztom, és azon mezőre, mellyen nem rég Lajos királyt meggyőztem, magammal viszem. Ha királytok meggyőzend, ám vágja el fejem', 's akkor vegye ki azon várak' kulcsait, mellyeket most kér tőlem, 's birja békével; ha pedig én őt nem találandom, Budára megyek, 's ha ott sem leend, Bécsben is föl keresem.» Vissza térvén 1529. H. a' felelettel, azonnal Bécsbe ment, de, minthogy Ferdinand már akkor a' spirai gyülésen volt, Bécsből Spirába ment, 's a' választ elbeszélé. Ferdinand ezt hallván, még inkább sürgette a' török elleni segélyt. Soliman igéretét még azon évben teljesité. Hobordánszki' haláláról ezt irja egy hiteles történetiró: hogy H. Zápolya Jánost Budán, nem tudni mi okból, megölni akarta; a' dolog azonban rögtön kitudódott, 's Zápolya őt bőrzsákba varratván, Dunába vetette.

Hochkircheni ütközet. A' hét esztendős háborúnak legdicsőbb szakába tartozik ezen történet. Fridrik, a' nagy porosz király, előbb vesztéhez közel, de a' roszbachi, és leutheni csatákban (1757. nov. 5. és dec. 5.) a' mosolygó szerencse' kezéből nyervén el a' diadalmi hősiség' koszorúját, már félelmesebb kezde lenni, mint valaha. Angol segédforrások, és a' Szásztartományok' megadóztatása által gyarapitván hadi szereit, vissza foglalá Schweidnizet (1758. apr. 16.) és Olmüczöt Morvában ostrom alá vette; de a' dicső Laudon által avval fölhagyni kényszeríttetvén, a' cseh- 's sziléz tartományokon keresztül, Küstrin felé vonult, és Zorndorf mellett a' télen által oda tolongott oroszokat egy kipusztitási harczra idézvén, ismét győzedelmes lön. Mindazonáltal az oroszok' hatalma még semmivé nem tétetek; ők inkább ujonnan betörtek a' porosz megyékbe. Azonban Fridrik a' Szászságba indult, Henrik testvérének segitségére leendő, kit az osztrákok Daun' vezérlete alatt egy felől, másról pedig a' német birodalom' sergei szorongattak, Drezdát vévén irányul haladtuknak. A' király Henrikkel egyesülvén, Hochkirchennél Bautzen, közelében, helyt foglalt. De ezen rosszul választott helyzet hamar felébreszté Daun' szemességét, ki őt hirtelen megtámadván, harczosai, tábornokai, 's hadi szerei' nagy veszteségével megverte. De még is Fridrik' túlnyomó hadifogása Daunt megfosztá diadal' élvezetétől, megtartván a' Szászságot. Fridrik szerencséjében nagy volt, de legnagyobb a' szerencsétlenségben.

Höchstädt, város Bajorországban a' felső rajna kerületben, az úgy nevezett neuburgi herczegségben, 430. házzal, és 3354. lakossal. Nevezetes ezen város az itt történt spanyol örökösödési ütközetről. Együtt volt Franczia- és Bajorország, ellenök voltak Hollandia, Angolország, Ausztria, Portugallia és a' német szövetséges tartományok, kivévén a' bajor választó herczeget. A' bajor választó fejedelem 1703-ban sept. 20-án Styrum gróf császári vezért egészen semmivé tette, és bevette a' passaui várat Következő esztendőben elválasztó ütközetről gondolkoztak, melly Marlborough terve és tanács adása szerint meg is történt. Mind a' két tábor t. i. franczia, bajor 56,000. emberrel Tallard és Marsin vezérlete alatt, kikhez járult a' bajor választó herczeg; és az ellenfél 52,000. emberrel Marlborough és Eugen herczeg vezérlete alatt 1704-ben aug. 13-dikán a' höchstädti dombokon egymással szemben állottak. A' francziak és bajorok' állása veszedelmes volt, még sem gondolkoztak annak javitásáról, sőt a' feléjek közelgő ellenségnek mozgalmait hadi fortélynak magyarázták. Tallard lovasságát Blenheim faluba szállitotta, és nem is gondolt a' meglepésről addig, még az ágyú golyók sűrü záporát észre nem vette. Mire a' franczia 's bajor tábor megzavarodván, neki iramodott, és sokan a' zavarban 's öldöklés által, még többen a' duna habjai

által veszték el éltöket, magát Tallardot is elfogták. Blenheim, melly jól meg volt erősitve, 's mellyben 18,000. fegyveres nép feküdt, kardvágás nélkül adta meg magát. Anna királynő Marlboroughnak ezen fényes tetteért egy kastélyt ajándékozott szép parkal együtt Oxfordban, melly azután Bleinheimi kastélynak nevezteték.

Hód (castor), a' patkányok, vagy rágók' rendjébe, a' tenyértalpuak' családjába tartozó emlős állat. Első fogai igen erősek, az ajktól nem fedetnek, minden alkapczában 8. záp foga van. Teste vastag, sürü finom szőrrel fedve, farka széles, pikkes; lábai rövidek; ujjai uszó hártyával öszve kötvék. Európában ritka, de Amerikában igen bő faj. Lakik magányos, erdős vidéken, folyamok, tavak szélein. Itt müvészetet üz a' ház épitésben, mellynek alkotásánál az észnek nem kevés jelét adja. Épületei több, vagy kevesb emeletüek, a' benne lakandók száma szerint, 's tágasabbak vagy szükebbek; a' házát töltéssel körül veszi, hogy a' folyam' rohamai ellen védve legyen, több nyilás van rajta, hogy leskelődő ellenségeit kijádzhassa. Bizonyos mirigyekben a' hódony (castoreum) nagy hatásu, 's drága gyógyszer készittetik belőle, ezzel, 's bőrével, mellyből a' legfinomabb kalapok, 's más szövetek készülnek, nagy kereskedés üzetik.

Hof, város a' bajor királyság felső maini kerületben, a' Saale mellett, 750. házzal és 8870. lakossal. Van benne gymnasium, könyvtár, sörfőzés, papirosmalom virágzó kereskedés, nem messze márványtörés, bőr, gyapot és gyapjúgyár, melly utolsó igen nevezetes. E' város az 1823-iki tüzi veszély által sokat szenvedvén, egészen újra felépittetett.

Hoffmann (Fridrik), hires orvos, szül. 1660. Hallében, Szászhonban, 's ugyan az ottani egyetemben az orvosi tudományt tanitá. Szokása volt mondani: »Ha ép, egészséges akarsz maradni, kerüld az orvosságot 's az orvosokat.» Tőle tanultuk a' Hoffmann cseppek készitését.

Hohenlohe, német fejedelemség. Területe 24 1/2 négyszegü mföld., lakossága 71,000. Sokkal nagyobb része a' würtembergi Jaxt — a' kissebb pedig bajor Rezat kerülethez tartozik. Uralkodó herczegei eredetöket Franciaországból, Eberhard herczegtől veszik. Az előtt Hohenlohe Bruneki, és Hohenlohe vonalra osztatott fel. Az első elhalt 1390-ben, a' 2-dik ismét felső — alsó tartományi, neuensteini és waldenburgi vonalra részeltetett, mellyekből a' két utolsó mostan is létezik. 1767-ben a' neuensteini megherczegesittetett. Ez evangelicus, a' waldenburgi katholicus.

Hohenvarth ('Sigmond, Antal gróf), bécsi érsek, szül. 1730. Gerlachsteinban; Ferencz császár' nevelője vala. Megholt 1820.

Hohenzollern. Illy nevü német herczegség van 2. a' hechingi és sigmaringi Hohenzollern herczegség. Fekszik mind a' kettő a'

Duna és Neckar közt. A' hechingiuek területe 5 1/2 négyszegü mföld.; lakossága tesz 21,600. Fekszik Würtemberg és Sigmaring közt. Van benne 1. város, 3 mezőváros és 20. falu. Fő városa Hechingen, melly egyszersmind fejedelmi lak, egy kastélylyal, szép templommal és 3108. lakossal. Nem messze innen a' Zoller hegyen, melly 2620. lábbal van a' tenger' tükrén felül, fekszik a' régi Hohenzollern kastély, melly a' hohenzolli, és brandenburgi családnak törzs háza. Ezen herczegségnek évenkinti jövedelme 100,000. rajna forint. Szövetségi jutaléka 154. ember. Uralkodása monarchiai, mellyet az ország' rendjei tartnak fen, hanem korlátozott. A' gyülésben 16 dik helyet foglal, és egészben 1. voksal bir. Az uralkodó herczeg Fridrik Vilmos, született 1801-ben febr. 16-dikán, katholicus, 's nem úz udvari pompát. — A' sigmaringi fekszik Würtemberg, Baden és Hechingen közt, a' sigmaringi és vöhringi grófságból és több uradalmakból áll. Területe 20. négyszegü mföld., lakossága 43,200., kikből 1. négyszegü mföld. jut 2160. Jövedelme 300,000. rajna forint; szövetségi jutaléka 370. ember. Az ország alkotmánya, mint a' hechingiben. Uralkodó herczege Károly Antal Fridrik szül. 1785-ben, febr. 20-kán. Folyamai a' Duna és Glatt, 's több bérczei vagynak. Fő városa Sigmaringen. Ezen háznak legöregebb törzsatyja a' zollerni gróf Thassiló 800-tól. III. Fridrik zollerni gróf V-dik Henrik' kedvencze volt 1160. Ennek utódjaitól mondják a' sváb, és a' franczia brandenburgi vonalt származottnak lenni. A' sváb vonal eredt IV-dik Fridriktől. Ennek egy utódja, hiú IV-dik Fridrik 1-ső Miksának titkos tanácsnoka, és örökségi kamrása volt; hiú IV-dik Fridrik és II-dik Károly pedig hozták létre mind a' két mostani vonalt 1576-ban. A' franczia, vagy nürnbergi várgrófi vonalt alapitotta Konrád, hohenzolli Fridrik' II-dik fia, 1200-ban, ki házassága által a' nürnbergi várgrófságot kapta. VI-dik Fridrik egy ennek utódjaiból 'Sigmond császártól nyerte a' brandenburgi választó herczegséget. II. Joachim hozta be az újitást. A' porosz királyok ezen ágból származnak.

Holbein (János), az ifjabbik híres képiró és formametsző, szül. 1498. Augsburgban. Képrajzai lélekkel és élettel teljesek. Krisztus kinszenvedési' története, annak holt teste, egy sz. család 's néhány fej legjelesebbek művei közé számláltatnak. Londonban pestis vete véget éltének 1554.

Hold (jugerum), meghatározott nagyságu darab föld. Területe 1100 — 1200, vagy 1300. négyszegü ölnyi.

Hold (luna), minden csillag közől legközelebb forog földünkhez, 's nagy befolyása van a' földszinére: különösen a' tengerekre, és a' levegőre; mert ezeket bizonyos mozgásba hozza; a' tenger' vizét 24. óra alatt kétszer kiöntésre, kétszer apadásra kényszeriti, a' levegőt pedig

az idő alatt hol feljebb, hol lejjebb nyomja, és így ezt vagy ritkábbá vagy sűrűbbé teszi. Midőn legközelebb forog a' földhöz 48,021. geogr. mföld. vagyon attól távol; midőn legtávolabb, 54,686. geogr. mföld.; azonban ezen távolság nem legpontosb. Átmérője tesz 468. mföld.; köre 1470. Területe 687,960. négyszegü mföld. Tömege 53,660,000. koczkaláb mf.; de sűrüsége 1/3 dal kevesebb a' földénél: innen a' 15. fontos kő ott 3. fontot nyom. Forgását teszi 27. nap, 7. óra, 43. p. 12. m. p. alatt.

Holdkórság, azon ideges nyavalya, minek következtében az abban szenvedő emberek álmokban beszélnek, kelnek és járnak, különbféle foglalatosságokat végeznek, mintha ébren volnának, mi azonban öntudat nélkül történik, úgy hogy azokról felébredtekkor mit se tudnak. Néha olly veszedelmes helyekre mennek, hová ébren léttekkor menni alig merészelnének, mint a' ház födélre, fákra, 's a' t. Ezen állapot leggyakoribb a' gyermek és ifiu korban, mi idő multával sokaknál elmarad, némellyeknél azonban egész életben megmarad. Legnagyobb befolyással van az illyes egyedekre a' hold, honnan holdkorságosoknak neveztetnek. — A' nyavalya magában épen nem veszedelmes, de azzá lehet az éjjeli vándorlás' következtében. Az orvoslás az idegrendszer beteges megváltozásában alapszik, azonkivül megkivántatik a' szorgos őrizet. —

Holics, egy szép vegyes tót-német mezőváros, Magyarországban Nyitra vármegyében, közel a' Morva vizéhez. Lakosok' száma 4515. Hajdan erős várral dicsekedett, úgy hogy Bocskay háborúban bár többször ostromoltatott; Révay Péter várkapitánya mindazáltal mind annyiszor megótalmazta. Azonban Bethlen Gábortól elfoglaltatván, fegyver és tűz által igen megrongáltatott. Innen ragadta el Bakics Péter Forgách Susannát, Revay Ferencz' feleségét, miután a' várat éjjel meglepte. — A' régi időkben, az ide tartozó uradalommal együtt, a' hatalmas Stibor vajda birta; később Révayaké lett; azután gróf Czoboré; ettől megvette 1-ső Ferencz, kinek halála óta mindig az uralkodó császár és király birtokában van. Az egész városnak utczái szépek, 's tágasak, házai csinosak. Van benne egy cs. kir. mulató kastély, mellyhez egy szép kétszeres fasor, és egy felvonó híd visz. A' kastély' sánczárkaiban egy felől a' legszebb zöld pázsitot, más felől a' legritkább gyümölcsöst 's burgundiai szőllőtőkéket láthatni. Ezen 3. emeletes kastélyban vagy egy chinai tánczoló 's ebédlő terem, császári módra felékesitett szobák, egy pompás kápolna, 3. karzattal, 's földalatti menetelek. 1805-ben az austerlitzi ütközet után itt jöttek öszve Európának akkori legnagyobb Fejedelmei, 4. tábornagyjai. Mindjárt a' fő épület mellett terül el a' fáczányos kert, mellyet a' felséges Vendégek vadászat' kedveért gyakran meglátogatnak. Van benne cs. kir. harminczad, postaházak, egy régi kapuczinus kolostor, és cserép gyár, valamint több nagy gabona raktárak, 's végre a' félmértföld hosszu, csupa

kövekből épittetett pompás töltés, melly a' Morva vizén, szigetein, lapályain keresztül Morvaországnak Göding városáig viszen. Az ide való lakosok magokat földmüvelésből, mesterségből, kereskedésből táplálják, 's igen vagyonosak. Rétjei, 's legelői igen kövérek, tenyésztik itt a' spanyol nemes juhokat, és válogatott fajú szép teheneket.

Hollandia. A' német alföldi királyságnak egy tartománya, az éjszaki tenger, a' Südertó, Utrecht, Geldern, éjszaki Brabant, és Seeland közt 98 1/2 négyszegü mértföld és 916,553. lakossal; ezekből, egész Hollandia éjszaki és délire felosztatván, a' éjszakira jut 43. négyszegü mföld. és 411,437. lakos; a' délire 55 1/2 négyszegü mföld. és 505,116. lakos. Az egész tartomány igen alacson, róna, a' tenger parti tartományokat a' tenger dühétől csak töltés által lehet megmenteni. Vannak több hajókázható csatornái. Nagyobb folyamai a' Rajna ágaival, az Amstel, Schie és Vecht. Virágzik itt a' mezei gazdaság, marha 's juh tenyésztés, mesterség, halászat, hajókázás és kereskedés. Éjszaki Hollandiának fő városa Amsterdam; délinek pedig Haag. Figyelmet érdemel számos csatornája közől azon nevezetes éjszak hollandi csatorna, melly 1819—1825-kig épittetvén, 10. mföld. hosszaságu, 21. láb. mélységü, melly az alföldi vizépitésnek valódi remek müve. Ez Európának legszélesebb csatornája, úgy hogy két fregát egymás mellett könnyen megférhet rajta, és bátran hajókázhat; ez Amsterdamot az éjszaki tengerrel köti egybe, melly az előtt a' néhol hajókázhatlan Zuyder-tó által történt.

Holló, nálunk nagyon ismeretes, a' hollónemüekhez tartozó madár. Orra domboru, orrlyukai bajuszszal fedvék, nyelve két águ. Sok európai madár számittatik e' nemhez, u. m. varju, csóka, szajkó, szarka. Általában vagy döggel élnek, 's igy légtisztittók, vagy bogarakkal, 's igy is hasznosak.

Holstein, 1460. óta Dánországhoz tartozó herczegség, áll Holstein, Stormarn, Ditmarsen, Vagrien tartományokból és a' pinnebergi uradalomból. Kiterjedése nyugotról keletre 19.; éjszakról délre 13. mföld., lakosok' száma 470,000., uralkodó vallás az ágostai, de vannak reformat. 's kathol. is. Jobbára termékeny; nyugoti része a' becsapó tengertől töltés által ótalmaztatik; éghajlata hideg, de egészséges. Folyamai: Elba, Stör, Eyder. Élelem módja a' szántás, marhatenyésztés, halászat, hajókázás és kereskedés, főkép az idevaló hires gyolcsal. Felosztatik 14. kerületre. Fő városa Glückstadt. — Valaha ezen tartományt a' szászok birták Nordalbingek név alatt, honnan Nordalbingiának (saxonia transalpina) neveztetett. Ezek nagy Károlytól legyőzettek, és 811-ben egész Eyderig Németországhoz csatoltatott. II-dik Lothar grófsággá változtatta, és 1106-ban 1 ső Schauenburgi Adolf grófnak haszonbérbe adta,

kinek fia és utódja II dik Adolf alatt jő csak elő a' Holstein, Holzland és Holsatia név. IV dik Adolf fiai alapiták a' kieli és rendsburgi vonalt. Az utolsó az elsőnek elhunyta után 1390-ben örökségül nyerte ennek illetőségét és Daniától a' schleswigi herczegséget haszonbérbe kapta. VIII dik Adolfban 1459-ben kiholt a' rendsburg férfi ág is, miután egy évvel az ország' rendjei I-ső Christiánt Daniából választák grófjoknak. III-dik Fridrik 1474 ben ezen tartományt herczegségre emelte és Ditmarsennel nagyitotta; I-ső Christián onokája, III-dik Christián és Adolf herczeg veték meg talpkövét a' holsteini ház két fő vonalának; — a' királyi vonal, és annak mellék vonalai Holstein-Sonderburg-Augustenburg és Holstein-Beck; a' herczegi pedig Holstein-Gottorp. Az utóbbi vonalból származnak Oroszországnak jelen fejedelmei, a' Holstein-Eutini vonal, és az Oldenburgi herczegi ház 1806-ban, a' német szövetség feloldása után Holstein Daniával köttetett egybe. Most ismét a' német szövetséghez tartozik, Lauenburgal 10 dik helyet foglal és van egészben 3. voksa. Uralkodása monarchiai, mellyet a' tartomány' rendjei tartnak fen. A' helytartó a' fejedelem után első személy. A' legfőbb törvényhatóságok az ország' törvényszéke, a' fő felebbviteli törvényszék, és egy fő szentszék. Jövedelme 1,500,000. rajna forint; szövetségi jutaléka 3600. Az uralkodó fejedelem VIII-dik Christián Fridrik, szül. 1786. sept. 18.

Holtak' eltakaritása. Különböznek a' módok, mellyek a' legrégiebb idők óta használtattak a' holtak' eltakaritására. A' legrégibb időkben a' vad emberek kitették holtaikat a' vadonokba, hogy azokat az égi madarak 's vadak szétszaggassák és fölemészék; mások emberiebb érzéstül vezéreltetve, szelidebben gondolkodtak 's holtaikat a' föld alá rejtették, az anyaföldnek azokat átadandók. Később a' nap, hold, csillag 's tüz imádók a' tüzön égették meg holtaikat, a' tüz által lelkeiket vélvén megtisztulni. Sok nemzetek kedveltjeiket holtak után is birni akarván, a' megégetettnek hamvát öszveszedték, 's házaiknál tartották. Voltak, kik a' holtakat egészszen birni kivánták, 's ezen kivánság' sükere volt a' bebalzamozás, 's mumia készités. De mind e' mellett mindig legtöbben voltak, kik a' holtakat a' földbe temetve, a' romlandóságnak adták át; ma, kevés vad csoportokat, kik égetéssel élnek még, kivéve, minden nemzetek földbe takaritják a' holtak' testi maradványait. Ezen mód a' legegyszerübb, 's legczélirányosabb; csak elegendő mély sirba tétessek a' test, a' köztemető helyek pedig a' helységeken kivül, jó tova a' lakhelyektől, nehogy a' holtak' kigőzölgése az élőknek betegségeket okozzon, legyenek.

Holubár, egy órias termetü nevezetes bajnok a' XV. századból. A' magyar történetekből olvashatni; hogy Hunyady Mátyás király' udvarának hire nem csak a' külhoni tudósokat, de még a' jelesebb bajnokokat is Budára édesgette. Többek közt eljött Holubár is. Mit meghallván Mátyás, őt

azonnal bajvivásra szólitotta. Vonakodott H. kezdetben a' hivást elfogadni; de Mátyás' parancsának engednie kellett. Kiállott tehát a' vivó sikra. Megszámlálhatlan nép tömeg tódula öszve, kétkedve várván a' vivás' kimenetét. Mindenki a' vivókra függeszté szemeit. Soknak szorula keble jó királya' kétes helyezeteért. Nem lehete szót hallani az iszonyú embertömeg között, siri csend uralkodék a' különben zajongó helyen. Azonban ekkor csak hamar végződék a' párviadal. H. kímélvén a' királyt, téttetett veszteséggel a' földre esik, Mátyásnak engedvén a' babért. De nem végződik itt még a' viadal. Észre vevén t. i. a' szemes király ellenének szinlett küzdését, halál büntetés alatt reá parancsol ellenére, hogy vele kíméletlenül vijjon. Ekkor még nagyobb vala a' néptömeg' aggodalma. Összecsap a' két bajnok — egy szempillanat — és Hollubár a' földön — kardja ketté törik és elájul. Megsebesült Mátyás is, de övé lön a' dicsőség. Holubár nagy gonddal ápoltatván, sebéből kigyógyula.

Homer, a' görög költészet' atyja, hihetőleg világ teremtése után 3030. élt, 1000. és 990. közt kr. e. Trója bevétele után majd nem 300. év. Hazájáról semmi bizonyost nem tudhatni. Pyndar és Thucydides Chiosból származottnak mondják. Jeles epicum költeménye az: »Ilias és Odyssea.»

Homlokzat, az épület' első része, különösen pedig az épület' közepén álló ékességi hajlás. A' könyvekben pedig a' czimlapot és rajzot teszi.

Homlokrend, az ellenséggel szemközt álló oldala a' hadisorba fölállitott seregnek. Homlokrendet képezni annyi, mint az ellenséggel szembe szállni akarni.

Honth vármegye. — Magyarországban — nevét vette Kund, Chunt, Hunt német lovagtól, kit sz. István vitézségeért sok kegyelmével tetézett, 's az általa épittetett vártól. Hunt sz. István király idejében jött Magyarországba, hol hadvezér lett. — Határa éjszakról Bars, Zólyom; keletre Nógrád; délre Esztergom és Pest; nyugotra Esztergom és Bars. Területe 46 1/10 négyszegü mföld. Honthnak akár természeti szépségét, akár termékenységét, akár különböző ajándékait tekintjük; Magyarországnak méltán legszebb, és legáldottabb megyéi közt foglal helyet. Tulajdonképeni rónasága nincs, mert az egészet magas hegyek vagy szelid dombok boritják, mellyek számos patakoktól, folyamoktól aztatott völgyektől szakittatnak szét. Ezen völgyek közt az ipolyit tágassága, termékenysége; a' selmeczit kellemes, egészséges légje, továbbá gabonában, borban, gyümölcsben, savanyú viz forrásokban, bájoló vidékekben való gazdagsága teszik nevezetessé. Éghajlata szelid, meleg, mind borra, mind gyümölcsre kedvező. Bérczei olly széllyel szórva állnak az egész megyében, hogy köztök bizonyos össze függést találni nehéz lenne, melly

ért legalkalmasabban 3. hegylánczra osztathatnak. Az első a' selmeczi; második a' csábrági; harmadik a' börzsönyi. Itt legmagasb hegycsucs a' szokolai határban lévő Magosfa. Folyamai: a' Duna, Ipoly, Korpona, Selmecz, Szikincze. A' mi a' termést illeti, nincs itt a' gabonának az a' neme, melly Magyarországban teremni szokott, mi itt bőséggel ne lenne, dohánya pedig palánki név alatt ismeretes, mellynek mennyiségét évenkint 16,000. mázsára lehet tenni 's a' szorgalom' ezen ágából valóban legtöbbet is keresnek az Ipoly vidéki lakók, gyümölcse sokkal több teremne, ha arra kellő ipart forditnának. Bora elég mennyiségben terem, hanem nem mindenütt kitünő. Fában is nagy a' bősége. Tenyésztik itt a' lovat, szarvasmarhát, juhot, mellyből több nemesittett nyájakat láthatni herczeg Koburg, Eszterházy, Pálffy és gróf Eszterházy Jánosné uradalmaiban. A' Duna-Ipoly melléki rengeteg erdőségekben őzek, szarvasok, dámvadak csoportosan legelnek, a' sz. Antali vadas kertben pedig vadkanok tanyáznak. Nagy itt a' méhtenyésztés is; halakat pedig a' dunán kivül az Ipoly is sokat és jóizüt szolgáltat. Tekintvén az ásványok' országát, méltán mondhatni, hogy nem csak ezen megye kebelében vannak azon gazdag ezüst, arany bányák, mellyeket hajdan csak a' peruiak haladhattak felül, 's mellyek most is olly jó karban állanak, hogy az összes magyarországi bányákból nem jő annyi ezüst ki, mint ezekből, t. i. évenkint 100,000. márk, vagy 500. mázsa. Ezen kivül aranyat is ásnak, mintegy 4. mázsát. Ezen ezüst-arany mennyiséget főkép a' selmeczi (hol leggazdagabb az István bánya' ürege) és baka bányai hegyek adják. Réz, vas kevés van, ón igen sok, 's nagy mennyiségben ezüstel vegyitve. Az ezen megyében lévő 228. népes lakhelyek között van 3. szabad kir. és bánya város, mellyekből 1. tót, 2. tótnémet, 9. mezőváros, 2. magyar, 5. tót 's a' más 2. magyarral, némettel, 's tóttal vegyült 174. falu, és 42. puszta. — Népessége 112,448. és igy esik egy négyszegü mföldre 2400. lak., többnyire katholicusok. A' tudományos intézetek közől figyelmet érdemelnek a' selmeczi bányász academia, hová tanulás végett Amerikából is mennek. 1760-ban Maria Terezia által állittatott fel, 1809-ben erdőszeti iskolával nagyobbittatott. Van ezen academiának derék könyvtára. A' kath. 's reform. gymnasium. Elosztatik 3. királyi és bánya városra, mellyek Selmecz, Bélabánya, Bakabánya, és 4. fő birói járásra u. m. 1) a' bozókira; 2) ipolyira; 3) selmeczire; 4) báthira.

Honvéd. A' régi időkben minden nemes, vagy szabad ember katona is volt egyszersmind, 's a' megtámadott hazát illy katonaság védte. Magyarhonban illyen honvéd a' nemesség' felkelése. — Hajdan, ha nagy vész fenyegetett valamelly országot, nem csak a' nemesség, hanem minden fegyverfogható lakos tartozott előállani. Az újabb időben a' francziák kezdék el a' nemzeti katonaság' fölállitását a' zendülés' kitörésekor. Ausztria

is állított föl illy honvéd sereget, mellynek czélja a' rendes katonasággal ótalmazni a' monarchiát, háború idején.

Horák, az évszakainak istennőji. Egy hajdani rege szerint az atheniéknél ketten voltak: Thallo, a' virágzás és tavasz, 's Karpoa a' gyümölcshozó ősz' hórája. Némellyektől Gratiáknak is tartatnak. Hessiodus szerint Jupiter 's Themis' leányai valának és pedig 3. u. m. Dike igazság, Eunomia törvényes rend, 's Irene béke. — Ők vigyáztak a' kapukra és Jupiter' palástyára, ők voltak a' levegőnek, 's szélnek istennői. Ők boriták el a' földet sötétes felhőkkel, 's ők távoztaták el ismét azokat 's a' t. Közönségesen tánczolva ábrázoltatnak, 's gyakran Gratiak' társaságában. Görögországban ünnepek tartattak tiszteletükre, 's pedig Athenében 4. esztendőnként, a' mikor is minden évszaknak első gyümölcsét nekik áldozák fel.

Horányi (Elek), szül. Budán 1736. Nagyszombat, Pozsony, Kassa, Győr, képzék a' szép reménnyel biztató gyermek éveit a' nyelvek és szelid mesterségek' tanításával. Latin szónoki és verselő tehetsége szembetünő leve. Egyedül a' tudományok és mesterségek' diszére élni óhajtván, a' kegyes iskolák szerzetes rendébe álla. Több tudományok' tanulása végett Rómába ment, hol jeles tudományokbani jártassága' tekéntetéből Nápolyban bölcselkedést tanító hivatallal megkínáltatott. De ő a' Magyarhon' javára szánván ismereteit, e' szerencsét megköszöné, 's tudományos utazása után honába visszatért. Itt mind az alsó, mind a' felső iskolai tudományokat, kivált Váczon az akkor fölállíttott Theresiánumban a' bölcselkedést és a' betüvetést (algebra) nagy sükerrel tanítá. Megholt 1809. Fáradhatlan igyekezetéből 25. tulajdon, vagy másoknak tudós és nyomos értekezésekkel 's jegyzésekkel bővitett munkái kerültek a' világ elébe.

Horatiusok (három testvér a' rómaiaknál), kik ugyan annyi albani testvérekkel (Curiatiusokkal) szállottak sikra, hogy Róma és Alba közti pert kettős viadalban döntenék el. A' halicarnassi Dionysius szerint két leány testvér szülé ugyan azon időben a' két részen levő fiakat. Kik közől horatiusokat a' rómaiak, curiatiusokat az albaniak választák. A' viadal, melly nagy térségen történe, sokáig kétes vala; mert mind a' két fél egyenlő vitézséggel küzde. Végre két horatius ese el, a' mire az albaniak örömlármat ütének. De egy horatius még sebesitetlen volt, a' curiatiusok pedig kisebb nagyobb sebet kapának. Most a' horatius futamlást szinle, 's midőn amazok — egyik, a' másik után bizonyos távolságra, a' mint kinek kinek sebe engedé, ezt követnék, egyiket a' másik után leölé, 's igy győzelmet, és Alba feletti uralkodást szerze hazájának.

Horatius (Cocles), Rómát bajnoki tettével megszabaditá, midőn Porsenna ostromlaná. Már bevevé Porsenna Rómának egy részét, 's csak Sulpicius' hidja a' Tiberisen akadályozá a' teljes elfoglalástól. E'

kétes helyzetben Sp. Lartius- és T. Herenniussal arra határzá el magát, hogy a' hidra vezető szük utat védje a' sereg ellen. Ezután oda hivá a' rómaiakat, hogy azonnal szednék fel a' hidat. Ez meglévén hárman föltartóztatták az elleni részt, mig magok czélokat érve, vizbe ugranak, 's övéikhez vissza uszának. Ezen tetteért érczszoborral, melly Vulkán' templomába helyeztetett, tiszteltetett meg. Sőt még annyi szántóföldet kapott, mennyi egy nap körül szántathatott. Ezen nevezetét félszeme miatt kapta.

Horatius (Q. H. Flaccus), római lovag, és a' római lant atyja, szül. Venusában, Apulia' városában R. ép. 689.; kr. e. 65. évvel. Atyja tiszta életű szabados volt, 's egy kis telket birt. Ez, jámbor erényü tanitót rendelt melléjé, ki tőle még a' közönséges leczkék alatt sem távozott el; mert a' rosznak gyanuságától is óvta gyermekét. Rómában, hova atyja küldé, a' nyelvészetben Orbilius Pupillus volt tanitója, kit maga is verekedőnek nevez. Már fiatal korában szép előmenetelt tett a' görög literaturában. Innen Caesar öletése után Athenébe ment, a' philosophiát, és más tudományokat tanulni. Ezután Brutus' seregében tribunus volt; Brutus és Cassius Macedoniában, Philippinél történt csatában elesvén, Horatius eldobván paizsát, futásnak eredt. Virgil és Valerius Maecenas és Augustus' kegyét megszerzék neki, 's az első Sabinum jószágával ajándékozá meg. Meghalt 746. kr. e. 8. élte 57 ik évében, kevéssel Maecenas halta után.

Hörcsök (marmota cricetus), emlős állat, a' patkány nemüekhez tartozik. Hasa fekete, teste róka szinü, három fehér foltal; pofaja jó nagy zacskokat képez. Magyar-, Német-, Lengyelhonban, és Siberiában honos. Eledele részint apró állatok, részint gyenge növények, különösen pedig a' gabonát kedveli. Gabonát nagyon sokat öszvehord téli eledelül földalatti 6 — 7. láb mélységü barlangjába, pofa-zacskoja segedelmével. Gyakorta 1 — 2. véka tiszta szemes buza, vagy rozs is találtatik barlangjában, 's ezért keresik őt a' szegény emberek ősz táján. Néha nagyon elszaporodik, úgy hogy a' mezőknek valódi ostora 's ezrenkint ölik le. Három barlangal bir mindegyik H., ezek közől egy lakásuk, másik élelemtárul szolgál, a' harmadikban pedig természeti szükségét végzi. Van fekete 's rózsaszinü alfaja is. Bőre kikészittetik, 's jó áron eladatik.

Hortensius (Quintus), L. Hortensius' fia, hires szónok 's Cicero' vetélytársa, több polgari és hadi tisztségeket viselt. Consul volt 70. kr. e. Ciceroval tartott Clodius' pártja ellen. Halálát egy beszéd előadásában szerfeletti megerőltetése okozá.

Horvát (Endre), szül. Pázmándon, Győr vmegyében, nov. 25. 1778. Tanulmányait Győrött kezdte, folytatta Komáromban, a' philosophiai

pályát Pozsonyban; és 1797. Heinrichauban, Felső-Szilézlában a' cisterciták rendébe, de ezt eszt. mulva elhagyván — a' győri nevendékházba lépett. 1801-ben felszenteltetett. Miután Széplakon, Szergényben (Sopron vmegye) és Győrött öt évig káplánkodott volna, 1806 ban téti, 1829. pázmándi plebános, 1835-ben alesperest lett. — Némi alkalmi versek' közre bocsátása után (1805 — 9.), először Zircz' emlékezete költeményével vonta magára a' literatura' barátjai figyelmét, melly után Árpád nagy eposához fogott, azt 1830-ban be is végezte, 's vele a' Magyar Academia' 1831-ki nagy jutalmát nyerte el. Többi munkáji: kisebb költemények czim alatt összegyűjtve jelentek meg. Prosai darabjaiból Simai Kristóf' emléke látott világot, Theodúl estvéi' fordítása pedig még 1819. Budán. Halála martius' 7. 1839. következett be. Kéziratban maradt tőle: Bátori Zsigmond erdélyi fejedelem' élete.

Horvát (István), a' szép művészségek és bölcselkedés doctora, 1784. szül. Fejérvárott. 1816. Széchényi országos könyvtár őrségével ruháztatott fel; 1830. pedig a' honinyelv és literatura tanító székre lépett a' pesti egyetemnél. Számos munkáji roppant ismeretét árulják el.

Horváth (János), macsói bán Maria királynő' idejében. Megunván a' magyarok Lajos özvegyének, Erzsébetnek, és Leányának, Marianak uralkodását, Nápolyból kis Károlyt hiták meg a' magyar trónra (l. kis Károly). Ehhez állott Horváth is, ki egyrzersmind jelen volt Budán (1386.), midőn Erzsébet (l. ezt) Károlyt megölette. E' veszély érte volna Horváthot is, ha azt annak idejében észre nem veszi. Azonnal öszve gyűjti katonáit, 's kivágván magát a' veszedelemből, Horvátországfelé illantott, hol több hűtleneket maga mellé gyűjt, 's várja az alkalmat, hogy a' történt gyilkosságért bosszút állhasson. Történik, hogy Erzsébet és Maria mit sem gyanítván, a' végbe vitt gyilkosság után nem sokára Horvátországfelé indulnak. Horváth, a' királynők' útra indulását megtudván, Gara és Diakovár közt lest vet, 's az oda érkezett királynőket megtámadja, kevés számú késérőiket levágatja, 's a' szekeret, mellyben a' királynők ültek, felforditttatja, azokat abból kivonatja, 's Novigrádra fogságba viteti. Azonban következő esztendőben 1387. Zsigmond Horváthot Gara Miklós által megtámadja, és seregét megvervén, őt Pozsegán elfogja: honnan Latzk István által, kire Horváth bizatott, szabadon bocsáttatott. Még ezután is sokat alkalmatlankodott H. Zsigmondnak, még azt Zsigmond maga megtámadta, 's Dobor várából kiszoritván, a' hegyek közt elfogta. Elkövetett merényeért Horváth irtozatos büntetéssel fenyittetett meg, először lófarkra köttetvén, 's az útczákon (Pécsett) hurczoltatván, azután tüzes vasfogókkal testét csipkedtetvén, négy felé vágatott, 's a' város kapuira aggattatott. — Pál, László és István testvérei sem valának jobbak.

Horváth v. Hervoja (János), horvát és dalmátországi bán 1383. Ez is elsőben Maria királynő' híve vala. Nápolyból vissza jövetele után azonban, hova őt Maria kis Károly' segitségére küldötte, a' királynő' ellene lett. Mindenkép iparkodott, hogy Lászlót, kis Károly' fiát ültethesse a' magyar trónra. Ekkor bozsnyákországi vajda volt H. 's már Zádorba is jött László 1403., de Zsigmondtóli félelem miatt ott csak rövid ideig mulatott, Hevojának spalatrói herczeg czimet adván, vissza-tért Nápolyba. — 1408. megvervén Zsigmond a' bozsnyákokat, H. Zsigmond' részére állott, ahhoz édesgetvén bozsnyák' egy részét is; miért Zsigmond őt a' spalatrói herczegségben megerősitette, és a' sárkány Rend' vitézévé tette. Azonban Horváthnak e' szinlett hűsége csak addig tartott, mig Zsigmondtól félhetett; mert alig kezdé a' török Ráczországban a' bozsnyákországi vajdával a' hadat; H. azonnal a' vajda birtokaira üte, sok várát elfoglala, sőt a' törököt Bozsnyákországba segitségére szolitá. — Ezen kivül Spalatro városát is nyomtá. Ezt látván Zsigmond, őt a' herczegségtől, a' körüllévő szigetektől 's egyéb jószágaitól megfosztotta. Azonban úgy látszik, hogy H. jószágainak nagy részét erőszakkal megtartotta, minthogy azután is igen hatalmaskodott. Még t. i. Zsigmond a' konstanczíai gyülésen volt, addig H. a' törököket Bozsnyákországba hita, 's azokkal azt feldúlta, 's prédálta. — Garai János, Maróti János, és Csupor Pál — akarták megzabolázni H-t., de ez mind a' hármat elfogta, a' két elsőt nagy nehezen szabadon bocsátotta, a' harmadikat ökör bőrbe varratván, a' vizbe ölette. Hallván a' konstanczíai gyülésen lévő ország' atyjai H.-nak győzedelmeit, az akkori lengyel királyhoz irtak, hogy, mig Zsigmond a' gyülésen késik, ennek birodalmát H. ellen ótalmazza.

Horvátország, a' magyar Hazának egy társas része, a' Dráva, Száva, Unna folyók, és az adriai tenger közt, Illyrországnak keleti oldalán. Ezen vidék már 640-ik év körül a' Cseh- és Lengyelországból ide telepedő horvátok (chrobátok) által népesült, és saját főnökök' (szupánok) alatt állván, előbb a' frankok, azután a' görögöktől függtek. X. században kivivták szabadságukat, 's főnökeik a' királyi czimet vették fel. Belzavarok miatt 1102. Magyarország juta birtokához ezen tartománynak. — Általjában hegyek lepik el ezen 467. négyszegü mföld. és 1,100,000. lakost számláló országocskát, mellyek között a' vellebit, a' kis, és nagy kapella, mint dinári 's júli havasok' ágazati nevezetesbek. A' Klek' hegye 5900. láb. Éjszak felé vagyon a' krapinszkai, benáki, kalniki hegység. A' megnevezett folyókon kivül, még a' kulpa érdemel említést. A' kereskedést élénkiti a' három jól készült ut, melly Károly várostól Zeng, Bukkari, és szent Vid (Fiume) felé vezet, (a' Károly, József 's Lajos utja). Éjszaki tájéka termékeny, a' déli igen hegyes, kopasz. Lakosai többnyire

római katholicusok azután ó hitüek. Anyanyelvük a' tót származatu horvát szójárat. Kórmányi tekintetben bani, és határ-őri vidékre oszlik. A' báni horvátország 3. vármegyét foglal magában; a' határ őri vidék pedig 8. ezredet és 6. közönséget.

Hospodár, annyit tesz, mint úr; a' moldvai, oláhországi, 's serbus fejedelmek' címe.

Hostilius (Tullus), Numa' utódja, harmadik királya Rómának, uralkoda R. é. 82—114. Harczi jellem bélyegzé szivét. Alba és Róma közti rablások adtak neki alkalmat háborúra, melly Róma' részére szerencsésen üte ki, mivel a' horatiusok közől egyik a' curiatiusokat heves csatában végzé ki ez életből. Így Róma Albán uralkodott. Azonban az albánok csak hamar bosszút forraltak a' rómaiak ellen, és Tuffetius albáni dictator terveket kohola az iga' lerázására. De ezt, mint több árulkodások' kezdőjét, Tullus négy lovas kocsihoz kötteté 's szétszaggattatá. T. hirteleni halállal mult ki e' világból; midőn Jupiternek áldozna a' villám agyonsújtá, 32. évig uralkodott.

Hős költemény (Epopaeja), egy nemzet', sőt az egész emberi nem' sorsát illető nagy történetét énekeli. Minél nagyobb a' rendkivüli történet, melly soknak szerencséjét vagy szerencsétlenséget magába zárja, annál természetesebben emlékeztet a' világ' kiszabott örök rendére. Hős költeményben a' cselekvés történet gyanánt alakul nagyszerű jelenetek' sorává, 's a' hős csak eszköze a' világ' kórmányának; a' felső hatalomnak teljes bizodalommal engedelmeskedik, 's tetteiben arra támaszkodik. Innen kiviláglik, hogy a' hős költeményben legfontosb dolog a' mesézet, vagy az esetek' szövevénye, a' cselekvény' történeti alapja. Tehát tárgya való történet, mert ez a' költeménynek komolyságát, 's teljes méltóságát megőrzi 's egyszersmind határozottságot ad neki. E' tárgy költői szükséggel adatik elő, elhagyván tehát, mi az egészhez mivoltikép nem tartozik, változtatván némellyeket, hogy czéljához simuljon minden, 's hozzá adván, mi által ezt könnyebben elérhetni. Továbbá a' tárgyat szükséges illőleg elrendelni, a' különbféleségben egységet, rendet és czélszerűséget hozni. E' költemény' természete hozza magával, hogy több kitünő jel karactert fessen. Ezek közt egy fő személynek kell lenni, ki a' többit erőre 's méltóságra fölül mulván, a' különbféle csoportok' egyesitő pontja, 's ez a' költemény' hőse. Mi a' hős költeménynek előadását illeti, nyugalmas kifejlés 's tárgyas világosság' fő tulajdona. Méltósága mellett legyen egyszerű főkép, és természetes. — Külső elrendelésére nézve első helyen áll foglalatjának előjelentése, 's ezt valamelly felsőbb lény' segédül hivása követi, az rövid átgondolt 's szerény, ez a' tárgyhoz illő, tiszteletadó és innepélyes. Gyakran összekapcsoltatnak is, és ez által az előjelentés szerényebb lesz. Terjedelme miatt sza-

kaszokra osztatik, mellyeket könyveknek vagy énekeknek neveznek. Verse egyedül a' 6. láb mértékü (Hexameter). Felekezetei: 1. történeti, mint Lucanus' pharsaliája, melly csak abban különbözik a' tulajdon hős költeménytől, hogy a' csudást nem türi; mert ez a' való történettel nem fér össze; 2. román, melly a' lovagkori csudás kalandok' költői elbeszélése; 3. idylliai, korunkbeli közélet' eseteit festi; 4. víg, melly csekély víg esetet komoly hős költemény alakban vagy fontos esetet nevetséges köznyelven ad elő. — Hős költeményeket irtak: Homér, Virgil — Tasso, Klopstock, Ariosto — Vörösmarti, Horvát Endre, Csokonai 's a' t.; legyen nekünk például Vörösmarti' Zalán futásából:

Régi dicsőségünk hol késel az éji homályban?
Századok ültenek el, 's te alattok mélyen enyésző
Fénynyel jársz egyedül. Rajtad sürü fellegek és a'
Bús feledékenység' koszorútlan alakja lebegnek.
Hol vagyon, a' ki merész ajakát hadi dalnak eresztvén,
A' riadó vak mélységet felverje szavával,
'S késő századok után méltán láttassa vezérlő
Párduczos Árpádot, 's hadrontó nepe' hatalmát?
Hol vagyon? Ah ezeren némán fordúlnak el: álom
Öldösi szíveiket, 's velök alszik az ősi dicsőség.
A' tehetetlen kor jött el, puhaságra serényebb
Gyermekek álltak elő, az erősebb jámbor apáktól.

* * *

Biztos erőt érzek: kebelemben nagyra kelendő
Képzeletek villannak meg, diadalmas Ügekről
'S a' deli Álmosról, 's Álmosnak büszke fijáról
Párduczos Árpádról. . . Oh hon meghallasz-e engem
'S nagyra törő tehetősb fiaid hallgatnak-e szómra?
Megjön az éj, szomorún feketednek az ormok, az élet
Elnyugszik, 's a' félföld lesz nyoszolyája; de engem
Felver az elmúlt szép tetteknek gondja. Derengő
Lelkem előtt lobogós kópják és kardoknak aczéli
Szegdelik a' levegőt. Villog, dörög a' hadi környék.
Látom elől kaczagányos apák 's heves ifju leventák
Száguldó lovakon mint törnek halni vagy élni.
Zászlódat látom, Bulcsú, 's szemem árja megindúl 's a' t.

Hottentották, magokat Quanquis-nek nevezik, afrikai nép, Afrika déli csucsát lakja, részszerint függetlenül, részszerint angol (az előtt holland) hatalom alatt él. Találni a' jó reménység fokánál is; szinök sárgás barna, test alkatások erős, hajok gyapjúhoz hasonló, pofacsontjaikból alig tetszik ki a' lapos orrok, a' tisztaságra nem igen ügyelnek.

Ruházatjok, főkép az előtt, csak állatok' bőreiből állott. Ékességek elefántcsont, és fényes ércz. Többnyire pásztor életet élnek, az előtt vadon futkároztak az erdőkben, és ragadoztak; de most már jámborabbak. Magokat gyökérrel, tejjel, és hussal táplálják; mióta az európaiak meghóditották, az égett bor legkedvesebb italok; igen szeretik a' dohányzást. Legnagyobb mesterségek a' gyékén, kosár, kulcs, kés, és fegyver készités, mellyeket ügyesen elkészitnek; a' tánczot és zenét igen kedvellik. A' hollandok velök, mint barmokkal, úgy bántak; hanem 1807-től, mióta az angolok' hatalmába estek, jobb dolgok van. K nyhókban laknak, és most már posztó ruhákban járnak.

Huba, egy azon hét fő vezér közől, kik alatt eleink az országba 889. jöttek. Árpád, Arnulf napnyugoti császártól, Svatoplug morvai herczeg ellen, segélyért megkéretvén, Hubát küldötte Zuárdal és Kadusával 893. Arnulf' segitségére. Miután H. Svatoplugtól sok földet elfoglalt, Nyitrát 's a' közellévő várakat, hogy a' meghóditott népet féken tartsa, Árpád Hubára bizta, kit vitézségeért Komárom vmegyében több földel megajándékozott.

Hübner (János), szül. Torgauban 1668. Föld és történet irást nyilván tanitott a' lipcsei egyetemben. Egyéb munkáji közt nevezetes a' szó könyve.

Hudson, 14,000. négyszegü mföld. kiterjedésü tengeröből Amerikában, Labrador, Canada, Ujwáles és az éjszak-amerikai földsark tartományok közt. Az év' legnagyobb részén be van fagyva, és számos szigeteit csak 4. hónapig lehet látogatni. Szigetei közől legnagyobb a' Southampton, a' Seal, Curchill, Nelson, Severn, Moose és Albani, ebben temettetnek el. Ez Ujwálest, és Labradort foglalja magában, és rajta 6000. eskimos él. Az ezen szigeten lévő gyarmati lakosok által az angol kórmány virágzó állapotba helyheztetik, kereskedési tekintetben; mivel ezek a' hudsoni kereskedői társasággal szüntelen érintésben és foglalatosságban vannak. Közel 300. keresztény európaiak telepedtek itt meg, többnyire herrnhutok, kik a' hudsoni társaság részére vadásznak, és a' drága szőrösbőrt szerzik. Földje a' nagy hideg miatt termékeitlen, és csak tatár pézsmát, iromszarvast, mókust, hódat, hölgymenyétet, medvét, rózmárt, 's más állatokat táplál.

Hufeland (Christián Vilmos), szül. Langensalzában, Poroszországban, 1762. A' gyógytudomány' tanitója lévén, sok fiatal orvost képze, kiket tudománya 's nyájas emberisége magához köte. A' himlőoltás és a' himlőveli bánás sokat nyert vizsgálódási által.

Hugo Capet, Francziaország' hatalmas herczegének, a' nagy Hugónak fia volt. Hugo, kinek joga sem volt a' koronához, 987-ben azt erőszakkal tette magáéva. A' lotharingi herczeg Károly fegyverrel akarta

ugyan visszaszerezni jogát; de meggyőzetett, és fogságban holt meg 992. Igy megerősitvén magát Hugo az uralkodásban, törzsök atyja lett Franczia országban a' harmadik uralkodó háznak, melly idővel három ágra (987—1328.), váloisi házra (1328—1589.), 's a' Bourbon ágra, mellynek tagjai 1793-ig uralkodtak, 's Napoleon megbukása után 1814. óta ismét uralkodnak a' frank földön. Hugo alatt lett Páris az ország fő városa.

Hull, város Angolországban, Yorkshirében, hason nevű folyó mellett, 4750. házzal, és 48,000. lakossal. Angolországnak egy a' legjelesebb kereskedői kikötőiből, czelhal fogásra első, tengeri kereskedésre nézve pedig 7-dik. Említést érdemel itt a' vámház, a' szinház, a' III-dik Vilmos' kép szobrával diszitett nyilvános nagy tér, a' tengeri hadi iskola, de főkép pompásak a' kikötők, mellyek méltán első helyet érdemlenek nem csak Angolországban, hanem egész Európában, az illy nevű munkára nézve. Nagy számu csatornáji által Bristollal, Manchesterrel, Londonnal, és több nevezetes városokkal összeköttetésben áll. Mind ezeken felül említést érdemel, hogy itt vannak egész Angolországnak, és az evvel egyesülésben álló egész Európának megbecsülhetetlen mennyiségü és árú raktárai. Készitnek itt viasz gyertyát, tisztitott nádmézet, öntenek vasat, főznek szappant, égetnek halzsirt. Vannak itt több tudományos társaságok, könyvtárak, továbbá kastély, 2. hajó műhely, egy tengeri ispotály, kereskedőház, és nagy grönlandi halászat.

Humboldt (Fridrik, Henrik, Sándor, báró), szül. Berlinben 1769. — 1792. óta önkölcségein elszándékozott utazni a' napforditók közé; 's most Madritban, engedelmet kapván az udvartól, a' spanyol gyarmatok' beutazására. Mindjárt magához hivá barátját Bonplandot 's hajóra ült. Teneriffán kiszáltak, hol Pico' craterét megmászták. A' Chimborasson 18,575. lábnyira mentek fel a' csendes tenger' szine felett. A' vér kicsordula szemeikből, ajkokból és inyekből, 's a' hideg majd nem megvette őket. Számos vizsgálatokat tévén utjokban, végre visszatértek Európába 1804-ben. — Magokkal hozott gyüjteményeik megbecsülhetlenek; növény fajok mintegy 6300. Ezután 1822-ben Veronába hivaték, hogy a' burkus királyt olaszországi utjában kisérje; 1829-ben az Ural megvizsgálására indult, az utazásaiban szerzett bő ismeretét kiadott munkájával, mellynek czime: »Voyage de Humboldt et Bonpland,« bizonyitá be.

Hummel (Nep. János), legnagyobb zongora játszók' egyike, hires hangszerző, szül. Pozsonyban 1778. A' nagy Mozárt mellett két évig gyakorlá magát. Ezután több országokat bejárván, Bécsbe tért vissza. Midőn Eszterházy Miklós herczeg London és Párisból vissza érkezett, nála hivatalba lépett, kinél szerzette az első egyházi zenéjét, melly Haydn jóvá' hagyását is megnyeré. Több jeles művei közé való a' »Helene et Paris« (ballet).

Hunnok, régi kelet ázsiai Nemzet, magyarok' őselei, 's éjszakról China' szomszédjai. A' magyarok ősi szokásaik szerint élvén, annyira elszaporodtak, hogy azon földön, mellyet laktanak, két birodalomra Tatár és Humus birodalomra oszlának. A' hunnok, meg nem elégedvén tartományukkal, a' chinaiakat nyugtalanitani kezdették annyira; hogy ezek a' hunnok ellen egy 420. mföld. hosszuságú védfalat épitni kénytelenittettek. Kezdetben milly uralkodók alatt éltenek, fól nem jegyeztetik. Első, kiről az irás emlékezik, Teuman vala. Ez, észrevevén, hogy a' chinaiak egymás közt egyenetlenkednek, használni akarván az alkalmat, őket megtámadja, és az általok előbb elfoglalt földet vissza nyeri. Teuman után, kit fia, Meteus, mivel őt az egész birodalmi örökségből egyneje' kedveért kizárni akarta, megölt, foglalta el a' birodalmat kr. szül. e. 210. Meteus után még több fejedelmek alatt éltek Ázsiában a' hunnok, az ottani tatárokat majd semmivé tevén, chinaiakat pedig több izben háborgatván, mig végre a' topai tatároktól megveretvén, Volga vize mellé szorittattak. Honnét, miután ott 56. évig laktanak, Európába való költözködésekről gondolkodtak, és egymásközti tanácskozás után szándékokat teljesitették. Balambér volt a' vándor nép' első vezére 's fő parancsnoka, kinek vezérlete alatt Tanais vizét meghaladván, Európába léptek kr. sz. u. 374. — Hol, miután több országon átmenniek, és hatalmas ellenekkel küzdeniek kellett, 's mind ezeket szerencsésen legyőzték, azon tartományt, mellyen a' mai Moldva-, Oláh-, Erdély- és Magyarországnak Tiszán túli része fekszik, elfoglalták; kr. sz. u. pedig 377. Pannoniának azon részét, mellyet most Magyarországnak nevezünk, hatalmuk alá hódították. — Balambér' bölcs kórmányzása után, ki 387. megholt, Karatonra szállott a' fejedelemség. Mi legneveztesebb történt ennek uralkodása alatt, az vala; hogy már ekkor kezdék ismergetni hunnok a' krisztus hite' első rajzait, 's nem kevesen el is fogadták a' keresztény törvényeket. Karaton' halála után (399. eszt.) Uldin vette által a' kórmányt. Ez uralkodása' elején a' rómaiaknak kedvezni akarván, a' gothusok ellen fegyvert fogott, azokat meggyőzte, 's vezéröket (Gainát) megölte. Ezen tette által Uldin Arcadius császár' barátságát nyerte meg; jóllehet azután ennek testvérével, Honoriussal, többször ellenségeskedett; utóbb azonban ezzel is barátságra lépett, mellyet haláláig hiven meg is tartott. Uldint követte a' trónon Bendekucz 411 ben. Ennek udvarában volt kezességül több évekig Aetius, a' rómaiak' leghiresebb hadvezére, ki a' rettenetes Attillát is megingatta. Mit Bendekucznak leginkább köszönhetének eleink, az vala, hogy egy olly férfiat — Attilát — nemzett, kinek hadierejét és vitézségét semmiféle körülmények, sőt maga az idő regisége sem dönti homályba, annál kevesebbé feledékenységbe. Mikép viselé a' kórmányt, mint pusztíta elleneit,

's mit tett Olaszországban, már feljebb említettük (l. Attila). Azonban hunnoknak ama roppant birodalma, mellyet Balambér Európában létesitett, Attila pedig legnagyobb dicsőségre emelt, ennek fiai — Ellák, Dengisik és Irnák alatt — egyenetlenségök miatt — meggyőzetvén Gepidák és Gothusoktól — ledölt 469-ben.

Hunyad vármegye (Erdélyországban). Legnagyobb szélessége ezen megyének 12., legnagyobb hossza 10. mföld. Egész területe 109 1/2 négyszegü mföld. Határai éjszakról Zaránd, keletről alsó Fejérvármegye 's a' székely föld; délről Oláhország; nyugotról Magyarország, névszerint Krassó vmegye. Lakossága' száma tesz 106,450., kik nagyobbára katholicusok; hanem sok reformatusok is vannak benne. Földje igen termékeny, mellyet részint Maros folyamnak köszönhet, melly mérsékletesen szokta e' tájt áztatni.

Hunyad (Vajda-Hunyad), Mezőváros Hunyad vármegye alsó kerületében, hunyady járásban, maros fő folyam' körében. Lakossága 7300. tesz. Nevét vette ezen város, és az egész megye a' 15 dik században épittetett és benne lévő várról, mellyet, minthogy Hunyady János készittetett, és lakta, Hunyady várnak neveztetett. Ennek halála után Hollósi Jánosra, Hunyady' fiára jutott, azután az Enningi török családra, Bethlen Gábor és István erdélyi fejedelemre, Bethlen Péterre, Zólyomi Dávidra és más családokra, kiknek mag nélküli elhunytok után, a' királyi ügyvéd foglalta el. — 1419-ben octob. 4-dik Nissa és Nikopoly közt a' törökökkeli ütközet után Zsigmond király Hollósi Jánost Vajda-Hunyad uradalmával ajándékozta meg. Innen kitetszik, hogy most V. Hunyad kamarai jószág. Lakják magyarok és oláhok. Van benne egy Ferencz szerzetbeli kolostor, tanácsház, bánya hivatal. Hunyady János és Mátyás ezen város diszitésére sokat forditottak.

Hunyady (János), erdélyi vajda, tóthországi, temesi és szörényi bán, belgrádi kapitány, 's magyarországi kormányzó. Albert, I. Ulászló és V. László királyok' idejében fénylett a' dicsőség' egén Marsnak e' hasonlithatlan hős fia. Minthogy eredetét e' ritka tüneménynek különbféleképen irják a' történetbuvárok, némellyek ezt Zsigmond király' természetes fiának, mások a' régi római Corvinus családból származottnak, mások oláh, némellyek ismét lengyel születésünek, végre — legtöbben — erdélyinek lenni gondolván, azért mi e' különbféle vélekedést mellőzvén, csupán hős tetteit, mellyek által hazájának boldogságát, királyainak dicsőségét 's ön magának hirnevét a' legmagasb polczra képes vala emelni, ábrázoljuk. — Már Zsigmond király' idejében olly nevezetes hős vala Hunyady, hogy mind Csehországban, mind máshol mutatott vitézsége által magának a' magas hivatalokra vezető utat megnyitotta. Albert király őt szörényi bánná nevezte; Hunyadot (Erdélyben) 's vidékét hősünknek

ajándékozta akkor, midőn a' törököt első izben (1438.) Drakula nevű vajdával annyira megverte, hogy ezután H. a' törökuek ostora kezdvén lenni, már neve is rémülést okoza bennök. A' sok ütközet közől csupán három izben vala — akkor is csak a' kedvetlen körülmények miatt, kevesbbé kedvező szerencséje. — Albert' halála után látta H., hogy a' törökök' fenyegetőzései és az ország' mostoha körülményei egészen mások valának, hogy sem azokat az Albertól maradott kisded László királylyá választása által megorvosolhatták volna. H. is megegyezett tehát Ulászló lengyel király' választásában, ki, miután Budára érkezvén, királynak koronáztatott 1440.; H. őt Erzsébet' követői ellen mindig hatalmasan védelmezte. 'S úgy látszik, ekkor tette őt Ulászló erdélyi vajdává; legalább annyi bizonyos, hogy, mikor H. Garai Lászlót, ki Ulászlót az országból kiszoritni akarta, Székszárd és Battaszék körül megverte, már erdélyi vajda volt. Ulászló, hogy Hunyadynak még nagyobb tekintetet szerezzen, őt temesi fő ispánná, és belgrádi kapitánynyá tette. Szükséges is volt H. Belgrádon, minthogy egy Isák nevű török basa már Szendrőt és más várakat megvevén, Belgrádot is ostrommal fenyegette, a' körülötte lévő falukat égette, 's rabolta. Nem várta azt hős Hunyady, mig Isák Belgrád várában villogtassa fegyverét, hanem elejbe ment, vele megütközött, 's őt meggyőzvén, gazdag prédával tért vissza Belgrádra 1441. — Azonban még Hunyadyval ez történik, addig Ulászló és Erzsébet közt is folytak az ellenségeskedések, mig végre Julián bibornok' közbenjárása által, ki a' pápától küldetett Budára 1442., Erzsébet olly feltételek alatt nyilatkozék békeségre lépni, hogy Ulászló mondjon le a' magyar királyi czimről, vegye el Erzsébet' idősb leányát, és mint gyámnoka a' kisded Lászlónak, igazgassa az országot, mig a' tizenöt évű lévén, a' királyságra alkalmas leend; azután, hogy a' Szepesség, Veresorosz- és Moldvaországok örökösen ragaszkodjanak Lengyelországhoz. Közlötte Ulászló e' feltételeket a' fő rendekkel, többek közt H.-val is, de ez inkább hadat folytatni, hogy sem az országtól legkevesbet is elszakasztatni engedni tanácsolta. Nem is kelle sokáig küzdeni Ulászlónak ezután Erzsébettel, mert Erzsébet' kivánságának, mellyet ő zabolázni képes nem vala, a' halál vete véget, és úgy e' résztől mind Ulászlo, mind H. némi csendet nyerének. De annál félelmesebben borult egök keletről. Ugyan is Amurat török császár a' minap Belgrádnál vallott gyalázatot megboszulni akarván, Mezetbéget Erdély' pusztitására küldi. Hunyady maga mellé vévén Lépes Györgyöt, az erdélyi püspököt, megindul a' török ellen; azonban alig szalad egy óra távolságra, sz. Imre nevű falunál a' törököket véletlenül meglepi. Ezek hirtelen magokat rendbe nem szedhetvén, futásnak erednek; a' törökök mindenütt nyomaikban sokat levágnak, sokat ismét elfognak. Elesett többek közt Lépes is, Hunyady pedig csak

nehezen szabadulhatott meg. De nem mult el egy év, már H. e' veszteséget kétszeresen kipótolta. Első gondja volt t. i. Hunyadynak, vitézeit — mennyire csak lehetett — a' legnagyobb sietséggel öszvegyüjteni és a' győztes Mezetbég után indulni. Örült ennek az egyszer szerencsésen harczolt büszke Mezetbég, meghallván Hunyady' szándékát. Biztatta katonáit a' most még kövérebb préda' fejében. Mindenkinek azt hagyta meg, hogy Hunyadyt ejtsék el, minek megtörténtével a' magyar táborral könnyű leszen bánni. Azonban megtudván H. Mezetbég' e' szándékát, ruháját, mellyet már katonájival is megismertetett a' bég, Kemény Simonnal, ki különben is sokat hasonlított H. hoz, felcserélte, erős vitézeket is rendelt melléje, hogy Simont védelmezzék, maga H. pedig köz ruhába öltözködvén, rejté el méltóságos személyét. Ekként mindeneket jól elrendelvén, Isten' segitségével megindulnak, 's miután kevés fáradsággal Mezetbéget elérik, azt vihar sebességgel megtámadják. Szörnyű volt a' roham 's nem kisebb a' düh, mellyel a' két tábor öszvecsapott. Iszonyú volt mind a' két részről a' vérontás. Kemény Simon már a' csata' kezdetén elesett. Nagy volt minden felől az elszántság, mit látván a' török tábor' háta mögött állott keresztény foglyok, a' bilincseket lábaikról erőszakkal eltördösték, 's a' török tábort hátulról — ezeknek kezeikből a' fegyvereket kicsavarván — megtámadják. Látván a' váratlan segélyt Hunyady' tábora, még inkább neki bátorodik, az ellenséget közbe szoritja, 's irtozatosan mészárolja. Megrémült ezen Mezetbég 's már fiával együtt futásnak eredt, azonban a' havasok közt mind a' kettő elfogatott, 's feje vétetett. Nagy volt itt a' török' vesztesége, 20,000. közülök elesvén, azokon kivül, kik fogságba hurczoltatának. De Amurát jobban sajnálta minden egyéb veszteségénél Mezetbég legnagyobb tapasztalatu 's erejü hadvezérét: azért, hogy ennek halálát megboszulja, következő tavaszszal maga szándékozott a' tábort a' magyarok ellen vezetni. Azonban szándékát megváltoztatván, táborát Sabatin basára bizta. 80,000-ből állott sereget inditott meg Amurát Erdély 's Magyarország ellen. Ráczországon keresztül menvén, kis Nikopolynál a' Dunán átkeltek, 's mindenfelé nagy pusztitásokat tettek. Meghallván Hunyady a' török' jövetelét, 15,000. emberből állott seregét ő is megindítja. Karansebestől nem messze Vaskapunál találkozik a' két ellenség. H. szokása szerint rövid, de nyomos szókkal ébresztvén vitézeit, neki szalasztja azokat Sabatin' táborának, bizván a' sok veszélyekben kitüntetett hadi erejökben, török tábor pedig az ütközet' szerencsés kimenetelét, mint bizonyosat, hivé, nagy tömegseregében bizakodván, isszonyu erővel csapának össze. Mind a' két részről számtalan áldozatai esének el a' bosszú vágynak, 's még is mind a' két fél győzelemért harczolt, sziklaként álla mindenki kitüzött helyén, egyik nagyobb számában, másik

ismét erejében bizván. Azonban, záporként hullván az ellen fél, egyre ritkul. Mit észre vévén Sabatin, a' vérmezőt minden kincsével 's tábori készületével odahagyja, azt a' győzelmes Hunyadynak engedvén, kit a' görögök e' győzelem miatt, mellyet a' régi leghatalmasabb hadvezérének' győzelmeihez lehete hasonlitani, Achilles névvel tiszteltek meg. — Épen akkor érkezett e' halhatlan győzelem' híre Budára Ulászlóhoz, midőn Amurát' követei Belgrád' átengedését, és esztendei adót vakmerően inkább parancsolni, mint kérni látszattak; azért Ulászló a' török követek felfuvalkodott szavaira bátor mosolylyal válaszolá, hogy Hunyady Sabatin basának már eléggé megfelelt Vaskapunál, midőn annak seregéből 40. ezeret lemészárolván, a' nagy prófétához küldött, azért térjenek vissza, és ovakodjanak, hogy hasonlóul ismét ne járjanak. Ezzel a' követek orczapirulással vissza térvén, Amuráttal a' választ hivén közölték. Ez' ütközet után se sokáig nyughatott H., mert Ulászló nem csak el nem fogadá Amurát' képtelen kivánatait, hanem inkább, hogy egyszer maga is osztakozhassék H. győzelmeiben, 1443. a' török ellen indult, előbb Fridrik cszászárral, kitől Ulászlónak minden esetre tartani kellett, két esztendei frigyet kötvén, Hunyadyt pedig mind az előbbi jeles tettei, mind újabb vitézsége ösztönzése miatt erdélyi fejedelemmé, szörényi és temesi bánná nevezvén. Megindult tehát Ulászló Hunyady kiséretével, és miután a' Dunán átköltözködtek, Hunyadyt Bolgárországba küldötte, hogy azt a' töröktől megtisztitsa, mig ellenben maga Morva vizének innenső partján táborát telepitette. H. útjában Nissa városát megvette, 's feldulta. Ezebég basát, ki, még H. Nissa városában mulatna, oda érkezett, megszalasztotta, egy másik basát megvert, egy harmadikot (Tunhanibéget), ki ennek segitségére sietett, hasonlóul megtört. Ezek itt igy történvén, meghallá H., hogy egy roppant török had Ulászló felé siet, és hogy azon basák, kiket eddig üzött a' nagy táborral egyesültek, visszafordul, Ulászlóhoz indulván. Útjában már távolról megpillantja az iszonyú tömeg török hadat, de meg nem retten, hanem katonáit rendbe állitja, föltüzeli, a' török tábornak hajtat, és rövid idő mulva, kevés kárával, a' törököt megveri, több közrendű törököt 's néhány basát elfog, 's Ulászlóhoz küldi. Meghallván Amurát népének veszedelmét, a' kis ázsiai basát azonnal Hunyady ellen inditja. Megtudta ezt H., azért mindenkép igyekezett Ulászlóhoz jutni, ne hogy, a' basa őt megelőzvén, Ulászlóval nélküle összecsapjon. Mit ohajtott H., meg is történt; elérkezvén t. i. Ulászlóhoz, vitézeit felbiztatta, 's a' török tábort első megütközésre megszalasztotta, a' basát pedig elfogta. Még ezek H.-val ekkép folynak, addig Ujlaki Miklós is felgyógyul betegségéből, 's ő is H.-hoz siet. Igy egyesülve, Bolgárországba mentek, ott kényökre prédáltak, Sofia városát megvették, 's győzelmes fegyvereiket egész Roma-

niáig villogtatták. Hunyady győzedelmeinek többek közt az a' haszna lön, hogy a' törököt egész Ráczországból kiűzte, 's azt Ulászló törvényes urának, Brankovics Györgynek, ki a' töröktől onnan kiszoríttatott, visszaadta. Mire nézve Brankovics Hunyadynak e' hadban tett kölcségeit visszatéríteni, fáradalmait pedig valamennyire megjutalmazni akarván, neki Világos várát ajándékozta 1444. — E' szérencsés had után annyira megaláztatott Amurát, hogy Ulászlóhoz követeket küldött, hogy tőle tiz évig tartandó béket kérjenek. Ulászló, hogy Amurát' kivánságát az ország' nagyjaival közölhesse, Szegedre országgyűlést hirdetett. Ezek a' kérést a' magyaroknak, hasznos feltételek mellett elfogadják, és a' törökök a' béke fentartására feleskűdnek. Azonban alig tértek vissza Szegedről a' török követek, azonnal jöttek Ulászlóhoz több keresztény fejedelmektől a' levelek: többek közt Palaeologus János görög császártól, Alberinus Ferencz florenczíai bibornoktól, 's Skanderbégtől (Kasztriotus György), Albania és Epirus sziget fejedelmétől, kik Ulászlót a' törökkel kötött frigy' felbontására ösztönözék, neki hathatós segélyt igérvén. Könnyű volt a' fiatal királyt erre venni: azonban hogy hitszegő ne legyen, ismét Szegedre gyűjti az ország nagyjait. Julián bibornok fontos ékesszólásával csak hamar reá vette a' magyarokat a' frigy' felbontásra, 's azokat új esküvel leköté a' hadfolytatására. Ezek is megtörténvén (aug. 4. 1444.) nagy sietséggel a' készülethez fognak, és már sept. 20 kán, Hunyady Ulászlóval 15,000 ből állott lovas sereggel megindul; Orsovánál a' Dunán általkel, 's Nikopoly városáig (Bolgárországban) megy, hol a' havas-alföldi fejedelem látván, hogy a' hatalmas Amurát ellen olly kevesed magával indult meg, kérte Ulászlót, hagyna föl szándékával; de miután látta, hogy Julián bibornok' beszédére inkább hajlott, tovább őt nem sürgette, hanem saját fia' vezérlése mellett 4000. válogatott lovas vitézt adott Ulászlónak segélyül. Innét tovább indul Ulászló, 's Varna városa' határában egész táborával letelepedik. Itt várták ők az igért segítséget, de Amurát jókor megtudván a' hitszegést, előbb Varnánál terem, mint sem a' várt segély. Nov. 10-ke vala az első ütközetre kitűzött nap. Hunyady az ázsiai vezért megtámadja, és megveri. Azután visszamegy Ulászlóhoz, 's azt, hogy se ő, se a' mellette lévők helyekből ki ne mozduljanak, kéri, 's azzal az európai török vezért támadja meg. Ekkor is kedvezett H.-nak a' szerencse, mert már a' vezér is (Karazies) elesett. Erre H. irígyei reá veszik az ifjú királyt, hogy a' győzelem' pálmáját ne engedje H.-nak, hanem a' jancsárokat, ki Amuráttal egy különös helyen állottak, velök együtt támadja meg. Vitézül viselték magokat kezdetben ott is a' magyarok, és a' törököt már annyira szoritották; hogy Amurát, ha egy töröktől erőszakkal fel nem tartóztattatik, már futásnak ered. De mivel Ulászló az ütközet' kezdetén egy jancsár által

elejteték, a' magyarok, kik mind eddig hallatlan bátorsággal és szerencsével küzdöttek, megrémülvén, futásnak eredtek. Maga Hunyady János is a' közel lévő erdőbe keresett menedéket. Elesett e' csatában, Ulászlón kívül, több jeles férfiu. Julian bibornok sem kerülheté el a' halált, — jóllehet az ütközetből szerencsésen elillantott, futás közt utónálló rablóktól megöletvén. Hunyady hasonlóul veszedelembe esett, midőn az oláh-országi fejedelemnél menedék helyet keresvén, attól elfogatott, noha előbb a' magyarok iránt jó indulattal viseltetvén, azoknak segitségét is adott. Azonban, nehogy a' magyarok H.-ért rajta bosszút álljanak, azt kevés napig tartott fogság után haza bocsátotta. Amurát ez ütközetben 80,000. embert elvesztvén, nem csak nem örült e' győzedelemnek, hanem valahányszor a' varnai csatáról emlékeztek előtte, szintannyiszor szokta mondani: hogy olly győzelmet csak ellenségének kivánna, Ulászlót pedig megkönnyezte, 's neki azon a' helyen, hol elesett, emlék oszlopot állitott. — Hunyady az egész ütközet' folyamata alatt mind azokat, mellyek egy szilárd fő vezérnek kötelességében állának, tökéletesen beteljesitette. A' szerencsétlen kimenetelt tehát inkább Hunyady' irigyeinek, kik a' királyt az ütközetbeni résztételre kényszeritették, Albericus Ferencz bibornoknak, ki Amurát' átmenetét meg nem gátolta, váradi, és egri püspököknek, kik a' Hunyadytól kiszabott rendet megzavarták, és a' frigyes fejedelmeknek, kik az igért segélyt megtagadták, tulajdonithatni. Azonban e' bal eset mindig tanulságul szolgálhat arra, hogy nyilvánosan letett hitet sem megszegni, sem a' fejedelmek' életét vakmerő veszélynek kitenni nem tanácsos. — Hazatérvén a' szerencsétlen ütközetből H. 1445. ő is megegyezett a' fehérvári és pesti országgyülésen abban, hogy Albert király' árváját V. Lászlót hijják magyar királynak, ki akkor a' Fridrik császár' udvarában neveltetett. De mi sem feküdt annyira szivén H.-nak, mint a' varnai veszedelemért a' törököni bosszuállás. Gondoskodott is segitségről, irt Károly franczia királynak, 's Eugén pápának, igérték is ezek a' segélyt, de, midőn kellett, meg nem adták. Még tehát elegendő erőt gyűjthetne, Czillei grófokat, kik a' zágrábi püspökségnek és aurani perjelségnek némelly jószágait erőszakosan elfoglalták, kelle megzabolázni. Mit meg is tett H., és az elfoglalt jószágokat is visszafoglalta. Azonban, minthogy Varnánál elesett Ulászló helyett még mindeddig sem vala király, Fridrik a' kisded Lászlót — holmi szinlett okoknál fogva — udvarából kibocsátni nem akarván: Hunyadyt a' magyarok egyes akarattal, a' Rákos mezején, királyi hatalommal ország kormánynoknak választották, úgy mindazáltal: hogy ön akarata szerint hadat nem indithatott; sem a' fő rendek' helyben hagyása nélkül papi és világi fő méltóságokat nem osztogathatott; sem harminczkét egész helynél (sessio) többet — azt is csak egyszer — nem ajándékozhatott. Arany

's ezüst pénzt saját czímére verethetett. Ugyan ekkor a' bel és kül ellenségnek megzabolázására Hunyadynak a' fő rendek minden öt portától és minden jobbágyatlan négy nemes embertől egy egy arany forintot rendeltek. 'S igy Hunyady Pestről azonnal Erdélybe, onnét Oláhországba sietett Drakula vajda ellen, ki őt minap fogva tartotta, és azt meggyőzte, elfogta, 's az öregebb fiával együtt fejét vétette, ifjabbiknak pedig, hogy valamikor bosszút ne állhasson, szemeit kitolatta. Ennek vége lévén, Fridrik ellen fordította fegyverét, azt a' kisded László' elbocsátására szorgalmaztatván: azonban jóllehet H. Karinthiában, Karnioliában és Stajerországban sok pusztitást tett, Lászlót elbocsátni ekkor sem akarta. 1447. ismét Oláh és Moldvaországba ment, hogy azoknak birtokában Magyarországot annál jobban megerősithesse. Azután még két izben is sürgették Fridriket a' békekötésre, sőt a' pápa' követe is próbálta, de mind sikernélkül. Végre csak ugyan ez is megtörtént, Fridriknek événkint huszon négy ezer aranyat igérvén, Sopront, Kőszeget, Rohonczot, és egyéb helységeket mindazáltal Fridriktől visszavevén. Ez meglévén, H. a' török ellen fordította fegyverét, előbb Alfons aragóniai királytól és V. Miklós pápától segitséget kérvén Azonban segitség egyiktől sem érkezvén, maga 22,000 ből állott sereget vezetett a' török ellen. Általkelt tehát Bolgárországba, 's ott Sophia városát minden sérelem nélkül hagyván, Amurát ellen, ki maga vezette a' török tábort, sebes léptekkel sietett, hogy a' táborozásra alkalmas helyet elfoglalván, a' törököt annál könnyebben ostromolhassa. Rigómezeje volt a' kitűzött hely, hol H. seregével megállapodott, 's még azon estve elintézte H. táborát, azt szekerekkel és ágyúkkal körül sánczolván. Más nap, octob. 18. kiadá a' parancsolatot, hogy senki, mig ellenkező parancs nem adatik, elfoglalt helyét meg ne változtatná, maga pedig H. semmi bizonyos helyet magának nem választott. Illy rendelkezés és parancs mellett, megkezdik a' csatát, egymást nyilakkal ostromolván, mintegy két óráig tartott ostrom után közelebb ugratnak egymáshoz, és hallatlan erővel küzdenek. Losonczi Bencze, kire a' magyar tábor' jobb szárnya bizatott, csak hamar kinyomá a' török tábor' egyik szárnyát álló helyéből; ezt látván Bánfi István, ki a' bal szárnyat vezérlé, bátorságot kap, 's mind addig zaklatá ellenfelét, mig az hátat nem fordit vala. Mieinké is lett volna a' győzelmi babér, ha Amurát, a' veszélyt látván, új erőt nem hoz vala. Mire megújult a' csata, melly mind addig tartott, mig az esthomály azokat egymástól el nem választja. Más nap ismét megújult a' harcz. Amurát vezetvén ki először sánczaiból katonáit, kiket a' magyarok szokott bátorsággal fogadván, a' csatát folytatják, mintegy bizonyosak lévén a' szerencsés kimenetelről, mi meg is történik, ha Székely János, hevitől elragadtatván, a' tábor közepét helyéből ki nem inditja, a' velök küzdő

sereget vakmerő elszántsággal űzvén. Azonban látván a' törökök, kik Székely' tábora előtt tettetésből e', vagy félelemből futottak, hogy a' többi keresztény tábortól távolabb vannak, hirtelen vissza fordulnak, Székely' katonáit közbe szoritják, 's mind egyik leapritják. Erre a' többi kereszténység futásnak ered, maga H. is, félre tévén a' szégyent, hogy életét fentarthassa, futásban kereste szabadulhatását, ki sok tévelygés után akarata ellen Szendrő várába érkezett, hol György, a' ráczorsági kényúr, őt megfogatta, megkötöztette, 's mind addig ki sem bocsátotta, még ifjabb fiával, Mátyással, a' Czillei gróf' leányát elvetetni, meg nem igérte. A' Rigó mezőn történt ütközetből haromlott dicsőség ugyan a' törökké lett: de, ha a' mind a' két részről szenvedett kárt tekintjük, H. tábora a' nyertes; minthogy magyarok közől csak nyolcz ezer esett el, midőn ellenben Amurát' népéből 34,000. maradt a' vérmezőn. Örültek Hunyady' irigyei e' megfuttatásnak, 's keresték is az alkalmat, hogy őt valamikép megdönthessék, kedvezett is nekik az alkalom, midőn H. Giskra ellen fordítá fegyverét; mert midőn 1451. a' cseheket Szepes és Sáros vármegyékből akarná kikergetni, reményen túl állottak a' nemesek közől H. zászlója alá: azonban ez csak irigység vala és alkalom, hogy a' hőst titkon elárulják, 's az ellenfél' kezébe adják. Megindul tehát legjobb szándékkal H., mit sem gyanitván irigyei' czélzatáról, és a' Losoncz mellett lévő sz. Istvánról nevezett vár alaku kolostort olly vitézül ostromolta, hogy a' várban lévő csehek már a' megadásról gondolkodának. Ekkor H.-nak irigyei útat mutatnak Giskra' katonáinak, és a' következett sötét éjszakán Hunyadyt megtámadják, 's irigyei magokat Giskrához csatolják. H. látván, hogy társaitól elhagyatott, nem védelmezhetvén magát, a' tábor helyet oda hagyta. Azonban nem sokáig örülhete Giskra e' szerencsének; mert, midőn e' ritka jellemü hőst a' kaján szerencse üldözné, más részről megvigasztaltatott. Ugyan is Rozgon János, Rajnald és Osvald rokonok meghallván a' H.-nak okozott bántalmat, azonnal segitségére sietének, 's H. seregével össze kapcsolván erejöket, Giskra' embereit megtámadják, 's őket több nevezetes városok' (Saag, Rozsnyó, szepesi városok és Zólyom) feladására kénszeritették, 's Hunyady és Giskra közt békeség köttetett. — Látta Hunyady, hogy kórmánynoki méltósága sokak' szándékával ellenkeznék: mit sem óhajtott annyira, mint a' kisded Lászlót, — ha máskép nem, erővel — Fridriktől visszahozni. 1452-ben tehát előbb az ausztriai rendekkel tanácsot tartván, nagy hadi sereget vezetett Németújhely ellen, hol Fridrik a' kisded Lászlóval zárkózva tartózkodott. Kemény ostrom után 's éhségök miatt Fridrik a' magyarokkal egyességre lépvén, a' még csak 12. éves Lászlót olly feltétel mellett adá ki, hogy, mig László' alkalmas lehetend a' kórmányra, Czillei Ulrik grófra bizassék az ország' igazgatása, 's László' neveltetése. Által adatott tehát

László Czillei Ulriknak sept. 4. 1452. és Bécsbe vezettetett, hol a' magyarországi fő rendek hódoló tisztelkedéseiket végezték. Felment Hunyady is, 's Magyarországot, mellyet annyi fáradsággal őrzött, 's hét esztendeig, mint ország' atyja, igazán és hiven kórmányozott, Lászlónak általadta. László a' karmeliták' piaczán, egy e' végre készitett magasb helyen, királyi székében ülvén, sok magyar és külső országi fő rendek' jelenlétében Hunyadynak a' haza — és királyért tett fáradságait igen szépen megköszönte, és, hogy halhatatlan érdemeit valamennyire megjutalmazhassa, Erdélyben, Besztercze örökös grófjává 's fő ispánjává tette, 's holló czimével, egy veres és körmével egy koronához kapó oroszlánt adott, melly H. hűségét, szorgalmát és bátorságát jelezte. — Ezek megtörténvén, hire futamodik, hogy (1453.) Mahomed török császár Konstantinápolyt megvette, 's már a' magyar birodalmat fenyegeti; országgyülést hirdet tehát 1454. László, hol egyes akarattal Hunyady fő kapitánynak választatott, 's egyéb hasznos rendeletek is tétettek. Sikerültek mind a' választás, mind a' rendeletek; mert Mahomed még azon esztendőben a' Ráczországba ütvén, ott 50,000. embert elrabolt, Brankovicsot kiűzte, Szendrő külvárosát megvette, és már a' belvárost ostromolta, mikor H. Mahomed' közeledését meghallotta, mit Mahomed viszont megtudván, Fritzbég nevű vezérét 32,000. törökkel Krosolitz körül hagyta. Oda érkezik H., összecsap Fritzbéggel, táborát felveri, elszéleszti, 's Fritzbéget török nagygyal elfogja. E' győzedelmet Fridriknek azonnal tudtára adja H., 's őt kéri, hogy a' keresztény fejedelmeket a' török elleni hadra buzditsa. Azonban Hunyadynak föltett szándékát meggátolja Czillei Ulriknak Hunyady ellen Lászlónál tett hamis vádja, mellynél fogva, hogy H. a' királyság után törekedvén, Lászlót megölni akarja, a' királylyal elhiteti. Azonnal fölhivatja tehát Bécsbe a' király Hunyadyt, hogy a' képzelt veszélyt fejéről elháritsa, őt megöletendő. Elindul H. válogatott kisérő sereggel: azonban utjában Ulrik' gonosz szándékát megtudván, nyilván kijelentette, hogy az ország' határát át nem lépendi. Meghallván ezt Ulrik, Köpcsin mezővárosig H. elejbe jött, 's őt, hogy Bécsbe csalhassa, vagy Köpcsinben megölhesse, oda H-t. olly ürügy alatt hivatta, mintha vele kir. parancsolatokat közleni akarna. H., mivel a' király' neve alatt hivatott, két ezered magával Köpcsin alá ment, 's onnét Ulrikot, hogy ha vele beszélni akar, magához hivatja, de mivel se Ulrik H.-hoz, se ez Ulrikhez nem ment, H. visszafordult, 's haza jött. Honn őt baráti újra reá vették, hogy, ha király neki menedék levelet küld, Bécsbe menjen. Elindult tehát másodszor is, és midőn már az ország' határához érne, egy Lamberger nevű lovagot küld elejbe Ulrik, ki által üzeni neki, hogy mivel maga a' király is Bécsből elejbe lovagol, királylyal pedig Ulrik, kinél a' menedék levél, azonnal menjen. Hitt ekkor H. az ál

hirnöknek, de, minthogy azután sem látna senkit, gyanakodni kezd, és megállapodik. Erre elérkezik Ulrik, és hogy, mivel a' király már közel van, nála pedig a' menedék levél, siessen, inti Hunyadyt. Semmi sem volt ekkor olly világos, mint, Ulriknak álnoksága; azért előbb Lambergert, azután Ulrikot szigoruan megdorgálván, ismét haza jött. — Szelidebben bánt ezután László Hunyadyval, valamelly Eyczinger nevű derék német lovag értesítvén a' királyt Ulrik' gonosz szándékáról, szükséges lévén a' török ellen H.-ra. — Mindegyre várták a' magyarok a' keresztény fejedelmektől az igért segitséget, de hasztalan. Egyedül a' pápa tartotta őket tanácscsal és biztatással. Azonban nem Mahomed — mig a' magyarok segélyt kapjanak — hanem be üt Ráczországba, 's addig is, míg tovább haladhatna, Novagora városát elfoglalja. Győrben folyának a' tanácskozások, mikor e' kedvetlen hir hozzájok jutott. Azonnal segitségről gondolkozának tehát, mire őket H. leginkább buzdította, erősítvén: hogy, ha a' keresztény fejedelmek a' segélyt tőlök meg nem vonják, ő a' törököt három hó alatt Európából kiűzi, sőt Jerusalemet is visszaveheti; mi több: még a' hadi költséget is visszafizetni igérte. Már 1456 dik esztendő is elérkezett, még is Hunyadyn kivül a' sereg kiállitásában senki sem foglalkodott: a' had feletti tanácskozások mind azáltal hevesen folytak. Eljött Bécsből Budára László is, hogy a' rendeket a' reájok eső katonák kiállitására serkencse. Mig a' magyarok sovány tanácskozásaikkal az időt töltik, az alatt Mahomed 150,000. emberrel Belgrád felé nyomul, 's a' nagy prófétára esküszik, hogy két hó mulva Budán vacsoráland. Teljesiti is Mahomed fogadását, ha H. élég hatalmas nem lett volna őt fogadása alól feloldozni. Már Szegeden várta a' H. a' hozzá gyülekező népet (sz. György hóban) László pedig meghallván Mahomednek Belgrád felé nyomulását, Ulrikkal Budát oda hagyta, 's Bécsbe ment. Nem kisebb félelem fogta el a' lakosokat is; de ezek menedék helyet nem találhatván, aggály közt rettegének az őket fenyegető rosztól. És még is — mit csodálni lehet — soha olly hanyagságot a' magyarokban tapasztalni nem lehete, mint ekkor. Csupán mintegy tizenöt ezer jól készült fegyveres gyüle Szegeden Hunyadyhoz. Jöttek ugyan még meglehetős számmal keresztes katonák is Capisztrán János vezérlete mellett, de csak gyülevész népből állottak, kiknek kardon, parittyán és boton kivül semmi fegyverök nem vala. Mahomed ellenben a' legserényebben fáradozék népe közt hasznos rendelkezéseket tenni. Belgrádot junius vége felé megszálja, Dunát és Szávát hajókkal beborittatja, 's julius 4. már Belgrádot huszonhét láb hosszú ágyúkkal löveti, mellyeknek ropogását, mint Turóczi irja, Szegeden is lehete hallani. Hunyady Szegedről táborával Szalánkeméhez szállott, jó rendeléseket tett, tudván, először is a' hajóseregekkel kell megütközniök; megüzente egyszersmind

Szilágyi Mihálnak, ki akkor Belgrádot ótalmazta, hogy, mikor ő jul. 14. a' török hajókat elölről megtámadja, akkor Szilágyi hátulról üssön reájok. Készen volt már akkor Szilágyinak 40. hajója, mellyeket ő Belgrádi lakosokkal rakott meg. Kezdődik a' csata, a' török hadisereget megtámadván H., és midőn ez erősen zaklatja a' törököt, akkor Szilágyi azokat hátulról kezdi vitézül szorongatni, 's igy közbe vetetvén a' török hajók, azok közől sokat elsülyesztnek, hatvannégyet elfognak, sokat ismét felégetnek, 's az egész török hajósereget semmivé teszik. E' győzedelem után H. seregével Belgrád várába ment, minek gondolhatni — miként megörülének az ott szorult magyarok. Ekkor újra kezdődik a' harcz, jóllehet Mahomed' vizi ereje már elenyészett. Hét egész nap és éjjel szakadatlanul töreté Mahomed Belgrád' bástyáit, és már annyira erőt vevének a' törökök a' magyar táboron, hogy már a' vár feladásról gondolkodnának. Julius 21. napjára tétetett a' határozó ütközet, kétszer foglalták el a' törökök a' külső várat, 's szintannyiszor vevék azt ismét vissza, csak nem képzelhetlen vérontások között. Másnap délig tartott a' vérengzés, 's dühös veszekedés. Ekkor ismét kiverték a' várbéliek a' törököket, a' várból utánok rohantak, 's azokat Mahomed' sátoráig üzték. Ott megújul a' csata, mind a' két fél nagy álhatatossággal harczolt, Capisztrán Krisztus keresztjét felemelvén, a' keresztények közé rohan, tüzelé társait, kik mind addig harczolának, míg Mahomed jobb szemén veszedelmes sebet kapván, a' törökök megfutamodtak, ágyújikat és egyéb tábori szereiket a' magyaroknak hagyván. Elestek ezen ütközetben a' törökök közől mindenestől 40. ezeren: az ágyúknak pedig, tábori hajóknak és egyébb hadi szerszámoknak mennyisége megbecsülhetlen vala. E' győzedelemnek az lön legfőbb haszna, hogy a' török Mátyás király' idejeig moczczanni nem bátorkodván, Hazánkat csendességben hagyta. — De mennyivel nagyobb vala az öröm e' győzedelem után, annyival sujtóbb vala a' feledhetlen hős Hunyady János' szomorú halála. Megtörvén t. i. őt a' sok folytonos nyugtalanságok, forró lázba esett, melly állapotában érezvén testének bádgyadságát, magát Belgrádból Zimonba vitette, ott látogatására ment fő embereket az egyességre intette, gyermekeinek, Lászlónak t. i. Mátyásnak atyai oktatását adta, hogy Istenhez tisztelettel, fejedelmekhez hűséggel, hazájokhoz pedig állandó igaz szeretettel viseltessenek. Belgrádot és a' törökökkel határos várakat idősb fiának, Lászlónak, gondviselése 's kapitánysága alá bizta. Magához hivatta azután Capisztrán Jánost is, szives barátját, mint lelki atyját, hogy lankadt testéből kimenendő lelkét az üdvösséges utra készitené; és, midőn bűneit meggyónván, az imádandó nagy szentséget magához venni akarná, magát agyastól a' templomba vitette: igy elkészittetvén, hogy feddhetetlen életének érdemlett jutalmát vegye, hős elődei-

hez költözött aug. 11. 1456. Porló tetemei, végrendelete szerint, Erdélyben, Károlyfejérvárott temettettek el. — Halálát nem csak a' magyar hon, hanem az egész kereszténység gyászolta. Sőt maga Mahomed, hírül esvén neki H. halála, egy darabig a' földfelé szegezett fővel, mélyen hallgatott; végre, illy szókra fakadt: ellenségem volt ugyan Hunyady, de halálát még is fajlalom. Mióta a' világ fen áll, soha sem volt egy fejedelemnek több illyen embere.

Hunyady (László), a' most rajzolt nagy Hunyady Jánosnak 's Szilágyi Erzsébetnek nagy reményű idősb fia; beszterczei főispán, horváth és dalmátországi bán, Belgrád és a' törökökkel határos várak', 's a' királyi hadak' fő kapitánya László' király' idejében. Ezen László tartatott kezességül Brankovics György ráczországi kényúrnál, míg, atyja elfogatván, kibocsáttatott. Őt küldötte atyja 1452. V. László király' üdvözlésére is Bécsbe, miután ez Fridrik császár' udvaráből kiszabadulván, a' kórmányt általvette. 1453. már olly ügyes vala az ifju László, hogy őt a' király Axamith nevű híres cseh latornak, ki Szepességben sok károkat tett, zabolázására küldötte. Jelen volt 1456. apjával Belgrád ótalmazásában is. Ezen ütközet után arra kérte a' még életben volt Hunyady János László királyt, hogy Belgrád várának lerontott falait tekintené és erősitené meg. Azonban míg Bécsből el sem indult a' király, már a' derék Hunyady János kiadá lelkét, László fiára bizván a' kapitányságot. Alig érkezett a' király Budára, azonnal Futakra országgyülést hirdetett, hova maga is elmenvén, ott Czillei Ulrikot, a' Hunyady ház' halálos ellenségét, mindenek' bámultára Magyarország' kórmányozójává tette. Hivatalos volt e' gyülésre László is; de ő menni mind addig vonakodott, míg a' király neki nyugtató levelet arról nem adand, hogy apja — kórmányzása alatt — az ország jövedelmét hasznos czélokra forditotta, és őt azokról számot adni soha nem kényszeriti. Czillei Ulrik az agg Hunyady ellen táplált gyülölséget ennek halála után fiaira is kiárasztotta, 's a' királyt ellenök ingerlette. Ekkor különösen alkalmat nyervén a' rosz lelkű Czillei, arról vádolta Lászlót a' király előtt, hogy az a' magyar királyság után törekszik. Tudta azt H. László, hogy Ulrik' gyülölsége reá apjáról örökségül maradott; azért apja' szokását követvén, ekkor a' futaki gyülésre Belgrádból bátorság okáért magával számos fegyvereket vitt. Itt László' apjának barátai még jobban megerősiték őt Czillei' agyarkodásaiban. Kezére került továbbá Czilleinek Brankovicshoz intézett levele is, mellyben az ifju Hunyadyak' fejeit ajándékul igéré neki. Mennyire elidegenitette Czillei Hunyadytól a' királyt, abból is kitetszik, hogy, miután a' gyülés' végével a' királyt Belgrád' megtekintésére illő tisztelettel meghíta, a' király neki, hogy míg Belgrád' kulcsait átadni, 's őt mi veszélybe sem dönteni meg nem igéri, Futakról nem mozduland, válaszolá. Kü-

lönös volt a' kivánság, de H. azt még is azonnal teljesítette. Futakról előre sietett H. Belgrádra, rendeléseket tenni, hogy a' királyt illő tisztelettel fogadhassa. Rövid idő mulva oda érkezett a' király Czilleivel és 4. ezer német keresztesből állott hadisereggel. A' király Czillei által gyanuval megtöltetvén, Rozgon Rajnaldot küldötte előre, ezt követte a' király Czilleivel és több udv. tanácsnokokkal; ezek be menvén a' várba, utánok siete a' német had is; de H. ezek előtt a' hidat elzáratta, azokat be nem bocsátván. A' király ezt látván, meghaborodott, 's H t., mi okból cselekedte ezt, kérdé. H. nyomosan azzal menté magát, hogy az ország törvénye tiltaná a' külországbeli hadisereget a' határon lévő erősségekbe bocsátani, 's hogy a' király, jelenleg saját népe közt biztos helyen vagyon, kik királyokért életöket is készek feláldozni. A' király ezen valamennyire megnyugodott. Czillei azonban gonosz fortélyait a' király előtt egyre folytatta, 's azt sürgette, hogy H-t. az országból irtsa ki, sőt azt is rebesgette, hogy a' magyaroktól az ország' szélén lévő várakat elvenné, 's azokat német kapitányok' őrizetére bizná. Tudták ezt sokan H. barátai közől, 's magokban eltökélették, hogy e' kártékony gálot útjokból elháritják, mire ön maga adott alkalmat. Sz. Márton napja vala, midőn a' király isteni szolgálaton lévén, H. Czilleit magához hivatta, hogy némelly dolgait vele közölhesse. Megjelent Czillei, őt barátilag köszönti, 's dolgaikhoz fognak. H. inkább panasz, hogy sem rosz indulatból kezdé rajzolgatni azon bántalmakat, mellyeket b. apjának 's most neki okozott. A' szelid szemre hányásokon felpattan Ulrik, Hunyadyakat hazaárulóknak és lázzasztóknak nevezi. A' szóváltásokból veszekedés támad, kardot ránt Ulrik, 's azt heves csapással H. fejének szabja; kit meg is öl, ha kezét a' vágás elejbe nem vetvén, az újjában lévő arany gyürüvel a' csapás' erejét fen nem tartóztatja. A' lármára azonnal ott teremnek Hunyady' emberei, 's hogy urokat védelmezzék, Ulrikot megtámadják, 's őt, vitéz maga ótalmazása mellett, rajta sok sebeket ejtvén, az országunknak ártalmas emberét, megölik. — Meghallván a' király ezen esetet, kezdetben megijedt ő is, ez esetből mi jót se reményelvén, azonban megértvén Ulrik' incselkedéseit és egyéb gonosz fondorkodásait, H.-nak megkegyelmezett, legalább ekkor őt szóval minden büntetés alól felmentette. Nem sokára ezután a' király Temesvárra indult, melly akkor H. ház' birtokában volt. Temesvárról elejbe ment a' királynak Szilágyi Erzsébet, a' b. Hunyady János' özvegye, és két Hunyady' anyja, gyász ruhába öltözve, kit a' király, midőn őt könyűk közt kéré, a' fia iránti kegyelemért, azonnal vigasztalni kezdé, sőt vele a' gyász ruhát letetetvén, vörös bársonyba öltözteté; nem méltó, ugymond, hogy férje' halálaért gyász ruhát hordozzon; minthogy az örök életre költözött által. Inkább örvendnünk kell az örvendővel. Azután Erzsébetet anyjának, fiait

pedig vezérnek fogadá. Sőt, mint mondják, hogy a' király az oltári szentségre esküdött meg, hogy Ulrik' halálát semmiféle ürügy alatt soha meg nem boszúlandja. Mit a' király Erzsébet előtt fogadott, azt Budán egy ideig teljesítette is, annyira kedvelvén mind a' két Hunyadyt, kik mind a' ketten a' királylyal Budára menének, hogy a' király' kegyelméről legkevésbbé sem lehete kételkedni. Azonban ismét új fondorkodások koholtatnak, hogy a' H. házát felforgathassák. Ugyan is a' b. Hunyady vetélytársai, és Ulrik' barátai, míg nagyobb gyűlölséget, mint az előtt, forralának a' H. ház ellen, irigyelvén, hogy Ulrik' halálát nem csak meg nem büntette a' király, hanem még különös jó akarattal is viseltetnék H. iránt. Mindent elkövettek tehát, hogy a' királyt H. ellen felingereljék; hogy H., ki Ulrikot önfejéből meggyilkolta, a' király' meggyilkolásától sem fogna írtózni, hogy a' H. háznak a' csillagászoktól megjövendölt koronát megnyerhesse. A' király mind azokat, mellyek mondattak, igazaknak tartván, H.-tól félni kezdett, és a' legkevesebb emberének boszszuállására, mellyre könnyen reá vétethetett, hajlani látszott. Nem maradtak titokban H. előtt ezen cselek, jóllehet alattomban készíttetének: azért László hatszáz lovast katonáji közől Budára hivat, hogy neki, ha szükséges volna, segitséget rögtön hozhatnának. — H.-nak e' cselekedete új okot adott arra, hogy Gara László, Ulrik rokona, a' királyt a' költött vádakról meggyőzhesse, ki is mind a' két Hunyadyt, a' H. ház' több barátaival együtt, elfogatja, fogságba vetteti, és László a' börtönből kivezettetvén, semmi oka a' halálra nem adatván, a' sz. György terén (Buda várában) mart. 16. 1457. estefelé lefejeztetett. — Alig vala 24. éves e' gyönyörű ifju, midőn hátra kötött kezekkel azon aranyos ruhába, mellyet a' királytól Temesvárott ajándékban kapott, öltözködve, rettenthetlen léptekkel a' vértérre ballagott. Hol keveset szólván, 's letérdepelvén, a' bakónak engedett. Itélet helyett csupán e' szók: igy büntettetik az, ki urához hűtelen — valának hallhatók. Majd azután a' bakó László' gyünyörű fürtjeit, nehogy a' vágást hátráltatnák, reszkető kezekkel fölköti, 's nagy erővel a' pallost a' hófehér nyakhoz sujtja, és az erővel teljes ifju nyakat válláról még három ütésre sem szegheti le; a' harmadik csapás ugyan földre sújta Lászlót, de onnét saját erejével fölkelvén, 's sirás és jaj közt mindeneket segitségére hiván, kiáltotta: hogy a' három csapás' kiszenvedése után, mellyet már kiállott, szokásból vett törvény szerint többel nem tartoznék. Kőszálkint álla még is mindenki az iszonyu kinokkal küszködött ifju jajjaira, nem volt egy is, kiben irgalmat talált volna, sőt, midőn ismét a' földre esett, fejét nyakától inkább lefürészelték, hogy sem vágták. Igy holt meg a' nemes 's nagy reményü ifju László, mig az alatt öcscse bilincsek közt tartatott. Teste fekete posztóba takartatott, és Maria Magdolna templomába

vitetvén, őriztetett, más nap pedig minden halotti pompa nélkül a' Krisztus sz. testéről nevezett templomba temettetett.

Hunyady (Mátyás), l. Mátyás király.

Hunyady (János), Mátyás király' (l. ezt) természetes fia, dalmát, horváth és tótországi bán, opolyi és liptói herczeg. Mátyás ezt mint törvényes fiát nevelte, 's tanitotta. A' legnagyobb gyülésekben maga mellé ültette. Jelen volt ő apjával sokszor a' cseh és ausztriai ütközetben, hol vitézségének szép jelét is mutatta, egy, nála sokkal idősb bajnokkal viaskodván, annak fején sebet ejtvén, és azt lováról levervén. Jelen volt Bécsben Mátyás' halálán is, hol a' magyarok az ő és Beatrix' hűségére megesküdtek, János pedig Beatrixot kérte, hogy őt fia gyanánt tartsa, mit neki akkor Beatrix meg is igért. Minek következtében rea bizatott Mátyás' kincse, 's apja még éltében több várakat átadott neki, és sok nagy embert megeskettetett, hogy halála után ezt választandják királynak. Számolt is ez igéretekre János, mert apja' halála után Buda várát azonnal kezéhez vette, 's abba Beatrixal együtt beszállott. Elkezdődik Pesten az ország gyülés, többen voltak, kik a' királyság után ásitoztak, János is követeket küldött, hogy az ő választását sürgessék. Senki nem állott hathatósabban János' szerencséje ellen, mint Beatrix, ki Ulászlónak szánta a' magyar koronát. Mindazáltal János nyeri el azt, ha törvényes fia volt volna Mátyásnak: megengedtetett azonban, hogy Bosznyák, Horvát- és Tótországokat a' magyar királytól függőleg igazgathatja, 's azon jószágokat, mellyeket az országban az apja ajándékozott neki, birhatja, csak a' koronát és a' királyt közelebbről illető várakat adja vissza. Nem voltak még János' leghatalmasb pártfogóji jelen a' gyülésen, mikor a' király választás történt: de midőn meghallotta, azoknak mintegy hét ezerből állott fegyveres néppel közeledését, elejekbe siet, 's őket sürgeti, hogy mellőle el ne álljanak. Erősen is támogatták János' ügyét pártfogóji, míg végre abban egyeztek meg, hogy mind János, mind az ellenrész küldjenek követeket Bécsbe Zápolya Istvánhoz, és a' kit az fog királynak javasolni, a' mellett maradjanak. Elmentek tehát Zápolyához a' követek, de Jánosnak kedvetlen válsszt hozván, János' pártfogóji Zapolya' itéletén meg nem nyugodtak, 's János' választatását tovább sürgették. De mivel az ellenfél hatalmasabb volt, János Buda várát odahagyta, katonájit pártosai' fegyvereseivel összekapcsolván, 's kincseit, jószágait hajókra 's szekerekre rakván, Pécsfelé indult (1490). Nagy gyanút támasztott a' fő rendek közt János' elmenetelének hire, azért azonnal utánok sietett Bátori István 's Kinizsi Pál egy sereggel, kik a' Sár' vizénél utol érvén Jánost, megtámadják, és megverik, táborát feldúlják, 's kincseit elrabolják. Ezután Pécsre, 's innét Tóthországba vonta magát János, Visegrád és Buda várát pedig Raskai és Magyar Balázsra, ő két hű kapitányára

bízta, kik e' szerencsétlenség után sem adták által a' rendeknek a' várat 's a' koronát. Végre a' pécsi püspök tanácsára, miután a' minap elvesztett kincseit vissza igérték, hajolván János, azokat vissza adta. Nem is nyugtalankodott tovább János, jóllehet a' török udvar 40,000. embert igért neki a' magyar korona elnyerésére, hanem a' rendekkel egészen kibékült. Ulászlót ellenei ellen ótalmazta, Miksa császártól, ki őt eleget kisértette, részére akarván hóditani, Zágrábban egy vár alaku erősséget viszsza foglalt. Jelesen viselte magát 1500. a' törökök ellen is, kik Jajcza várát akarák elfoglalni, közölök négy ezeret levágván, többit pedig elszélesztvén. 1502. ismét szerencsésen hadakozott János a' törökökkel, Vidin várát azoktól elfoglalván, Kladovát több falukkal, és Nikopolynak külvárosát felégetvén. Honnét sok prédával vissza tért Budára Ulászlóhoz, épen ekkor házasulandóhoz. Nem sokáig élt János e' jeles győzedelem után, mert az 1504-ki rákosi gyülés után, mellyben ő is jelen volt, 35. éves korában megholt és igy a' halhatatlan Hunyady család örökre kifogyott.

Húr, vagy juhbélből vagy megnyújtott érczből készült (sodrony) fonál, melly hegedűre, vagy más hangszerre húzatik. A' bélhúr juhok és bárányok' béleiből készittetik; de előbb megtisztittatik, lúgban csáváztatik, összefonatik. Az a' legjobbik, melly átlátszatós és rugékony. — Jó érczhúrok készülnek Bécsben a' Mariahülfi uton egy sodrony (drót) készitőnél.

Hurronok, éjszak-amerikai népség. Ezek hajdan a' Hurontenger keleti részén számosan laktak, de 1650. az Irokeschtől innen elüzettek 's ma az Erietenger' délnyugoti tartományában tartózkodnak. A' szabad éjszak-indusok' legmüveltebbjeihez tartoznak, rendesen épült házakban laknak, gabonát bőven termesztnek. Egy falujok (Lorette, Quebek mellett) keresztény hitre tért.

Husz (János), szül. jul. 6. 1373. Hussinecz nevű helységben, Csehországban. Szülei, minthogy szükebb helyezetben valának, neki, hogy iskolákat járhasson, segitséget nem adhatának; miért H. Prágában egy egyetemi tanitónál szolgakép tartózkodott. E' helyezet alkalmat nyújta H-nak magát a' tudományokban kimüvelhetni, és ő azt hasznára fordítni mindenkép iparkodott. 1393. a' szép müvészetekből a' szoros próbát kiállván, Magister lett. A' hittudományban nem kevés ismeretet, és a' beszédben nem kis ügyességet szerezvén magának 1400. a' Bethlehem nevű kápolnában hitszónok és Venczel akkori cseh király' nejének gyóntatóatyja, következő évben pedig a' hittudományi karban dékán, 's 1409. egyetemi rector leve. Már mint hitszónokot beszédei miatt a' papság gyülölte. Később Wiklef angol' tévelgéseit is elő adá. Ezt meghallván a' prágai érsek, magát Husznak ellenvetette, és Huszt magához idézte, 's

Wiklef' iratait megégette. XXIII. János pápa pedig őt Rómába hivatta. Nem szükölködött H. közbenjárók nélkül, hogy Rómába ne menjen, 's Husz tovább is terjeszté — tanitásában ő és Wiklef' hibájit, egész a' costniczi gyülésig, melly 1414. tartatott. Itt H., minthogy hibás tanitmányait vissza húzni nem akarta, máglyára kárhoztatott. Julius 6. 1415. volt a' kitüzött nap, mellyen az itéletnek végrehajtatnia kellett. Huszt mig a' máglyánál is kéré a' választó fejedelem, hogy venné vissza szavát, de hiába. A' máglya meggyújtatott, és H. nem volt többé.

Husszíták és a' Husszíták hada. Husznak szabad szellemü tanitása Prágában nagy figyelmet gerjesztett, és követőket szerzett. Különösen kedvelé Huszt az úgy nevezett prágai Jeromos, és számtalan csehek. Azonban, midőn 1415. a' costniczi gyülésen Husz megégettetett, allattomban dulának; mig végre a' prágai Jeromos' kivégeztetése alattamos forradalmuknak lángot vete. Hradistin nevü hegyet (Bechini kerületben) hol Husz egykor a' szabad ég alatt tartá beszédét, tüzték ki lázadásuk' közép pontjának, azt megerősiték, 's Táboroknak (Husszíták e' helytől táboritáknak is hivatnak) nevezték. Nem kevésszer 40,000. ember is összetódult e' helyen, hogy az új tanitást hallhassa, és az úrvacsorát mind a' két szin alatt, magokhoz vehesse. Tábor hegyén ez új tanitás már annyira elterjedt, hogy már ünnepélyes menetet is tartának Prágába. Egy illy alkalomkor (jul. 30. 1419.) történt, hogy a' városházból egy követ hajitának ki, és egy husszita papot találá; a' nép dühösen rohana a' városházra, és 13. tanácsost az ablakon taszita ki, kiket künn azonnal nyársra húzának. Ezután a' husszíták, kik közt Ziska János és Huszinecz Miklós valának a' vezérek, Prágát hóditák meg, a' cs. őrsereget az ottani várba nyomák vissza, 's ekkor több zárdák' földulása és rablása által üzék a' kegyetlenségeket, mellyeket a' fölingerlett katholicusok viszont hasonló kegyetlenségek által bosszultak meg. Zsigmond, hogy a' husszitákat megverje, a' kedvező alkalmat elveszté, a' törökök ellen hadat viselvén; midőn végtére onnét hazatért, megigérék neki a' prágaiak, hogy Brünnben a' hódolást megteendik, azonban, minthogy Zsigmond a' husszíták iránt idegenkedést mutatott, az igért hódolást ismét megtagadták. Ekkor Zsigmond Prága városát 1420. 80,000. emberrel ostrom alá vette, azt mindazáltal, noha egy részét és mind a' két várat már az előtt birta, a' hódalásra nem kényszerithette. Ziska azonnal a' város' segitségére sietett, és a' császárt visszavonulásra kényteté, miután előbb magát Prágában a' várban királylyá koronáztatta. Efféle viszálkodások egész 1435. folytak, midőn a' prágaiak az akkor tartott ország gyülésen Zsigmondot királynak elismerték, az országra és husszíták' tanitására nézve igen kedvező föltételeket tévén föl, mellyekre a' király 1436. Iglóban meg is esküdött. A' császár azonban mindent el-

követett, hogy a' kath. hitet csehországba ismét bevigye. Ez új nyugtatlanságokat okozott, mellyek Zsigmond' haláláig 1437. tartottak. II. Albrecht alatt, ki Zsigmond után királynak választatott, valamint ennek halála után is 1437. elég nyugott vala az ország. Albert' fiának, Lászlónak, kiskorúsága miatt csehországot, egy, husszitákból állott igazgatóság kórmányozá, 's közölök az utolsó, Podiebrád György, meghalván László, 1458. választatott királynak. Podiebrád alatt teljes vallás szabadságot nyerének. Ennek utódjai alatt is meglehetős szabadsággal birtak egész 1612-ig, midőn Mátyás alatt szabadságaik korlátok közé szoríttattak. A' 30. eszt. háború alatt és után a' cseh atyafiakkal, reformatusok és evangelicusokkal egybe olvadtak.

Huszár, a' magyar lovasság' nevezete, melly 1458 ban vette eredetét, midőn Mátyás király megparancsolta az Ország-Rendjeinek, hogy minden 20-ik háztól egy lovas katonát állitsanak ki. E' szerint a' huszár a' husz ház-árból származott.

Huta, műhely, mellyben ásványok olvasztatnak 's kalapácsolás nélkül tétetnek által szükséges idomba.

Hyades, bizonyos nymphák az égen, csillagot képeznek a' bikában. Eredetök bizonytalan. Mások szerint Jupitert vagy Bachust nevelték. E' csillag a' bika fején van. Gondolták hajdan, hogy e' csillag lenyugta- és felkeltével esőt hozna, honnan származott Horácznál e' nevezet: Tristes Hyades, vagy: pluviae Virgilnél.

Hymen, vagy Hymenaeus, mint házasság' istene tiszteltetett a' görögöknél és a' rómaiaknál. Különbféle szülőket tulajdonit neki a' mythologia; majd Venust, majd Bachust, majd Apollót, majd egyet a' muzsák közől. Lakása közönséges vélemény szerint Helicon hegyén volt Boeotiában. Koszorúzott fővel 's fáklyával a' kezében ábrázoltatik.

Hypsipyle, Thoas lemnosi király' leánya, ki, midőn a' lemnosi asszonyok férjeiket álmokban megölték volna, atyját megkímélé 's Chios szigetére vitte. Midőn az argonauták Lemnosnál kikötöttek, jól fogadá őket H. 's két fiat nemze Jásonnal Thoast és Enneust. Utóbb megtudák a' lemnosi asszonyok, hogy H. atyját megtartotta, megakarák őt ölni. Szökés által megmenté életét; hanem tengeri rablók elfogák 's eladák Lycus, vagy nemaeai Lycurgus királynak, ki őt fia Opheltes dajkájává tette. Midőn a' hét fejedelem serege Lycurgus birtokán keresztül, Theba felé, nyomulna, egy ligetben találá Hypsipylét, a' fiút mellén tartva, kit a' szomjasok' megenyhítése végett leteve. Ezt azonban megölé egy kigyó. Ennek emlékére alapiták a' görögök a' nemaeai játékokat. Most H. tömlöczöztetett 's halállal büntettetett volna, ha fiai ki nem szabadítják.

I.

I, idegen nyelvekben, általában véve, kilenczedik, magyarban pedig tizedik betűje az abc-nek, melly hangzó előtt több nyelvben j-re változik. Mint számbetű is használtatik, valamint magányosan, ugy V. X. L. M. C. és D. betűk előtt és után is. Nem különben a' római kéziratokban I Imperatort, 's Francziaországban azon helyet (Limages), hol a' pénz veretik, jelenti.

Iberia, hajdan tartomány a' Caucasus' nyugoti táján elterülve; éjszakról Sarmátiát, nyugotról Corlchist, délszakról Armeniát érte. Cyrus (Kura) volt folyója; Harmozica város e' mellett feküdt. Most ennek nagyobb része teszi Imireti tartományát. Innen már ezer évvel kr. szül. előtt szakadtak a' Spanyolországban letelepült iberek, kiknek maradéki még fen vagynak baszkok' neve alatt Biskájában, 's még ősi nyelvüket megtartják.

Iboló (Jodina), az életmivetlen országból nyert anyag, hol mindazáltal csak kis mennyiségben találtatik, 's leginkább némelly tengeri növényeknek, a' megégetés által nyert hamvából választatik el. Találtatik még azonkivül a' tenger' vizében, a' konyha sóban, több, házankban 's máshol létező gyógy forrásokban, és egy ásványban, hol iboló-savas só képében jő elő. — Az iboló vegytani tekintetben az elemi testek közé számíttatik, az az: mellyet többféle egymástól különböző alkotó részekre osztani nem lehet. Színére nézve szürkés fekete, 's fényes apró lemezekben, mellyek szagra nézve a' zöldlőhöz nagyon hasonlítanak, 's fanyar, csipős izzel birnak, jelennek meg. Iboló a' bőrt barnára festi, és az életmives testekre kártékonyul hat. Ezen ércznemű anyagot különbféle testekkel lehet egyesíteni, mi által az orvosok hathatos működése végett, különbféle, de leginkább némelly beteges anyagoknak a' testben való felszivatására 's eloszlatására használják, igy p. a' golyvában, és más hideg dagokban. Nagy mértékben 's gyakran hasznalva, méreg gyanánt működik az állati testben.

Ibolya (viola), a' Linné füvészi rendszerének öthimesei közé tar-

tozik. Két faja van t. i. tavaszi- és háromszínű ibolya, mellyeknek gyökere hánytató és has hajtó erővel bír. A' tavaszi ibolyát a' hánytató gyökér behozatala előtt hánytató gyanánt használták, most azonban az ibolya szörp' készitésére fordittatik, leginkább pedig annak szép színe miatt. — A' három színü ibolya, melly majd nem mindenütt terem, és egész éven által virágzik, meg száritva, és megfőzve a' bőr kütegékben használtatik.

Ida, Creta szigetben hegy volt régenten, hol a' görögök' hite szerint Jupiter neveltetett föl a' korybantok által.

Ideg (nervus), az idegek az állati test' lágy merő részeihez tartoznak, 's idegbélből állanak, melly kétféle hártyával van körülvéve, az egyik külső hüvelynek, másik belső idegtakarónak mondatik. Az idegbél, mint fejér hajlós, 's rugó erővel biró fonál, jelenik meg, mellyet ismét vékonyabb szálakra lehet hasogatni. Eredetök részint az agy- részint pedig a' gerinczvelőben vagyon, 's ehez képest majd agy- majd gerincz-idegnek neveztetnek. Az agy- és gerincz-idegek' szövetkezéséből egy harmadik neme támad az idegeknek, mellyek a' dúcz-idegek neve alatt ismeretesek. Az agy-idegeknek számok 12. pár, mellyek mindöszve az agyvelőnek alsó lapján veszik eredetöket, 's majd nem kivétel nélkül a' fejen, 's az érzéki életmivekben terjednek széjjel. — A' gerincz vagy is mozgási idegek, a' gerincz velőből oldalvást, szinte párosan erednek, számokra nézve a' gerinczek számával megegyeznek, ezek leginkább a' mozgási életmivekben t. i. az izmokban, nem különben a' bőrben oszlanak el. — A' dúcz idegnek mintegy fő ága a' bordaközi ideg, melly az agy, és gerincz idegekben szerkeztetvén öszve, a' test' belső életmiveit látja el leginkább különbféle elágazásaival. Az idegeknek öszveségét az agy, és gerinczvelővel együtt idegrendszernek nevezzük, melly az állati testet képző rendszerek között első helyet foglal, már csak azért is, mivel a' növények ennek hijjával lévén, önkényes mozgást, és érzést nem nyilvánnítanak, bátor az alsóbb osztályu állatoknál csak csekély nyomait találjuk is az idegrendszernek. — Az idegek az agyvelővel együtt az érzékenység életmiveit teszik, 's eszközlik, miért is gyönyört, vagy fájdalmat csak azon részek éreznek, mellyek idegekkel birnak, honnan következik, hogy a' haj, köröm, felbőr 's a' t. idegek hiányával lévén, minden fájdalom érzés nélkül vágattathatnak le. — Az idegek, úgy mint a' test' más életmivei beteges állapotba eshetnek, holott azután vagy az egész idegrendszer, vagy csak egyes életmivek' idegei kitünőleg szenvednek, melly szenvedés mindazáltal az idegrendszernek a' test' többi rendszereivel való szoros öszvekötése miatt, csak ritkán marad csupán ezen egy rendszerre szoritva, hanem a' többi is ebből többé vagy kevésbbé részesül. Azon nyavalyák közöl, mellyek az idegrendszert leg-

inkább megtámadják, legveszedelmesebb az ideges guta-ütés (apoplexia nervosa) (l. a.), az ideg láz (l. a.) (febris nervosa) 's a' t.

Idegenek. Mindenkinek meg kell adni a' személyét illető tiszteletet, de meg kell adni jogai védelmét is; ezt kivánja az ember iránti kötelesség, ezt a' statusok' viszonossága, ezt az érdek, ezt a' civilisatió. Mi lenne az emberi közlekedésből, ha csak addig volna valaki bátorságban, még születése' vagy lakhelyét el nem hagyja? Mi lenne azon hatalmas emelytyűből — a' közlekedésből — ha senki az egyik ivadék' vagy Nemzet' előhalladását, találmányit 's a' t. más Nemzetekkel nem közölhetné? De megkivánja ezt a' természet' legszentebb törvénye is, mert mi emberek vagyunk — az egész kerek föld' fiai, nem pedig valamelly sziget vagy az önkény, hatalom, önzés által kiszabott tartomány, vagy ország' korlátolt gyermekei. Jogokkal birnak tehát az idegenek is. De valljon ezen jogok tágassabbak legyenek e' a' hazai polgárok' jogainál, vagy szorossabb korlátok közé szoritottak? Azon jogoknak, mellyek az embert illetik, mindenütt egyenlőknek kellene lenni, ezekről tehát szó nem lehet. Ott pedig, hol bizonyos ország, bizonyos kivételeket határoz, bizonyos környülményekhez kiszabott büntetést kött, minthogy ezeket az idegenek nem ismervén, nem is tudhatják, vélök kiméletessen kell bánni, elegendő alkalmat engedvén azonban nékik a' környülmények' megismerésére. Jobb dolguk a' haza polgárokénál semmi esetre sem lehet, és ezen elvet — ha csak politika a' környülmények szerint egyebet nem javasol — mint közönségeset kell tartani. Különbféle korszakokban és nemzeteknél különbfélekép fogadtattak az idegenek 's különbféle jogokkal is birtak. A' magyarok sz. István idejétől, ki az idegenek' pártolását elvül vette fel, az idegeneket nagyon pártolták, 's kitünő szivességgel fogadták; ezt elegendően bizonyitják azon év és törvény könyvek, hol a' számtalan idegenek' neveik, mint honositottaké, jegyeztettek fel.

Ideges guta-ütés, azon állapotja az állati testnek, midőn az ön tudat, érzéki tehetség, 's a' mozgási erő elenyészik. Különbféle azonban ezen nyavalában a' testnek megtámadása, úgy hogy némellyek villám gyanánt, egy pillanatban, minden életbeli tehetségtől megfosztatnak, másoknál ellenben kisebb erővel hatván a' testre, nem öli el azonnal az állatot, hanem az mintegy mély álomba merülve öntudat, érzéki tehetség, és mozgási erő nélkül fekszik, és csak a' hörgő lélekzés, lassu és gyenge érverés 's tajtékzó száj bizonyitják még az élet' jelenlétét, a' midőn is akaratlan ganéj és vizellet kiürítések történnek, és az emberi testnek halaványsága, annak hidegségével együtt, bizonyitják az idegrendszer' kitünő megtámadását. Néha azonban az ideges guta-ütés csak tökélletlen, az az, a' beteg bir ugyan ön tudattal, hanem egyes tagok idegei benúlnak el, igy néha minden részek a' fön kivül, vagy csak a'

test egyik fele, vagy pedig egyik vagy másik végtag, néha pedig csak egyes izmok, például az arczon, hol a' száj ferdén áll. Okai ezen nyavalának közönségesen lehetnek mind azok, mik az erőt fogyasztják, kivált a' már régóta jelen volt hajlandoságnál az ideges nyavalákra. Itt az idegrendszert élesztő orvoslás a' legfoganatosabb. Illyen esetben, első pillanatban addig is, míg orvos érkezik, szükséges a' beteget illatos szereknek mosásával, 's bedörgölésével, nem különben hideg viznek fecskendezésével élesztgetni.

Idegláz, azon nyavalyás állapotja az állati testnek, midőn a' nyavalya az egész életmivézetnek szenvedése mellett, kitünőleg az idegrendszernek, annak megváltozott munkássága által tünik elő. Ezen nyavalyát főképen e' következendő kórtünetek bélyegzik: fő fájás, szédelgés, kábulás, félrebeszélés, álmosság, nagy testi bágyadtság, 's erőtlenség, gyenge 's változó érverés, forró test; némelyeknél nagy nyugtalanság, elmenni vagy szaladni való vágygyal, és nagy érzékenység; másoknál ellenben olly tompa az érzékenység, hogy egész napokat mozdulatlan töltenek, sem éhségről, sem szomjuságról nem panaszkodván, 's a' bőrre alkalmazott izgató szerek legkisebb fájdalmat sem okoznak, állapotjokról kérdeztetvén, magokat mindig jól érezni vallják. — Magokra a' kórtünetekre nézve nagy különbség létezik az ideglázban szenvedőknél, úgy hogy az idegláz lehet szelidebb vagy gonoszabb, folytonos vagy félbehagyó, rövidebb vagy hosszabb ideig tartó, végre tiszta idegláz, vagy pedig míg más nyavalyás rendetlenségekkel is egybeszőve. — Eltart ezen nyavalya 21—28. napig, sőt néha hosszabb ideig is, ezután egészségre változik, vagy halállal végződik. — Okai lehetnek mind azok, mik a' lelki 's testi erőt megfogyasztják, millyenek: a' folytonos éhség, megromlott ételek' használása, megfertőztetett lég, mindenféle megerőltetései a' testnek 's léleknek, nagy bú 's gond, nem különben az idegjárványos kór állapot, 's ragadványok. — Az orvosi szerek, mellyel az ideglázban használtatnak, nagyon is különbözők, úgy hogy egy általános szerről, melly t. i. minden ideglázban jó sikerrel használhassék, gondoskodni, kabaság lenne; hanem azt mindenkor a' betegnek természetéhez, a' betegség' bélyegéhez 's lépcsőjéhez nem különben más környülményekhez szabva, kell megválasztani, mit egyedül a' megbizott orvos mély belátása eszközölhet.

Idézés. Ha valaki törvény előtt vádoltatik, annak ez előtti megjelenése szükséges, de minekelőtte megjelenhet, a' megjelenés' ideje — a' váddal együtt — néki tudtára adatik; ezen törvényes eljárás közönségesen idézésnek neveztetik. A' vádnak, a' törvényszéknek, sőt a' személynek minéműségei is határozzák az idézés formáját 's módját, főképen ott, hol a' haza' polgári nem egészen egyenlők a' törvény előtt. Az idézés

egyébiránt közönségesen megjelenést von maga után, és igy a' vád után első törvénykezési actus.

Idéző levél. Régenten szóval vagy különbféle jegyek 's jelek által történt az idézés, most többnyire az európai nemzeteknél idéző levél által történik, mellyben közönségesen a' vád foglaltatik, ahoz pedig a' megjelenés' napja, helye, és a' biró- vagy törvényszék, melly előtt a' megjelenés történend; néhol még bizonyos fenyegetések is, adatnak hozzá, azon esetre; ha megjelenés elmulasztatnék.

Idria, Illyriában az Adalsbergi kerületnek mintegy 4200. lak. számláló bánya városa, mellynek házai részint mély völgyben, részint dombos rét-telken vagynak szétszórva. Lakosai többnyire bányászok. A' város' közepén vagyon a' bemenet ama híres kéneső-bányába, mellyből évenkint 4000. mázsát ásnak ki. Vagyon itt bányászati itélőszék, szalmafonás, és reczekészités.

Idumaea (Edam), az úgy neveztetett sziklás Arabiának tartománya, melly Palaestinának déli határait érte. A' győzedelmes Dávid király alatt ezen tartomány is egész eláni öbölig (vörös tenger éjszak-keleti öble) a' héberek' hatalmába jött. E' vidéken Beerscheba város említtetik.

Idylla (εἰδύλλιον, diak. edyllium, idyllium), általános nevezete azon költeménynek, melly közönségesen az embernek boldog, csendes, 's romlotság nélküli helyzetét festi le, melly, ha az emberek valami első eredeti állapotját tekintjük, nem más vala, mint a' pásztori állapot, mert marhatenyésztés, 's földmivelés első foglalatosságai voltak az embereknek. Minél fogva ezen költeményre főleg mezei élet' személyei, jelenetei, 's esetei használtattak. — Mértéke hatmértékű (Hexameter) vagy 4. 's 5. lábu vetős (Jambus) vers. — A' görök költők közt Theocrit vala az első, ki e' költemény' német Siciliából Alexandriába hozta, azután Moschus és Bion. Rómaiaknál Virgil vala legjelesebb, ezután Calpurnius 's Nemésianus. Az ujabbak közől: Bida, Sabinus, Flaminius, Sannazoro. Az olaszok közől: Tasso, Guarini, Alamanni, Metastasio. A' francziak közől: Ronsard, Racine, Segrais, Deshouliers, Fontenelle. Az angolok közől: Philipps, Spenser, Pope, Gay, Drayton, Shestone, Collius. Németek közől: Opitz, Rost, Wernicke, Kleist, Görz, Blum, Schmidt, Gessner (ezt Kazinczy Ferencz magyarra fordità), Jacobi, Gosegarten, Göthe, Müller képiró, Vosz, Göthe.

Igazgató (Director) mindenik, a' ki valamelly Intézetnek, vagy társaságnak dolgait viszi, 's kórmányozza. Használtatik ezen szó különbféle gépelyeknél is, azon műszer megnevezésére, melly az egészet rendes mozgásban tartja, mi máskép regulatornak is mondatik.

Igazság szolgáltatás. Azt, a' mit a' tetleges törvény parancsol,

tetleg igaz, 's ennél fogva a' törvény utáni igaznak kimondása igazság kiszolgáltatásnak neveztetik. Minthogy pedig a' törvénykezési eljárás, és a' tetlegi igaznak felkeresése 's kimondása majd közelebb, majd távolabb járul a' valódi igazhoz, az igazság kiszolgáltatása jobbnak vagy roszabbnak mondatik. Legjobb az, melly a' megsértett igazak' felkeresésére a' birákat a' legnagyobb controllerria alatt szorítja, a' feltalált igazat leghamarabb kimondja, a' megsértet jogot pedig legszigorúbban 's rögtön helyre állítja.

Iglau, Morva markgrófságnak városa, hasonnevű kerületben, Csehország' határán, vad erdő vidékben, 14,000. lakossal, kik gabna- 's komló-kereskedést űznek, és posztószövéssel foglalkoznak. Az úgy nevezett iglaui papir, egy közel lévő csehországi faluban, Altenbergben készül.

Iglo (Neudorf), a' Szepességben fekvő korona helységek közt a' legelőbbkelő, Hernád folyónál, réz- 's vasbányákkal, olvasztó műhelyekkel, vashámarokkal és 590. lakossal. Itt vagyon a' 16. koronaváros' igazgatásának széke. A' gabna- 's kender termesztés is említést érdemel.

Ile de France (olv. íl de fránsz), Franczíaországnak egyik legrégibb tartománya volt egész az 1789-ben történt forradalomig, 's mintegy széke az országnak. Azután 5. megyére változtatott által, u. m. Aisne, Oise, Seine et Oise, Seine, és Seine et Marne megyékre. Ezen tartomány dombos, nem nagyon termékeny ugyan, de jól mivelt. Folyói a' Szajna (Seine), Oise, Aisne, Marne, Yonne. Nevezetesb városok, Páris, Laon, Versailles, Saint-Cloud, Saint-Denis, Melun, Fontainebleau, Beauvais, Seissons, Saint-Quentin.

Ileksk, kis város Ural folyón, 2000. lakossal, só-aknái híresek, mellyeknek sava legjobbnak tartatik az egész orosz birodalomban.

Ilerda, régi város Hispania tarraconensis-ben, Caesarnak Afronius, és Petrejus elleni hadi járata által lett híressé. Most Lerida a' neve és Catalonia herczegség' ugyan ezen nevű tartományához (megyéhez) tartozik, mintegy 13,000. lakost számlál, gyönyörű fekvése, és jó erősítvénye vagyon. — Sz. Calasanctius József, a' kegyes oskolák' szerzője itt gyakorlá tanulmányait.

Ilízavetpol, Oroszország' déli részében, Georgia tartományban fekvő város 12,000. lakossal. Környéke sok régi jelességgel bir. Egyéb igen érdekes maradványai közől meg kell nevezni a' samkori oszlopot, mellyet némellyek Nagy-Sándornak tulajdonítnak. Magassága 180', átmérője 12', talapja pedig 12' négyszögletü, mindegyik oldal 15' hosszu. Ezen oszlopot sok rombolék veszi körül, mellyek egykori tehetős népességről tesznek bizonyítványt.

Illinois, az angol-amerikai egyesület' egyik állodalma, a' Misszi-szippi folyó, michigöni tó, Indianai Kentücky és az éjszaknyugoti birtok közt. Folyói a' megnevezetten kivül Rock, Illinois, Kaszkazia, és az Ohio. Földje sik, vagy dombos, és igen termő; azonban mocsárok is vagynak, de kevés erdő. Igen bő ólombányái vagynak, és vas-, kőszén-, só nyomra is akadnak már. Pamut és méznád a' déli részekben tenyészhet. Fő városa Vandalia 1813 ban alapittatott, Kaszkázia folyó mellett, és mintegy 1000. lakost számlál.

Illiria (regnum illyricum), az ausztriai birodalomnak egyik királysága, melly Horváthország, az ádriai tenger, velenczei királyság, tiróli grófság, az ausztriai fő herczegségnek salzburgi kerülete, és a' stájer herczegség közt terül el. Terjedelme mintegy 540. négyszegü mföld. Lakosainak száma 1,230,000 ra tétetik; többnyire szlávok; de vagyon köztük sok német és olasz; kevesebb zsidó, görög, és örmény. Az egész ország hegyes. Három hegyvonal húzódik el rajta, u. m. nóriki havasok a' Dráva' éjszaki részén; a' koronti havasok a' Dráva és Száva közt, mellyeknek magasb emelkedései az Eisenhut (vaskalap) 7600. láb, a' Loibel 5400. láb, és a' steini havasok 8400. láb, továbbá a' karnyoli vagy júli havasok a' Száva és Iszonczó folyók közt, Dalmátországfelé, hová tartóznak a' Trigloo 10,200. láb, és a' déliebb körtefa-erdő. A' partvidék, a' beltájtól a' karszt, vagy is zordon kőtenger idomu puszta ság által szakittatik el. Folyói a' Dráva, Száva, Iszonczo, 's egyéb kisebbek. Tavai közt a' klagenfurti és kivált a' zirkniczi érdemel említést. A' bor, kivált a' partvidéken, jó. Ezen ország igen gazdag ezüst-, ólom-, réz-, vas-, kőszén-bányákkal, és a' sókészités is igen üzetik; de leginkább híresek a' karnyoli kéneső- 's czinóber-bányák (évenkint 7800. mázsa). Kitünőbb iparát teszik a' vas- és aczél-készitések. A' mostani királyság 1816-ban alakult Koront (Carynthia), Karnyol (Carniolia), Friaul (Forojulium), és Isztria tartományokból, és a' német szövetséghez tartozik, kivévén Isztriának egykor velenczei részét. Az egész ország mostanában két kormányzatra oszlik, u. m. lajbachi és triesztire; amaz öt kerületet foglal magában, u. m. a' klagenfurtit és villachit a' Koront tartományban, a' lajbachit, neustädtit és adelsbergit karnyol tartományban: — a' trieszti kormányzathoz tartozik a' trieszti birtok, a' görczi, isztriai, és mitterburgi kerület.

Illok, mezőváros Szerem vármegyében, 's ennek széke, a' Duna mellet, egy emeltségen, gyönyörü fekvéssel, szőlőhegyektől körülvéve, 3400. lakost számlál. Találtatnak itt római maradványok is.

Illyésházy (grófok), híres régi magyar nemzetség, melly az Esterházy családdal hason eredetü. Sok ideig együtt vala a' két nemzetség a' Salamon nevü atyai törzsökben, mig 1238. Salamon' fiai Péter és Illyés

egymástól elválának. Péter alapitá az Eszterházy, másik az Illyésházy nemzetséget. Több jeles férfiu említtetik a' történetek' könyvében e' nemzetségből. Többek közt nevezetes I. István ország nádora, szül. sept. 5. 1540. Illyésházy nevü kastélyban Pozsony vármegyében. Tanuló pályáját Pozsonyban végezvén, életét a' köz jó' előmozditására szentelé. Elsőben kitünteté magát az akkor dühöngő török háborúkban, melly alkalommal nagy tekintetet és szeretetet szerzett magának haditársai között. — 1572. a' katonai pályáról lelépvén, vármegye' szolgálatába állott, hol, mint alispán fényeskedvén, kir. tanácsnoknak neveztetett, azután pedig, több nyomos szolgálatokat tévén, bárói rangra emeltetett. 1577. elvesztvén első nejét, 1580. Krusith hadivezérnek özvegyét, Pálffy Miklós nővérét vevé nőül, mellynek következtében az erős Likava várának, 's ezzel Liptó vmegye fő ispáni méltóságnak, valamint több jószágok' birtokába jött. — 1593. Trencsin várát, 's ezzel ugyan azon vmegye fő ispáni méltóságát nyerte el; ugyan ekkor egyszersmind grófi méltóságra emeltetett. — 1600. végtére örökösen megnyeré Trencsin, Szutsa, Baan és Surány várait, és az örökös fő ispáni méltóságot, maga 's utódjai' számára. Igy elérvén szerencséjének legmagasb fokát, István magát boldognak gondolá. Nem vala azonban az, minek lenni látszatott; mert kaján ellenei őt annyira megfeketiték II. Rudolf előtt, hogy minden lehető mentségei sem védheték őt a' király' kemény parancsa ellen. István, hogy irigyei' fullánkjait kikerülje, Lengyelországba futott; 's ez okozta, hogy ő minden javai 's méltóságaitól megfosztatott. — 1604. kitörének felső Magyarországban a' zavarok, mellyeknek legfőbb fokán állott Bocskay István, az erdélyi fejedelem. Ez Illyésházynak azonnal vissza adá az elvett javakat, mit Mátyás fő herczeg is helyben hagya, látván, hogy a' zavarokban Illyésházynak több hasznát venné, mint egy egész seregnek. 'S igy Bocskay őt fő kincstárnoknak, és a' Dunán inneni kerület' fő kapitányának nevezte. 1606. jul. 23. eszközöltetett végtére Illyésházynak vészteljes fáradozásai által törökkel a' 20. évi fegyvernyugvás. Ez érdemét Mátyás, kórmányozónak neveztetvén ki, megjutalmazni akarván, őt felső Magyarország' biztosává nevezte. Bazin 's sz. György jószágait vissza adta; Likavát pedig, Liptó vmegye örökös fő ispáni méltósággal együtt, reá és férfi utódjaira ruházta. Ekkép visszanyervén előbbi javait, magányba vonult, 's 1609. majus 5. megholt.

Illyricum, hajdan tartomány az ádriai tengernek keleti partján hosszasan elnyúlva, hol most Dalmátországot szemléljük. Elvolt osztva két részre; az Ázsia és Drinius közti rész volt Illyris barbara, a' Drinius és Kerauni hegyek közti rész pedig Illyris graeca (most Albania). Az Illyris barbara magában foglalta Japidiát, Liburniát és Dalmatiát: Illyris graeca Macedóniához tartozék. Városai voltak: Metulum (Metling)

Japidiában, Flanona (Fianona), Senia (Zeng), Jadera (Zara vecchia) Liburniában; Salona, Epidaurus (Ragusa vecchia), és Scodra (Scutari), Gentius király' lakja Dalmatiában; Epidamnus vagy Dyrrachium (Durazzo), Apollonia, Albanopolis, Illyris graecában. Szigetei közöl nevezetesbek: az Absyrtides (most Osero és Cherso), Pharia (Lesina, Tauris és Issa).

Imánok, azon török papi személyek, kik az isteni szolgálatot viszik véghez. A' néptől választatnak, 's a' világi feljebbvalóságtól erősittetnek meg. Fizetésöket azon mecsetektől kapják, mellyekben szolgálnak. Maga a' török császár is, mint a' törököknek egyházi fejedelme, viseli ezen nevet.

Imireti, az orosz birodalom' egyik kaukázi kórmányzata, a' fekete tenger, és a' kaukázi hegység között. Három tartományból áll, u. m. Mingleria, Guria és Imyretiből. Mind össze tesz 650. négyszegü mértföldet. — Mingrelia éjszaki részét teszi ezen kórmányzatnak, és egy Dadiántól (főnöktől) függ, ki az orosz császárt ismeri el fejedelemnek. Ide tartozik az éjszak nyugoton tartózkodó Avkházok' egy része is. Imyreti tartomány az alatt fekszik. Fő városa Khutaissi, 6000. lakossal és a' kórmányzó' székével. — Guria délre vagyon, és egy tulajdon Gurielnek (főnöknek) engedelmeskedik, de az orosz fejedelmet elismeri. Fő városa Akhalzike, Dalki folyónál, körül árkolva; és tornyokkal körülvéve; szép könyvtárral, diszes moszkeával; és legalább 20,000. lakossal. Ettől hét mföldre látszanak Varzikhnak, vagy is Thamar királyné' várának jeles maradványai.

Imre (szent), herczeg, sz. István király' fia; szül. Székes fejérvárott 1007. Jámbor neveltetésénél fogva igen ájtatos, és már gyermek korától fogva a' szüzességre hajlandó lévén, az apjától eljegyzett nejét, II. Kresimir, Horváthország' királyának leányát, hasonlóul e' sz. erényre, a' szüzességre, vette. Sz. István azon remény alatt, hogy Imre leend az országlásban utóda, számára néhány czélszerü oktatásokat irt, hogy annak idejében magát azokhoz alkalmazza. Ezen oktatások ma is olvashatók az ország' törvénykönyvében. Nevezetesen intette őt, hogy a' keresztény vallást megtartsa, 's népével megtartassa; az egyházi személyeket megbecsülje, ótalmazza; a' külső fő rendeket, nagyokat, katonákat 's a' t. apja 's rokonai gyanánt tekintse, azokat szolgáknak ne nevezze, se ne tegye, az igazság kiszolgáltatásában heves ne legyen; hirtelenkedésből bevádolt személyeket ne büntessen; a' csekélyebb dolgokat bizza a' birákra, nagyobbakat pedig béketüréssel maga igazitsa; az idegeneket örömest befogadja, mert Róma is azért lett nagy, hogy a' külföldi derék és bölcs embereket befogadta; tanácsot az öregektől 's tapasztalt férfiaktól kérjen, de az ifiakat se vesse meg; az öregeknél legyen a' tanács, ifiaknál a' fegyver; az előtte élt fejedelmekben a' jót kövesse. Azonban Imrére nézve ez oktatások sikeretlenek valának, mert Imre apjának szo-

morúságára 's az ország' iszonyú kárára 1031. megholt, 's Székesfejérvárott eltemettetett. 1083. pedig apjával, 's sz. Gellértel együtt VII. Gergely pápa által szentek közé számíttatott.

Imre, magyar király, III. Béla fia. Még apja' éltében kétszer 1185. és 1195. koronáztatott meg. Mintegy 17. éves lehetett Imre, mikor atyja' halála után, melly 1196. történt, a' királyi székbe ült, de abban csak kevés ideig nyughatott. Minthogy apja a' sz. földre teendő utját, halála miatt, nem végezhette, azt Imre és András fiaira bízta, hogy pedig akaratját teljesíthessék, e' végre nagy kincset hagya. Felszedte ugyan András a' hagyott kincsen a' keresztes katonákat, de azokat nem a' hitetlenek, hanem Imre bátyja ellen fordította, Horváth- és Dalmátországokra ásítozván. Eleget próbálta III. Incze pápa a' két testvér közt a' békét kieszközölni, de minden iparkodása sikeretlen lön, mert, noha őket egy időre kibékültette, a' keblökbe rejtett szunnyadozó harag szikra, ismét lobbot vetett. Utolsó ellenkezésök 1203. eszt. vége felé volt. Ekkor annyira magához vonta már András az ország' szivét, hogy Imre, a' táborba szálliván, már maga látta, hogy az ország' nagyobb része András mellett állott; kik pedig az ő részén valának, csak a' futásról gondolkodtak. Imre mindazáltal meg nem rettent, hanem nemesen és királyilag gondolkodván, egy példatlan nagy lelkűséghez folymamodott. — Levetkezvén t. i. fegyveréből, egy szál vesszőt vesz kezébe; a' mellette voltaknak, hogy őt ki se kövesse, megparancsolja; maga pedig csendes 's méltóságos léptekkel megy András' tábora felé, mellyhez elérkezvén, fenszóval kiált: Meglátom, ki meri kezét saját királyára fölemelni. Mindenki bámula, és ki sem mere motszani, csupán, mikor neki utat kelle nyitniok. Elérvén ekkép Imre András' sátorához, őt megragadja, a' táboron kívül vezeti, őrizet alá adja, és Horváthország' Kheene várába záratja. Az András mellett volt pártosok kardjaikról elfeledkezvén, nagy alázattal Imre' lábaihoz borultak, 's tőle kegyelmet nyertek. Nem töltött András egy évet a' fogságban, mert Imre veszedelmes nyavalába esvén, fiát, Lászlót, királynak koronáztatta, 's Andrást, szabadon bocsátván, annak gyámnokává rendelte, 's 1204. meghalván, Egerben eltemettetett. Sokat lehete tőle várni, ha ifju korában meg nem hal, 's András neki sok bajokat nem szerez. Ő kapcsolta Serviát legelőször a' magyar koronához.

In (tendo), az inak vastag keskeny kötélképen egyesült, igen erős inrostokból állanak, mellyek sok izmoknak fejöket és farkokat, az az két végeit képezik. Különösen kifejlődve, azon izmoknál tapasztaltatnak, mellyek munkásságokban megerőltetnek, mint p. o. a' végtagok izmaikban, holott igen erősek és hosszuk. Ezeknek beteges össze huzódásai, az izom működésénél fogva, a' tagoknak megrövidülését, és zsugorodását

okozzák, mellynek gyógyitását a' mostani időszak orvosai az in metszés által olly szerencsés sikerrel kezdék meg, hogy e' tekintetben az emberiség' halájára méltán számolhatnak. — A' szélesen elterjedt in bőnyének mondatik.

Inachus, Oceanus 's Thetys fia, Phoeniciából jöve Görögországba, itt ő Argos királyságot alapitá, 's igy az argolisi legrégibb nemzetségnek törzsatyja lön.

India, hajdan az Indus folyón túl a' Paropamisus, Hemodes és Imaus hegységek, és a' délre eső indiai tenger közt elterülő része volt Ázsiának. Az Induson kivül egyéb folyói voltak a' Hydaspes, Hyphasis, és a' Ganges, melly utóbbik Indiát a' Gangesen inneni 's tulira választotta. Indiának a' mostaninál egykor nagyobb miveltségét a' még sokfelé találtatható régi maradványok hirdetik: azonban még keveset tudunk hajdani állásáról. Csak Nagy-Sándornak hadjárata, és az egyiptusok' fűszer-kereskedése által kapott hirre ezen tájék. — Mostani nevezete Indiának Hindusztán. (l. e.) —

India (nyugoti), igy neveztetnek öszvesen mind azok a' szigetek, mellyek az angol-amerikai egyesült állodalmakhoz tartozó Floridának keleti oldalától kezdve, egészen a' déli amerikai Orinoko folyónak a' tengerbe szakadásáig, a' mexikói öböl 's karaibi tenger, és az amerikai oczeán közt, elszórva szemléltetnek. Összesen tesznek 4380. négyszegü mföldet. A' tenger' vize itt igen tiszta. A' tavaszi esőzéskor rettentő orkánok dulongnak. Télben a' levegő hives, világos és tiszta. Termesztményei főleg kávé, nádméz, gyapot, dohány és piment; továbbá, indigó, ruku, mahagoni, czéder, kampes, 's egyéb fa nemek, aloe, szasszafrasz, 's a' t. Tápláló növényei a' dzsemsz, batát, maniok, kókus, rizs, kenyérgyümölcs. Állatokra nézve, szarvasok, vaddisznók, tajaszuk, mosdó medvék, majmok, óriás teknyősbékák, skorpiók és kigyókon kivül semmi sincs, mit meg lehessen említni. A' tengeri halászat igen üzetik. A' lakosok többnyire négerek, kevés indián, még kevesebb karaib, és mintegy fél millió európai. A' négerek' száma lehet 2,900,0000., kik közől egy millió szabad. — Áll pedig nyugotindia három szigetcsoportból, u. m. a' bahamái, nagy antillai, és kis antillai szigetekből. Hajti és Margarita szigeteken kivül a' többi mind európaiak' birtokában vagyon.

Indiana, az angol-amerikai egyesült állodalmak' egyike, Illinois, Kentücky, Ohio és Michigan közt. Termékeny földjét Ohio (ohaio) a' Wabash (uebes), a' White (uait), a' Vermillion, és a' Kankaki mossa. Éghajlata szelid; de éjszak felé erősebb; a' hol még sok indián tanyász. Fő városa Corydon volt az előtt; most Indianopolis, 1200. lakossal. Veray mellett terem a' legjobb bor az egész egyesületben. New-Albany (nyu albeni) legnépesb városa, (2500. lakos.) ezen statusnak.

Indiánok. Ez neve az amerikai benszülött ősi lakóknak, kik még nagyobb vagy kisebb mértékben a' vadság' fiai, és részint függetlenségben élnek, 's földjöket állandón védelmezik, részint európai eredetüektől elfoglalt tartományokban laknak, de ezek is ellenséges indulattal, nagyobb részint, győzőik ellen. — A' független indiánok' földje Amerika' éjszaki részében vagyon elterülve, nyugot felé a' beringi szorostól, és a' nagy tengertől, éjszak felé a' földsarki tengertől, kelet felé a' baffini tengertől és a' hudsoni (hödzöni) öböltől, dél felé Kanadától, és az egyesült statusoktól környeztetik. Terjedelme mintegy 100,000. négyszegü mföldet tesz. Nyugoti részén délről éjszak felé vonul el a' sziklahegység, mellynek nyugoti oldalán egész az oczeánig vagyon a' nyugot' vidéke, mellyet új Georgia, új Hannovera, és új Kornval nevek alatt ismerünk. A' sziklahegység' keleti oldalán pedig tárlik el a' kelet' vidéke, melly egy délnyugotról éjszak keletnek indúlt hegység által a' végtenger', és a' hudsoni öböl' mellékére oszlik. Folyói közől legnagyobb a' Mac-Kenzie, délről éjszak felé járja által, és minekutána békefolyó, vagy Ungigah név alatt a' mintegy 50. mföldnyi hosszu Athapesko tón, innen Skláv folyó névvel, a' több mint 800. négyszegü mföldnyi sklávtavan által folyt, a' megjegyzett nevével 200. mföldet tesz, és a' jégtengerbe rugja vizét. Ugyan ezen tengerbe ömlik tovább kelet felé a' Rézbánya folyó is. A' Churchil (csörcsill), melly kezdetében Hód folyónak, azután fekete folyónak, tovább Missinippinek mondatik, a' hudsoni öbölbe veti magát, magával hozván a' bival-, medve-, wollaston-, szarvas- és indian-tavak' vizeit. A' Szeszkacseván, melly a' nagyobb Winnepik tón foly keresztül, azután Nelson- és Savern folyó nevet kap, 's mint illyen hasonlókép a' hudsoni öbölbe siet. Fölebb éjszak felé csak ugyan ezen öbölbe önti vizét a' Chesserfield (cseszterfáild) is. — A' nyugot vidéke felföldet képez. Az Illéshegy 17,800' magas, több vulkánok' nyomára is akadtak. A' tenger partja itt szelidebb levegővel bír, valamint általában a' déli részek is, a' hol még szép növészetre találhatni. De az éjszakiabb táj mindig jobban ki van halva. Az erdőkben sokféle éjszaki állatok nagy számmal bólongnak. Kivált említést érdemelnek a' szarvasok, dámvadak, őzek, iramok, pézsma állatok, murmutérok, farkasok, medvék, hódok, vidrák, 's a' t. számtalan vizi és mocsári szárnyasak 's egyéb vadmadarak élnek ezen vidékekben; sőt még kolibrit is lehet látni az 57-ik fok alatt. Az európai kereskedésre nézve ezen részek leginkább a' prémfélékért érdekesek. — Az indiánok vadak, harczosok, vadászatból és halászatból élvén, ide 's tova vándorolnak, vagy falukban laknak. Az éjszaki és keleti tengerpartokon eszkimók is tanyáznak. Az indiánok a' kelet' vidékén Sippivékre és Krisztinókra osztatnak. Az elsőkhez tartoznak a' czivakodó, réz-, nyúl-, kutyaborda-, hegyi-,

hód- 's a' t. indiánok. — Az utóbbiakhoz pedig a' vér-, fekete lábu, kő-, assziniból-algonkin-indiánok. Az egész indiánföldet nagy Britannia magának sajátitja, kivévén éjszaknyugoton egy kis részt, mellyet Oroszország vett birtokába. Lásd: Oroszbirodalom, és Uj-Britannia.

Indigó (Indigofera), külföldi növény, mellynek 33. különbféle faja van; 's Linné rendszerének 17-ik osztályába, a' két falkásokhoz (diadelphia) tartozik. Virága pillangós, csészéje ötfogú. Több fajai között legnevezetesb a' festő indigó (i. tinctoria), mellyből legtöbb indigó nyeretik. Hazája keletindia, de Afrikában 's Amerikában is találtatik, hol egyenes cserjés szárai néhány lábnyi magasságra nőnek, mellyek még virágzás előtt levágattatnak, mi mindaddig, még a' növény 3. éves lesz, ismételtetik, 's ezután a' föld ujra bevettetik. A' levágott növény csomókba köttetik, nagy kádakban kövekkel, vagy más súlyos testekkel lenyomatik, 's vizzel megöntöztetik; 16—18. óra mulva forrásba jő, miután a' zöldre festett viz más edényekbe csapoltatik, hol botokkal vagy lapátokkal addig kevertetik, mig kék ülepet származik, 's a' viz aranysárga lesz. Minekutána azon ülepet fenékre szált, a' sárga viz lebocsáttatik, az ülepet vászon erszényekbe tétetik, 's tiszta vizzel kiöblittetik, mellynek lecsurgása után fásszekrényekbe tétetvén, megkeményedik 's a' napon egészen megszárittatván, darabokra töretik, és eladásra eltétetik. — Vannak még más készitési módok is, de azok a' fő dologban megegyeznek egymással. A' kereskedésben előforduló indigó mind szinre, mind pedig joságra nézve különbözik. A' legjobb indigó fekete kék, a' körmökön dörzsöltetvén, réz szint játszik, és igen könnyű. Az indigó, némellyek véleménye szerint, több, 2000. évek óta szolgál festék gyanánt, bátor a' régiektől használt indigó nem a' mostan használni szokott növénytől származott volt. Európában is tenyésznek növények, mellyek indigóféle festéket adnak. Hazánkban többi között ismeretes a' festő csülleng (Isatis tinctoria), miből honi indigó név alatt jeles kék festék készittetik.

Indore (indúr), fő városa egy hasonnevű királyságnak, előindiának Málwa nevű tartományában, a' legszebb hindusztáni városok' egyike, a' király' lakhelye, 's legalább 90,000. lakossal.

Ingerlékenység, az életmives test' különbféle részeinek azon tulajdona, mellynél fogva a' velök érintésbe jött idegen testekre, mint ingerekre, ellenhatnak, mit leginkább az izom rostok öszvehuzódása által nyilvánitanak. Haller az ingerlékenységet egyedül az izmok tulajdonának lenni állitá, holott mások sokkal terjedtebb értelemben vették.

Ingó vagyon, a' javak azon része, melly egy helyről a' másikra, külső forma változtatás nélkül, által tétethetik. Minthogy az ingatlan vagyontól lényegesen különböző, a' nemzetek' törvényei által szinte

különböző feltételek alá vonatott, 's úgy az enyém és tiedről kérdésekben elkülönözött helyet is foglal.

Ingria (Ingermannland), azon tartományt jelenté a' mult századokban, melly a' finni tenger-öböl és a' Ladoga tó közt a' Néva folyónak mind két oldalán terjedt el, 's mostanában a' pétervári kórmány megyét képezi. Éjszakra Carelia, e' felett pedig Savolaxia és Kexholmia volt; délnyugotra pedig Livoniának Estonia nevű tartománya. Mind ezen tartományokat a' győzedelmes nagy Péter czár, a' nystaedti béke által, 1721. szerzé el Svédországtól Oroszország' számára.

Inka-út, egy igen nevezetes maradványa az ó kornak, Amerika' déli részében. Ezen utat egy hatalmas, gazdag, és mivelt nemzetnek királyai, kiket Inkáknak neveztek, számtalan költséggel készíttették, Quito (Kito) városától Kuszkóig 's innen Mendóza 's Upszallata felé a' Cordilleras de les Andes nevű hegységen 12,400. lábnyi magasságban. Az út mintegy 12 — 15. lábnyi széles. Sok helyen a' sziklák szét vannak repesztve, 15 — 20. öl mélységü völgyek, 's meredekségek kitöltve. A' legmagasb helyeknél az úttól kőhágcsók vezettek föl, a' gyönyörü kilátások élvezete végett, szépen kiegyengetett térekre. Több helyen fegyvertárok, vendégfogadók, várak és szentegyházak voltanak épitve. Ezen remekút fenséges fogalomul kinálkozik Peru' lakóinak hatalma 's polgárisodottságáról az európaiak' bétolakodása előtt. — Egy másik hasonló ügyességgel készült inka-út vezetett Quitóból Cuscóra, lent a' tenger' partján, mellynek 40. láb szélessége volt.

Inn (oenus), folyó, melly a' Svájcznak Graubündten Kantonjában a' Malója hegyből, 7300. láb magasban eredvén, és az Engaddin völgyet átfutván, Tirólba jön, Innsbruck, Hall és Kufstein mellett elfolyván, Bajorországba tér, odább ismét Bécsországot éri, és Passaunál a' Dunával egyesül.

Innsbruck, Tirólnak fő városa, az Inn folyónál, csinos, mintegy 12,000. lakost számláló város, 7 — 8000. láb magas hegysorok között. Itt vagyon a' kórmányzóság, fölebbviteli itélőszék, törvényszékek, egyetem, középponti egyházi nevendékház, müvészettár (Ferdinandeum), jeles gyüjteményekkel, büntető intézet, udvari egyház, az ősi herczegek' 28. broncz szobrával, kik itt vagynak eltemetve, régi vár és lak, V. Leopold' képszobra, és többféle gyárok.

Ino, Cadmus 's Harmonia leánya, Athamas második neje. Minthogy Athamas első nejétől, Nephelétól, születetett gyermekeit (Phrixus és Helle) üldözte, 's őket megölni akarta, ezek megszöktek. Juno ezért, hogy Inot megbüntesse, Athamast megdühité. Ekkor Athamas tulajdon gyermekét Learchust megölte, Inót Melicertes másik fiával egész a' tengerig üldözte, hol az anya fiával éltének véget vete. Neptun mind a' ket-

tőt — Inot Leucothea 's Melicertest Palaemon név alatt — az Istenek közé számitotta.

Inverary (Invereri), Skócziában Argyle (árgail) grófságnak fő városa, a' fynei (faini) öbölnél 2000. lakossal, és nyereséges sóshal fogással. — Ezen grófságban vannak az Ossian' költeményeivel elhiresedett völgyek, és fingali dombok. Ehez tartoznak a' déli hebridi szigetek is; mellyek közt említésre méltók: Iszla ólom 's rézbányáival, egykor lakásul szolgált ezen szigetek' uralkodóinak; Mull, mellyben vagyon ezen szigetek fő városa Tobermory, 5000. lakossal; mellette Staffo szigetke, egészen bazaltból, délfelé diszletes oszlopfallal, és a' híres fingali barlanggal, melly a' tenger' szine felett száz lábnyira fölhomorodik. Icolmhill (aikomil), hajdan Jona (dzsone), a' skótok' régi szenthelye, hol sz. Kolumbán már a' hatodik században püspökséget alkotott, egész a' reformátióig a' skót miveltségnek széke volt, és 60. királynak sírhelye, skót országi levéltárral, és büntetesek' menedékével.

Invernesz, éjszaki Skócziának egyik grófsága (shire, sír), zordon hegyvidék, a' nyugoti partoktól egész a' keletiekig elhuzódva, jeles állattenyésztés, de kevés helységgel. Megjegyzésre méltó a' kaledóni csatorna, melly az irhoni tengert az éjszakival össze kapcsolja, nagy értességgel készült 1803—1822-ig, és 6. millió rénes tallérba került. — Hason nevü fő városa a' keleti parton fekszik, és azon felföldnek fő kereskedési helye, révvel, gyapot, vászon 's vitorla gyárokkal, és lazacz 's sóshal fogással. — Ezen grófsághoz tartoznak az éjszaki hebrid szigetek is, mellyek közt Skye (szkaji) a' legnagyobb; és az egészen távol fekvő szirtes S. Kilda, számlálhatatlan tengeri madaraival, 's mint egy száz emberrel, kik igen ritkán jönek össze más táji emberekkel, a' legnevezetesebb.

Io, Inachus leánya, kit Jupiter, hogy Juno haragjától megmentsen, fejér tehénné változtatott, 's a' tehenet Juno' férjétől ajándékul kérte magának. A' megnyert tehenet száz szemü Argusra bizta Juno, de Argust Mercur furulyája által elaltatta, 's megölte. Ezért Juno megharagudván, Iot megtébolyitá, 's szünet nélkül üzeté az egész világon. Átuszván a' közép tengeren Io, végre Egyiptomba jutott, hol Jupiter az előbbi alakját ismét neki vissza adta, 's nem sokára Telegonus királynak neje lön. Halála után isteni tiszteletet nyert. Némellyektől Isissel egynek tartatik.

Ipar, alig hiheti az ember, milly nagy hasznok nyerethetnek a' legcsekélyebb anyagokból is ipar által, melly a' legalábbvaló természetményt is megnemesiti, egy magasabb nyereség' tárgyává kiképezi, 's a' természet' működéseit e' czélra forditja. Mind ezt pedig általában olly intézetekben tanulhatni, mellyek csupán az ifjonczoknak, mint status' tagjainak, különösen pedig, kik magokat mesterségre alkalmazni akar-

ják, ebbeni szükséges ismeretek' megszerzésére alapittatnak. Illyen intézetek vannak Bécsben, Párisban, Berlinben, Dresdában 's a t. Ipar által mindenhez, e' nélkül pedig mihez sem juthatni.

Iphigenia, Agamemnon, 's Clytemnestra', mások szerint Theseus 's Helena' leánya, kit Clytemnestra örökbe fogadott. Diana, a' neki szent szarvas tehénnek Agamemnon által a' vadászaton történt agyon lövetésén megharagudván, a' görög hajó sereget Aulisból Trojába való utazásától szél csend által feltartóztatta. Calchas jósló' tanácsára Iphigeniát kelle feláldozni az istennőnek, 's már villogot az áldozó kés Iphigenia fölött, midőn őt, a' megengeszteltetett istennő, onnan elvezeté, papnéjává tevé, 's helyette ott egy szép szarvas tehén feküdt. Iphigeniának, mint illyennek, Taurisban ama kegyetlen szokás következtében minden kikötő görögöt fel kelle áldoznia. Orestes testvére is ide vetődött, ez Iphigeniara ismert, vele megszökött, magával vivén Diana' szobrát is, 's igy a' taurisi Diana' tiszteltetését Görögországba elterjeszté. Megholt Atticában. Euripides e' történetet két szomorú játékba foglalta (aulisi 's taurisi Iphigenia), az utolsó ada anyagot Göthe remekének »Iphigenia auf Tauris.»

Ipoly-Gyarmat vagy Balassa-Gyarmat, Nógrád vármegye' székhelye, 's mezőváros az Ipoly folyónál, szép és termékeny vidéken, diszes megyeházzal, és 4300. lakossal.

Ipolyság, mezőváros Hont vármegyében az Ipoly folyónál, hol a' megye' gyűlései szoktak tartatni.

Ipswich (olv. ipszics), Angliában Suffolk (szuffok) grófságnak fő városa, a' hajózható Orwell folyónál, révvel, hajó gyárral, és 20,000. lakossal. Néhány diszes épületei hirdetik egykori fényét.

Irák-Adzsemi, Perzsaországnak azon tartománya, melly a' cáspium tó' déli partját körül ölelő Ghilán és Mazanderán tartományoknak délre esik; keletről Taberisztánt, Kuhisztánt; délről Farszisztánt és Suszisztánt, nyugotról Kurdisztánt és Adzerbicsánt éri. Az egész tartomány felföld, keletfelé homok puszta, nyugotfelé jól nedvesített és megmivelt termékeny föld. Városai: Teheran, Szultanich, Kum, Kasan, Isfahan, Hamadan, 's a' t.

Irák-Arabi, az ázsiai Törökországnak legkeletiebb tartománya, Tigris és Eufrát folyók mellett, Perzsia és éjszaki Arabia közt, Örményországtól és Kurdisztántól a' perzsa tengeröblik elnyújtva. Éjszakfelé felföldet képez. Lakosai többnyire arabok, de vagynak itt kurdok és turkmánok is: mint ezek, mint amazok kóbor népek; továbbá szirok, törökök és örmények. Közönségesen arabul beszélnek: a' török nyelv az előbbkellőknél divatoz, két ejaletre (megyére) oszlik, mellyek a' bagdádi Kalifa alatt állnak. Városai: Basra, Bagdad, Hilla, Karatag, 's a' t.

Irán, széles értelemben azon országok' öszvegét teszi Ázsiában, melly a' török 's orosz birodalmak, a' kaspi tó, Turkesztán, Baltisztán, Hindusztán, 's a' perzsa tenger és öböl közt terjed el. Ide tartoznak a) Perzsia vagy Nyugot-irán, vagy szoros értelemben Irán, mellyről itt tulajdonkép szó lesz; b) Herat vagy Keletkhorasszán; c) Kabul vagy Afghanisztán; d) Beludzsisztán. — Nyugot-iránnak folyói közől nevezetesbek: a' Tigris, mellynek csak egy ága jár erre, a' Kerah, Szitarogan és Dio-Rud a' perzsa öbölbe, az Arasz, a' Kúrba, a' Szerid-Rud vagy Kiszil-Oszke a' kaspi tóba, a' Tedzsen a' balkani öbölbe siet: a' Bend Emir vagy Kurden a' bachtegháni beltóba löki vizét; a' Zende-Rud, Sure-Rud és Murghab vagy Meru-Rud homokban vesztik el vizüket. Irán általában véve felföldet képez, melly csak Turkesztán' határán, és a' perzsia öböl mellékén lapul le alföldé. Az örmény-kurdi hegyvonal nyugoti 's déli részét lepi el; az elburszi (Kuhi Kaukazán) az éjszaki határokon vonódik el a' Hindukosig; a' szahendi hegysor Adherbidsánban emelkedik, mellynek szevellán nevű bércze 12,000. láb. Keleti része pusztaság. A' földmivelés nem igen üzetik, 's máskép is kevés termékeny tájai vagynak ezen országnak. Az Urmia vagy Sahi tónak környéke legvirágzóbb. Fő termései: rizs, gabna, bor, gyapot, dohány, gubó, nádméz, sáfrány, jó gyümölcs, kivált dinnye, mák, rózsák, mellyek Farszisztánban 14. lábnyi magas fák gyanánt nőnek fel, többféle orvosi növények, arany, ezüst, vas, réz, ólom, porczellán-agyag, márvány, különbféle becses kőnemek, kivált türkiz, sok só, szalmiák, salétrom, gyánta, kénkő; — jeles lovak, juhok, bivalok, tevék, oroszlánok, párduczok, medvék, vadszamarak, kigyók, skorpiók, moszkitók, sáskák, méhek, selyembogarak, gyöngycsigák. — Lakosai, kik legfölebb 15,000 en lehetnek, és 22,000. négyszegü mföldön laknak, kaukázi eredetüek, nagyobb számmal perzsák és párszok; azok miveltebb, ezek a' régi perzsa szójárással; amazok izlamiták és tudomány becsülő emberek, emezek pedig a' Zerdustnak (Zoroaster) tanitását követik, és tűz imádók, különben becsületes emberek, ámbár a' perzsáktól megvettetnek. Ezeken kívül laknak itt: örmények, zsidók, kóborló turkmánok, kurdok, lúrok, kik többnyire függetlenségben élnek, arabok, szabiok és czigányok. — A' sáh (király) kénye szerint uralkodik. — Az egész 12. tartományból áll, mellyek: Irák-Adzsemi, Adzserbisztán, Kurdisztán, Ghilán, Maszanderán, Tabarisztán, Kuhisztán, nyugoti Khorasszán, Kerman, Larisztán, Farszisztán, Suszisztán. — Fő városa: Teherán. A' tartományok fő városai ezen kivül: Tebrisz, Kermansa, Rest, Százi, Demavend, Thabasz, Tusz, Lar, Sirász és Susz.

Irene, béke istennője, horák, egyike (l. Horák). Mint leány ábrázol-

tatik pálma ággal, lábaival fegyvert tiporva. A' rómaiaknál Janus templomát zárta be.

Iris, Thaumas 's Elektra leánya, szivárvány' istennője. Az isteneknek, istenasszonyoknak, főleg pedig, Junónak szolgált, midőn Mercur az istenek' hírnöke lön. Iris igen szép alakban szárnyakkal, 's szines ruhában, maga körül szivárványt tartva, ábrázoltatik.

Irkuczk, Sziberiának keleti fő kórmányzatában azon alkórmányzat, melly Jeniszeiszk, Jakuczk 's Mongolia közt fekszik, és a' Léna, Szelenga 's Angara vizeitől nedvesíttetik. Ebben fekszik a' Bajkál tó. Az egész megye telve vagyon zordon hegyekkel. — E' megyének, sőt egész keleti Sziberiának fő városa is Irkuczk, néhány mföldre a' Bajkáltól, az Angarán, 16,000. lakossal, a' fő kórmányzó' székével, érsekséggel, nagy kereskedéssel, és Sinávali közlekedéssel, amerikai kereskedő társasággal, tanodalommal, mellyben a' japani nyelv is taníttatik, egy papi nevendékházzal, 's egy másikkal, mellyben ifju tungúzok és burjétok nemzeteik' tanitóinak neveltetnek, könyvtárral, természeti ritkaságok' gyüjteményével, hajózás 's harczolási tanodákkal, színházzal, és nagy posztó gyárral. — Egyéb városai ezek: Kpéhta, csak egy patak által elválasztva Majmacsin Sina várostól, 4000. lakossal, és sinavali nagy kereskedéssel; — Nercsinszk (ó és új), mellynél arany 's ezüst bányák vagynak; — Argunszk végvár.

Irland, Irhon (Hybernia), szigetország, 's nagy Británniának egyik alkotó része, melly 1500. négyszegü mföldet foglal el, 's majd 8. millió lakost számlál. Skóczíától az éjszaki csatorna (Nord Canal), Angliától az irhoni tenger által választódik el. Földje hegyes és orgoványos vidékekkel váltja föl magát. Öblei közt nevezetesek: a' Lough (olv. lach), Foyle (fail), Donegal, Kilala, Clew (klú) Galway, Kenmare, Dundalk, Strangford 's a' t. Szép tavai közt meg kell említni a' Killernay (killárni), Corrik, Mask, Allen, Derg, Ree (ri), Erne és Lough Neagh (lach ni) tavakat. Legnagyobb folyója a' Shannon (sánnen), azután a' Nore (nór), Bann, Erne, Boyne (bain) 's a' t. A' nagy csatorna is, melly a' Liffeyt a' Brusnával összeköti, és 16. mföldnyi hosszu, megemlítésre méltó. — Levegője nedves. Földje sok buzát terem. Vas nagy mennyiségben, és valami réz, sőt arany 's ezüst is, kőszén, sok turfa, szép márvány, és sok ásványos forrás találtatik ezen szigetben. Belsejében a' kereskedés virágzik. A' nép közt igen sok szegény ember vagyon. Városokban az angol nyelv divatoz; de hazai nyelv az ó erszi. A' lakosok' legnagyobb száma katholicus hitü, és 4. érsek 's 22. püspök alatt áll. — Irland egy alkirálytól tulajdon törvényei szerint kórmányoztatik. El vagyon osztva négy tartományra, u. m. Leinster, Ulster, Connaught és Münster. Ezek pedig összesen 32. grófságot (shire, sir) foglalnak ma-

gokban. Főváros: Dublin; egyéb jelesebb városok pedig: Wicklow, Wexford, Kilkenny, Cerlow, Galway, Clonmel, Waterford, Cork, Limerick, Ennis 's a' t.

Irókok, valaha egyik a' leghatalmasb 's legharczosb Indián törzsök közől, most igen megkevesedve, függetlenségben élnek még, de az európai mivelődésben már jól előhaladtak és keresztények. Mintegy öt ezren Uj-Yorkban laknak; tanodákkal birnak, a' földet mivelik, barmokat tenyésztenek, gyárokat használnak, 's igazságos emberek.

Irus, Ithacaban egy igen elhiresült nagy evő koldus, ki, koldus ruhába öltözött Ulysses által, minthogy neki házában a' bemenetet eltiltá, agyon üttetett. — Még most is divatban van e' közmondás, »szegény, mint Irus.«

Isauria, kisded tartomány volt hajdan kis Ázsiában, Lycaonia, Cilicia és Pisidia közt. Volt hasonnevű városa is, melly most Szaura nevet visel. Coricus (kurko) híres rév volt. Mint az ide valók, mint a' tartomány' egyéb lakosi rablásból éltek.

Ischl (isl), az ausztria fő herczegségben (Bécsországban), a' trauni kerületnek déli részén, az úgy nevezett só-kamarajószágban, só-áknairól és kivált fürdőjéről elhiresedett helység, közel 2000. lakossal, gyönyörű vidékkel a' Traun tó mellett.

Isis, az Egyiptomiak első istennője. Diodor szerint Zeus 's Herétől születettek Osiris, Isis, Typhon, Apollo és Aphrodite. Osiris a' görögök Dionysusa, Isissel kelt össze, király lön, 's a' társasági élet kellemesbé tételét választák mindketten munkálkodásuk legfőbb tárgyául. Osiris irtotta ki az emberi hús evést, miután Isis az árpát 's buzát feltalálta, 's férje a' lakosokat ugyan azon gabna' eledellé készitésére megtanitotta. Ezen okból, halaadatosság jeléül, a' lakosok mindég Isisnek nyujtották az elsőben lekaszált kalászukat. Isis az igazság' pontosabb kiszolgáltatására törvényekett is hozott, miért őt a' régi görögök Demeternek nevezék. Továbbá Diodor szerint Osiris seregével Ázsiába menvén, Isisnek adá át a' fő hatalmat, Hermest rendelvén hozzá tanácsadónak. De Osiris Tiphon által megöletett. Ezt Horos fiával boszulta meg Isis, megölvén Tiphont társaival, 's igy egyiptusi királynő lön. Tiphon által 14. darabra szaggatott férjének tagjait megtalálván, összeszedte, 's eltemettette. Isis emberi betegségek gyógyitásával is foglalkodott. Közönségesen asszonyi alakban, egyiptomi fő kötővel, 2. szarval ábrázoltatik. — Kiváltképen Memphisben, utóbb egész Egyiptusban is tiszteltetett. Évenkint 10. napig tartó innep ületék tiszteletére. E' tisztelet Egyiptomból Görög-'s Olaszországba hatott, de a' vissza élések miatt gyakran eltiltatott.

Isis tábla (mensa isiaca, vagy tabula Bembina), egy régi híres egyiptomi emlék, mellyen Isis istennő' szolgálatja szertartással 's titkával

együtt, elő van terjesztve. Ez egy négyszegü réztábla, melly 1525. Róma ostromlása után Bembo bibornok kezére jutott. Most a' turini várban tartatik.

Isocrates, a' legnevezetesebb görög szónokok egyike, szül. Athenében 436. kr. sz. e. Gorgias, Prodicus, Protagoras, 's egyéb tanitók alatt mivelte ki magát. Socratesnek nagy tisztelője vala, kinek is ártatlanul szenvedett halála után, egyedül neki volt tanitványai közől azon bátorsága, hogy Athenében nyilván gyász ruhában járt. Mások' tanitásából, 's mások számára való beszédek készitéséből nagy jövedelmet szerzett magának. Az ékesen szólásban adott leczkéket idegen halgatói által 1000. drachmával fizettette. Plutarch szerint e' tanitás neki 27,000. tallért hozott be. Megholt 338. kr. sz. e. kor. 98. évében. 21. beszédet birunk tőle. Ezek közől a' Panegyricus, mellyben a' görögöket egyetértésre, 's a' persák ellen háborúra buzditja; és a' Panathenaicus legnevezetesebbek.

Ispahan (iszfahan), nyugoti Irán' közepe' táján elterült város, melly 17. században egy millió lakost számlált, most legfölebb 100,000-el bir. Bámulatra méltó nagy tere, gyönyörü csarnokaival kétfelöl, márvány csatornájával, mellyet platán-sorok árnyalnak, Ali' kapujával, mellyben a' lépcsők legszebb porczellánból készülvék, 's igen sok, valóban diszes és fénypazaros épitményekkel. Közelében fekszik a' bájos Csehar Bagh' nevü kertelet, 8. kerületre osztva, ugyan annyi palotával, egykor a' Szofi uralkodó család lakhelye.

Isten, azon legtökéletesebb és legfőbb valóság, ki az ő végtelen bölcsesége, 's sz. akaratánál fogva a' világot, 's mindent, a' mi van, semmiből teremtette. Isten egy olly valóság, kinek legtökéletesebb értelme és akarata vagyon, de teste nincs. Minthogy pedig e' mindenség' léte előtt mi sem volt, kétség kivül Isten ön magától, az az: olly valóság, ki senkitől nem teremtetett, 's azért örök tól fogva is vala: 's minthogy ő mindenek' ura, ő mindent teremtett 's őt ki sem teremtette, azért ő örökké is megmarad. Istennek, mint legszükségesebb valóságnak létét igazolja hitünk, melly az isteni nyilatkozásokon alapszik. Igy ir többek közt Mózes II. könyvében: »Én vagyok a' te urad istened, ki téged kihoztalak Egyiptus' földéből, a' szolgálat' házából. Idegen istenid ne legyenek én előttem. Faragot képet ne csinálj magadnak, se valami hasonlatosságot, melly oda föl az égben vagyon, és a' melly a' földön itt alant, sem azokét, mellyek a' vizekben vannak a' föld alatt. Ne imádjad azokat, se ne tiszteljed: Én vagyok a' te urad istened, erős bosszúálló, meglátogatván az atyák' hamisságát a' fiakban, harmad és negyed iziglen azokban, kik engem gyülölnek; és irgalmasságot cselekedvén ezeriglen azokkal, kik engem szeretnek, és megtartják parancsolatimat. — Van-

nak, kik ezen legfőbb valóság' ismeretére még nem juthattak, azért több illy közöttök forgó lényeket tartanak isteneknek, kiket mi álisteneknek nevezünk. Illyen álisteneket imádtak, 's nekik áldoztak a' régi görögök és rómaiak, azoknak mindenható erőt tulajdonitván.

Ister, a' Dunának nevezete régenten ott, hol ez Moesiát Daciától elválasztotta. Később a' diák irók magyarországi Dunára is alkalmazák.

Isthmus, azon földszoros, melly egykor Peloponnesust (most Moreát) Graeciával összekötötte. Azután közneve lett minden szorosnak.

István (szent), elsőben fejedelem, azután első magyar király. Apja Geiza, anyja pedig Sarolta vala; szül. Esztergomban 979. esztendő tájban, pogány vallásban. Mintegy tizenöt évü lehetett, mikor Albert, prágai püspök által, megkereszteltetett. (Keresztség előtt Vajk vagy Vojk vala neve). Mint fejedelemnek, apja' halála után, nehéz vala kórmánya Kupa t. i. a' sümegi herczeg, őt azért, mivel az idegeneket igen kegyesen fogadta az országba, 's azokat magasb hivatalokra is emelte, Veszprémnél megtámadta. Sz. István megdöbbent ugyan, a' nagy számu néptömeget meglátván, de még is bizott az istenben, egyszersmind fogadást tett, hogy, ha ellenfelét szerencsésen meggyőzendi, Somogy vmegyében kapandó tizedből Pannon halmán egy kolostort épitend. Ezután minden lehető rendeléseket tett az ütközetre, Venczelinus nevü grófot az egész hadisereg' fő vezérévé tevén, Veszprém felé nyomult, Kupát megtámadta, 's megölte, a' fenmaradt sereget pedig elszéllesztette. Igy a' békét az országban helyre állitván, a' vallás' terjesztésére fordità figyelmét. Elsőben az ütközet előtt tett fogadását teljesité, Pannon halmán a' sz. Benedek' papjainak kolostort épitvén, azt gazdag jövedelmekkel ellátta. Azután az ország' minden részeire isten-ige hirdetőket küldött, sőt maga is tanitott. Minthogy azonban a' nagyobb foganat több munkásokat kivánt, Cseh- és Németországból több egyházi férfiakat hivott Magyarországba, azok közt Astrikot, kit később kalocsai püspöknek nevezett. — Ezek meglévén, midőn már kivánt sikerét érezné a' ker. vallásbani fáradozásoknak, az országot egy érsekségre (esztergomi), és 10. püspökségre, ugy mint: a' bácsi, csanádi, egri, váczi, váradi, erdélyi, győri, kalocsai, pécsi és veszprémire osztotta. Astrikot Rómába Sylvester pápához küldötte, hogy a' magyar nemzetet az egyház' kebelébe fogadja, a' püspökségeket megerősitse, és Istvánnak hogy királyilag megkoronáztatnék, koronát küldene. A' pápa ennyi ember' üdvözsége' eszközlésén igen megörülvén, nem csak kéréseit teljesité Istvánnak; hanem azonfölül egy kettős keresztet is külde, apostolkodásának jeléül, fölhatalmazván őt egyszersmind egyházak' alkotására 's püspökségek' megerősitésére. — Sz. István, már mint fejedelem, királyi tekintetben vala az ország előtt; miután pe-

dig Astrik Rómából a' reá bizott küldöttségben hiven eljárván, szerencsésen visszatért, Esztergomban Domonkos érsek és alkanczellár által királynak koronáztatott. Mint király egyebekre forditván gondját, az országot fölosztotta vármegyékre, minden vármegyében egy fő ispánt, ki sok ideig Comes Parochianus-nak neveztetett, rendelvén. Sz. István állitotta a' nádori méltóságot is. — 1016. ország gyűlést hirdetett, mellynek végzéseit ma is olvashatni az ország törvény könyvében. Az egyházi dolgokra nézve a' sz. mártoni, pécsváradi, zobori, zalai, bakonbéli kolostorokat alapitotta. Jeruzsalemben, Konstantinápolyban 's Ravennában sz. egyházakat, Rómában pedig tizenkét kanonok' számára, lakhelyet épitett. Azonfölül ezen lakhoz még több szobákat készittetett, hogy az oda zarándokoskodó magyarok szállást kaphassanak. De sz. István a' katonaságnak jó karban tartásáról sem feledkezett meg. Már sz. István alatt tartozott minden nemes katonáskodni. Voltak az úgy nevezett jobbágyakból is katonák, 's ezek állandóan, és örökösen szolgáltak. Később Banderiumokat is állitott, a' királyoktól megajándékozott földes uraságok' jobbágyaiból. Voltak végre Praedialisták, kik, bizonyos kiváltságokkal megjutalmaztatván, csupán pártfogóik helyett kelle fegyvert fogniok. Illyenek jelenleg a' primás, győri és zágrábi püspökök' praedialistái. Az iskolákról is szorgalmasan gondoskodott sz. István, hogy az ifjuság irás- 's olvasásban és egyéb szükségesekben is képeztessék. És hogy az ország mindenkép boldogulhasson, üdvös törvényeket is, mellyek szerint az igazság kiszolgáltatnék, rendelt. Jóllehet sz. István a' nyilvános békének és csöndes nyugalomnak mindig a' leghivebb kedvelője vala: voltak mindazonáltal, kik őt háborgatták. Többek közt Gyula erdélyi fejedelem, ki Kupának példájára sz. Istvánt a' keresztény vallás miatt üldözvén, Magyarországnak sok kárt okozott; de sz. István őt, miután vele jóval mire sem mehete, a' keresztény vallást, mellynek fölvételére őt sürgette, elfogadni nem akarván, országától megfosztotta, 's azt Magyarországgal szorosabban összekapcsolta. Bolgárokat megalázta. Meghalván a' görög császár és Boleszló lengyel király az egész ország csöndes lön. Egyedül utódáról aggódék sz. István, miután Imre fiát (l. ezt), kit legnagyobb gonddal nevelt, korán elveszté. 'S ezen aggodalmak közt, több izben betegeskedvén, egykor, érezvén már életének végét közelgetni, az ország' nagyjai közől a' legjelesebbeket magához hivatá. Tudta t. i. hogy a' pogányságból nem rég megtért magyarság az igaz hitben, mint az ingadozó nád, vagy mint a' betegségből lábbadozó ember, erőtlen. Tudta azt is, hogy Árpád' véréből az egész országban alkalmas férfiu a' királyságra nem volna, azért nekik mind születésére és nevelésére, mind tudományára nézve érdemes Pétert, Gizelának, sz. István nővérének fiát ajánlotta. Nem tetszett ezen ajánlat

sokaknak, félvén, hogy a' nem magyar szokás szerint nevelt király tőlök idegen lévén, az ország' boldogságát előmozditani nem iparkodand. Négyen tehát az ország' nagyjai közől (neveik homályban maradtak) magokban sz. István' meggyilkolását eltökélették: azonban gonosz szándékuk meghiúsittatott; mert a' már István' álvó termében lépett gyilkos' pallosa véletlenül hűvelyéből a' terem padolatra esvén, az épen álvó királyt álmából fölébreszté, 's a' gyilkost elárulá. Erre a' gyilkos megrémülvén, a' király elejbe borult, gonosz szándékát megvallá, társait felfödözte, és bocsánatot kért. A' kegyes király a' gonosz vakmerőnek meg is bocsátott, 's társait a' törvény' igazsága szerint megbüntettette. E' veszedelemből szerencsésen megszabadulván sz. István, az egek' urának tetszése szerint nem sokára — az ország' nagyjait a' vallás- igazság- és egyességre intvén — szemeit is kezeit az égre emelvén, lelkét és az országot a' boldogságos szűz' pártfogásába ajánlván, nagy boldog asszony' napján (aug. 15.) 1038. megholt, 's Székesfejérvárott eltemettetett, miután mint vezér három, 's mint király 38. évig bölcsen uralkodott. Halálát a' hű magyarok három évig gyászolták. Később VII. Gergely pápa által szentek lajstromába igtattatott.

István (második), tizedik magyar király, Kálmán' fia, szül. 1101. körül. Alig tölte be 13. évet, midőn atyja után király lett. Ki, minthogy még a' kórmányra gyönge vala, a' fő rendek folytaták egy ideig az ország dolgait. Még atyja' halála ki sem mene emlékezetből, már a' velenczeiek hadat inditottak István ellen, 's tőle Dalmáczíát elvették; de nem sokáig birhatták; mert már 1116. István őket meggyőzte, 's Dalmáczíát lassanként újra a' magyar koronához keritette. A' görögökkel és ráczokkal is elsőbben olly szerencsésen hadakozott, hogy Turóczi szerint még a' síró gyermekeket is István nevének említéssével ijesztették. Azonban nem sokáig örülhetett István e' győzedelemnek; mert hallván a' görög császár Komnén János, hogy István őt, mivel az ütközetben jelen nem volt, csúf névvel illette, 1128. maga Komnén egy nagy számú sereget vezetett István' tábora ellen, 's azt Krassó vizénél, hol most Újpalánka fekszik, egészen semmivé tette. Hadakozott István — minden ok nélkül — az ausztriaiakkal is több ízben, de saját kárával. — Azután Oroszországba sietett Lodomeria' fejedelmének segitségére, de ezen szándéka is sikeretlen lön. Kunokat, kik a' görög császártól elpártolván, nála kerestek menedéket, az országba fogadta, 's nekik azon földet, melly kis Kúnságnak neveztetik, ajándékozta. Istvánnak, ki feslett élete miatt egészségét megvesztegette, mi maradéka sem vala, 's azért utódról kezde gondoskodni. Ekkor tudá meg, hogy Bela, Almos' fia, a' pécsváradi kolostorban még él, kit azonnal fölkerestetvén, magához vitette, és királynak koronáztatta. Tolna vmegyének jövedelmét, hogy születéséhez

illőleg élhessen, neki rendelte, 's Urosius, Ráczország' fejedelmének okos és jól nevelt leányát feleségül adta. Még ezek történtek, István súlyos betegségbe esett, mellyből látván föl nem gyógyulását, szerzetes ruhába öltözött, megbánván bűneit, Istenhez tért, 's kegyetlenséggel párosult életét királyságával együtt elvégezte. 1131. éltének 30. 's uralkodásának 18. évében.

István (harmadik), tizenharmadik magyar király, II. Geiza' fia. Atyja halála után királynak koronáztatván, mintegy tizenöt éves korában kezdett uralkodni. Uralkodása' kezdetén mindjárt fölháboríttatott csöndessége. Meghallván t. i. Manuel görög császár Geiza' halálát, azonnal egy hadisereggel Magyarországfelé indult, és seregének nagy részet Újpalánkánál a' Dunán általszállítván, a' magyar fő rendeket, hogy Istvánt elhagyván, Lászlóhoz álljanak, részint ajándékkal megvesztegette, részint fenyegetéssel kényszeritette, mi meg is történt. De László félesztendő mulva megholt, 's helyébe Manuel IV. Istvánt tétette. Ez azonban mindjárt 'országlása' elején majd mindenkitől gyűlöltetvén, a' magyarok ismét III. Istvánhoz állottak, 's IV. Istvánt az országból száműzték 1162. Ezt meghallván Manuel, még azon évben Belgrádhoz sietett, IV. Istvánnak segitséget viendő; de hiába. Ki, minthogy minden igyekezetét meghiúsittatni látta, csupán azt kivánta a' magyaroktól, hogy III. István' öcscsét, Belát, adják neki által, hogy azt egykor görög császárnak tehesse; kit miután neki megigértek, azonnal hazájába visszatért. Következő évben ismét próbálta Manuel IV. Istvánt a' trónra visszatenni; de minthogy László, cseh király, III. István' segitségére jött, Manuel' terve ismét füstbe ment. Minek végre azon okozata lön: hogy László, Manuel és III. István közt béke köttetett. Zimon és Szeremség, melly Manuel' kezében volt, ismét magyar kézre került. De 1164. ezek, 1168. pedig Dalmaczia is ismét a' görögöké lett. 'S ezen háborgások 1173-ig tartottak, mikor István mart. 4. Esztergomban megholt 's ugyan ott eltemettetett.

István (negyedik), tizenötödik magyar király, vak Béla' legkisebb fia, II. Geiza és II. László' vére. E' nagyra vágyó, nyughatatlan, és sorsával megelégedni nem tudó ember sok alkalmatlanságot okozott mind bátyjának, II. Geiza királynak, mind az országnak. Alig serdült föl t. i. István, már Geiza után áskálódni, magának jó embereket szerezni, 's a' koronát magáévá tenni igyekezett. Tudta ezt jól Geiza; de azért nem bánt vele keményen, csupán társaságát kerülte. Látván pedig István, hogy az egész országot bátyja ellen föl nem lázzaszthatja; azért a' hozzá hajult magyarokkal Manuelhez, ki épen akkor a' magyarok ellen hadakozott, sietett, 's azt hazája ellen segitette, de igen szerencsétlenül, mert 1155. István' pártos magyarjai' legnagyobb része leapríttatott, István pedig és az egész görög tábor megszalasztattak, minek az lön kö-

vetkezete, hogy Manuel Geizával békeségre lépett, István pedig a' magyar fő rendek által az országból, mint haza ellensége, száműzetett. Ezt látván István már nem Manuelhez, hanem Fridrikhez, a' német császárhoz folyamodott. De itt is csak adig találá menedéket, míg Geiza Fridriket István' hibáiról nem tudósitotta; 's ekkor István minden biztató válasz nélkül feleségéhez Konstántinápolyba visszamenni, és ott még Geiza élt, csendeségben maradni kénytelenittetett. Geiza' halála után (1161) Manuel Istvánt fegyveres erővel hozta magyarországba, 's őt jóllehet III. István, a' Geiza' fia, már akkor meg vala koronázva, királynak akará tenni, de a' magyarok Manuel' szándékának egyes akarattal ellenszegülvén, inkább Lászlót, István' testvérbátyját, koronázták meg, miben Manuel is — noha nehezen — megnyúgodott. László már már hat hó mulva többé nem volt; 's igy a' magyaroknak bizonyos kötés' következtében IV. Istvánt kelle megkoronázniok. De ennek királysága is csak igen rövid ideig tartott; mert utálatos görög fölfuvalkodottságát a' magyarok nem nézhetvén, az országbóli kiüzéséről gondolkodtak. Ezt István jókor észre vevén, azonnal Manuelt hivá segitségül, ki a' magyarokat lecsöndesitvén, haza ment. Azonban alig tért vissza honába Manuel, már Istvánt a' királyságtól megfosztották, 's helyébe ismét III. Istvánt választották. Még azután is nyugtalankodott István, a' korona után ásitozván, de azt többé el nem nyerhette. Mig végre egyszer őt III. István megtámadta, üzőbe vette, Zimonba szoritotta, 's ott keményen ostromolta. Ezen idő alatt halálos betegségbe esvén, 1163. megholt 's Székesfejérvárott eltemettetett.

István (ötödik), huszadik magyar király, IV. Béla' fia, szül. 1239. Már, mint gyermek, királynak koronáztatott, 's Stajerországot herczegi névvel kórmányozta; de 1260. őt Ottokár, cseh király, onnét örökösen kiszoritotta. — 1262. atyja őt erdélyi herczeggé tette, mit azonnal hálalt meg, hogy atyja ellen pártot ütött, sőt — sokak szerint — atyjával meg is ütközött, de meggyőzetett. Ekkor atyja' lábaihoz borulván, tőle bocsánatot kért, megigérvén fiui engedelmességét 's szeretetét. — 1267. ismét föllázadt atyja ellen, 's ekkor őt a' királyságból örökösen kizárja, ha a' fő rendek' közbenjárása által ismét kegyelmet nem nyert volna. — Atyja halála után (1270.) István lépett a' trónra; de még egy év sem mulék el, már sógorával, Ottokár, cseh királylyal hadba keveredett, részint, mivel Ottokár némelly szökevény magyaroknak menedékhelyet adott, részint pedig azon kincs miatt, mellyet Anna, István nővére, Ottokárhoz vitt, ez pedig neki visszaadni vonakodott. De nem vala szerencsés ez ütközetben István, mert nem csak a' kincset vissza nem kapta, de még Pozsonyt, sz. Györgyöt, Bazint, Nagyszonbatot 's a' t. elvesztette; Stajerországról pedig és Karinthiáról lekelle mondania. Ezek-

után 1272. megholt; két évi és három hónapos uralkodása után, 's a' nyulak' szigetében, Budánál eltemettetett.

Sz. István m. k. vitézi rendje. Ezen, boldog emlékű Maria Tereziától alkotott fényes rend 1764. majus 5. alapíttatott, hogy általa a' polgári érdemekben diszeskedő magyar és ausztriai nemes férfiak kijeleltessenek, még az egyházi rendet sem vévén ki. A' rendnek jegye egy nyolcz szögletü, zöld szinü, veres czimerrel diszeskedő kereszt. Ezen czimerben zöld halmon arany korona fekszik, melly fölött a' magyar apostoli kereszt látszik. A' keresztnek két oldalán M. T. (Maria Teresia) betük látszanak, 's a' paizs körül: »Publicum meritorum praemium» olvastatik. Hátulsó oldalán pedig veres mezőben egy korona van ezen szavakkal: »Sancto Stephano Regi I. Apostolico.» Ezen rendnek nagy mestere, vagy is legfőbb vitéze mindig, és kivétel nélkül a' magyar koronát viselő felség. Azért is a' magyar kanczellár egyszersmind kanczellárja e' rendnek is. E' rendnek három osztálya vagyon: nagykeresztesek, középkeresztesek és kiskeresztesek. A' vitézek' száma öszvesen 100. u. m. 20. nagy-, 30. közép- és 50. kiskeresztes. A' nagykeresztesnek negyed izig kell fölvinni nemességét, ha csak a' király e' szabálytól fölmentest nem ad. Fizetése egyik osztálynak sincs, de vannak némi jogai. A' rend minden évben ünnepet tart, melly sz. Imre herczeg után következő vasárnapra van állandóan rendelve. Vannak a' rendnek a' kereszten kivül még disz ékei (decoratio) és saját öltözetei is. — A' nagykeresztes vállán és mellén keresztül széles zöld szalagot visel, melly a' közép keresztesnél hasonló szinekkel, sokkal keskenyebb és csak a' nyakat övezi. Öltözete papi szabású, karmasin szinü alsóruha, melly a' nagy kereszteseknél tölgyfa levéllel van kivarrva; ezen fölül egy zöld bársony, bő, szélein tölgyfa levéllel kivarrott palást, mellyen széles gallér, valamint a' kótyagos kalpag is, menyét bőr prémmel diszeskedik. Ezen öltözetet a' vitézek nem viselik, csak a' kereszt és szalag láthatók mellein azoknak, kiket a' felség ezen fényes rendel megtisztelni méltóztatik.

Istvánfi (Miklós), igen nevezetes férfiu volt a' 16. században, szül. Kisasszonyfalván, Baranya vmegyében. Még mint gyermek elbújdosott szüléivel a' török elől, 's Várdai Pál, esztergomi érsek, ennek halála után pedig Oláh Miklós, egri püspök, vette magához apródnak, 's azt testvérének fijával a' bolognai fő iskolába küldötte. Itt hallgatta ő a' hires Sámbokinak (Sambucus) leczkéit; innét Páduába ment, hol öt év lefolyta alatt nagy előmenetelt tett a' görök és diák nyelvben, később pedig csak nem minden európai nyelvben kimüvelte magát. Páduából visszatérvén hazájába, hadi szolgálatra állott, 's a' hős Zrinyi alatt harczolt; de utóbb Oláh Miklós őt titoknoknak vevé magához. Ennek ajánlatából azután királyi titoknok, később tanácsnok, 's kanczellár lön. Miksa

és Rudolf királyok őt igen kedvelvén, több fontos követségekben használák. Többek közt, Bátory István' halála után, a' király választás végett Lengyelország, 1598. pedig, hogy Bátori Zsigmondtól vegye át az országot, mellyet e' gyönge fejedelem Rudolfnak engedett, Erdélybe küldedett. Itt több zavarokból kiszabadulván Istvánfi, az ország' zászlósai közé, mint ajtónok, emeltetett, melly méltóságban haláláig megmaradt. Jelen vala ő 1606. a' császár' részéről azon békekötésen is, mellyen Bocskaival 20. esztendei fegyverszünet köttetett. — Minden hivatalos dolgai mellett sem tartózhatá meg magát attól, hogy hazája' ellenségeinek legyőzésére is kardot ne rántson. 1593. Komáromnál, 1600. pedig Kanizsánál, 's más alkalommal másutt küzdött. Állhatatos hűségét a' császári házhoz mindig pontosan megtartotta. A' törvényekkezi hű ragaszkodását 27. évig viselt alnádorságában mindig bebizonyította. — 1608-diki országgyűlésen az érdemdus elaggott férfiut lovaglás közt a' dunaparton szél ütötte meg; 's ekkor, jobb karját többé nem használhatván, magányba vonult, egyedül a' tudományoknak élvén, míg 1615. életének 80. évében megholt. — Legnagyobb érdeme Istvánfinak, mellyért a' haza' háláját örökre megérdemli, az, hogy igazán classicus történetiró.

Iszland, Grönlandiához mintegy 27. mföldre eső sziget a' skandinávi oczeánban; mellynek nagysága 1800. négyszegü mföldet tesz, népessége pedig 51,000. Pártmellékei virányos völgyeket tüntetnek elő; de belsejét iszonyatos pusztaság, lávamezők, kopár sziklák, forró kénkőtérek, valkánok, hegyi vizrohamok, szirtöblök, sziklarombolékok, járatlan üregek, habarcsok, jégtérek, forró bugyorékok 's t. e. bélyegzik. Találtatnak itt elvadult lovak, juhok, tehenek eltörpülve, iramok, tengeri kutyák, tengeri madarak, kivált dunna-ludak, halak, főleg pedig czettek. — Só, kénkő, turfa, ásványfa; — cserjealaku fűzek és nyirok; burgonya, káposzta, répa, murok, és az ugy nevezett iszlandi moh. — A' lakosok normannok, és baromtenyésztést, 's halászatot űznek. A' közép korban virágzó irodalommal birtak, és most is, az általában elterjedt erkölcsi miveltséget tekintve, minden európai nemzetet fölül múlnak. Ezen sziget, melly Dániához tartozik, 4. megyére oszlik. Fő városa Reikiavik 500. lakossal.

Iszmail, a' Duna' torkolatjai mellett fekvő város, és vár, Oroszország' Besszarábia nevü tartományában, 12,000. lakossal.

Iszpira, Csildirnek (Georgia) a' fekete tenger kelet-déli oldalán fekvő török tartománynak fő városa a' Csoros folyó mellett.

Iszrael, szélesebb értelemban az egész zsidóságot és annak országát Kanaánt jelentette volt hajdan; melly nevezetét Jákob patriárkától vette; kit az Isten ezzel a' névvel kivánt neveztetni; mi annyit tesz, mint Isten' segedelme. — Szorosb értelemben pedig ezen nevezet alatt Kanaán-

nak azon részét kell érteni, melly, Salamon király' holta után Dávid' házától elpártolván, Jeroboamot, 's ennek utódjait uralta, és az Iszraelországot megkezdette: minek ellenében a' kisebb rész Júda országának vagy Judaeának mondatott, melly t. i. Dávid' házához hív maradt. Emez délre volt, amaz pedig éjszakra. (l. Palaestina.)

Isztria (Histerreich), neve azon félszigetnek, mellyet a' velenczei és quarnorói (az adriai tengerben) öblök ölelnek körül. Nagysága 103. négyszegü mföld.; lakosainak száma 205,000. — A' rómaiak' idejében ezen tartomány Gallia Cisalpinahoz csatoltaték. A' gazdag velenczei állodalom is birta 1797-ig annak partjáit, és szigeteit; 1816-tól az ausztriai birodalomhoz tartozó Illyriának trieszti kórmányzatához számláltatik.

Italia, hajdan, valamint most is, mind azon tartományok' összegét jelenté, mellyek a' Havas hegyek (Alpes) az adriai, és földközi tenger, és a' Jura hegyek közt foglaltatnak. — Régi tartományai voltak: Gallia Cisalpina (most a' Lombard velenczei királyság, és Illyriából a' tenger' melléke, és Szárdinia); Hetruria vagy Tuscia (most Toskana); Umbria, Picenum, Latium, Sabina 's a' t. — (most a' pápa-birodalom), Campania, Samnium, Peligni, Daunia, Lucania, Calabria, Apulia, Ager Bruttiorum (most mind a' nápolyi királyság), továbbá a' szigetek: Sicilia (ez is most a' nápolyi királysághoz tartozik), Insulae Aeoliae (Lipari szigetek), Sardinia és Corsica, Ilva (Elba) 's a' t. Italiának más nevezetei voltak még: Oenotria, Hesperia, Saturnia, Ausonia, — (l. Olaszország.)

Itélet. A' törvény által kiszabott tettlegi feltalált igaznak kimondása itéletnek neveztetik. A' birónak fő föladata az itélet' kimondása. Jó meg kell azonban különböztetni a' hatalomtól, mert a' hatalomhoz valamelly erő is szükséges, a' biró pedig semmiféle erővel, tehát hatalommal se bir, mert az erő 's hatalom a' törvényben fekszik, ez kötözi a' birót, ettől függ ő, 's magában se ok, se czél, csak eszköz azok' 's czél' elérésére.

Ithaca, kis sziget Görögország mellett, napnyugot felöl. Hirességét a' trójai hadban hősi dicsőséget nyert Ulyssesnek köszöni, kinek a' birtoka volt. Most a' jóniai köztársasághoz tartozik, 's neve Thiaki.

Ixion, a' lapiták' királya, Thessaliában, Antion 's Perimele' fia, Dejoneus' leányat, Diat, vevé el nőül, 's fösvénységből Dejoneust megölvén, meszes gödörbe vetette. De Ixion e' tettét később megbánta, 's megtébolyodott. Az istenek azonban könyörültek rajta, 's magokhoz vevék őt. Itt Ixion kicsapongásáért Jupitertől Tartarusba vettetett, hol kigyókkal kerékhez köttetett, melly forgószéltől mindig körbe hajtatik.

Izabella, Zápolya János király' neje, 's Zsigmond Lengyel királynak, 's Sfortia Bonának, a' majlandi herczeg' leányának leánya. 1539. januar. 29. jegyeztetett el Zápolyának, 140. ezer aranyon kivül, melly

Izabellának határoztatott, szintannyit jövedelmező várakkal, úgy hogy ha Zápolya előbb meghalna, és Izabella máshoz menne férjhez, mig neki a' 140. ezer arany ki nem fizettetik, a' várakat vissza adni ne tartozzék; ha pedig Izabella halna meg előbb gyermek és végrendelet nélkül, akkor ezen öszveg' fele Zsigmond király' maradékira, másik pedig Zápolya' utódjaira maradjon. Meglévén az egyezség, Zápolya követei azonnal vissza siettek Zápolyához, és megtévén a' rendeléseket, Izabellát nagy örömmel Budára vitték. Budáról csak hamar Székesfejérvárra, hol Zápolya már a' koronázás és lakodalmi pompához készült, vitetett, itt előbb megkoronáztatott, azután pedig Zápolyával öszveköttetett. Azonban Izabella nem sokára elvesztvén férjét, fiának, János Zsigmondnak, Török Bálintot, Martinuzi Györgyöt és Petrovics Pétert rendelte gyámnokáva. Némellyek ugyan elhitették Solimán török császárral, hogy Zápolyának semmi gyermeke sem maradt: azonban, midőn Budára küldött követe által, kinek ótalmába ajánlotta Izabella, Zápolya maradékának létét bizonyosan megtudta vala, annak védelmét a' követ Soliman' nevében azonnal megajánlotta, megigérvén egyszersmind, hogy még ez él, addig mást magyarok' királyának elismerni nem fog. Izabella a' töröknek minden ótalma mellett sem lehetett ment az ellenség' incselkedéseitől. Ferdinand t. i. Salmi Miklós grófot Budára küldé, Izabellát a' váradi békességre, mellyet minap Zápolyával kötött vala, 's melly szerint, a' szepesi herczegséget kivévén, a' kis árvának mindenről lekélle mondani, emlékeztetvén. Izabella míg atyjától Zsigmond királytól, tanácsot nem kért, választ adni nem akara. Ezt pedig várni nem akarván Ferdinand, seregét Buda felé megindította, melly utjában Visegrádot, Váczot 's Pestet könnyen megvévén, Budát kezdé ostromolni, de itt mit sem eszközölhetvén ki Ferdinand' serege, téli szállásra vissza jött Esztergomba. Azon idő alatt Izabella követeket küld Solimanhoz segitségért, melly, minthogy később érkezett, Ferdinandal kezde egyezkedni. Alig értekezett azonban Izabella Ferdinandal, már a' segitség' érkezésének híre hozzá is eljutott. Lemondott tehát minden egyezkedésről, és miután tavasz kezdetén elérkezék a' segitség, azonnal Vácz felé indult serege, 's azt be is vette. Megtudván ezt Ferdinand, azonnal Rogendorfot küldé új erővel Buda alá. Keményen ostromolta ez Buda várát, rontotta a' falakat, de az alkalmat használni nem tudván, mit sem nyerhettek; sőt meghallván Rogendorf, hogy Soliman egy derék táborral már Budához közelgetne, nem várta azt be, hanem odahagyván Budát, 20. ezer embernyi veszteséggel tért vissza Ferdinandhoz. — Megszabadult ugyan Izabella Rogendorftól, de annál nagyobb kelepczébe került Soliman' cselei által. Ez, megérkezvén Budára, serege Visegrád felé, maga pedig ó-Budára vonult. Innét, miután mintegy nyolczszáz keresztény rabot kegyet-

lenül leöletett, Izabella' kisdedének, Martinuzinak, Török Bálintnak 's egyebeknek gazdag ajándékot küldvén, követei által Izabellától azt kivánta, hogy kisdedét, az ott lévő főbb emberekkel együtt, minden szükségtelen gyanu nélkül küldje ki sátorába. Gondolhatni, miként küzdének a' félelem és az anyai érzékeny szív Izabella' kebelében, ki e' küzdéstől indíttatva, először ugyan kétes értelmű választ ada a' követeknek; de Martinuzi, jól tudván, hogy a' nagyok' kivánsága mindig engedelmességre intő parancs, Izabellát e' kivánság' teljesitésére azonnal reá birta. Általadá tehát Izabella a' kisdeded a' dajkának, 's némelly főbb asszonyságoknak, 's azt több fő emberek' kisérete mellett Solimanhoz küldé. Ez a' kisdedet minden lehető szinlett mosolyok közt fogadta. A' nagyokat a' basáknál ebéden tartóztatta; az alatt pedig az előre tett rendelés szerint bizonyos vezéreinek megparancsolta, hogy Budát elfoglalják. A' török katonák a' kiadott parancs szerint lassankint húzódának a' várba, mintegy annak belsejét szemlélendők: azonban, miután igy már nagyobb számmal a' várban valának, a' szombati kapuban lévő őrök nem is gyaníták, hogy a' kapu már tőlök hatalom alatt van. Már minden tér, utcza 's illyes helyek rakva valának törökökkel, mikor Soliman' testőreinek fő kapitánya biztosságot hirdetett a' lakosok között, fegyvereiket azonban lerakatni parancsolta. Midőn igy Buda török kézre jutott, Solimán pedig azt megtudá, a' kisdeded Izabellához azonnal, Martinuzit 's Petrovicsot pedig csak később küldötte vissza azon meghagyással, hogy tüstint Lippára menjenek, 's a' kisded árvát neveljék. Ekkor megigérte ugyan Soliman, hogy Budát, ha majd a' kisded fölnövekedik, ismét vissza adandja: azonban ez időtől fogva nyögött még is száz negyven öt évig a' török járom alatt. Ezek után fölhatalmazta Izabella Martinuzit és Petrovicsot, hogy Ferdinandal ollyan módon kössenek örökös békességet, hogy Ferdinand adja vissza Izabellának a' szepesi várat minden ahhoz tartozó városokkal, falukkal, vámokkal, érczbányákkal 's a' t. 's azon kivül fizessen neki Ferdinand évenkint tizenkét ezer magyar forintot; Izabella pedig ennek következtében vissza adandja Ferdinandnak a' magyar koronát, minden ahhoz tartozó várakkal és tartományokkal, mellyeket eddig Magyar- 's Erdélyországban birt. Ez meglévén, Izabella magát Erdélybe huzta, megúnván Lippán az eddigi mulatást. Erdélyben sem marada sokáig Izabella, mert Martinuzi, ki Izabella' kincseit kénye szerint pazarlotta, és Izabella közt bizodalmatlanság, és ebből alattomos gyűlölség származott. Ez határozta Izabellát arra, hogy Lengyelországba menjen. Mindazáltal még egy próbát tett Martinuzival. Keserves panaszokkal irá meg tudniillik Izabella Solimannak Martinuzi' méltatlan bánását. Megintette ezért őt Soliman, 's használt is, de csak igen kevés időre. Ezekután Izabella Kolosvárra ország gyülést hirdetett (1550.), mellyben észrevevé Martinuzi,

hogy a' fő urak Izabella mellett buzgólkodnak; azért ő azonnal Szászsebest és Csanádot elfoglalta. Ezt meghallván Soliman, tüstént segitségére jön Izabellának, de ez mit sem használa, mert Martinuzi a' budai basát is haza riasztotta. Végre Izabella sok izetlenségek után Ferdinandal megegyezett, annak vissza adván a' magyar koronát, 's Erdélyt, maga pedig Erdélyből bánattal telve, kiköltözött, egyedül Martinuzi' halála indithatván föl valamennyire szomoru szivét a' bánatos Izabellának; 's 1553. januar. 27. szerencsésen Lengyelországba érkezett. Itt is hamar megunván Izabella a' lakást, többen, különösen pedig Soliman szorgalmaztatta az erdélyieket arra, hogy Izabellát vissza vegyék. Nehezen, de még is megegyeztek Izabella' befogadásában, félvén Soliman' erejétől, 's Izabellát nagy pompával 1556. ismét Erdélybe fogadták. De nem sokaig tarthatott az ő csendes élete; azok zavarták azt meg leginkább, kik az ő visszahozásában különösen munkálkodtak. Bebek Ferencz t. i. 1557. Solimanhoz ment, 's tőle az erdélyi rendek nevében az erdélyi kórmányt kérte, mit Soliman által is adott neki. De ezt megtudván Izabella, azonnal egy, ajándékkal rakott követet küldött Solimanhoz, ki előtt Bebek' cseleit napfényre hozta. Soliman ugyan azonnal parancsot adott Bebek' elfogatására 's hozzá küldésére: azonban ezuttal ismét kibékültek; de nem akkor, midőn Bebek másodszor is Izabella ellen törekedett Solimannál, Izabella ettől Lippát kérvén vissza; miért Soliman Bebeket meg is ölette. Ez időtől fogva naponkint hanyatlani kezdett Izabella, mit is érezvén, Erdélyt Ferdinandnak átadni gondolkodott; de e' szándékában meggátolá őt halála 1559.

Izom (Musculus), az izmok lágy, hajlékony, véredényekkel és idegekkel keresztül font, 's finom sejtszövet által egybefont, hus-szálacskákból állanak: 's ugyan az, a' mit közneven húsnak mondunk. Nagy ingerelhetőséggel birván, összehuzódhatnak, és kinyúlhatnak, minélfogva nem csak magokat, hanem a' velök összekötésben lévő részeket is mozdithatják, mi részint az állatnak akaratjától függ, részint pedik attól egészen független, honnét is az izmok két fő rendbeliekre u. m. önkényesek- és önkénytelenekre osztatnak. Az önkénytelen izmok általában vékonyabb száluak, és az egy szivet kivévén, majd nem egészen fejérek, 's az állati testnek belső üregeiben találtatnak, holott is üreges életmiveket képezvén, az ezekben foglalt nedveknek folyását előmozditják; illyenek a' sziv, a' gyomor a' bél csatorna 's a' t. — Az önkényes izmok sokkal nagyobb számmal lévén az előbbieknél, a' test üregein kivül fekszenek, 's az állatoknál a' hely váltást, valamint az egyes tagoknak változó irányokat, fekvéseket 's állásokat eszközlik. Ezeken két véget, és egy közép részt, melly az izom hasának mondatik, lehet megkülönböztetni. Az izmok szine általában véve, veres, némellyeké mindaz által

világos, másoké halavány, 's ismét másoké setét veres, melly különbség részint az izomnak tömöttségétől, erősségétől és használásától, részint pedik az állatnak egészséges vagy beteges, fiatal vagy öreg korától függ.

Jablunka, Szilézíában, a' teseni kerületben város, Ölsza folyó mellett, 1800. lakossal, és vászonyszövéssel. Közel délfelé van az átjárás Magyarországba, és a' hajduk' töltése.

Jakab (I.), angol kir. szül. jun. 19. 1566-ban, a' szerencsétlen Stuart házból való Darnley Henrik, 's szerencsétlen Maria' fia, 1587-ben Skotziának trón örököse lett, 's 1603-ban egyszersmind Angliának, mint Erzsébet legközelebbi rokona, ki őt anyja kivégeztetése után utódjának választotta. Czimében mind a' két országot, hogy egyiknek a' másik fölött elsőséget ne adjon, Nagy-Britannia név alatt egybekapcsolá, meghagyván azonban mindeniknek a' maga tulajdon parlamentét. — Jakab a' kormányzáshoz nem értvén, tettei által sok bajnak, mellyek részint őtet, részint Károly fiát, 's az ő két unokait érék, alapját veté meg. Uralkodását egy edictummal kezdé, mellynél fogva minden katholicus szerzetesek az országból kiűzettek. Alatta támadt 1621. a' Toryak' felekezete; melly a' király mellett, és a' Whigeké, melly a' nép mellett szólt, mire leginkább korlátlan uralkodási' vágya adott alkalmat. Mennyiben a' kül viszonyokra nézve csekélyek érdemei, annál nagyobbak a' földmivelésre, 's kereskedésre nézve tett intézkedései, mellyek által leginkább a' nép' javát előmozditani kivánta. Meghalt 1625. azon mélyen érzett meggyőződéssel, hogy korlátlan hatalma közvetlen az Istentől van.

Jakab (II.), ang. kir. szül. octob. 24-én 1633-ban. Testvére 2-ik Károly' halála után lépe fel a' trónra. Több gondot fordita az ország' dolgaira, mint testvére; minden országos intézkedéseit azonban csak a' katholica hit' behozása, 's önkényes hatalmának megalapitására fordità, mi által a' nép' legnagyobb gyülölségét vonta magára. Türte a' nemzet egy ideig minden rajta elkövetett igazságtalanságot, azon reménynyel táplálván magát; hogy, a' királynak fia nem lévén, az ő legidősebb leánya, Maria, ki a' protestans vallást követé, fog utánna a' trónra fellépni, és mindent az előbbeni lábra vissza állitani. De, midőn erre a' királyné egy herczeget szült, kinek valódi születéséről nagyon kédkedének, az angolok félvén a' további elnyomatástól, Wilmos herczeget, Maria' férjét, kihez a' protestansok igen ragaszkodának, hivák meg az országba, ki a' király ipát, 's a' kétséges herczeget a' királyi széktől meg is fosztá

1688-ban, mire II. Jakab egész családjával együtt Franciaországba vonult, 's többszöri probatétei a' trón' visszanyerésére, mindig sikeretlenek maradtak, mig végre sz. Germainben sept. 16-án 1701-ben megholt.

Jakab (III.), követelt királya Angliának, sz. György lovag név alatt ismeretes, az előbbinek fia. Az országból kiűzött atyja' haláláig Franciaországban tartózkodott, hol Anglia királyának kiáltatott 's a' franczia királyától sereget is nyert Anglia' meghóditására, de sikeretlenül. — Azon béke kötés által, mellyet a' franczia Angliával 1713-ban kötöttek, rendeltetett; hogy a' herczeg Franciaországot hágyja el, 's attól soha segitséget ne is nyerjen az angolok ellen. Ezen eset után Rómába költözött, hol a' pápától esztendei bizonyos öszveg pénzt, nem különben a' spanyol és franczia udvaroktól hason nemű segitséget nyert. — Életében sokféle viszonyokon keresztül esvén, januar. 1-én 1766 ban megholt, két fiat hagyván maga után, Károly Eduardot, ki atyja' követeléseit öröklé, 's Henrik Benedeket, ki, mint szerzetes, utolsó maradéka vala a' kir. Stuart családnak.

Jákob, zsidók' harmadik patriarchája, Izsák' és Rebekának fia, ki cselszövénynyel elnyert elsőszülötti áldásért Ezsau vérétől üldöztetvén, Lábán nevü rokonához Mezopotamiába költözött. Utjában az ejtől meglepetvén, álmában egy, mennyig érő lajtorját látott, mellyen az angyalok föl 's alá járának. Lábánnál Rahel nevü leányáért 14. évig szolgált. Azután pedig meggazdagodván, hazájába tért vissza. Utjában, egy éjszakán az angyallal küzdött, őt megáldá, 's Iszrael nevet ada neki, honnét a' zsidók Iszraelitáknak neveztetnek. Ezsau vére, ki Jákobot üldözé, a' bűnbánó Jákobbal kiengesztelődék. Végtére sok szenvedései után, mellyeket saját gyermekei okozának neki, József fiánál Egyiptomban megholt, és ön akarata szerint, teste vissza vitetvén Kanaánba, eltemettetett.

Jakuczk, a' keleti Szibériának azon tartománya, melly Irkuczknak éjszak keletre esik, és a' Léna, Indigirka, 's Kolüma folyók' mellékeit teszi. Mintegy 150,000. lakost számlál. Fő városa pedig, melly ugyan azon nevet viseli, 1200. lakost táplál.

Jalappa, Amerikában tenyésző növény, mellynek gömbölyűded, nehéz, kivül feketés, belől szürkés és feketés csikokkal ellátott gyökere orvosi czélra használtatik. Hathatós része ennek a' gyanta, melly borszesz által vonatik ki belőle, és erős hashajtó gyanánt szolgál, mivel a' kuruzsolók olly nagy visszaélést tesznek, hogy már többeknek általa halált is okozának.

Jamaika, angol birtok alatti sziget, nyugoti Indiának nagyobb antillái közt 415,000. lakossal, 270. négyszegü mföldön. Igen gazdag az úgy nevezett mahagóni fában. Fő városa San Jago de la Vega, vagy máskép Spanish Town (szpenis taun) 6000. lakossal, és kormányszék-

kel. Egyéb városai közt említést érdemel Kingston (kingszln) 33,000. lak., és Port Royal (pórt roil) igen szép révvel.

Janiah (Thessalia), európai Törökországnak azon tartománya, melly Macedónia, Albania, Görögország, és a' szigettenger közt fekszik. Fő városa Jeniser (Larissa), 20,000. lakossal, görög érsekséggel, festésekkel, és selyem-, pamut- 's irha-gyárokkal.

Janina, város Albaniában egy tó mellett, erősítvénynyel, görög nagy iskolákkal, jeles kereskedéssel, és mintegy 40,000. lakossal.

János (szent, evangelista), üdvözitőnk legkedveltebb tanitványa 's apostola, sz. Jakab apostol' vére 's Zebedaeus és Salomi' fia; született Bethsaidában, Galilaea' egyik városában. Jézus őt említett vérével épen akkor hivá követőjének, midőn atyjokkal együtt hálójokat foltozgaták. János minden kétkedés nélkül azonnal követé Krisztust, ki őt, jollehet minden apostolok közt legfiatalabb vala, leginkább szereté, kétség kivül, minthogy János is leggyöngédebben szereté üdvözitőjét, 's ez vala az ok, hogy Jézus, mint sz. Anselm irja, Jánosra a' legmélyebb titkokat biza. Leghivebben ragaszkodék ő az üdvözitőhez, meg akkor sem hagyván el őt, mikor Jézus az olajfák' hegyén vért izzadott, sőt a' vérhelyre is kiséré szerelmes megváltóját. Nem is juta a' tanitványok közől egynek is a' kegyelem, mint neki, Jézus' kebelén nyughatni, anyját is, a' b. szüz Máriát egyedül Jánosnak, 's ezt annak ajánlá, mielőtt sz. lelkét a' kereszten üdvözségünkért kiadá. Jézus' halála után ápolá is a' b. szüzet. János vala első, ki a' halottaiból föltámadott üdvözitő üres koporsójához sietett, ő vala első, ki mesterét föltámadása után legelőször megismeré. Valamint gyöngéden szereté János Jézust, ugy érette sokat is szenvedett, nevezetesen Jeruzsalemben, hol mind addig, mig az apostolok szét nem osztottak, tanitott, 's csodákat tett. Ezután kis Ázsiában folytatá isteni küldöttsége' tisztét, ott sok ezeret megtéritvén. Máriának mennybe menetele után még távolabbi tartományokba költözött, ott hasonló foganattal hirdetvén az evangeliumot. Domitián császár, a' keresztények heves üldözője őt megfogatta, Rómába vitette, 's őt a' bálványoknak föláldoztatni parancsolá. János ekkor is rendithetlenül vallá Jézus' tanitását. Erre a' zsarnok császár őt legelőször kegyetlenül megvereté, 's azután forró olajba vetteté. De a' sz. férfiu a' sz. keresztjegye által sértetlenül maradván, még ez idő alatt is nagy benyomással hirdeté a' körül álló népnek Jézus' tanitását. A' zsárnok ezt nem nézhetvén, Jánost Pathmos szigetébe a' legsulyosabb munkára számüzé. Itt irá ő sz. irásnak azon részét, melly sz. János' titkos jelenésének neveztetik. Domitián' halála után a' pathmos szigeti nyomorból megszabadulván, Ephesusba jött, 's ott halálaig maradott. Öregsége, és a' sok munka miatt elgyengülvén János már nem mehete a' keresztények' gyülekezetébe, hanem magát mások

által viteté; ott gyengesége miatt nem beszélhetvén, csupán e' szokat ismétlé szüntelen: »Gyermekek szeressétek egymást.» Bosszonkodva kérdezék egykor őt tanitványi, nem hallgathatván az ismételt szavakat, miért ismételné szüntelen az annyiszor mondottakat, igy felele nekik: »Mert ez az Úr' parancsa, és ha ez teljesittetik, már az is elég.» Megholt e' sz. férfiu kora 100-dik évében, 's Ephesusban eltemettetett.

János (szent, keresztelő), Zachiarias nevű papnak, Abias' nemzetségéből, és Erzsébetnek, szüz Maria rokonának fia, szül. Jézus előtt hat hónappal, ki mint egy elő követ jött a' világra, hogy az üdvözitőről bizonyságot tegyen. Elvonult magányban élt János Judaea' erdejében, városok és faluktól távol, még elérkezett az idő, hogy isteni követségét teljesitse. Ruhája teveszőrből, öve pedig bőrből, 's eledele sáskából, 's erdei mézből állott. Illés próféta' követője vala ő, 's annak lelkével és erejével lépett a' világ elejbe, töredelmességet hirdetvén, 's intvén egyszersmind az embereket, hogy kötelességeiket teljesitsék, mert az igért Messiás — a' Krisztus — már közel vala. Ekként készité ő el az embereket Jézus elérkezésére, azokat megkeresztelvén. A' keresztség tehát jelképe vala a' bűnbánásnak, és azon hitnek, hogy az embereknek szükséges vala az erkölcsi előkészület, Messias' eljövetelére. Sz. hivatásának teljesitésére magát a' szent irásból képezé, semmi más felekezethez nem tartozván. Világos igazsága és népszerüsége által igen megkedvelteté magát a' nép előtt; minél fogva Herodes Antipas, Galilaea' királya, őt trónja' veszélyeztetőjének nézvén, Herodiás' cselszövényei által fogságba tétetett, 's kr. sz. u. 31. az emlitett Herodias' leányának kivánatára, mire őt anyja ösztönözé, feje vétetett. János' tanitványai Jeruzsalemi pusztulás után elenyésztek. Julian császár alatt a' pogányok János tetemeit a' sirból kivevék, megégeték, 's hamvait szélnek ereszték.

János (József), ausztriai császári, magyar és cseh kir. örökös herczeg, ausztriai fő herczeg, aranygyapjas vitéz, M. Terezia, Leopold kir. würtembergi érdem rend nagy keresztese, a' szász rutakorona rend vitéze, lovasság' tábornagya, a' földmérés, várépités, és a' bécsujhelyi katonai academiának fő igazgatója, és az első számu drágonos ezred' tulajdonosa. E' nagy lelkü, tudománykedvelő és ritka bőkezüségü herczeg szül. Florenczában januar. 20. 1782. II. Leopold császár 's király', és Maria Ludovica' nyolczadik fia. Ifju éveiben hadi és történettudományokban, mellyekre leginkább hajlandó vala, képeztetett. 1800. általvevé J. hadi seregnél a' fő parancsnokságot, 's azzal Bajorországba nyomult, de Hohenlindennél és Salzburgnál, jóllehet vitézsége jelét már akkor bebizonyitá, 's mindent, mi a' hadfiak' bátorságositására szükséges vala, elkövetett, Moreatól megveretett. Lünevillei béke után földmérés, várépités, és bécsi és bécsujhelyi katona academiáknál fő igazgatónak nevezte-

tett. A' tökély' magasb fokára léptét egyedül János' iparainak köszönhetik ezen academiák. 1805. a' had' kiütésekor János Tirolban, mellyet ifjabb korában többször általutazott, vezér vala. Itt vitézségét újra kitünteté, jollehet minden ipara az ellenség' nagyobb ereje által meghiusitatott. Itt, Karinthia felé visszanyomulván, Károly fő herczeggel egyesült, hogy együtt Bécsbe mehessenek vissza, azt az ellenség' dühétől megszabadítandók: azonban az austerliczi ütközet, és az azt követő béke ezen igyekezeteiket is megsemmisité. Ezután a' tudományokra adá magát J., 's ezekbeni képezések' könnyitése végett nevezetes utazásokat tett. Az 1809-diki hadban ismét vezér lön, hadával Oroszországba ment, Venzone, Pordenone és Sacilenél szerencsésen megütközött, és már Etsch folyóig nyomult, midőn a' regensburgi szerencsétlen ütközet miatt ismét visszahúzódni kénytelenittetett. Innét János Magyarországba, Győrré jött, de itt sem vala szerencsésebb. Ezután Bécsbe hivatott a' Wagramnál történendő ütközetre, melly azon bécsi béke' közbejötte miatt félbeszakasztatott. Ennek vége lévén, mint fő igazgató új hévvel folytatá hivatalát. 1811. alapitá Greczben a' stajer nemzeti Museumot, az ugy nevezett Joanneumot. A' második párisi békekötés után Párisba, onnét Lajos fő herczeggel Londonba utazott. Innét visszatérvén ismét folytatá fő igazgatóságát. Legkedvesebb lakóhelye Jánosnak Stajerország.

János (sz. Nepomuk), egy, kölönösen csehországban tisztelt szent, 's ez ország' második védszentje. Tulajdonképen, mint általánosan hiszik, Welflin János, némellyek szerint Nasil János vala neve, szül. 1330. Nepomuk nevü kisded városban, Csehországban. Már kora ifjuságában kitünteté magát jámborsága és isteni félelme által. Prágában elvégezvén tanulását, fáradhatlan szorgalma és ritka tehetségei neki a' hittudomány és római törvényből doctori czimét szerzének. Majd azután pappá szenteltetvén föl, Teinban szónoki hivatalt, mellyre különös hajlama vala, nyert. Ez által olly méltánylásra talált, hogy csak hamar dékánná, azután pedig kanonokká, 's egyszersmind Joanna Venczel cseh király' nejének gyóntató atyává neveztetett ki Prágában. A' neki ajánlott püspökséget csupa alázatosságból vonakodék elfogadni. Némelly udvaronczok által gyanu támasztatott neje ellen a' királyban; minél fogva ez Jánostól a' királynő' gyónását akará kitudni. János állhatatosan vonakodék sz. esküjét megszegni, 's fogságba vették. Minthogy pedig minden fenyegetések és kinok' daczára is állandóan megmaradt a' király' kivánságát nem teljesiteni, maj. 16. 1383., kezei és lábai öszveköttetvén, Moldva folyamba vettetett. Alig merült el hullámok közt János, teste azonnal mennyei fénynyel öveztetett körül. Csak hamar ezután egész Csehországban mint vértanu tiszteltetett János, 's XIII. Incze pápa által 1721. szentek közé számittatott. 1729. pedig XIII. Bencze által

VI. Károly' császár' ajánlatára ünnepélyesen szentnek kiáltatott. 'S ez időtől fogva ünnepe évenkint maj. 16. nagy ájtatossággal tartatik. Nincs talán egy katholicus helység, hol János' képe, közönségesen hidak, folyók vagy tavaknál, ne látszatnék, melly előtt 8. napig nyilvános ájtatosságok szoknak tartatni.

Januarius, föld golyó' fölosztása szerint tizenegyedik — polgári esztendőben pedig első hónap' neve; máskép Boldogasszony vagy télhava. — Már a' rómaiaknál első hónap volt Januarius, Jánustól, kinek szenteltetett is, nevezteteven úgy. E' hónap első napja több tekintetből nevezetes: ezzel kezdődik t. i. a' polgári év; 's ekkor, már az ó kor' szokása szerint szoktak emberek egymásnak jókat kivánni 's ajándékokat osztogatni.

Janus, Plutarchus szerint Latiumnak legrégibb országlói közől egyik vala, Saturnus, 's Entoria' fia, ki Olaszországba ment, hol Tiberis folyó mellett egy országot alapitott, Janiculum várost épitvén magának. Janus istenileg azért tiszteltetett főleg, hogy bölcs törvényeket hozott, népet a' földmivelés-, 's más mesterségekre tanitotta. Tisztelete Numa Pompilius alatt igen nagy volt, bátor már Romulus épittetett neki templomot, (ez had alkalmával mindig nyitva vala, de mihelyt béke kötte tett, azonnal bezáratott), midőn a' sabiniaiakkal béket kötött. Rómában minden imádság, minden áldozat, minden ünnep Janushoz intézett imádsággal, áldozattal kezdetett, mert ez által jutottak a' többi kérelmek istenekhez. Fő ünnepe az év' elejére esett. Ekkor a' jó barátok egymásnak ajándékokat adának, melly kétség kivül meg most is az új év alkalmával adni szokott ajándékoknak eredete, valamint már akkor is egymásnak kivánatokat tettek, az istenektől áldást esedeztek 's a' t. 2. arczczal ábrázoltatik, 's ez által az elmúlt, 's új évet jelenti. De négy arczczal is láthatni őt.

Janus Pannonius (Czesinge János), pécsi püspök, hires tudós, és jeles diák költő; szül. 1432. nemes nemzetségből. Miután a' tudományok' elemeiben hon eléggé kimüveltetett; anya bátya, Vitéz János, Magyarország' primása őt Olaszországba küldé, 's ott a' legnevezetesebb tanuló intézetben saját költségén képezteté. Nem volt tanuló társai közől egy is, ki hozzá — akár láng észre, akár szellem termékenységre nézve — hasonlittathatott volna. A' diák és görög nyelv 's literaturán kivül, mit tökéletesen birt, 's mellynek a' költészetben fölséges jelét is adá, a' bölcselkedési jog- és politikai tudományokat is nagy buzgalommal üzé. — Szép tehetségei által ekkép kiképeztetvén, az akkor magasabban müvelt Olaszországban magának a' legjelesb barátokat szerzé meg. 'S azután a' legfölségesebb ismeretekkel fölruházva, 's a' külnemzet' figyelmét magára vonva 1458., hogy hazájának használhasson, 's igyekezetének jutal-

mát arathassa, visszatért Magyarországba. A' szerencse csak ugyan mindjárt kedvenczévé is fogadá őt, mert láng esze 's nagy bátyja neki el is készíték az utat a' méltóságokra. Először hadban akará ő szerencséjét előmozditani, bizván hős elődei vitéz tetteiben; azonban a' sok tanulás által elgyöngitetvén, e' tervével föl kelle hagynia, 's a' zajos katonai állapotot, a' csöndes papi élettel kelle fölcserélnie. Rövid idő mulva Nagyváradi kanonok; 1459. pedig már pécsi püspök lett, e' méltóságban, jóllehet alig vala 27. éves, II. Pius, őt meg is erősítette. Mátyás király, ki az érdemeket olly igen tudta becsülni, 's a' tudósok iránt igen hajlandó vala, Janus Pannoniust az ő széles ismeretei és serénysége miatt olly igen szereté, hogy senkinek a' tanácsát olly örömest nem hallgatá, mint ezét, és nagybátyjáét. A' király által e' kitüntetése, párosulván az ő becsületessége — jámborsága — és a' közjóérti buzgalmával azt eszközlé, hogy ő, ki eddig mint költő és iró ismertetett, és becsültetett, most mint méltó fő pap és hű kormányférfiu is közösen tiszteltetett. Azonban a' szerencse, melly reá eddig olly nyájasan nevetett, neki hirtelen hátat fordított. A' mint t. i. Vitéz János a' magyar nagyoknak legtekintetesb részével Mátyás ellen öszve esküvének, és a' magyar koronát Kazimir lengyel király' fiának ajánlották, a' napfényre jött öszveesküvés után János Pannonius is bevádoltatott, hogy Vitéz J. őt is követül használá Kazimirnál. Midőn tehát Kazimir Lengyelországba vissza üzetett, Vitéz J. 1471. Visegrádon fogságra tétetett. Hasonlóul János P. is a' gyanakodó királynál irigyei és ellenei től bevádoltatván, elitéltetett; de már következett esztendőben bújában megholt, miután alig 40. évre terjedett munkás élete. Holt teste szurokkal bekent egyszerű koporsóba tétetett, egy sötét szögletbe helyeztetvén, 's addig nem is volt szabad azt eltemettetni, mig arra a' pécsi káptalan királyi engedelmet nem nyere. Történt, hogy, Mátyás néhány évvel később Pécsre jövén, azon hasznos szolgálatokra, mellyeket egyszer a' szerencsétlen fő pap tett, és fölséges lelki tulajdonaira, mellyekkel jeleskedett, vissza emlékezvén, magát azon helyre, hol a' szerencsétlennek tetemei nyugodának, vezetteté. Itt akarata ellen is könybe lábbadának szemei a' nagy fejedelemnek, a' változó szerencsének állhatatlanságától ellepetvén, 's parancsot ada, hogy a' dicsőült költő, 's fő papnak hamvai nagy pompával temettessenek el. János P. egész halálaig állhatatosan esősité, hogy ő ártatlanul és csak irigyei vádolása által veszté el a' király' kegyelmét. János P. olly tökéletesen birá a' diák nyelvet, hogy tolla a' rómaiak' arany korához hasonlittathatik.

Japán, Ázsiának keleti partjai mellett elhuzódó szigetlánczi Sinának átellenében, mellyek egy állodalmat alkotnak, közel 16,000. négyszegü mföld. Földje hegyes, vulkános, és gyakori rengéseknek alávetve. Ter-

mesztményei: téja, rizs, gyapot, kámfor, firnász, és papir szederfák. Sok aranynyal bir, és reze eddig a' legjobbnak ismeretetik. Tengerein az európaiak nagyon úzik a' czethal fogást, bátor ezek partra nem szálhatnak. Lakosai mongol eredetüek, és a' sinaiakkal egy lépcsőn állnak a' miveltség' tekintetében; sőt némelly kézmüvekben sehol sem múlhatják fel őket. A' könvnyomtatás fa-táblák által már 13-ik században jött divatban. Népvallás a' Budhsztisztelet; ezen kivül a' régi szinto (a' nap' utódja, a' régi uralkodó család' őse) tisztelete valamint a' Sina bölcsnek, Kong-fu-czé-nak tanitmánya is több követőre talál. A' kereszténység halálos büntetés alatt tilalmas; valamint minden közlekedés a' külföldiekkel, bizonyos számu sinai-'s hollandi hajókat kivéve. Az egész állodalom hübéres tartományokból áll, egy Dajvi-nak (császárnak) csak szine alatt, mert helyette egy fő vezér (Szeogun v. Kubo) viszi a' kormányt. A' méltóságok, és status hivatalok mind örökségesek. Elosztatik az egész állodalom 8. tartományra, ezek pedig 68. kerületre. A' szigetek nevei ezek: Nippon a' legnagyobb, Jeddo és Miáko fő városokkal; Sikoko attól délre, Ava várossal; Kiusja v. Simó, mellynek Nangaszaki nevű révvárosa virágzó, és sinaiak-'s hollandiaknak nyitva áll; Csika v. Jesso, mellynek fő helye Maczmai; szaghaliának déli része, 's egynéhány kurili szigetek.

Járvány, járványos nyavalyák (epidemia, morbi epidemici), igy neveztetnek mind azon nyavalyák, mellyek egy bizonyos állati fajban, ugyan azon időben, több egyedeket lepnek meg; és közös, széles kiterjedésű, de rendkivüli, és mulékony inditó okoknál fogva támadnak. A' járványt az állatoknál dög nyavalyának is nevezik, mennyiben általa az állatoknak nagy része eldöglik. — Azon közös, és rendkivüli okok, mellyek által a' járvány nyavalya támad, részint az esztendő részektől, a' légnek, idő változásnak, az eledelnek és italnak kártékony behatásától; részint pedig más rejtett és ismeretlen befolyásoktól függnek. Ezen külső körülmények azon minéműséggel együtt, mellynél fogva azok az állati testnek elrendeltetésétől együtt munkálkodván, bizonyos és meghatározott nyavalyát gerjesztenek, és természetöket még más, ugyan akkor uralkodó nyavalyával is közlik, összvesen: Járványi alkotságnak, kórállapotnak neveztetnek.

Jáson, Aesonnak Thessaliában jolcosi királynak, 's Alcimedének (Polymede, Polymele, Polypheme) fia, régi Görögország hőse. Némellyek szerint születése helyén Jolcosban, mások szerint, félelemből, nehogy őt Pelias testvére megölje, Chiron centaurustól neveltetett fel. 20. évet töltött e' mellett J., ki őt azon idő alatt egy hőst illő minden tettekre megtanitá. 20. évek befolyta után Jáson 2. lándzsával fegyverkezve, leopárd bőrt vetve vállára, Jolcosba mene, 's Peliastól azt kivánta, hogy mond-

jon le az országlásról. — Mindnyájan Marsnak vagy Apollónak tarták őt. Peliás megijedett, hogy csak egy czipőbe látta a' hőst; a' másik Evenus (Enipeus, Anaurus) folyón átjöttében az iszapban maradt. Ezen ijedésnek oka egy jóslat' jövendölése vala, t. i. hogy P. az által, ki hozzá egy czipőbe jövend, meg fog fosztatni trónusától. Pelias' kérdésére ki legyen? Jáson bátran felele, hogy ő Aeson fia, ki Chiron által neveltetett, 's most az országlást jött átvenni. Erre ő atyai házába vonult, hol rokonaival a' viszon látás' ünnepét 5. napig tartotta. Pelias megigéré azt neki, ha előbb Colchisba utazand, 's onnan az arany gyapjat elhozza (l. Argonautak). Jáson Medea' segitségével szerencsésen elérte utja czélját, 's ezzel, mint nejével, sok tévelygés után, visszatért honába. Itt szülői 's testvére meggyilkoltatását Pelias' halálával boszulta meg, 's igy vevé át Jáson az országlást. Később ezt Acastusnak Pelias fiának kénytelenitetvén átengedni, Corinthusba ment, hol Medeával 10. évet töltött. Ekkor Medeát elűzvén magától, Creon, corinthusi király' leányát akará venni nőül. De Medea rettenetes boszút vett ezen. Miért ő Jáson midőn megbüntetni törekszik, Medea sárkány kocsin Athéne' királyához, Aegeushoz szökött. Jáson erre ön magát meggyilkolá. —

Jászi (Jassy), Moldva hoszpodárságnak fő városa 30,000. lakossal, a' fejedelem székével, nevezetes vásárok 's élénk kereskedéssel a' Bahlui pataknál.

Jászó, Abaujvár megyében 1600. lakost számláló mezőváros, praemonstráti prépostsággal, igen diszes templommal, könyv- és levéltárra, vadas kertel, vas bányákkal, márványvágással.

Jászok, a' régi szarmatákhoz tartozott régi néptörzsök. Legelsőben Mithridates' idejében ismertettek meg. Miután t. i. e' hatalmas király által a' scithák Pontus Euxinustól odább nyomattak; ekkor e' jászok és szarmaták éjszak keleti részről, hol előbb laktanak, nyugotra Dnipper folyó felé, és délnek a' fekete tenger' partjáig, a' scithák' előbbi lakhelyökre húzódtak. Meddig terjedt el lakóföldjök éjszakfelé, bizonyosan nem tudhatni; annyi mindazáltal bizonyos, hogy a' jászok nem csak közvetlen uralkodók valának egész fekete tengeren, még Plinius' és Ptolemaeus' idejében; hanem az első római császárok alatt egész keletig kiterjeszték hatalmukat, hol a' szomszéd németek' lakó helyét, Moldva és keleti Oláhországot elfoglalták, és Dunántul a' római birtokokra berohanásokat tevének. Claudius császár' idejében egy csoport jász a' fő törzsöktől elszakadván, kárpát hegyei felé éjszakra nyomula elő, és a' kárpát hegyein túl Tisza és Duna közti földről a' dákusokat elűzék, 's itt gyakorlák még sokszor a' rómaiakon is félelmes hatalmukat, mellyet egész az 5-dik századig szakadatlanul meg is tartának. Sokat kelle Pannoniának és Moesiának gyakori berohanásaik miatt tölök szenvedni. Végre

5dik században a' történet irásból egészen elenyésznek. A' gothusoktól megverettek, földjöktől megfosztattak; a' kik még hátra maradtak, hihetőleg Illyria' déli hegyei közt elszóródtak. — De valljon azoktól származtak e' jelen jászaink, nem czélunk fejtegetni. Annyi történeti adatokból bizonyos, hogy ijász kúnok I. László alatt telepedtek le honunkban a' Mátra és Tisza közti vidéken. Hol fáradhatlan munkassággal müvelik termékeny földjöket, szép kiváltságok' birtokában. 1702. I. Leopold ugyan eladá a' kerületet a' német rendnek; de csak hamar ismét vissza lépének előbbi állásukba. Maria Theresia pedig 1745. régi szabadságaikba vissza helyezé, még több kiváltságokkal ajándékozván meg őket. — A' jászoknak külön tisztviselőik vannak. Első köztök az ország' nádora, ki mind a' törvényes, mind a' politicai ügyekbe legnagyobb befolyással bir.

Jászság (Districtus Jazygum), az ijász kúnok' maradékainak azon vidéke, mellyben elődjeik' I. László király alatt történt megtelepedése után mostanában laknak, és a' melly Pest és Heves vármegyék közt 17 1 2 négyszegü mföldön terjed el, majd 50,000. embert táplálván keblében. Sik földje sok gabnát és dinnyét terem; és szép legelőkkel bir. Fekete földi térségein a' déli báb' tüneményei gyakran lepik meg az arra útazót. A' Zagyva és Tarna vize áztatják e' vidéket: azon kivül a' Csörsz' (nagy és kis, vagy felső és alsó) árka, amaz Árokszállás mellett, emez Fényszarutól a' Tisza felé huzódván, említésre méltó, u. m. a' melly az avarok' müveinek, az úgy neveztetett ringusoknak tartatik. A' jászok mindnyájan szabad magyarok, és népes helységekben, u. m. 3. mvárosban, 8. közönségben, és 5. pusztán lakván, saját tisztviselőség alatt állnak, mellynek mindenkori feje az ország nádora, mint a' kúnok 's jászok' örökös fő ispánya 's birája, ennek helytartója pedig az általa kineveztetni szokott nádori fő kapitány. — A' mvárosok ezek: Jászberény, Árokszállás, és Jász-Apáti. Más nevezetes közönségek: Jász-Ladány, Kis-Ér, Fényszaru, 's a' t.

Java (dzsáva), sziget Oczeánnak Malaja részében, melly az utóindiai szigetek közé számláltatik. Terjedtsége tesz 2300. négyszegü mértföldet. Szumatrától szunda-út által választatik el. Közepét vulkános hegység üli, mellynek legmagasb csucsa 13,000. emelkedik. Partja dél felé meredek, éjszak felé lapályos. Földje általában termékeny. Belsejében a' mérges völgy minden állatot, és növényt kiöl. Fő keresete kávé, nádméz, rizs, indigó, pamut, bors, 's szalangánokkal történik. Számtalan nemei a' fák 's növényeknek tulajdonságuk, alakuk, virágjok, 's gyümölcsükre nézve igen meglepők. Szelid természetü lakói maláj származékuak, Mahomed' követői (a' benszülöttek), 's egykori nagyobb müveltségüket a' régi irományokban fenmaradt kávi nyelv, 's egyéb régi maradványok bizonyítják. Egy negyede a' szigetnek két belföldi fejedelem

alatt áll, többit a' hollandok birják. Fő városa ezen utóbbi birtoknak: Batavia, az éjszaki parton 50,000. lakossal, révvél, 's nagy kereskedéssel. Közel fekszik Ryswyk a' fő kórmányzó' székével, kinek kórmányához tartoznak minden ind-hollandi birtokok, u. m. a' bataviai, szumatrai, amboinai, bandai, ternatei, makasszari, és timori kórmányzatok. Egyéb jelesb városai a' hollandi birtoknak: Dzseribon 10,000. l. Szamarang 30,000. l.; Szurabaja 80,000. l.; Szurakarta 100,000. l.; és Dzsokdzsokarta 100,000. lakossal a' két fejedelemség' fő- 's székvárosai.

Jazyges Metanastae voltak azon népek, kik hajdan a' Duna, 's Tisza között tanyáztak, és gyakran a' rómaiakkal harczoltak.

Jeddo (dzseddo), Japánnak fő városa Nipon szigetben, mellynek lakosai' számát majd 2. millióra tehetni. A' fejedelmi laknak köre 2 1/2 mföldet tesz; a' többi házak könnyeden épitvék 's mind egy emeletűek; minden út kapuval bezárva. Itt vagyon a' kórmányzó fő vezérnek (szeogun) lakása.

Jelten (jeltudomány, semiotica, semiologia), azon ága a' gyógytudománynak, melly a' beteges testnek érzékeinkre ható tüneteiből, annak állapotját megismérni tanitja. Fő feladata az orvosnak a' természet' szavát, mellynél fogva az a' test különbféle szenvedéseit kijelenti, megérteni, hogy igy az azokból megismert nyavalyának czélszerü orvoslással ellent állhasson; innen tekintetbe veszi az életmivezet' minden működéseit, 's vizsgálatot tesz azon czélra, hogy megismérje, mennyire közelitenek azok a' rendes állapothoz, vagy pedig mennyire távoznak el attól, mire nézve mindenek előtt szükséges az egészséges test' rendes állapotját ismernie.

Jena, egyeteméről hires város Szász-Waimar fő herczegségben, 5200. lakossal, jeles könyvtárral, többféle mivelő intézetekkel, 's társaságokkal, fő hivatkozási itélőszékkel, minden szász 's reusz-herczegségek' statusaira nézve; csillagászattal, müvészeti 's természeti ritkaságok' gyüjteményével, és gyönyörü körtájékkal. Itt verte meg Napoleon 1809. oct. 14. a' poroszokat.

Jenizeiszk, kórmányzat Sziberiában, Jenizei folyónak bal mellékén, a' szajáni hegységtől jégtengerig elterülve, 140,000. lakossal. Fő városa Krasznojarszk a' Jenizei, 's az Altáj hegy oldalán, 3300. lakossal; és jó keresettel.

Jenner (Eduard), ama hires orvos, ki a' tehén himlő oltást feltalálá, 's azt az orvosi világgal legelső közlé. Szül. 1749-ben Berkeleyben, Skocziában. Azon iszonyu csapást, melly az emberi nemet több századok óta az emberi himlő által éri, minekutána azt az orvosok minden módon elháritani hasztalan igyekeznének, sikerült Jennernek azt megsemmisi-

teni. Azon folytonos vizsgálódásai, mellyeket a' tehén himlő körül tett, fölfedezteték vele, hogy a' tehén tölgyén előforduló himlők gyakorta, az azokat fejő emberekkel közöltetvén, azokat az emberi himlő ellen megóvták, innen meggyőződött a' tehén himlő' azon tulajdonáról, minél fogva az az emberbe oltatván, képes abban az emberi himlőre való hajlandoságot, 's annak kifejlődését eltörleni. A' himlőnek ezen tulajdonairól számos kisértései által is meggyőződött, mellyek közől az első elhatározó oltás történt majus 14-kén 1796-ban, midőn Nelmes Sáhra fejőleány' tehén himlő által megfertőztetett, kezéről a' tehén himlő anyagot Fülöp nevű gyermek karjába oltá; az illy módon beoltattak többé nem himlőztek, és az emberi himlőnek beoltása sem foganzott többé testekben. Ezen csalhatatlan tapasztalásait 1798-ban nyilványos iratokban közlé, az orvosi világgal, 's nem csak Európában, de a' világ egyéb részeiben is tett kisértések bebizonyiták, a' tehén himlő oltás' jótékonyságát, miért is Jenner az emberiség nagy jóltévője lett. Januarius 26-an 1823-ban megholt.

Jersey (dzsersze), Francziaország mellett lévő, Angolországhoz tartozó sziget, 37,000. lakossal, mellynek városa **St. Hellier** 10,700. lakossal, szép révvel és erősséggel bir.

Jerusalem (tör. Szoliman), egykor földünk a' legjelesb, legnagyobb, 's legnépesb városainak egyike, a' hagyomány szerint Szemtől, Noe fiától alapíttatott, 's először Szalemnek később Jerusznak neveztetett, még Dávid király alatt megnagyobbodván, Jerusalem nevét kapta. Ezen város, melly olly régtől fogva a' vallási buzgóság' szenthelye, a' Szión és Moria hegyek' lejtőin épült, 's csak Dávid' vára diszelgett Szión' tetején. Itt volt hajdan Iszrael' fiainak egyetlen temploma, itt élte Üdvözítőnk utolsó éveit, 's itt vitte végbe a' világ' megváltását. Minden tájéka e' szent városnak tiszteletes ereklyéket mutat a' buzgó kereszténynek és zsidónak; sőt az Iszlam' követői is némi kiméllő tisztelettel viseltetnek e' szent hely iránt. Krisztus születése után 70-ik esztendőben Titus római császár ostromlotta 's elpusztította Jerusalemet. Hadrian 130 ban újra felépítette, de a' hegyeken, és **Aeliának** nevezte, azt római gyarmattal népesítvén meg. A' zsidók ekkor városukat a' pogányságtól megszennyesíttetni látván, felzendültek bizonyos **Bar-Kocheba** vezérlete alatt, de Julius Severus által meggyőzettettvén, mint Dio Cassius irja, 580,000. embert vesztettek a' csatatéren, 's megtiltatott, hogy zsidó e' városhoz közel menni se merjen, a' régi városnak pedig még a' római is megsemmittettek. Az új város közel ezer évig dicstelen marada, kivévén, hogy egyes szarándokok a' keresztény világból látogatták. Arábok (637-ben), szaraczénok 's törökök foglalák el azután, még 1099. a' keresztes hadak jutottak birtokába, kik is itt keresztény királyságot alkat-

ván, azt régi fénypolczára ismét egy időre felemelék. De 1187-ben újra a' Mohamed' követőinek hatalmába esett, annak jármát egészen a' mi időnkig, 's ki tudja meddig még tűrendő. — Most tán 30,000. lakost számlál, és Siriának damaszki pasalikához tartozik, sok tornyokkal, domborokkal, palotákkal, török moszkeákkal, különbféle keresztény felekezetű egyházakkal díszelg.

Jezuita rend. Nem vala a' világon egy papi társaság is olly nagy jelentésű, és kiterjedett befolyásu, valamint nagyobb hirű sem, mint a' Jezuita rend. Ezen rend nem csak a' római anyaszentegyház minden szerzetes rendjeit, de még magát a' római egyházat, az uralkodás mesterségben pedig sok világi kormányt is fölülhalada. Ezen rend, mint a' pápai trón fő támasza, vala a' reformationak, különösen pedig a' protestansoknak legveszedelmesebb ellensége. Legtöbbet is köszönhete neki a' katholicus világ, hogy a' katholica vallás az ismert világ' részein elterjedett. Lojola Ignácz, egy nemes spanyolnak legifjabbik fia, vala ezen rend' alkatója, 's első generálisa. Ki elhagyván 16. éves korában az apai házat, mint apród jöve Ferdinand és Isabella' spanyol fejedelmek' udvarába: azután pedig katonai szolgálatba állott, hol szép külseje és dicséretes magatartása által magát annyira kitünteté, hogy többi között a' legjelesebbek közé számíttatnék. Azonban az akkor viselt franczia háború után, mellyben keményen megsebesittetett, rokonai' jószágán lévén idő töltésül, szentek' élete' olvasásába annyira bemerült, hogy ezen idő után bámulatos változást lehete rajta észrevenni. El is tökélé magában szent életet élni, és, mihelyt a' hadban kapott sebéből meggyógyuland, Jerusalembe menni. Mire magát ekkor határozá Ignácz, végre is hajtotta. Sőt, hogy a' Krisztus szőlejében haszonnal munkálkodhassék, mindenfelé, hová utjában érkezett, istenigéjét egész buzgósággal hirdeté. Még itt sem állapodék meg Ignácz' buzgalma. Ő egy hasznos szerzetes rendet akara alapitani. Első követője vala öt spanyol: Xav. Ferencz, Lainez Jakab, Salmeron Alfons, Bobadilla Miklós, és Rodriguez Simon, 's azután egy Le Fevre Péter nevű, szavójai. Ignácz, öszvegyüjté egy Maria tiszteletére szentelt ünnepen, hat tanitványát Montmartreban, a' boldogságos szűz' templomában. Itt sz. gyónás és sz. áldozás után megesküdtek, hogy tanulmányaik' bevégeztével minden világi dolgokról lemondván, először Rómába, azután a' sz. földre menendenek, 's ott a' pogányokat térítői foglalatosságaikat megkezdendik. De Ignácz előbb hazáját még egyszer látni akarván, 1535. társait elhagyta, miután őket bizonyosokká tevé, hogy azokat Velenczében ismét együtt találandja. Spanyolországoni keresztül utazásában szüntelen predikállott, térített, betegeket ápolgatott, és kéregetett. Elvégezvén ezen utját, 's társaival találkozván, együtt Róma felé szarándokoskodtak. Elérkezvén szerencsésen

Rómába, a' pápától kegyesen fogadtattak, 's tőle további utjokra — a' sz. földre — áldást kapának. Ezen utjokat azonban, az épen akkor kiütött háború miatt, végre nem hajthatták. Ignácz tehát, ki már rég föltevé magában egy nyilvános rendet alapítani, ismét Rómába ment, két társaitól kisérve. Elmegy Ignácz a' pápához, 's kivánságát elejbe terjeszti. Az akkori körülményekre nézve nem mehetett Ignácz alkalmasabb időben kérésével a' pápához. Meg is erősité (1540.) ez új társaságot ünnepélyesen, 's Ignáczot a' társaság' fejévé nevezte, fölhatalmazván őt ezen új egyesület' elrendezésére. Minek olly foganatos lön következete, hogy rövid idő alatt a' tagok' száma száznál többre fölrúgna. — Ezen rendnek, melly Ignácz utolsó jelenésétől Jézus társasága nevét nyeré, elrendezése a' legfinomabb ész' műve vala. Alkotmánya monarchiai volt. A' generalis alatt, ki Rómában lakott, valának a' többi parancsnokok, ezek alatt ismét a' többiek. Általánosan a' legszorosb engedelmesség uralkodék köztök. Minden egyes tag' legkisebb vállalata és működése beigtattatott, 's generalisnak küldetett. A' rendbe fölvétetendők fölött a' legszorosb tanácskozások tartattak. A' fölvétetteknek hosszú próba esztendőt kelle kiállniok, hogy hajlamaikat és tehetségeiket kitanulván, annál biztosabban határozhassanak fölöttök, kit mire használhassanak. A' legtudósabbakat iskolai hivatalokra, vagy hajlamaik szerint iróí pályára alkalmazák. A' leglelkesebbeket térítőknek küldötték, 's az őszinte és nyilt szivüeket olly helyekre adák, hol legjobban fényeskedhettek, 's az egész rendhez bizodalmat gerjeszthettek. A' szegénységre tett esküt annál örömestebb megengedék nekik, mivel az által az engedelmességre biztosabban lebilincseztethettek. 'S ki az engedelmesség ellen véteni merész volt, a' rendből azonnal kitiltatott. Az által, hogy egy meghatározott foglalatosságra kit sem kényszeritének, azt nyerék, hogy idővel kedvet kapának a' tudományokra, 's magokat azokban kiképezék. 'S ez az oka, hogy egy szerzetes rendben sem vala olly sok jeles tanító és iró, mint a' jezuita rendben. Ezen rendben elmés hittudósok, buzgó gyóntató atyák, szenvedélyes istenige hirdetők, állhatatos térítők, ügyes földmérők, csillagászok, és erőmivtudósok, sőt még jeles törvényhozók is nagy számmal valának. Ezen sokoldalúság a' népnek nagy figyelmét nyilván vonta a' rendre. Nem csudálhatni tehát, hogy még egy század sem múlék, már is nem csak egész Európában, hanem a' világ egyéb részeiben is elterjede ezen rend (midőn Ignácz 1540. a' pápát a' rend' alapitása' helyben hagyásáért kérte, csupán 10. társa volt, még is már 1608. 10,581. — 1710. pedig közel 20,000. jezuitát számlált). Csak nem az egész kath. ifjuság' nevelése kezeikben vala; még Amerikában és Paraguay' belsejében is elhatalmazának. — Sőt Ázsia és Afrikában is találkozának jezuiták. A' fenemlitett Xavér — egyik az Ignácz' társai közől — mint té-

ritő maga ment Kelet-Indiába, Ceylon és Japan szigeteibe, 's munkás életét Chinában végzé. Ezen világszerte híres és tudós rend a' keresztény birodalmakban XIV. Kelemen pápa által, Dominus ac Redemtor noster szókkal kezdődő nevezetes Bullájában jul. 21. 1773., az ausztriai birodalomban pedig b. emb. Maria Theresia alatt sept. 14. 1773. végképen eltörültetett.

Jézus Krisztus, az atya-isten' egy szülött fia, Isten és ember egyszersmind. — Jézus' életét, mint minden szentségnek forrását, és igazságnak napját, mellynek sugarai az egész anyaszentegyházat megvilágítják, tudjuk a' legelső kereszténységnek, melly az evangeliumok' alapja, evangeliumi traditiojából. Jézus, R. é. u. mintegy 753. született, az evangelium szerint Bethlehemben, 's fölneveltetett Názáretben, Galilaeanak városában, hol sz. József, az ő nevelő atyja, tartozkodott vala Ő tudta, hogy ő a' rég várt, de nem földi, hanem egy magasabb, és lelkesebb Messiás, ki az országába készité el az utat. Életének 30. évében lépett a' világ elejbe, mindent, mi nem isteni, megvetvén, 's csupán isteni küldetésének akara megfelelni. Hirdeté tehát az igért Messiás' és isten' országának eljövetelét elsőben is Galilaeában, minthogy isten' országát csupán szelid és jámbor gondolkozás és cselekedet által nyerhetni el, 's mivel az egész emberiségnek igértetett. De igen nehezen hatának a' nép' sziveibe mély beszédei; a' nép egy politikai népboldogitó után várakozék, és a' kórmánytól üldöztetett, mivel erkölcstelenségeiket zábolázá, ők pedig gondolák, hogy mint Messias, a' népet csábitani és rontani akarja. Tanitványai előtt is, kiket ő a' világ elejbe lépvén, a' nép aljából választott, az ő tudománya' elterjesztésében nagy buzgalommal fáradozott, példát akarván adni tanitványainak, hogy mind a' mellett, ha már ő nem leend többé e' földön, tudománya hasonlóul terjesztessék. Csupán halála után világosodának föl tanitványai abban, mit Jézus' akarata szerint cselekedniek kellett. Jézus azután elmene különbféle tartományokba, 's a' lelki és testi betegeket gyógyitgatá. Innét vannak Jézus' csudatettei, mint isten lelkének ereje és szava által eszközlött jótetemények az evangeliumokban följegyezve. Noha azonban Jézus megszámithatlan jókat teve a' zsidónéppel, még is észrevevé, hogy az üldözések közt elvesznie kell; de örömest alá veté magát a' halálnak, tudván, hogy az ő tanácsának igazsága mindörökön fenmaradand. Ezen öntudat mellett elmene ő Jerusalembe a' húsvéti ünnepekre, a' nyugtalan nép' kiáltásaitól kisértetvén; 's ott, a' frigy emlékünnepét bizodalommal szentelvén, egyik tanitványától, Júdás iskariotestől, elárultatott, 's a' Gethsemani kertben hol tanitványaival egyedül vala Jézus, megfogatott, és a' tanácstól istenkáromlás ürügye alatt, Pontius Pilátustól pedig fölségbántás miatt, sok kinok közt megfeszittetett. Megholt isteni munká-

jához, mellyet véghez vitt, bizakodván. Három nap után halottaiból föltámada, tanitványait hivatásukban megerősitvén, 's 40. nap mulva mennyekbe mene. Jézus föltámadása és mennybemenetele a' kereszténység' fölséges jelképe holtunk utáni leendő lelki állapotunkra nézve.

Jó, az, mi az Isten rendeleteivel 's az emberi természettel 's méltósággal teljesen megegyez. Senkitől sem várhatunk, 's követelhetünk tökéletes jót, valamint nincs tökéletes rosz, az az minden jó gondolkodás, 's cselekvés nélküli ember. Jézus ekkép szólitá meg tanitványát (Luk. 18. 19.) »Miért nevezel engem jónak? Ki se jó, csak az egy Isten.» A' köz életben e' kifejezésnek »jó ember» tehát csak vevőleges értelme van, az az, olly embert jelent, kiről mi roszat se tudunk. De gyakran tevőleges értelem is van vele kapcsolatban, midőn egy jó ember alatt ollyant is értünk, ki másnak jót kiván, 's tesz. Hogy az első, a' vevőleges értelmü szokottabb, onnan kitetszik, mivel olly emberek is neveztetnek gyakran jóknak, kik színlett jóságuk által magoknak a' nyilvanos vélemények megtámadásai ellen védfalat készitvén, áligazság alatt ogtalan jót tesznek magokévá, másokat rágalmaznak, szomoritnak 's a' t. E' nevezetnek a' barátság, az ön haszon is ad nem ritkán alkalmat. A' valódi jó ember ritkán ismertetik el úgy, mint megérdemli. Régieknél a' fő jó (summum bonum) a' tökéletes belső megelégedés, 's lelki csendben állott, vagy erény 's boldogság' egyesülésében.

Jobbágy. Ott, hol bizonyos rend (néhol még rend nélkül is) szerint bizonyos mennyiségü föld, bizonyos meghatározott feltételek alatt, adatik a' legalsó rendnek használásra, léteznek jobbágyak, kik is a' feltételesen használásra kapott telkeknek müvelése' gyümölcseiből élnek. Ezen jobbágyak' megválthatása, a' kor' nevezetesebb kérdései közé tartozik. A' franczia-zavar mint sok egyébnek, úgy a' jobbágyak' állásának is egy csapással véget vetett. De az Isten mentsen meg minden Hont az illy egyszeri csapásoktól. Hogy egy részről akár a' természeti jogok, akár a' nemzet-gazdasági tekéntetből a' jobbágyak kiválthatása üdvös, hasznos, korszaki és igazságos, kétséget nem szenved. — De más részről, hogy jó keresett jogot semmi nemü divatos vagy szellemi idea semmivé nem tehet, vagy meg sem csökenthet, bizonyos; ennél fogva ezen nagy kérdés mindenkor csak a' viszonyos jog' arányából lehet eldönthető. Némethonnak több tartományaiban megszüntetett a' jobbágyság. Honnunk legújabb törvényei a' kiváltságot szinte megengedik.

Jobbágy telek azon föld mennyiség, melly a' jobbágynak a' meghatározott föltételek alatt használásra adatik. Nem csak különbféle országokban különbözik e' mennyiség, de ezen egyes körülmények is változók. Honunkban a' föld minéműsége osztályozva vagyon, és e' szerint

vannak 1100., 1200. és 1300. négyszegü ölet magokban foglaló holdak, mellyeknek bizonyos száma tesz 1 2, 1 4 's a' t. telket.

Jocaste, Menoeceus' leánya, Creon' huga, 's Lajus thebai király' neje, azután Oedipus fianak szerencsétlen anyja 's neje. Atyja öt, joslat következtében, hogy Joc. atyját megfogja ölni 's anyját nőül venni, keresztül szuratott lábakkal magától eltávolitá, hogy éhen haljon el. A' pásztorok azonban rajta könyörülvén, a' fiút felnevelték, Oedipus nevet adván neki. A' felnött fiu össze találkozott atyjával, kit is, vele czivodásban elegyedvén, megölt, a' nélkül; hogy őt ismerte volna. Sphynx Thebát rémitőleg pusztitotta, rejtett szavával mindenkit megölvén, ki azt meg nem fejtette. Oedipus azt megfejté, 's jutalmul Jocastet, tulajdon anyját, nyeré nőül. De ez később világoságra jövén, Jocaste kétségbe esett, 's magát felakasztotta.

Jon, Xuthus' (mások szerint Apollo), 's Creusanak fia, ki a' joniaiak törzsatyjának tartatik. Delphiben egy papnő által felneveltetvén, Selinus Achaja királya, leányát, Helicét, nőül adá neki, sőt fiának fogadá. Neje tiszteletére Helice városát épité, 's a' tartományt ön nevéről Joniának nevezé, valamint a' lakosokat joniaiaknak. — Mások szerint Jon Atticában uralkodott, hol az athéneieket 4. nemzetségre osztotta.

Jonia, hajdan kis Ázsiának tartománya, Aeolis, Lydia, Caria, és az aegaei tengertől körül véve. Lakosai görögök voltak, és kereskedést üztek. Folyói voltak: a' Hermus (most Szarabat), az arany poros Pactolus, a' Melas, Caystras hattyúiról, és a' Mäeander (Mindre) kanyarulatiról nevezetes. Hegye a' Mycale, Trogilium fokkal. Városai közt kitünőbbek valának: Phocaea, Smyrna, Homér költőnek szülő földje; Clazomenae (Vourla), Erythrae (Kolite), Teios (Szegeszi), Anacreon hazája; Colophon; Claros Apolló' joslatáról; Ephesus (Figera, v. Ajaszoluk) Diana' híres templomával; Miletas (Palaesa), Thales' és Anaximander' hazája.

Jóniai köztársaság. Ezen az angolok' védelme alatt álló állodalom Görögország nyugoti 's déli partjaihoz közel esik, és 7. nagyobb 's néhány kisebb szigetekből áll. A' nagyobbak ezek: Korfu, Paxo 's Antipaxo, Santa Maura, Theaki, Kefalónia, Zante, és Cerigo. Mindössze tesz 47. négyszegü mföldet. A' szigetek hegyesek, 's termékenyek. Bor, apró szőlő, mazsola, olaj, rizs, gabna, kermesbogyók, selyem, méz, viasz, házi állatok, tengeri só, kénkő, szurok, kőszén, és márvány teszik termesztményeit. Lakosai görögök, albánok, és olaszok, többnyire görög hitüek, kik egy angol fő biztos által kórmányoztatnak. Fő városa Korfu hasonnevü szigetben, 16,000. lakossal, szabad révvel, élénk kereskedéssel, a' fő biztos, 's a' kórmányhivatal' székével, érsekséggel, és kath. püspökséggel, egyetemmel, könyvtárral

36. görög 's 5. kath. egyházzal. — Zante szigetnek ugyan ezen nevű városa 20,000. lakost számlál, van réve, és erőssége.

Jó remény-fok' melléke (Capland). Afrikának déli csucsát jelenti, mintegy 8000. négyszegü mföldön elterülve, 134,000. lakossal. Nyugotról és délről az Oczeán öleli körül, keletnek a' Key folyó, a' Kafferektől; éjszaknak pedig a' Kussie folyó és több hegység a' búsmánoktól választják el. Ezen vidék általában hegyes. Nagyobb hegyei: a' Nieuweldiek, a' Khamies, Hantam, Hóhegyek, Block 's a' t. A' jó remény' foka nevét kölcsönzé az egész tájnak. Folyói: az elefánt-, a' nagy-hal 's hegy-, a' széles-, gauritz-, nagy- 's a' vasárnap-folyók. A' partvidék, és a' folyóktól szegett völgyek termékenyek, 's kimivelvék, de a' felföld puszta. Növény országa kevés különöst mutat, 's csak a' viasz-fa érdemel figyelmet. Vad és ártalmas állatok nagy számmal tanyáznak itt. Vas, réz- és ólom-nyomra is akadtak már. A' lakosok európai gyarmatok, hottentották, malájok, négerek, és sinák. Keresetük a' hires foki borral, gabna, bőrök, szarvak, elefántcsont, strucztoll, 's több e'félével történik. Az egész vidéket most az angolok birják. Fő városa: Kapstadt, 19,000. lakossal, rendesen épitve, diszes népkertel, hajó-állomással, tanodalommal, irodalmi, rabszolga eltörlesztési, déláfrikai, és küldeményi (missiói) társaságokkal, könyvtár, csillagvizsgáló és müvészeti 's természeti ritkaságok' gyüjteményével, és igen látogatott révvel. — Egyéb városai: Georgetown (dzsordzstaun), Port Elisabeth, Simonstadt, Grahamstown (grehamstaun) 's a' t.

Jóslat. A' tapasztalásnak 's ismereteknek hiánya, a' tudományokbani járatlanság okozta 's okozza az emberiségnek azon különbféle mesterségekhezi folyamodását, mellyek által szükölködésükön segiteni iparkodtak 's iparkodnak. A' történeteket átfutva, minden miveletlen 's tudatlan nemzetnél találunk jóslatokra. Saulról tudjuk, hogy először kiüzé a' jóslókat, jövendölőket, jegyekből magyarázókat, 's utóbb ő egy nevezetes 's neki életét, trónját elragadandó csata előtt az endori hires bübájos asszonyt kérdezé meg. A' görögöknél, 's egyiptomiaknál az oraculumok jósoltak. A' rómaiaknál egész rendszerbe volt szedve a' jövendölés, a' jegymagyarázás, és vallások' egy részét tevé, 's elég ravaszúl használtaték az igazgatóktól, 's pártfőktől. Tacitus szerint a' régi nemzetek nagy jósló erőt tulajdonitottak némelly asszonyoknak. A' keresztény vallás elterjedésével elvirágzott a' pogány oraculumok' arany ideje. De hogy most sincs végképen kiirtva, tapasztalhatni. Ugyan is hány felvilágosodottnak tetsző házban vetnek még ma is kártyát, josolnak rosta vetésből, kézből, 's a' t. a' 19. század világosodottsága' daczára is.

József (Antal János), ausztriai csász. magyar és cseh kir. örökös herczeg, ausztriai fő herczeg, arany gyapjas, sz. István ap. magyar ki-

rály 's a' braziliai cs. déli kereszt' rendének nagy keresztese, Magyarország nádora, kir. helytartója 's fő kapitánya, a' jászok' és kúnok' grófja és birája, cs. kir. tábornagy, két magyar huszárezred' tulajdonosa, ns. Pest, Pilis és Solt törv. egyesült vármegyék örökös és valóságos fő ispánja, a' magyar kir. helytartó tanács, és a' hétszemélyű fő törvényszék' elnöke, a' m. nemzeti museum', valamint a' m. nemz. hadi, és a' m. tud. academia' törv. pártfogója 's a' t. szül. Florenciában. Mart. 9. 1776. II. Leopold' császár és király' (akkor toscanai nagyherczeg) és Maria Ludovica' fia. Gondos neveltetése és képeztetése által, különösen a' hadi és diplomaticai tudományokban, magának bő ismereteket szerzett. 1795. Sándor Leopold fő herczeg' és nádor' halála után, bátyja, a' b. eml. Ferencz, őt Magyarország' kir. helytartójává tette, 1796. pedig az országgyűlésen egy szivvel, lélekkel nádorrá választatott, melly magas és nyomos álláson minden erejét Hazánk' javára szenteli, mi által a' magyarok' szeretetét és általános bizodalmát a' legnagyobb mértékben szerzé meg magának. Sok jótékony és czélszerű intézkedéseket, tanító és emberiséget pártoló intézetek' létét Józsefnek köszönhetni. Nem különben a' művészetek és tudományok is az ő különös pártfogásának és méltánylatának örvendhetnek. Mint elnök a' fő rendek' táblájánál, számos józan törvények' alkottatását mozditotta elő; mint főnöke a' kir. helytartó tanácsnak, figyelmét a' hon' minden vidékeinek szükségeire és kivánataira kiterjeszté; mint elnöke a' fő törvényszéknek, számos szövevényes ügyekben köz megelégedéssel tünteté ki sok izben mély belátását, 's törvény ismeretét. Ha a' hont veszély fenyegeté, akkor ő mint fő kapitány; ha pedig a' hon és fejedelem közt véleményi hasonlás keletkezék, akkor mint ügyes jogtudós egyenlő hűséggel teljesité hon és fejedelem iránti kötelességét. Egyaránt fénylett ő fenséges hivatalában mint a' magány és köz jó' előmozditásában. Neki köszönhetik főleg Fejér, Tolna és Somogy vármegyék kártékony mocsárok' kiszáríttatását. 'S ez okozá, hogy a' szárító csatornának hála tiszteletből »József csatorna» nevet adának. József lelkes pártfogása eszközlé ki a' már eddig tetemes gyümölcscsel kecsegtető m. tud. társaság' létezését. A' most dicsően uralkodó Ferdinand, trónra lépte alkalmával, őt magas méltóságában egy szivreható kézirata által megerősité. Első neje Alexandrina Paulowna, orosz cs. herczegasszony, 's I. Pál orosz császár' leánya vala (született 1783., megholt 1801.); második neje volt Hermine, anhalt bernburg schaumburgi herczegasszony, 's Victor Károly Fridrik herczeg' leánya, (született 1797., megholt 1817.); harmadik neje Maria Dorottya, Lajos Fridrik Sándor würtembergi herczeg' leánya (szül. 1797.); második hitvesétől származott gyermekei: Hermine, 's István (Ferencz Victor), arany gyapjas r. vitéze, schaumburgi herczeg, az 58. sz. gyalog ezred

tulajdonosa 's ezredese (mindketten születtek 1317. sept. 14.) Mostani hitvesétől Maria cs. kir. herczegasszonytól: Erzsébet, József és Maria.

József, Jákob pátriarchának tizenegyedik és legkedvesebb fia, 's ez vala egy ok arra, hogy őt vérei gyűlölségből a' Madianita kereskedőknek, ezek pedig őt Egyiptomban Putifárnak, az egyiptomi király' fő udvarnokának és hadivezérének eladták. Putifár őt jó maga viselete miatt megkedvelé; de nejétől, kinek gonosz szándékával J. ellenkezett, fölizgatva, őt fogságba vettette: honnan azonban Pharao király' álmának szerencsés megfejtése által nem csak megszabadult, de még a' király őt országában második személylyé tette. Történt pedig, hogy egész Egyiptomot és Kanaan földjét nagy éhség lepé el. Ekkor elküldi Jákob fiait is a' termékeny Egyiptomba, hogy ott gabonát vásároljanak. Megismeri J. véreit, 's magát több kemény probák után velök viszont megismerteté. Bőven megajándékozá őket gabonával, 's egyszersmind megparancsolá nekik, hogy vissza térvén hazájokba, atyjokat azonnal magokkal hozzák Egyiptomba, mi meg is történt. 110. éves vala József, mikor megholt, teste bebalzsamoztatott, hogy népe, ha majd Egyiptomot elhagyandja, azt magával vihesse.

József (első), római-német császár, 's negyvenharmadik magyar király, I. Leopold császár 's király' legidősb fia; szül. jul. 26. 1678 Első nevelése a' lelkes Rummel Ferdinand báró 's prelatusra bizatott, kinek fölügyelése alatt József jeles hajlamai legszerencsésebben fejlődének ki. Már mint korona-herczeg nagy népszerűséget és tetszetősséget birt József. Dec. 9. 1687 koronáztatá őt meg atyja magyar, jan. 26. 1690. pedig római királynak. Febr. 24. 1699. egybekele Amalia Vilmával, János Fridrik braunschweig-hannoverai herczeg szép lelkű leányával. — 1702. Rajna vidékére szált seregével a' francziák ellen, és valamint ez évben, úgy 1704-ben is megvevé az eddig győzhetlen Landau várat. Atyja' halála után maj. 5. 1705. mint császár, és király kezde uralkodni. Kormánya' eleje, a' spanyol öröködési háború miatt, melly egész erejét próbára tevé, igen nehéz vala. Szerfölött súlyosítá uralkodását Rákóczy Ferencz, kinek csupán néhány városokat a' Dunánál és várakat kivévén, csak nem az egész ország, minden adó, bányákból az arany és ezüst hatalmában vala. Rákóczy' pártosai már Bécs' külvárosaiba tódultak. E' lázadás' lobjait azonban József a' Szathmáron kötött béke által eloszlatta; tökélyesen pedig csak az őt korán ért halál, melly 1711. 33. év korában történt, oltotta el.

József (második), római német császár, magyar, cseh 's a' t. király, I. Ferencz császár' 's d. Maria Therezia császárnő' legidősb fia. E' nagy lelkű, éles elméjű, okos, mindenki iránt jószivű, átható értelmű, igazság szerető, fáradhatlan munkásságu, és a' legnehezebb dolgok' el-

viselhetésére termett, fájdalom! korán elhunyt, de azért feledhetlen fejedelem, szül. Bécsben mart. 13 1741. épen az ausztriai öröködési háború kezdetén. Már ifjuságában adá jeleit azoknak, mellyeket, mint uralkodó, véghez vinni képes vala; midőn anyja őt az austriai tartományokban vele együtt uralkodóvá tette, reá bizván különösen a' katonaságot, mellyet, hogy rendbe szedhessen, fáradhatlan vala annak a' katonai tanokbani gyakorlatában, magát pedig a' tudományokban, mellyek az uralkodónak olly szükségesek, képezé, 's azokat utazások által szerzett tapasztalásokkal öregbité. Utazása közt semmi, mi méltánylatot érdemlett, figyelmét el nem kerülé. Mindent, mit külföldön népe' boldogitására szükségesnek látott, birodalmába hozott, 's azt foganattal hintegeté. Szóval, Józsefet ismeretekkel, és okossággal még egy sem haladá fól királyaink közt, kik a' magyar trónon akár mikép díszelgni szerencsések voltak. Nov. 29. 1780. anyja Maria Theresia boldogabb életre átszenderülvén, József lön az austriai birodalom' urává. Egészen új lelket önte ő kórmánya' kezdetén birodalmába, abban egyszersmind nevezetes újitásokat teve. Ő hozta be azon jegyzék formát, melly által a' középszerű férfiak a' jóktól, 's ezek a' jelesektől megkülönböztettek; a' könyvbirálatot megkönnyitette; a' szerzetes rendeket vagy egészen eltörülte, azoknak jövedelmeit a' plébániák' szaporitására, és nevelő intézetek' hasznára forditván, vagy megkevesbitette, egyedül azokat hagyván sértetlenül, mellyeket az egyházi és világi jó' előmozditására hasznosoknak gondolt, megtiltotta azonban a' szerzetes rendeknek generalisaikkal, nevezetesen kik Rómában laktak, a' közlekedést. Nem vala szabad továbbá a' római pápa' alkotmányait királyi helybenhagyás nélkül elfogadni. Nagyobb egyesség okáért octob. 15. 1781. vallástürelmi parancsot bocsátott ki, mellynél fogva az evangelicusoknak, reformátusoknak, egyesült és n. egyesült görögöknek megengedé vallásaik' szabad gyakorlását. A' vegyes házasságokban, ha az apa katholicus, akkor mind a' két nemü magzatoknak a' katholica; ellenben, ha az anya katholicus, akkor a' fiu gyermeknek az apja, leány gyermeknek pedig az anyja' vallásábani neveltetését parancsolá. Megengedé tovább, mit kezdetben ellenzett, hogy a' fölkenetendő püspökök az esküt az apostoli széknek tehessék le, hogy a' házasság' némelly akadályaitóli fölmenthetés a' pápától eszközöltethessék ki. Az egyházi dolgokban egyéb változások' könnyebb végrehajtása végett Magyarországban Batthyáni József akkori primás és bibornok elnöksége alatt különös tanács rendeltetett. Megyés papi nevendék házak eltörültettek, 's helyökbe először Pozsonyban, Egerben és Zágrábban, azután pedig csupán Pozsonyban és Pesten állittattak, hová mind a' világi, mind a' szerzetes nevendék papok a' hittudomány hallgatására (öt évig) küldetni parancsoltattak. Több efféle rendelésein

kivül a' polgári állapotban is nevezetes változásokat tett J., fölosztván Magyarországot és Illyricumot tiz kerületre. Győri, pesti, nyitrai, pécsi, zágrábi, nagyváradi, beszterczei, munkácsi, kassai és temesi kerületre, minden kerületnek teljes hatalmu kir. biztost, a' nyilvános dolgok' serényebb végrehajtására pedig szintannyi hadi biztost rendelvén. Némelly vármegyéket összekapcsolt, kir. városokat a' politicai ügyekben alispánokra, gazdaságaikban pedig a' kamrai helytartókra bizta. Egész Erdélyt tiz vármegyére osztotta fel. A' magyar nemzet bántalmával a' m. koronát Pozsonyból Bécsbe vitette, ott magát megkoronáztatván. Nézete vala t. i. Józsefnek, Magyarországot, mint a' monarchiának egyéb részeit, a' német nyelv' behozatával megnémetesiteni. A' házakat minden különség nélkül számmal bélyegeztetni, a' lakosok' számát öszveiratni, 's minden fundusokat, még a' nemesekéit sem kivévén, kiméretni parancsolta. A' jobbágyok' sorsát megkönnyebbitette, és a' szolgaságot végkép eltörölte, alattvalóit jelenlétével munkásságra serkentette, 's iparaikat kiváltságokkal jutalmazta. Az erdélyi kanczellariát a' magyarral öszvekapcsolta. A' kir. helytartó tanácsot Pozsonyból Budára általtette, és azzal a' m. kir. udv. kamrát egyesitette. A' fő haditanácsot is Budára tétette. Ugyanott gazdasági, viz szabályozási és épitészi biztosságot állitott. A' halál büntetést eltörülte, 's helyébe bélyegzést, hajóhúzást, verést és börtönzést (Szegeden) hozott fel. De a' tudományokról sem feledkezett meg, mellyek' elkerülhetlen hasznát és szükségességét igen jól tudá. Ennél fogva a' tudom. dolgok' igazgatását a' kir. helyt. tanácsra bizta, annak keblében egy tanulmányi biztosságot állitván. Öt fő igazgatóval szintannyi tan. kerületet, a' pozsonyit, kassait, nagyváradit, pécsit és zágrábit rendelte. — 1784. kir tud. egyetemet Budáról Pestre, 1785. pedig a' tud. academiát Pestről Győrbe tétette által. Valamint honunkban úgy egyéb tartományaiban is nagy változásokat, de javitásokat is tett József. Különösen Bécsben éreztette jótékonyságát, ott több nevezetes emberi boldogságra ügyelő intézeteket állitván. — 1785. alkotá t. i. a' siketnémák intézetét, az ugy nevezett orvos sebészi József- academiáját, fölséges boncztudományi előkészületekkel, a' közönséges kór-, szülész- és lelenczházakat. — József' igyekezeteit, mellyeket alattvalói' hasznára fordított, kettős lázadás és had zavará meg. Egyiket az erdélyi oláhok, valamelly Hora nevezetü, gonosz szándéku ember vezérlése alatt — miért nem tudhatni — okozák. Ezt azonban József részint bocsánat igérete mellett, részint az arra nem hajlandók' elfogatása, 's Hora és Kloska vezéreik' megöletése következtében lecsendesitette. Másik lázadás vala Belgiumban 1787. azon változások miatt, mellyeket József ott is tett, 1788. Brabantia és Hannonia tartományok a' szokott segélyt Józseftől megtagadták. E' végből hozott József egy új alkotmányt, dec. 24. 1789.

és arra az említett tartományokat kényszeritette: azonban itt a' zavart az őt meglepő halál miatt, le nem csendesithette. Nem kevésbbé nyugtalaníták Józsefet a' hollandok is a' Schelde folyóni szabad hajókázás és a' bajorok ellen a' német alföld miatt megújitott alkudozások végett 1784. Ez utolsót azonban megsemmisité II. Fridrik, porosz király által a' német fejedelmek közt eszközlött békekötés. II. Katalin orosz czárnőt Chersonban meglátogatá 1786. 's ez ada okot az 1788. kiütött török háborúra, melly Józsefre nézve szerencsétlenül folyt. 1789. általa egy újonan alkotott adótörvény nagy elégedetlenséget okozott az adózó nép között. Hasonló zavar történt ugyan ekkor Németalföldön a' belgák' régi jógaik miatt. Ezek magokat szabadoknak nyilvániták, 's azzal az ausztriai sereget minden küllartományokból kiüzék annyira, hogy József hatalmában csupán Luxenburg marada. A' magyarok is megunván József' kényuraságát, egy akarattal nyilatkozának, hogy ország gyülés nélkül neki semmi némü segélyt nem adandanak. Tirol hasonlóul nyugtalankodni kezde. Mind ezeket látván József, minden eszközökhez nyúlt, hogy alattvalóit kibékültesse. Magyarországra nézve az eddig hozott rendeleteit, a' vallás tűrelmin, plébániain, és úrbérin kivül, mind vissza vette, igérvén egyszersmind, hogy törvényes országgyülést tartand, 's magát megkoronáztatandja. Ennyi buzgalom, gond és nyugtalanságok annyira elgyöngiték különben is roncsolt testét, hogy febr. 13. 1790. már az örök útra készülnie kelle. Egészen erőtlen vala már J., midőn a' szentséget magához hozatni parancsolá, még is forma ruhába öltözve, várá a' lelket boldogitó eledelt, 's ekként, a' legnagyobb alázattal részesüle a' nagy szentségben. Febr. 15. kenetett fel utolszor, 18-kán vala a' legérzékenyebb és szivre hatóbb látvány, midőn ön temetéséről rendelkezett. Ugyan e' napon hozatott vissza a' sz. korona Bécsből Magyarországba. Febr. 20. volt Józsefre utolsó nap, mikor élni végképen megszünt, és 22-kén szokott pompával a' császári sirboltban eltemettetett. Végrendelete az ő egyszerű és nagy jellemének valóságos vonása vala. Csupán hat sorból állott az egész, mellyben öcscsét, Leopoldot örökösévé nevezte. Boldog emlékü Ferencz neki emlék oszlopot állittatott Bécsben 1807. Zauner művész által, méltót a' dicsőitetthez és a' művészhez. Mert Józsefre is alkalmaztatható az, mit ő nagy Fridrikről monda: Olly nagy vala ő, hogy róla általában szabadon beszélhetünk.

Jövedelem, azon haszon, melly valamelly ingó vagy ingatlan javak' használásából, vagy az azokhoz kötött jogokbol az industria vagy kereskedés üzéséből nyeretik. Jól meg kell különböztetni az öszves jövedelmet a' tiszta jövedelemtől, mert azok, kik egyéb combinatio nélkül az első szerint akarják intézni költségeiket, mint számtalan példák mutatják, igen megcsalatkoznak. Az öszves jövedelem az, melly magában

foglalja azon költségeket is, mellyek a' jövedelem megszerzésére fordittattak; tehát ezen jövedelemben már az előre történt kiadás is foglaltatik, melly ha le számittatik, marad a' tiszta jövedelem. Igy p. o. a' kinek posztó gyára 150,000. ftot. hozott 1840 ben, ezen 150,000. ft. korán sem tiszta jövedelme, innen még le kell számitani a' gyapju, festék' 's a' t. árát, a' munkások díját, a' gépelyek 's épület árát, sőt az ezekért kiadott pénz' kamatját is.

Judenburg, város hasonnevű kerületben, Stájer herczegségben, régi várral, tanodalomnal, réz-hámor, kasza-műhely és lőpor-örlővel, és 1500. lakossal a' Mura vize mellett.

Jugurtha, Manastabulnak fia, Numidia' királya, Micipsa' unoka öcscse, kitől is vevé nevelését. Szép alkatu vala, tele férfias erővel 's felruházva nagy tehetségekkel. Mind ezek neki nem kis köz kedvezést szereztek. Micipsa őt Scipio' segedelmére, egy sereggel küldötte, Numantia ellen. Itt Jugurtha vitézsége által mint a' hadisereg' tiszteletét, mint Scipio' barátságát megnyerte. Atyja testvére, 's ennek mind két fiai' megöletése után, kiknek gyámatyja vala Jug., király lön. E' gyilkolást a' pénz által megrongált rómaiak egy ideig meg nem boszulták, de midőn Jug. ismét cselszövényes tetteket kezdett, Metellus őt tartományából kiüzte, 's Bocchus Mauritania' királya, kr. sz. e. 106. az őtet üldöző Sullának átadta, ki Jug. lánczra verette, 's Cirthába Mariushoz, ki Metellust váltá fel, kisértette. Jugurthával, 's ennek két fiával fényesité diadalát. Miután Jugurtha ezen alkalommal a' pórnéptől kegyetlenül sértegettetett volna, egy sötét börtönbe vettetett, hol is 6. nap mulva éhen megholt. — Némellyek szerint Jugurtha a' diadal után mindjárt kivégeztetett a' börtönben.. —

Juh, Blumenbach állati rendszerének 6 ik rendébe, az emlős hasadt körmü, 's kérődző állatok közé tartozik. Álla szakálatlan, szarva lapos, hol hátra, hol előre tekeredett, holdalaku, vagy épen szarv nélkül. Eredeti vadságában sehol sem találtatik többé. Majd egész Európában, mint leghasznosabb házi állat, tartatik, és azon különbféle tartományok 's országokhoz képest, hol él, nagyságára, és többi tulajdonaira nézve is igen különbözik. — Mi a' juhok testét, magában tekintve, illeti, az minden lágy részeiben nagy puhaságra, és petyhüdtségre mutat, 's kevesebb, legalább nem annyira kifejlett idegekkel bir, mint más állatok, innét kevesebb érezhetőséggel is, honnét hihetőleg van az, hogy ezen állatok semmi nemü erőszakkal a' kiáltásra, sőt még fajdalmas érzéseik' legkisebb kinyilatkoztatására sem kényszeritthetnek, csak egyedül az éhségnek érzése, 's a' növényeknél a' fiaik' iránti hajlandóság késztetheti őket a' megszólalásra. Ellenben az idő változások iránt igen érzékenyek, a' napnak nagy hévsége, szintugy mint az eső és hó nagy terhekre esik;

a' hideg ellen mindazáltal ótalmazza őket gyapjok. — A' heves égaljnak reájok való hatása az által tűnik elő, hogy gyapjok vastagodik, 's mintegy szőrnemű lesz, mint az egyiptomi juh' gyapja. Szintugy a' hidegnek is nagy mértéke ártalmas a' gyapju finomságának, mint azt az éjszaki juhok durva, 's vastag gyapján láthatni; honnét a' mérsékelt égalj a' gyapju termesztésre a' legkedvezőbb. — Nemekre nézve a' juhok hímek vagy nőstények, a' hím másképen kos, a' nőstény juh vagy birka, vagy anyajuh; a' herélt kos ürü vagy tokló vagy berbécs. — A' fiatal általán esztendős koráig bárány, az első esztendő után esztendős bárány, kos, tokló. Harmadik esztendős korában idős juh, holott már a' tenyésztésre használtatik. — Az ötödik esztendőt meghaladók pedig már az öregekhez számittatnak. — Fő haszna e' juhnak a' gyapjában van, mi egyszer vagy kétszer is nyiratik, 's e' szerint egy vagy két nyirásu. Azonfelül használtatik a' juhnak bőre, husa, faggyuja, bele, csontja és trágyája, végre a' teje, mellyből vaj és sajt készittetik. — A' juhok fajra nézve igen nagy különbséget mutatnak. Az európai juhokon kivül nevezetesek: 1) a' tibeti és keletindiai (Kaschemir) juhok, rendkivül finom gyapjok van, mellyből az igen drága, az úgy nevezett Kaschemir kendőket készitik; 2) a' guineai selyem juh, szőre apró, feszes, a' kosnak nyaka körül, mint az oroszlánnak, serénye van; 3) a' széles farku juh (das fettschwanzige Schaf), mellynek széles kövér farka 40. font. is meg nő. Igen el van terjedve Egyiptom, Arábia, Persia és Chinában; 4) a' szakállos juh, hazája Afrika' éjszaki része; 5) a' kövér seggű juh, az alfelén nőt zsircsoportról nevezetes, hazája Arábia és Tatárország; 6) az argali juh, nagy szarvakkal. Ezt tartják legtöbben a' juhok' törzs apjának. Lakik Görögország, Barbária, és itt ott Európában is. Az európai juhok közől nevezetesek: 1) a' spanyol juhok, ezeknek gyapjok mennyiségére, és finomságára minden többi faj juhokat jóval meghaladják, és ezeket merinos vagy vándor juhoknak nevezik. Vannak még durvább faj juhok is, mellyek churrosnak neveztetnek, ezen két faj öszve párositása által támadnak a' metisek vagy korcsok; 2) az angol juhok, mellyek a' finom spanyol juhokhoz igen közelitenek; 3) az olasz juhok; 4) a' magyar juhok, mellyek két különböző fajból állanak, az egyik tekert szarvú, az úgy nevezett magyar juh, ez durva szőrű, és csak ennek töven birnak kevés gyapjúval. Ezen szőrt leginkább a' csapók szür és pakrotz' készitésre használják; gyapjás bőréből pedig néha igen is czifra bundák készülnek. — A' másik faja az úgy nevezett német juh, gyapja középszerű finomságu, kondor és tömött; 5) a' lengyel és sleziai juhok; 6) a' moldvai és havas alföldi juhok.

Juh tenyésztés, házi állatjaink közől a' juh az, melly többi kü-

zött legtöbb hasznot igér, miért is ennek tenyésztése néhány évek óta a' gazdák' fő figyelmét vonta magára. Ez előtt mintegy 40. és néhány évvel a' juh tenyésztés nagyon csekély lábon állott, és csak akkor jöttek eredeti spanyol juhok Németországba és Ausztriába, nevezetesen Morvaországba a' cs. kir. jószágokra, honnan hazánkba is által tétettek, nevezetesen Holicsra (Nyitra vármegy.), hol folyvást tartatik spanyol törzsök nyáj; innen terjedtek el a' többi cs. kir. jószágokra, 's vevés által egyes gazdák joszágaikra. Mai időben a' birka tartás, haszonra nézve, minden más állati tenyésztést felül halad; de valamint más házi állatjaink tenyésztése által nem csak egyedül azoknak számát, de nemesitését is eszközölni kivánjuk, úgy a' juh tenyésztésnél is fő czélul marad azoknak nemesitésök, mi által valamelly állatnak egy bizonyos tekintetben kitünő jelességeknek öszveségét értjük, és a' juhoknál azt leginkább azoknak gyapjára nézve. — A' spanyol juhok mind gyapjok mennyiségére, mind finomságára nézve minden más juhokat felül múlnak. Ezek közől leghiresebbek a' leoni, infantado, quadaloupi, 's más vándorló nyájak; vannak azonban Spanyolországban más alább való nyájak is, mellyek durvább gyapjat adnak, 's ezek churrosoknak neveztetnek. Az egész ország' égalja, földje, hegyei, 's a' növények' jeles növesztése, valamint a' különös nevelés, 's a' juhokkali bánásmód szerzettek a' spanyol juhoknak becses nemességet. — A' közönséges juhok nemesitése két módon történhetik meg: 1-ször eredeti spanyol kosok; 2-szor ollyanok által, mellyek az igaz eredeti fajtól eredvén, és ahhoz tökéletesen hasonlitván, már megnemesittettek. A' kosok megválasztásában minden környülállásokra szoros figyelemmel kell lenni, minthogy a' nyáj' jolléte eredetileg a' kosoktól függ. — Ezenfelül a' nemesitésre megkivántató kedvező környülállásokat is szükséges szemügy alá venni, illyenek a' legelők, a' takarmányok, és az aklok. — A' legelőre szánt táj legjobb, ha az kevéssé hegyes, és keserű füszeres növényekkel gazdag, hol pedig az kopár, ott szükséges azt lóherével, bükönynyel, zabbal, árpával, 's más, a' juhok egészségének kedvező növényekkel bevetni. De ezen tápláló füveket még virágzások előtt szénává kell tenni, minthogy ekkor legtáplálóbbak. Mi a' takarmányt illeti; erről szükséges annak idejében gondoskodni, minthogy néha a' korán beütő rosz idő miatt, melly ellen a' juhokat kiváltképen védeni kell, kénytelenittetünk azokat hosszabb ideig az akolban tartani. A' szénának tisztának, jól tápláló és füszeres növényekből gyüjtöttnek kell lenni. A' hüvelyes növényeket és az árpát közönségesen dara-képben nyujtjuk a' juhoknak, mellynek szalmája is, téli időben, jó eledelül szolgál. A' takarmány' vásárlása télen sokba kerül, és közönségesen a' jó takarmány' hijánya miatt a' juhok rothasztó és férges nyavalyákba esnek, mellynek következésében különösen tavaszkor a' bá-

rányok csoportonkint vesznek el. Továbbá a' nemesitett állatokat nagy szorgalommal kell a' hideg és rosz idő ellen megóvni, azért is két harmad részét az esztendőnek a' legelőre lehet forditani, de egy harmadát gondos akolbani tartásra kell szánni. Ez előtt az aklok közönségesen alacsony, szűk, homályos, és tisztátalan fa kunyhókból állottak; az újjabb időkben azonban, minekutána a' nemesitett juh-tartásnak haszna kitünt volna, a' legszebb, legtágasabb, világos, és minden kivánságnak megfelelő aklok épitettek, mellyekben a' ganéjnak minden 8. legföllebb 14. nap alatt történendő kihordásán kivül a' levegő is egészen megtisztittatik. A' kosok az anya birkáktól, és ürüktől elkülönözve tartatnak. — Továbbá a' már nemesitett juhok nem hajtatnak a' köz és kopár legelőre, 's nem is használtatnak a' tejelésre. Illy szorosan kell a' beteges és gyenge kosok', nem különben az anya birkák' kimustrálására ügyelni. A' birka tartás minden állat tenyésztés mellett a' legolcsóbb, több ezer juhok egy juhászszal és egy akollal megelégszenek, hamar nevekednek, bizonyos mennyiségű gyapjut adnak, 's még végre husok, bőrök, ganéjok, 's minden részeik által használnak. Valamint pedig a' juh tenyésztés minden egyes birtokosnak, úgy összvesen a' közjónak, 's az országnak nagy hasznára vagyon. A' tökélletesen kifejlett anya-juh esztendőnkint 4 — 5. font gyapjut ad, a' kos pedig 1 — 2. fonttal többet, de nem olly finomat. Egy font alávaló gyapju közönségesen 3 — 4. garason adatik el, midőn ellenben a' finom selyem gyapjúnak fontja 1 — 2 — 3. pengő forinton kél el: honnét az alávaló posztónak az ára 2. forint, a' finomé pedig 20. ezüst forint is. Hazánkban termesztett gyapjúnak nagyobb része kül országokba vitetik, és a' megmaradott csekélyebb rész, gyáraink hijánya miatt, szükségeink' fedezésére tökéletesen elégséges. — A' juh 22 — 23. hétig terhes, a' fiait 10 — 12. hétig szoptatja. Második esztendőben a' nőtt bárány már maga is anya birkává válik, de a' bárányok gyapja nem olly tökéletes, mint az anya birkáé. — A' juh élet korát megösmerhetni annak fogaiból t. i. a' mint a' két állkapczában található záp fogakon kivül, csak az alsó állkapczában vannak az úgy nevezett 8. metsző fogak, mellyek csecs metsző fogak lévén, meghatározott időszakaszokkint maradandó fogakkal váltatnak fel. Ugyan is a' fejér vékony és hegyes bárány fogak közől a' két első vagy az úgy nevezett valóságos, felváltatnak az első esztendőnek végével, vagy a' másodiknak elején, szélesebb, erősebb, 's sárgás úgy nevezett lapát fogakkal, mellyek a' második esztendő lefolytával tökéletesen megnőnek, és ekkor mondatik a' juh két lapátosnak az az másodfűnek, a' harmadik esztendőben változnak a' belső közép metsző fogak, és a' juh ekkor négy lapátos vagy harmadfű, a' külső közép metsző fogakat elváltja a' juh negyedik esztendőben, melly akkor hat lapátos, az az negyedfű, az ötödik esztendőben végre felváltja a' szeglet

metsző fogakat, és ekkor a' juh nyolcz lapátos, az az ötödfű, teljes korú vagy váltott fogú, az ötödik esztendőnek lefolytával a' fogak mind inkább elkopnak, töredékenyekké válván, utóbb kicsorbulnak, mi által az állat a' legelőre már alkalmatlan, sőt az istállóban is hibás az emésztésre, innen ezen időszakban az illyen kimustráltatik, ha csak gyapja' különös finomsága nem gátolná. Ugyan ezt kell tenni a' 8. vagy 10. esztendős kosokkal is, a' gyenge vagy alábbvaló kosokkal pedig még hamarabb. A' juhok évenkint egyszer vagy kétszer nyiratnak, ha kétszer nyiratnak, több, de rövidebb gyapjut adnak, honnét tanácsosabb a' juhokat egyszer nyirni, mert gyapjok hosszabb, és az ára is sokkal magasabb. Az egyszeri nyirás legalkalmasabban történik Juliusban, mivel ezen idő tájban az idő legállandóbb 's mérsékelt meleg. A' gyapju a' nyirás előtt testeken megmosatik (de ez ne felette hideg vizben történjék), mert a' nyirás után sokkal nehezebben tisztithatóvá leend. Legfinomabb gyapju van a' juh oldalain, nyakán, hátán, a' váll tájon és a' mellen, ezt első rangúnak nevezik, kevesbbé finom a' kereszttetemen, a' czombokon, és a' hason, melly is másod rangúnak hivatik: legalábbvaló pedig az, melly a' végtagokról, a' fejről, torokról és nemző részekről vétetik, melly is harmad rangúnak mondatik. Ezen három nemei a' gyapjúnak egymástól elkülönöztetnek, sőt még a' legnemesebb juhok faja' gyapja között is nagy a' különbség, honnét itt is a' szorgalmas elkülönözésre van szükség. — A' juhok, mint természetöknél fogva gyenge állatok, sok nemű nyavalyáknak vannak alávetve. A' külső inditó okok részint az idő változásban, részint pedig a' takarmányban, legelőben, italban, és más kártékony behatásokban alapszanak. Az újabb időkben mindazáltal a' nagyobb gondviselés következésében, ezen inditó okoknak nagy része elhárittatott. A' legveszedelmesebb, 's kizárólag a' juhok' nyavalyáihoz tartozik: 1) a' juh himlő, melly mint járványos és ragadványos nyavalya a' nyájakban nagy kárt szokott okozni, mi ellen azonban a' himlőnek mesterséges beoltása legjobb védszerül szolgál; 2) a' köröm méreg, melly hasonlókép ragadványos nyavalya 's egy állatról a' másikra igen sebesen terjed, részint a' viszonos érintés, részint pedig a' már megfertőztetett padlónak tapodása által. Az egészségeseknek a' betegektől való elkülönözése, a' tisztaság 's jó takarmány által csak hamar elejét lehet venni a' nyavalyának; 3) a' rüh vagy kosz, melly majd száraz, majd pedig nedves. Gerjesztő okai e' nyavalyának az elmulasztott tisztogatás, tartós nedves idő járás, rosz takarmány, 's néha az örökségi ragadvány. Mind ezen okoknak eltávoztatása, és a' megkivántató gyógy-szereknek használása mellett a' nyavalya is elenyészik; 4) a' szédelgés; 5) a' hasmenés, mellyben a' bárányok nem ritkán szenvednek. Erre leginkább a' rosz és korán való legelő, nem különben a' nedves idő; 's meghűtés szolgáltat alkalmat.

De épen ezen nyavalya gyakorta kiütt a' nyájakban, a' legjobb gondviselés mellett is, t. i. az igen zsiros anya tejnek következésében, honnan is a' gerjesztő okok' különbségeire a' gyógymód is különböző; 6) a' felpuffadás; 7) a' métely; 8) a' tüdő férgek; 9) a' gyapju hullajtás; 10) a' has fájás; 11) a' vizi betegség 's a' t.

Julia, tulajdonképen római nő-név, jelenti a' Julius' családjából származottakat, melly később vezeték név helyett használtatott.

Julianus (Didius), 1) római császár, szül. Majlandban, előkelő nemzetségből. Pertinax császár' halála után lön császár, de a' tanács őt gyűlölte, sőt a' nép sem akarván őt császárnak elismérni, ellene fegyvert fogott. Akkor az egész sereg által kikiáltott császár Severus Italiába tódult, 's Jul. a' tanács parancsára még az évben kivégeztetett. 2) Julianus Flavius, Claudius, Apostata nevezettel, mivel a' hittől elszakadt, a' nagy Constantius testvérjének J. Constantiusnak fia, született 331. kr. sz. u. Kora 7. évében Gallus testvérjével együtt, Constantius által atyjafiai ellen ingerelt néptömeg elől elillantott, 353-ban császárnak neveztettvén ki, a' császár testvérjével Helenával házasságra lépett; 's Galliába törő frankok és allemanok ellen ment, kiket is vitézül visszavert. Strassburgnál hét öszveesküdt fejedelmen, Toxandriánál pedig a' frankokon nyert diadalmat, 's Németországba is öt év alatt több izben bérontott. Galliát adó alól felszabaditotta. A' persák elleni hadban halálosan megsebesittetett, 's megholt 363. Igen jeles eszű ember volt, ki magát nem csak mint hadi vezér 's status-ember, hanem mint philosoph 's iró is kitünteté. Lipcsében 's Párisban több munkáji jöttek a' világ elejbe.

Julius, földgolyó' fölosztása szerint ötödik — polgári esztendőben pedig hetedik hónap' neve; máskép sz. Jakab' vagy nyár hava. Az ó korban Quintilisnek is neveztetett, minthogy ötödik hónap vala. Julius nevet adának e' hónapnak Antonius császár' tanácslatából, Julius császár' emlékezetére, minthogy ez ugyan e' hó 12-kén született.

Junius, földgolyó' fölosztása szerint negyedik — polgári esztendő' számitása serint pedig hatodik hónap' neve; máskép sz. Iván, vagy nyár elő hava. Nevezetéről különbféleképen vélekednek, némellyek Juno, mások pedig a' Junioribus-tól állitják kölcsönözöttnek a' Junius nevezetet.

Juno, a' görögöknél Here, Jupiternek testvére, 's nője, Saturnus is Rhea' leánya. Homér szerint Oceanus 's Thetis, mások szerint pedig Horák nevelék fel. Juno a' legrégibb költeményekben úgy festetik, mint Hercules iránt ellenséges istenség. Sőt a' thebaiak is érzék gyűlöléseget, minthogy ott született Hercules. Bachusnak sem vala Juno más. Athamast is üldözte, hogy Bachust felnevelte. Azokkal is éreztette boszuját, kik ő felette magoknak, vagy másoknak elsőséget tulajdonitottak. A' trójai

háborúban védistennője volt a' görögöknek. Egész Görögországban tisztelteteti, fő helye Argos volt, mellynek közelében állott hires temploma, a' Heraeum, 's Samos, hol született 's eljegyeztetett, honnan is a' többek közt Samosi mellékneve. Mint illyen a' pénzdarabokon fejér félholdal, 's kezeit pálczára téve, ábrázoltatik. Juno kisérői a' nymphak, gratiak, 's hórák voltak. Az állatok közt a' páva, lud 's kakuk valának neki szentelve. Rómában is voltak több templomok tiszteletére. A' hónapok' első napjai 's az egész Junius neki voltak szentelve.

Jussieu (Antal és Bernárd), 2. testvér, jeles és érdem-teljes orvosok és füvészek. Atyjok lyoni orvos és gyógyszerész volt. Itt szül. Antal 1686., ki, midőn mint orvos a' füvészetben nagy jártasságát bizonyitotta volna, Tournefort halála után a' füvészet tanitója 's a' párisi kir. füvész kert felügyelője lett. A' király' költségén utazásokat tett Spanyolországba és Portugalliába, honnan számos növényekkel gazdagitá a' párisi kir. füvész kertet, megholt 1758-ban. Irt több természet leirási és orvosi munkákat. — Bernárd született Lyonban, 1699-ben. Bátyja felügyelése alatt tanulá a' füvészetet, utazásaiban társa volt, mint orvos és jeles füvész adá ki másodszor Tournefort növény leirási munkáját, megholt 1777 ben. — Unoka öcscse Antoine Laurent de Jussieu született Lyonban 1748-ban, ki is mint orvos, 's hires füvész az orvosi Kar' és a' Par. Tud. Acad. tagja, több jeles füvészi munkákat irt.

Justinianus (I) (Nagy), a' keleti római birodalom császárja, 's hires törvénytudó, 483. ismeretlen családból származék, részt vön nagy batyja' szerencséjében, a' ki közönséges thráciai parasztból császár lön. Theophilus által neveltetvén, széles tudományos ismeretet szerze magának, mellyért anya' testvérje, I. Justinus által, nagy méltóságokra emeltetett. Legelsőbben is (521.) consullá tétettvén, pompás szindarabok által a' nép', hizelgés által pedig a' tanács' tetszését igyekezett megnyerni, miért ez nobilissimus királyi czimmel ruházá fel őt; 527. apr. elsején a' 77. éves Justinus által uralkodó társsá választattván, ugyan azon évi aug. elsején Justinus halála után a' császárság egészen reá szállott, mellyet Theodora feleségével megoszta. Uralkodásával új kor derült a' római birodalomra. Azonban uralkodása alatt elkeseredetten kelének fel egymás ellen a' circus pártjai, több véres jeleneteket okozván Konstantinápolyban, kék 's zöld név alatt. J. erőszakkal akará a' zendülést lecsillapitani, de e'kép még inkább felingerlé azokat. Ekkor Konstantinápoly' nagyobb része tűznek martaléka lön, 's maga J. is életveszélyben vala. Végre sok vérontás után a' csend vissza állott 523. — 529. három nevezetes győzedelmet nyert Just. Belisarius tábornoka által a' persákon. E' nagy vezér a' vandalok' birodalmát is feldulta 534. Afrikában (l. Belisár). Gyakran megjelent a' tanácsban, új törvényeket hozott, 's a' régieket

az akkori időhöz alkalmazá. Arról is gondolkodott, hogy új városokat épitsen, másokat megerősitsen, de leginkább, hogy a' vallási béket visszaállitsa. Többek közt Konstantinápolyban Sofia templomot, melly lázadás alkalmával leégett, ismét felépittette. Ez az épitési művészség remekének tartatik. Élete' vége felé fösvénykedni, agyarkodni, 's kegyetlenkedni kezde. Megholt 565. kora 83., uralkodása 38. évében. Uralkodása alatt szerzett dicsőségét nem annyira neki, mint tudós Tribonius, Belisarius 's Narses jeles hadivezéreknek tulajdonithatni. A' philosophiát 's mathesist főleg kedvelte.

Justinus, vértanu (philosophusnak is neveztetett), ki is több pogány philosophok' oskoláján keresztül menvén, Platò' elveit kedvelte meg. Később egy aggastyán által a' keresztény hitre teríttetvén, annak elveivel cserélé fel a' pogány philosophiát. Az evangelium mellett hiven buzgott, 's annak terjesztésében sok utakat tévén, fáradhatlan volt. Antoninus Pius császár alatt a' keresztények védelmére sokat irt, 's Rómában 165-ben, ugyan az alatt mint keresztény, lenyakaztatott.

Justitia (igazság), görögöknél Astraea, Themis, Dike; rómaiaknál inkább istenesitett elvont lény vala. Pénzdarabokon mint szűz jelenik meg, homlok kötővel, vagy koronával, néha kardal és mértékkel, néha egyik kezében csészét, másikban királyi pálczát tartva.

Juvenalis (Decimus Junius), Aquinumban szül. 's az első század utolsó felében virágzott Rómában. Jó szónok, de költő is, 's főleg gúnyiró, megholt kora 82. évében. 16. gúnyiratot irt, mellyekben kora' balgatagságait, 's romlott erkölcseit ostorozza. Legújabb kiadása Rupertitől (Lipcse 1801. 2. köt.) Németre forditá Bahrdt C. F. (Dessau 1871.) Magyarra Kis János (1828. Pesten).

K.

K, tizedik, vagy ha j betűt az i-től különbözzük, tizenegyedik betűje az abc-nek. Diák nyelvben c pótólja ki a' k betűt. Pénzeken Bordeaux városát, t. i. azon helyet, hol a' pénz veretik, jelenti. Máskép is használtatik magányosan, és akkor királyi-t jelent.

Kabulisztán, több tartományokból álló ország, Irán' éjszak keleti vidékén, és Hindusztán' éjszak nyugoti táján elterülve. Nagysága 16,000. négyszegü mföld., lakosainak száma 14. millióra rúg. Keleti részét a' Salamon' hegysége, éjszaki 's nyugoti tájait a' Racsgúl, és Kohi-Baba hegyek lepik el. Általában véve felföldet képez az egész ország. A' mi éghajlatát, termesztményeit, ásványait 's élvényeit illeti, nincs nagy különbség ezen ország és a' közt, mit Iránról általában mondottunk. Fő folyója a' Szind (Indus), melly Hindusztántól választja el, és a' Kabult veszi magában. Az Amu a' Hindukuson túl éjszaki határát teszi. A' Hilmend délnyugoti pusztáit szegi, 's az ottani Zareh tóba szakad. Lakosai afghánok, kiknek egyik fő törzse a' duráni, tadzsikok, uzbékok, ajmákok, huszarák, turkmánok, arabok, kolmükok, zsidók, örmények és hindúk. Tartományai ezek: a) Afghanisztán, melly a' Csócs, Lagman, Pisauer, Dsellalabád, Kabul, Haszareh, Szivi, Sikarpur, Furrah, Gazna és Kandahar kisebb tartományokat foglalja magában, hasonnevű fő városokkal. Kabul anyaváros 80,000. lakost számlál, és igen jó gyümölcsöt termő vidékben fekszik. Kandahár lapályos felföldön, gazdagon mivelt oázisban, fő helye a' perzsa kereskedésnek, 100,000. lakossal. b) Khoraszán, perzsa tartomány, mellynek fő városa Herat 100,000. lakossal, déli Azsiának egyik legnagyobb kereskedő helye, a' nagy puszta' szélén, gyönyörű fekvéssel. c) Szedszesztán az alatt fekszik, és csupa pusztaság. d) Balk a' Hindukuson túl egész az Amu folyóig. e) Kundusz, ahhoz keletre. f) Kasmér, (l. e.) g) Multán, a' közepső Szinden, a' Szikek' földje alatt.

Kacz, Kóczián vagy Kacziáner (János), I. Ferdinand' tanácsosa és hadainak kapitánya. Ez nyitott utat Ferdinandnak a' magyar király-

ságra. Ő verte meg 1528. Zápolya Jánost Kassa mellett. Ugyan azon évben megvette K. Litava, Szepes és Trencsin várait is. Sokat tett ő Bécs megtartására 1529. Soliman, török császár azt ostromolván. Ő vala 1532. Ferdinand' minden hadainak fő vezére Bécsben, mikor Soliman újra bejött Magyarországon, és Bécset is fenyegette. És hogy ekkor is gyalázattal ment haza Soliman, annak is egyik eszköze K. vala. Az eddig tett fáradozásaiért nyert bizodalom miatt őt tette Ferdinand 1537. azon jó készületű tábor' fő vezéréve, mellyet Eszék alá a' törökök ellen küldött. Megindult tehát K. táborával, és tiz nap alatt Kapronczáról Verőczére érkezett. Itt némelly török foglyóktól megtudá K., hogy a' basák őt Eszék alá akarják bevárni, 's ott vele szembe szállani. Sok tanácskozás után elhatározák, hogy egyenesen Eszékre menjenek. Szoros rendeletek után tovább indulnak, 's három napi út után Eszékhez mintegy három órányi távolyságra érkeznek. Ezt megértvén a' törökök, más nap több török csapat rohant ki Eszékről, kikkel Kacz' vitézei holmi apró csatázásokba elegyedtek. Azután K. egész táborával Eszék alá szállott, 's az ostromláshoz kezdett. Jól tudván pedig Mahomed, hogy a' mieink szűk eleséggel vagynak, azokra ki nem csapott, gondolván, hogy éhség miatt a' nélkül is kénytelenek lesznek nem sokára az ostrommal fölhagyni. Mint Mahomed hitte, úgy lön. A' mieink kevés idő mulva elhagyták a' várost, és Posega felé vették útjokat, arra bő élelmet reménylvén. Ivánkára érkezvén, a' város' kapuja azonnal megnyilt előttök, mit a' törökök megérezvén, a' városból jókor kitakarodtak. A' remény nem csalá meg K. vitézeit. Enniök elég volt. De midőn minden gond nélkül vendégeskednének, éjjel a' törökök rajtok ütnek, a' várost meggyújtják, 's annak világánál a' mieinket konczolják. Reggel az életben maradtak Ivánkától búcsút vettek, de a' jancsárok őket mindenütt nyomba követték, 's rajtok a' szoros utakon sok kárt tevének — ekkor veszett el a' derék Bakics Pál is. — Innét Gara városa alá érkeztek. Hol meghallván, hogy a' törökök az előttök fekvő erdőkben levagdalt fák által az utakat elfoglalták, a' vezérek — kétségbe esve — éjjel egyenként szökdösni kezdének a' táborból; mit észre vevén K., ő is minden fegyver nélkül, kivel sem tudatván, futásnak eredt. A' fő nélkül maradt tábor, csak keveset kivévén, egészen martaléka lön a' török' dühének. K. e' csúfos maga viseletének híre mindenfelé elterjedt, mit ki nem állhatván K., önként Bécsbe ment, becsülete' visszaszerzésére. Ott tiszteséges őrizet alá rendeltetett; de éjjel a' várból szerencsésen elillantott. Ezek után a' belgrádi basával alkudozott K., a' törökökhöz pártolandó. Ezt megtudván Ferdinand, parancsot külde Zrinyi Miklósnak, kinek Kosztanitza nevű várában tartózkodott, hogy Kaczot ölesse meg, mit Zrinyi teljesitett is, Kacz' fejét Ferdinandhoz küldvén.

Kadán vagy Kajdán, azon ötszáz ezer vad tatárok' egyik királya és vezére, kik IV. Bela idejében 1241. Magyarországot pusztitották. Báth, ki a' tatárok közt első király volt, maga Lengyel, Kadán pedig Moldvaország 's Erdélyen keresztül — földúlván t. i. Erdélyt — jött be Magyarországba, hol Báthtal, ki már akkor Bélát Sajónál megverte, találkozott. Béla — a' szerencsétlen — kiszorulván hazájából, Dalmátiába futott 1242., ott keresvén magának menedékhelyet. Oda is utána indult Kadán, hogy őt fölkeresse. Utjában mindent — mint a' tűz — megemészt tett. Villám sebességgel szaladott mindenütt Béla után, még a' járatlan hegyeket is megmászván. De megtudván, hogy Béla már a' tengeri szigetekre vette magát, lassabban ment, és egy Sirb nevű viznél megállapodott. Ott mind azon foglyokat, kiket Magyarországból magával vitt, még a' kisded gyermekeket sem kimélvén, megölette. Onnét előbb nyomult a' vadtatár, Bélát Klissa, Spalatró és Tragur városokban keresvén; de minthogy ott is sikeretlen volt minden fáradsága, által ment Bosnia és Ráczországba. Kathara városát fölégette, Suag és Drivast városokat pedig egészen lerontotta. Azután Serviát járta össze és földúlta, 's onnét Bolgárországba húzódott. Ott Báthtal találkozván, tanácsot tartottak, mellynek következtében a' még velök lévő magyar foglyokat, kiknek előbb kegyelmezést szinlettek, mindegyig levagdaltatták. Innét még : gyan azon esztendőben Magyar és Moldvaországokon keresztül visszatértek hazájokba számtalan rabokat vivén magokkal.

Kafferok. Igy neveztetik egy néger származásu, baromtenyésztő népség, melly Afrika déli részében a' keleti partot a' Lagoa öböltől a' Keiszikamma folyóig, és a' hottentottokhoz kelet-éjszakra eső belső felföldet lakja. A' földet nem igen mivelik, többnyire hús, téj, gyökerek 's vad gyümölcscsel élnek, de disznó, nyúl, lúdhússal 's halakkal nem; kukoriczát és kölest is vetnek, vas- és réz-mivelést ismernek, és kereskedést is üznek. Bálványozók, és a' baromtenyésztést legtisztesb foglalatosságnak tartják; nem durvák, sőt az európaiak iránt vendég szeretők. Az egész népség több törzsre oszlik; mellyeknek mindenike külön főnöknek engedelmeskedik. Nevezetesbek ezek: a' kouszák, makószok, tambukik, mambukik, zulák (hatalmas törzs), és legismertebbek a' bicsuánok, kiknek egy ága — a' bacsapinok — a' kereszténységre hajlandó. Fő városuk: Lattaku (Krumanstadt) 5000. lakossal. De királyuk Kuszumánban lakik. Egy másik ága a' maróczik, kik minden Kafferok között a' legmiveltebbek. Fő helyük Kureechane (köricson) 16,000. lakossal.

Kágán, avarok' fejedelme volt, mikor azok 550. Európába jöttek. Előbb Dáciát, azután Pannóniát foglalta el Kágán 568. Ez meghalván 578. II. Kágán lett az avarok' fejedelme. Szerencsésen hadakozott a' Móricz keleti császár ellen, majd Konstantinápolyig vivén győzelmes

fegyverét. Móricz' katonai közől mintegy tizenkét ezeret elfogott, 's azokat, minthogy Móricz megváltani nem akarta, lekonczoltatta. — 610 től fogva ismét egy más Kágán volt az avarok' fejedelme. Ez is Konstantinápolyig nyomult Heraklius császár ellen, 's a' várost, de minden haszon nélkül, ostromolta 626. Ezután mindig alább szállott az avarok' ereje 's bátorsága.

Kagylók alatt tágasabb értelemben a' csigák' összes seregét értjük, szorosabb értelemben azonban csak a' két bigás csigák értetnek. Ezek mésznemű boritékban, lágy testel birnak, 's boritékjok néha nagyon is szép szint játszik, millyenek leginkább a' forró éghajlat alatt találtatnak. Ezen állatoknál találhatni már szivre, és májra, szintugy egyes érzékekkel is birnak, gerincz velejök, kezdetén, egy jó forma, az agyvelőhöz igen hasonlitó gumót mutat.

Káhira vagy Kairo, Egyiptomnak fő városa, a' Nil' szétágazásától délfelé öt órányira, mellynek réve Bulak külvárosnál vagyon. Lakosainak száma 200,000. tesz. Vagyon mintegy 300. moszkeája, 15. temploma, 36. zsinagógája, könyvtára 's nyomtatója, mahomédek' számára anyaiskolája katonai intézete európai tanitókkal, számtalan gyárral. A' basa' széke Bulakban, mulatóhelye Fosztat külváros mellett, Subrában vagyon, egy igen diszes kastélylyal. Kairótól Alexandriáig sürgönyvonal (telegraph linea 55. mföld.) létez. Innen Szuez felé a' karaván' menete a' Tieh (tévedés) völgy' hosszában vagyon. Ezen fő város környéke a' regeség' buvárait a' hires Memphis-nek romjai, négy pyrámis, a' Sphynx' szobra, a' mumiák' tére, és a' szakkarai 's dazsuri csürkök miatt csalja magához.

Kakao, bizonyos növény faj déli Amerikában, mellynek magassága mintegy 50. láb., bélfájának szine fejér, nehézsége nem nagy, kérge durva és barnaszinű, levele hasonlit a' cseresznyefáéhoz; virága apró és vereses; gyümölcse mint a' dinnye (mintegy hat hüvelyk hosszaságu, 3 — 4. hüv. vastagságu), fölül hegyes, tiz kiálló szeglettel és sok bibircsóval; fiatal korában zöld szinü a' gyümölcs, azután megsárgul, végre megveresedik; a' külső kéreg alatt sárga vastag, legbelől pedig fejér vékony heja vagyon. Ebben fekszik hat sor bab, minden sorban 6 — 8. szem, mintegy mandola nagyságu. A' gyümölcs leves, savanyu-édes és igen kellemes izü. Babja, melly italnak használtatik, eleinte fejér szinü, de megsajtoltatik, és bizonyos forradásba hozatik, azután meg lehet tartani, és széljel küldeni; e' forrás által barna szint kap. A' kakao-ültetés igen nagy nyereségü. Kevés munkát és ápolgatást kiván. Egy esztendőben kétszer szedetik a' gyümölcs, juliusban t. i. és december végén.

Kakerlakok (albinos, fejér néger). Igy neveztetnek azon halaványfonnyadt bőrü, és bágyadt veres szemü emberek, kik 17-dik század végé-

vel az amerikai nép törzsökök között találtattak, 's a' többiektől nagyon különböző külsejök miatt, mint különös ember faj, iraltak le, kik azonban nem valának mások beteges egyedeknél, millyenek itt ott Európában is vetettek észre a' természet vizsgálóktól. Találtatnak Afrikában is. Többnyire ezen változás örökségkép háromlikat szülőktől a' fiakra. Látások napfénynél nagyon gyenge, és nem is örömest szenvedik a' nagy világosságot, de a' homályos világnál meglehetős látásúak. Mind testi mind pedig lelki kifejlődések tökélletlen. Okai ezen rendkívüli változásnak még nem egészen tudatnak. Hogy más állatoknál is tapasztaltatik e' változás, bizonyitják a' veres szemű 's megváltozott szőrű nyúlak és égerek.

Kalkutta, a' közvetlen indo-britt birodalomhoz tartozó elnökség, mellynek tartományai a' Ganges, Dsumna, Mahanuddi, és a' Szutludzs' vizeinek mellékein terűlnek el, és e' következők: a) Bengalia, 4600. négyszegletü mföld. 25. millió lakossal, a' Ganges és Bramaputra folyók' torkolatainak lapályos, morotvás, sásos vidéke. Ebben vagyon Kalkutta, az egész indo-britt birodalomnak fő városa, közel 800,000. emberrel. Mintegy öt mértföldnyire terjedő környékében 2. millió embert számlál. A' városnak Csauringi nevű részét 8000. európai lakja, és sok szabály szerűn épült fényes lak diszesiti; de másik Petta nevű része szoros utczákból, 's hitvány házakból áll. A' fő kórmányzó itt tartja székét, valamint a' kórmány is, és egy angol püspök. Vagyon itt egy nagy küldetvényi intézet, mellyben 5000. hindu ifju nyer európai nevelést, továbbá egy másik ifju hinduk' képzésére fenálló intézet, muhamedán fő-oskola, csillagvizsgáló torony, fő-itélő szék, két bank, számtalan gyár, és virágzó kereskedés. Fort Williám erősségében vagyon egy ázsiai társaság, egyetem, ágyu-öntő, fegyver-tár; közelében pedig egy növénykert, és a' fő-kórmányzónak keleti fényü mezei lakása. — Nem messze vagyon egy dán gyarmat Szerampur; egy franczia gyarmat Csandernagur. Egy másik város a' Gangesen: Mursedabad 165,000. lakossal bir. Dakka pedig 300,000-et számlál. b) Bahar 2400. négyszegü mföld., mellyben igen nagy a' máktermesztés. Patna fő városa a' Gangesen 250,000. lakost számlál. c) Allahabád, 1900. négyszegü mföld. hasonnevű fő városával, mellyben 20,000. ember lakik. Itt élte napjait az utolsó Nagymogol, a' ki 1806. halt meg. Benares a' Gangesen fekszik, és 600,000. lakost számlál, sok palotával, pagodával és moszkeával, egy régi bramin fő iskolával 's csillagvizsgálóval, és a' Gangesnél híres hindu fürdővel ékeskedik. — Mirzapur közel 300,000. embert táplál. d) Aude 450. négyszegü mföld., Gurakpur várossal. e) Agra 500. négyszegü mföld. hasonnevű várossal (60,000. lak.), melly hajdan a' Nagymogolnak második székhelye volt. Egyéb városai is népesek, és elég

nagy számmal vagynak. f) Delhi 1300. négyszegü mföld, ugyan azonnevü fő várossal, melly hivatalos szólásban Sahjehanpurnak is neveztetik (Lásd ezt Delhi név alatt). Hurdvár szent fürdővel, és igen híres vásárral dicsekszik. Ezen tartományban van Szirdhona herczegség, mellynek uralkodója özvegyét egy Sommer nevü német feleségül kapván, az egész birtokot kereszténységre téritette. g) Gurval 1000. négyszegü mföld. a' Himalája' alján, mellynek fő helye Szerinagur. h) Orissza 250. mföld., Kuttak fő várossal 40,000. lak. i) Gundvana 2800. négyszegü mföld., mellyben Dsubbalpur a' fő város.

Kálmán, I. Geiza' fia 's Magyarország' kilenczedik királya. Sz. László' halála után lépett 1095. a' királyi trónra. (Némellyek őt váradi püspöknek állitják voltnak lenni; mivel a' papok' rendelt imádságait a' templomban rendesen elvégezni szokta; miért könyves Kálmánnak is neveztetett; testvérei' halála után pedig a' papi élettől fölmentettvén, királynak választatott). Mindjárt országlása' kezdetén Almusnak — Horvátországot tőle általvevén — Magyarország' harmadrészét herczegi czim alatt engedte által. — 1096. a' keresztes hadak, kik Német, Franczia, és más európai országokból Magyarországon keresztül Konstantinápoly felé, hogy Jerusalemet és a' régi Zsidóországot a' török vallásúaktól visszavegyék, a' sz. földre igyekeztek, háborgaták Kálmánt, ki jóllehet megengedte nekik az országon általi csöndes menetet, még is a' zabolátlan gyülevész nép, vezéreik' daczára is, tömérdek pusztitásokat tettek az országban. Mit látván Kálmán, ellenök fegyvert rántott, 's azoknak nagy részét lemészárolta. A' megmaradtak sok akadályok közt Jerusalembe mentek, 's azt hatalmok alá hóditván, Bullion Godefrid nevü franczia herczeget jerusalemi királynak választották 1099. Ennek híre elterjedvén Európában, ismét más kétszáz hatvan ezer emberből álló tábor indult meg Jerusalem felé. Ezeket Kálmán, minthogy emberségesebbek voltak az előbbieknél, minden akadály nélkül békével átbocsátotta 1102. Majd azután a' csehekkel új barátságot kötvén Kálmán, Svatapolk oroszok nagy fejedelmétől Wolodar ellen megkéretvén, Galliciába vezeté seregét; de saját kárával. Mert, midőn Premisleát ostromolná, a' kunok Wolodár' segitségére menvén, a' magyarokat nagy veszteséggel meggyőzték; maga Kálmán is csak katonai' paizsai által szabadulhatott meg. (Okát ezen hadnak Kálmán' embertelen cselekedetének tulajdonitják, ki Wolodár' nejét, Lankát, midőn férjeért térden esdekelne Kálmán előtt, maga elől elrugdalta). Sok baja volt Almussal is, ki Kálmánnak az ország' boldogságára törekedő igyekezetét több izben megzavarta (l. Almus). De mind a' mellett sem feledkezett meg birodalmának jó rendben való tartásáról 's terjesztéséről. Ugyan is a' pártoskodó horvátokat engedelmességre szoktatta, Dalmátiát megvette, Rámát (Bosniát) hatalma alá

hóditotta, úgy, hogy már 1103. magát Magyar-, Horvát, Dalmát- és Bosniaországok' királyának nevezte. Megholt nagy főfajások' következtében 1114. és Székesfejérvárott eltemettetett. — Sok hibát tulajdonitnak Kálmánnak, mellyeknek azonban teljes hitelt nem adhatni: de hogy Almust, kiváltképen pedig hogy annak ártatlan fiát szemeitől megfosztotta, azt Kálmánnak minden esetre vétkül tulajdonithatni.

Kálmán II., András király' második fia, egy ideig Gallicia és Lodomeria' királya. Mikor Gertrúdot, András' nejét, Bank nádor (l. ezt) 's társai megölték; akkor járt András Gallicia és Lodomeriában lakott oroszok' hódoltatásain. Még ekkor csak gyenge gyermek vala Kálmán; mindazáltal azt kivánták az oroszok Andrástól, hogy Kálmánt adja nekik királyul. Megegyezett András e' kivánságban. És hogy annál rendesebben történjék meg a' dolog, a' pápánál kieszközlötte András, hogy Kálmánt János, az akkori esztergomi érsek, koronázza meg, mi 1215. meg is történt. De csak kevés ideig maradhata békével Kálmán; mert, miután András a' sz. földre ment, Micisló orosz fejedelem őt birtokából kiüzte, sok mellette volt lengyeleket és magyarokat elfogatott, levágatott, vagy, kik magokat kész pénzen meg nem válthatták, eladta. Maga azon esztendőben — haza érkezvén András — Jula nevű Nádort lengyelek' segitségével elküldötte Galliciába, 's Kálmánt a' királyságba visszatétette, de alig vala esztendeig új birtokába, Micisló ismét rajta ütött, Halicz várát megvette, Kálmánt pedig elfogván, mind addig fogságban tartotta, még András esküvel azt nem fogadta, hogy harmadik fiával, Andrással, Micisló' leányát, Máriát nőül véteti, magának pedig Micislónak Galliciát és Lodomeriát három évig általengedi. Megigérte ugyan András Micislónak; de csak hamar megbánta igéretét, kérte is Honorius pápát, hogy őt esküje alól oldja föl: az országoknak mindazáltal a' határ ideig kelle Micisló' kezében maradni, minek lefolyta után Kálmán az elvesztett országokat ismét visszakapta. De ekkor sem maradhatott sokáig azokban, mert már 1226. csak czimét viselte a' Gallicia és Lodomeria' királyságnak: birtokában tehát Kálmánnak Szepesség, Zala, Somogy és Baranya vmegyék valának; sőt atyja Bosniát is által adá neki. — 1241. a' Sajónál történt tatárok elleni szerencsétlen ütközetben jelen volt Belával, idősb vérével, hol magát Ugrin kalocsai érsekkel olly vitézül viselé, hogy ha ő példájokat követik a' többi magyar vitézek is, olly tetemes veszedelem a' nemzetet nehezen éri. Nehezen szabadulhatott meg Kálmán e' veszedelemből, 's onnét Pestre, Pestről pedig, Dráván által, lakhelyére ment, hol, hihető a' tatároktól kapott sebe miatt csak hamar megholt, 's Csazmán, Horvátországban, eltemettetett.

Kalocsa, Pest és Pilissel egyesült Solt vármegyében keblezett érseki város, nem messze a' Dunától lapályos, és gyakran a' Duna' ára-

dását szenvedő vidékben. Széke vagyon itt az érseknek, a' káptalannak van jeles könyvtára, papnevelő háza és gymnasiuma a' kegyes rend' vezérlése alatt.

Kamara (magyar udvari), sok változásokon ment által, valamint más országokban, úgy Honunkban is, szerkezete. Eleinte megosztozván eldődi vezéreink, a' fő vezér, kinek utódjai királyok lettek, szinte — bár nagyobb, de — csak egy részt kapott az elfoglalt föld 's nyert zsákmányi osztályból. Kevés volt a' köz szükség, még kevesebb a' kormányzási kiadás, ennél fogva nem volt szükség rendes financz-szerkezetre. De mind inkább megváltóztak a' környülmények; elsőbb az udvari pompa sokat emésztett, később a' táborozási 's hadi kölcségek szaporodtak, tovább már tisztviselőket fizetni 's köz szükségre szolgáló épületeket kellett építeni. A' közép század végén már a' nemzet' képviseltetése (Diplomatiai állás), az elrendezett kormányzás sokba került, szükség volt tehát mind inkább jövedelemről gondoskodni. A' 18-dik század már a' kamarai elrendezést szükségessé tette. — A' kamarai jószágok 's jövedelmek Magyarországban több félék, de inkább nevezésekre, mind valódiságokra. Vagynak t. i. szoros értelembeni kamarai jószágok 's jövedelmek, ezek' jövedelmét a' magyar király eladhatja vagy haszonbérbe kiadhatja; vagynak koronai jószágok, mellyek szüntelen a' sz. koronánál maradandók; fiscusi jószágok, különbféle alapitványi javak 's jövedelmek, utoljára nemzetségi javak. Mind ezekfelett van azonban a' magyar udvari kamara (Budán), melly egy valóságos és egy helyettes elnökből, több tanácsnokok-titoknokokból 's még számtalan alárendelt egyedekből áll; ennek alá vannak rendelve több kamarai uradalmak' helyettesei 's kormányzói, a' királyi ügyvédség — melly azonban külön hivatalt képez — bányászi 's a' t. hivatalok.

Kamarai tudományok képezik nem az alsóbb, talán gazdasági vagy bészedői tiszteket, hanem azokat, kik a' módot, melly szerint a' kamarai jövedelmek kezeltessenek, — ha ezek törvény által megszabva nincsenek — rendeltetik, sőt azon férfiak is, kik befolyván a' törvényhozásban, itt a' kamarai jövedelmeket taglalják, ezen tudományok által vezéreltetnek. Világos, hogy ezen tudományok egy alárendelt része a' Finánczi' tudományoknak 's ezekre nagybefolyással vagynak.

Kamarák (a' törvény hozási-testületben). A' két kamarai systema már a' rómaiaknál is — bár korántsem kifejezve — meg volt a' Tribunok elszaporodása által. Az angolok hozták legelsőbb nagyobb rendel létre. Montesquier — az angol constitutio' imádója — annyira tudta azt honnosinak dicsérni, hogy ezek is bele szeretvén, az adott alkalomkor törvényhozási szerkezetekben felállitották. Most a' constitutionalis országokban többnyire divatoz, bár elég ellenei vagynak még most is. Abban áll

főképpen, hogy az első (főbb Kamarában) mindig vagy kinevezés, vagy születés, vagy hivatal következtében bizonyos rend 's mód szerint nagyobb rendűek ülvén — lordok Angliában, pairek Franczia-honban, magnasok nálunk, senatorok Spanyolországban 's a' t. — az alsó Kamara dolgozatait 's előterjesztéseit még minekelőtte törvényekké legyenek, megvisgálják; az alsó kamara pedig közönségesen a' közép osztályból választva, mind inkább a' nemzet kívánságát képviseli. Különbféle jogokkal birnak a' kamarák, így p. o. az alsó kamara' joga közönségesen, tenni az inditványokat, a' felsőé néha — mint Franczia-országban — bizonyos kamarai vétségeket megitélni 's a' t.

Kamat Senki se tartozik mást ingyen 's ok nélkül gazdagitani, 's nem is kívánható hogy vagyonát ingyen használásra adja, ha tehát egyik a' másikától valamit költsön vesz, igazságos, hogy a' költsönözött vagyon használásáért a' költsönözőnek valamit visszonozzon, 's ez a' kamat. Főképen kamatnak neveztetik pedig azon mennyiség, melly valamelly pénzbeli tőkének bizonyos ideigi használásáért fizettetik. Törvényeink 100-tól hat fr. kamatot rendeltek, 's ennél többet — a' kamat 's tőkepénz elvesztésének büntetése alatt — tilalmaznak kívánni.

Kambódzsa, Utóindiának tartománya Annam honban, melly leginkább a' kardamómtól híres. Az előtt egy önálló királyság volt; de az 1809 iki polgárháborúban elvesztette függetlenséget. Fő városa **Penompeng** a' Mekhong folyónál 30,000. lakossal. **Szaigon** nagy kereskedő város, révvel a' Szaigon folyónak torkolatától 11. mföldnyire, bambuszból és agyagból csinosan készült, és cseréppel fedett házakkal, és sok csatornával. Evvel egy órányi távolban összefüggésben áll **Bingeh** népes város erősitvénynyel, és a' helytartónak székével.

Kamcsatka, keleti Sziberiának egy tenger melléki kerülete, melly egy 4000. négyszegü mföld. félszigetet képez, mintegy 4450. emberrel. Több vulkánjai között legnevezetesbek: az **Avacsánszkaja**, és **Kanaszkaja**, és a' 18,800′. magasságu **Klyucsefszkaja**. Éghajlata nem olly zordon, mint a' közvélemény tartja. Szép rétjei vagynak, a' föld termékeny volna, ha a' lakosok nem volnának restek azt mivelni; de ezek inkább halászattal foglalkoznak. Fő helye **Petro-Pavloszkaja** a' keleti parton, szép nagy révvel, és csak 600. lakossal.

Kámfor fa, egy faja a' babér-fáknak Japoniában, honnét mi a' kámfort kapjuk. Olly nagyságra nő, mint a' mi nyárfánk, 's leginkább a' keletfelé fekvő erdőkben találtatik. A' fája' derekának durva feketés kérge van, fiatalabb ágai simák, és fényesen zöldellők, héjok mint a' mi füzfainké, könnyen lehámozható. A' fa' szine fejér, de idővel vereses foltokat és ereket kap; 's ekkor az asztalosoknak, főképen gyöke, igen alkalmas a' kirakásra. A' babérhoz hasonló levelei mintegy három hü-

velyknyi hosszúk, széleik sokszor hullám alakuak, de a' mellett fölül setét, alól halavány zöldek. Gyümölcse fekete veres bogyó, borsónyi nagysággal; szaga és ize ollyan, mint a' Kámforé. Ez az egész fában, de leginkább a' gyökérben találtatik. Gotto szigeten és Saczma tartományban, hol e' fa nagy sokaságban nő, mind a' fát magát, mind gyökereit széthasogatják a' mezei emberek, a' forgácsot vizzel megtöltött üstbe rakják és főzik. Az üst földből készült fedővel záratik be, melly hegyesen végződik, hogy el ne repedjen, azon kívül szalmával töltik meg. A' kámfor fölszáll, és a' szalmára ülepedik. Ezt a' hollandok nyers kámfor alatt veszik meg, Amsterdamba hozzák, és ott finomitják ki. — Különösen jó kámfort ad Borneo, 's Szúnda sziget, az ott Liono-nak nevezett fáról. Mondják, hogy ez a' kámfor az ágakból szivárog ki mint a' mézga, vagy szurok 's a' kéreg és ágak közt gyűjtetik öszve. Ez Európába soha sem jut, hanem csak Japoniába viszik a' hollandok, hol igen nagy becsben tartatik.

Kanada, kiterjedése 12,000. négyszegü mföld., lakosok száma egy milliónál több. Az angol birtokok' azon része éjszaki Amerikában, melly a' felső Huron-, Erie- és Ontario-tavak éjszaki mellékét, és a' Lőrincz folyamnak mind két parti vidékét teszi. Éjszaki határa nincs meghatározva, de a' Hudson öbölig, és Labradórig terül el. A' felső tótól keleti irányban lepi el. A' Lőrincz folyam jobb oldalán vagyon az Albany hegység' egy halmazatja. A' nevezett folyam kívül emlékezetes a' Niagara, elhiresedett vizesésével, az Erie és Ontario között. Maga a' Lőrincz folyam az Ontarioból ered és közép folyásán már egy mföldnyi széles, sok helyen pedig alig mérhető mélységü. Bele folynak: az Utawas, Bustárt, Richelien, Montmoreney, Chaudiere, Sorel 's a' t. Termesztményei, ásványai, és élvényei szinte azok, mellyek az indiánok' földjén. Elosztatik alsó és felső Kanadára. Abban Quebek a' fő város (l. e.), ebben pedig York, az Ontario partján 7000. lakossal, az alkormányzó, és fő itélőszék itt tartja lakását. Egyéb városai is jó számmal vagynak, mellyek általában európai gyarmatokat tartanak.

Kanári, pinty (kanári madár, fringilla canaria), a' verebek rendjébe, a' pintyek neméhez tartozó madár faj. Ezen fejér-sárgás tollú madár kellemes éneke miatt, hazájából, a' kanári szigetekről egész Európába széthordatott. Szaporodik nem csak ön tulajdon faja, hanem a' pinty nemnek több fajai által is, honnan sokféle korcs ivadékai vannak.

Kancsalság (strabismus), a' szemgolyónak azon rendetlen állását jelenti, hol a' szemgolyó tengelye a' rendes iránytól eltávozik, úgy mindazonáltal, hogy a' szemek mozgékonysága minden oldalra szabadon történhessék. — Különbözik tehát a' bandzsalságtól annyiban, hogy a' bandzsal hibás szemét ellenkező oldalra nem igazithatja, holott a' kancsal

a' szemgolyót minden oldalra igazitani képes. Néha csak az egyik, gyakrabban azonban mind a' két szem kancsalit, midőn a' szemgolyók tengelye, vagy az orr, vagy pedig a' halantékok felé vagynak igazítva. Okai ezen szem nyavalyának különbfélék lehetnek, mellyek azonban majd nem mindnyájan a' czéliránytalan dajkálásban, 's a' beteges szemű egyedek' önkényes rosz szokásaiban alapszanak. Orvoslása ezen nyavalyának mindeddig nagyon bizonytalan volt és sok esetekben épen lehetetlen, azonban a' legújabb időkben feltalált és gyakorlatba hozott műtétel a' beteges szemen, egyike a' legbiztosabb gyógymódoknak, mi által a' nyavalya' gyökeres orvoslása eszközöltethetik.

Kanisai (János), esztergomi prépost, egri püspök, utoljára esztergomi érsek, 's Magyarország' primása volt tizennegyedik században. Ezen bő tudományú, és szövevényes dolgokban előrelátó okosságától nevezetes férfiu jelen volt Zsigmond királylyal 1390. a' moldva-oláhok elleni hadban, 's magát jelesen viselte. — 1395. elment Zsigmondal az oláhországi hadba is; de onnét — meghalálozván Mária, Zsigmond' neje — őt a' király haza küldötte, hogy nejét eltemesse, mit Kanisai illendő diszszel teljesitett is. Nagy javára lön ekkor K. mint a' királynak mint az országnak. Meghallván t. i. Hedvig, lengyel királynő, Mária nővérének halálát, azonnal Magyarországba sietett férjével, hogy azt elfoglalhassa. Czélt is ér, ha Kanisai őket e' szándékban meg nem akadályoztatja. Nagy részt vett K. 1396. a' Nikopolynál viselt törökök elleni szerencsétlen hadban is. Mindig hiven ótalmazta királyát egész az elhatározó pillanatig; sőt ekkor sem hagyá el Zsigmondot, hanem őt bujdosása közt is hiven követte, vele szenvedett, tanácsadója volt, és mint lehetett, védője is maradt mind addig, még Zsigmond ismét hazájába visszatért. Hazaérkezete után a' sz. földet akará meglátogatni K., 's arra már 1399. engedelmet is nyert a' pápától, de az országban keletkezett új zavarok miatt tervét végre nem hajthatá. Még Zsigmond Siklóson fogságban ült, akkor is tántoríthatlan vala K. a' király iránti hűségben. De e' szép és tartós béke 's egyetértés, melly köztök eddig uralkodott, 1403. véletlenül félbeszakadt; és olly magas fokra jutott közöttök a' viszály, hogy K. magát nyilván Zsigmond' ellenének vallotta, 's Esztergom várát, Lábos és Sibenhütter nevű hadnagyokra bizván, Zsigmond ellen ótalmazta. Maga ment Zsigmond Esztergom' ostromára, és azt K. Lábos vitéz ellenállásának daczára is földadni kénytelenittetett, miután a' király K nak előbb kegyelmet igért. Kanisai és Zsigmond közti egyenetlenségnek az anyaszentegyházban akkor történt hasonlások, vagy, mint némellyek állitják, hogy K. nápolyi László' részére hajlott, kit némelly pártosok ekkor Zádor városában magyar királynak koronázták, lehetének okai. De akár miként történt a' dolog, a' béke és egyesség ismét helyre állott köztök,

és még nagy hasznára vala azután is Zsigmondnak. 1409 és 1410. keletkezett Husz' tudományát akadályoztatni mindenkép iparkodott. Munkás eszköz volt 1412. azon szövetség és béke' fölállításában is, melly Zsigmond és László, lengyel király közt köttetett. Hivatalos vala K. azon hires konstancziai gyülésre is 1414., mellyben Husz és Prágai Jeromos az éretnekség miatt máglyára kárhoztattak, 's megégettettek; de az ország' dolgai őt e' tisztes meghivatás' teljesitésében megakadályozák. 1417. mind azáltal megjelent Konstancziában, 's ott néhány ülésen jelen is volt; de onnét, hihető, aggkora miatt nem sokára vissza jött, 's 1418. maj. 30. meg is holt.

Kanisai (István), Maria és Erzsébet királynőknek utitársuk volt, mikor azokat Horváth és Palisna János 1386. Diákovárnál elfogták, ugyan ekkor K. is elfogatott, 's fogságban egy egész évig ült. Onnét kiszabadulván, jelen volt a' ráczok és moldva oláhok ellen viselt hadakban. Moldva' meghodolását egészen K-nak tulajdonitotta Zsigmond, őt, hogy neki az utat bátorságossá tegye, küldvén előre. Mit K. olly szerencsésen végbe is vitt, hogy a' moldvai vajda, midőn Zsigmond K. után érkezett, már akkor ajándékok által koldulta a' király' kegyelmét, neki évenkint adót 's engedelmességet, eskü alatt, igérvén. Ekkor K. már a' székelyek' fő ispánja volt. Hathatós segitségül vala K. Dobor vára' megvételében is. 1395. pedig K. Nikopolynál szerzett magának nagy hirnevet az oláhok és törökök ellen viselt hadban Oláhországban. Nem kis részt vett a' nagy Nikopolynál történt szerencsétlen ütközetben is, melly után Zsigmondot bujdosása közt hiven kisérte. Mikor holt meg, nem bizonyos.

Kanisai (László), jeles vitéz tizenötödik századból. Hunyady János alatt Belgrádnál a' török ellen igen vitézül hadakozott. Nagy barátja vala a' dicső Hunyady háznak, 's épen ez vala oka, hogy őt László király Hunyady Mátyással elfogatta, 's fogságba tétette, onnét azonban — éjjel az ablakon szerencsésen lebocsátkozván — megszabadult, mi Lászlónak Prágába való menetelét nem kevéssé sietteté. László' halála után Hunyady Mátyásnak trónra emeltetésén Szilágyi Mihállal együtt munkálkodott. — 1459. Mátyástól ugyan Fridrik császárhoz pártolt, de erdélyi vajdává neveztettvén, ismét vissza állott Mátyás' hűségére.

Kanisai (László), derék vitéz, Mátyás és II. Ulászló királyok' idejében. Jelen volt 1486. Mátyással Németújhely bevételén. Mátyás' halála után Ulászlótól elpártolván, Miksa császárhoz állott, mivel jószágait, mellyek Ausztriával határosok valának, annak pusztitásaitól féltette. — 1491. Miksa Ulászlóval békességre lépvén, K. is Ulászlóhoz állott, 's annak hűségében maradott, mit Ulászló horvátországi bánsággal jutalmazott meg, K-t. bánná nevezvén 1493. Ő eszközlött békességet az egy-

más ellen hadakozó ifju Hunyady János és Thuz Ozvald zágrábi püspök közt 1494. — Ő kisérte el 1515. Ulászlót Bécsbe Miksa császárhoz. Megholt, mint a' többi vérei, utód nélkül, bizonytalan időben. — Többen is jeleskedtek Honunkban, különböző időben, különbféle hivatalokon, e' derék nemzetségből.

Kant (Emmanuel), szül. 1724. apr. 22. Königsbergben hol tanulását is végzé. 1755. a' königsbergi academiánál a' philosophia' tanitója lön. Széles tudománya miatt königsbergi bölcsnek neveztetett. Különös jelenet az Kant éltében, hogy, bár szinte 80. évet élvén, soha születése helyétől el nem távozott, meg is olly sok ismereteket szerzett magának, mint a' világról, mint az emberekről, hogy azon lelkes munkasságánál fogva, mellyet tanitásaiban és könyveiben hosszu pályafutása alatt kiárasztott a' világra, méltán elmondhatni róla, hogy nem csak magának és Hazájának, hanem a' világnak, 's az egész emberiségnek élt. Vannak számos munkái. Kant' fő érdeme a' philosophia apróbb értekezései körül abban áll, hogy criticai methodust hozott be a' philosophiába. Megholt 1804. febr. 12. — 1811. a' háladatos maradék emlék ünnepet tarta Kantnak Königsbergben, mellynek leirása kijött ugyan ott Kant rézre metszett képével. Az ünnep tartáskor Schadowtól készült carari márvány melképét Kantnak a' königsbergi egyetem' folyosójában felállitották, hol a' megboldogult' hideg tetemei nyugosznak.

Kantong (Kvangcsufu), Sinának egyik legnagyobb és leggazdagabb városa, Kvangtung tartományban a' Pekiáng folyón, 8. mföldnyire a' déli tenger partól, több mint fél millió lakossal, kik közől talán 60,000. a' folyón csónakokban lakik. Áll ó és új városból, abban mancsúk laknak, ebben pedig sinák; mind a' kettő fallal vagyon békeritve. A' várost csatornák szegik. Vagyon benne 124. templom, és számtalan más áldozó hely. Réve egyetlenül áll nyitva európaiak- és indiaknak. Az ide való európai keresvények a' városon kivül vagynak. Az európai hajók' kirakodásai a' három mföldnyire lévő Vampu szigetnél történnek, magába a városba semmi európainak nem engednek bemenetelt.

Kapi (András, kezdetben Tétény nevű falutól Tétényi-nek neveztetett), Zsigmond király' idejéből. Ez ajándékozá neki Kapi várát, 's erről maradt reá a' Kapi név. Megengedte egyszersmind Zsigmond Kapinak, hogy ez elavult vár helyett újat épithessen, 's innét maradt fen a' ma is ismeretes Kapi vár. Kapinak fő fölvigyázására bizatott 1411. Szathmáron és Debreczenben a' kir. só, melly alkalommal egyszersmind megparancsoltatott neki, hogy az eperjesieknek a' város fő falai' fölépitésére adott 2000. forint áru sót szabad legyen, tetszésök szerint, a' hol akarják, eladni. Ezen só uraság mellett K. annyira meggazdagodott, hogy 1413. Zsigmond némelly adósságainak kifizetésére K-tól kölcsönözött

8000. arany forintot, hogy azok' fejében, elmulván a' határidő, K. a' Tállyai várhoz tartozott jószágokat, és azokat, mellyek az utód nélkül elholt Debrő Miklósról az országban Zsigmondra szállottak, elfoglalhatja, 's azok' jövedelmeit a' tartozott pénz' kielégítéseig használhatja.

Kapy (György és János), mindketten hű emberei valának Zápolya Jánosnak Ferdinand ellen, 's ez vala az oka, hogy, miután Vels nevű Ferdinand' fő vezére tölök Kapy várát elvette, Zápolya nekik egy levélben tett kötés által kárpótlást igért. Zápolya' halála után György Ferdinandhoz állott, 's őt Sáros vmegye az 1545-diki országgyűlésre Nagy-Szombatba olly meghagyással küldötte, hogy a' rendeket egyetértésre intse, kassaiak ellen pedig, kik Sáros vmegye' nagy részét Izabella' számára elfoglalták, az elfoglalt helyekből Ferdinand' számára segedelmet adni nem akartak, 's egyéb bántalmakat is okoztak, panaszt tegyen. Mikor haltak meg e' derék férfiak, bizonytalan. E' hű nemzetség' utódai ma is léteznek magyar hazánkban.

Kápolnai (Ferencz), Nádasdi Tamás' egyik bajnoktársa vala, mikor ezt Zápolya János 1530. Szigetvár' bevételére küldötte. Azután Zápolyától elpártolván, örökösen Ferdinand mellé állott, kit az országnak kezére keritésében tanácscsal ápolgatott. — 1543. Soliman török császár Esztergomot, Székesfejérvárt 's a' t. bevevén, 's tatárjait az országban mindenfelé rabolni és dúlni küldvén, Kápolnai-Balaton mellett hétszázad magával sokkal nagyobb számu tatárokra találkozott, 's velök meg is ütközött. Ezen ütközetben öletett meg erős ellentállás után Kápolnai, lova, a' sok nyil-sebek miatt, alatta lerogyván.

Kaposvár, mező- 's székvárosa Somogy vármegyének, negyedfél ezer emberrel, régi kastélylyal, vármegye házzal, tanodalommal, és keresetes dohány termesztéssel. Nem messze vagyon a' hetesi puszta, mellyen évenkint nevezetes lóverseny szokott tartatni.

Karácson (György), egy álnok hitegető 's csábító, Miksa király' idejében; szül. 16. században, Nagy-Bányán. Fekete szinéről fekete embernek is hivatott. — 1569. kezdette álnok mesterségét Szilágyságban (Erdélyben) űzni, azután pedig Debreczenben álnokoskodott. Ő magát Magyarországnak a' török iga alóli megszabaditójának nevezé, mit ő csekély erővel véghez vihetni hirdetett. A' tudatlan pórnép annál könnyebben hitt szavainak, minthogy olly erős ember vala, hogy akármelly ló-patkót ketté tört, 's nyillal az új szántó vasat is általlyukasztotta (?) Sőt némelly okosabbaknál is hitelt talált beszéde, minthogy épen azon időben jósolák a' török veszedelmet. Csak hamar két ezer ember gyűlt K. zászlója alá, kik saját pénzökön élődtek. Emberei őt apjoknak, ez pedig azokat fiainak nevezte. Minden reggel és estve dobot üttetett, mikor embereinek az úr-imádságát térden állva kelle, vele együtt, elmon-

dani. Káromló vagy fajtalan szót senkinek a' táborban szabad nem vala mondani; mind e' mellett azonban megengedé nekik, hogy annyi marhát, a' mennyire szükségök vala, erővel elhajthattak. De mivel látta, hogy a' nemesek és a' józanon gondolkodók vele nem tartanak, szándékát megváltoztatta: minél fogva a' szolnoki bégnek megígérte, hogy jó bérért a' hozzá gyűlendő sokaságot kezére játszandja. Hogy pedig annál könnyebben czélt érhessen, a' Bala sz. Miklósi kastélyt akará elfoglalni: megparancsolja tehát zászlója alá szegődött népe közől mintegy hatszáznak, hogy magokkal enni és inni valót ne vigyenek, mivel, mint isten' erejével harczolandókról egy felsőbb hatalom gondoskodandik rólok. Megindul tehát György, és miután vitézei már megéhezének, az úton, hova György maga véteté előre, élelmet találának, és megelégíttetének. Ez áltette után még inkább fölnyiltak György' szemei, 's azt igéré katonáinak, hogy, mi előtt a' kastélyt ostromolják, falai már összerogyandnak, a' benne lévő törökök pedig égi tűz által emésztetendnek meg. Elérkeznek a' kastélyhoz, a' benne lévő törökök egy rakás szalmát meggyújtanak, mit látván György' katonái, azt György jóslata egyik ága beteljesedésének tartották. Közelebb lépdelnek tehát a' könnyen hivő vitézek, bizván, hogy György jóslata szerint a' falak bizonyosan leomlandanak. Ekkor a' törökök a' kastélyból kirohannak, 's a' gyülevész hadnak nagy részét levagdalják. Ezt hallván társaik, nem birhatá többé őket György hitegetéseire, 's zászlóját lassanként legtöbben odahagyták, a' kik pedig megmaradtak, szükséggel kelle küzdeniök. György azután követeket küld a' debreczeni bíróhoz, hogy neki elegendő élelmet küldjön: de ez mit sem hallgat kérésére, György megboszonkodik, és harminczad magával a' városba megy, a' birót magához hivatja, pirongatja, és hogy azt a' kapura akaszszák föl, parancsolja: de mig ezek György' parancsát teljesíteni akarják, addig a' lakosok fegyverre kapván, a' birót György' katonainak kezeiből kiragadják, azokat levagdalják, Györgyöt elfogják, 's fejét veszik. Boszút állandó vala ezért Szűcs László, György' fő hadnagya, de Bátori György' katonai által ez is elfogatik, 's megöletik, és ezzel a' fekete ember' hada is elenyészett.

Karaton, hunnok' királya Balambér után. K. uralkodása alatt kezdették a' hunnok a' ker. vallást elfogadni. Nagy segitségére volt Theodosius császárnak minden ellenei, nevezetesen Eugén ellen. Ezen hadról némellyek azt jegyzik meg, hogy azon nyilakat, mellyeket Eugén' katonái Theodosius' táborára lőttek, egy nagy szél mind Eugén' katonáira forgatta vissza. Azért irá Claudianus Theodosius' tiszteletére e' hizelgő verseket: »O nimium dilecte Deo! cui fundit ab astris — Aeolus armatus acies, cui militat aether; — Et coniurati veniunt ad classica venti.» Meghólt K. 399. uralkodásának tizenkettedik évében.

Karlovitz (Károlyváros), a' pétervári őrkerületben a' Duna mellett fekvő város, 5400. többnyire illir lakossal. Széke vagyon itt az osztrák-birodalmi görög nem egyesült érseknek, káptalanjával; van görög papnevelőintézete, illir lyceuma, kat. nemzeti tanodája, kórháza, kereskedéssel és környékén termő híres borral. Az 1699-iki békekötésről a' történetekben említtetik.

Karlsbad (cseh. Wary), királyi város, és európailag híres fürdőhely csehországban, Elbogen kerületében a' Tepelen, 3400. lakossal, szín-'s két kórházzal, egy olvasó teremmel, 40 — 60° Rom. mérs. meleg forrásokkal, mosdó és gőzfürdőkkel, mellyeket évenkint 3 — 5000. vendég látogatja; ónöntés-, kés, olló-, tű-gyárok, asztalos müvek-dísz 's fénymüvekbeni jeles iparral.

Karlsruhe, fő város Baden nagyherczegségben 19,000. lak. Ezen város valamint a' legújabb székes városok — (Európában); úgy a' legszebbek közé is tartozik. E' város Károly Vilmos Markgrófnak köszöni létezését. Még 1715. százados tölgyek emelkedének e' helyen, mellyeknek árnyékában a' nevezett markgróf vadászati fáradalmaitól leheveredett vala kinyugodni. Életét sulyos viszontagságok fenyegetvén, magányba, hol kitől sem háboríttatnék, kivánta eltölteni. Epen e' nyughelyen lepé őt meg a' gondolat, hogy a' vadonba lakot épittessen magának, hol az emberi társaságtól elszigetelve, élhessen elmélkedéseinek. Egy hónap telék bele, és Károly maga tevé le talpkövét magános várának, melly Karlsruhénak (Károly nyugalmának) neveztetett. Azonban, minthogy uralkodó, kitől függ a' polgári jólét, egyedül nem lehet; a' gondok és kötelességek őt mindenütt követik: Károlylyal épen ez történt. Mit látván, várost telepite vára körül, melly fő városává lön nagyherczegségének. — E' város Rajnától másfél órányira fekszik kelet felé, egy szép térségen, Hartwald nevü erdő' szélén. Az egész város igen szembetünik szabályosságával; minden ház bizonyos minta szerint van épitve; az utczák szélesek, világosak, 's mindkét oldalon kötáblákkal kirakatvák a' gyalogok' számára, kapui pedig igen szép izléssel épittettek, mellyek közt az ettlingi kapu valóban mintája a' felséges épitészetnek. Nyilvános helyei közt legnevezetesebbek a' várpiacz négyszeres fa-sorral, 's az új piacz legmagasabb és legszebb házakkal. Közepén egy gúla áll, épen azon a' helyen, hol a' markgróf nyugodott a' vén töly' árnyékában. Templom is van itt, mellyben az örök nyugalmat aluszsza Károly. Legjelesb épületei a' nagy herczegvár, régi franczia stylussal. Az evangelicusok' új temploma, melly 1807. kezdetett és római stylusban épittetett. A' katholicusok' új temploma, melly fölülről világositatik, 100. láb. tágasságu, 's szintannyi láb. magasságu kuptetővel ékeskedik. Fő ajtajánál e' templomnak 3. jóniai oszlop egy folyosót képez. Tornyán csillagászat is üzetik. A' felséges vá-

rosház; és a' gyönyörű színház. Intézetei közt nevezetesebbek: a' nyilvános könyvtár, 70,000. darab könyvel; régiségek' pénz' és természeti ritkaságok' gyűjteménye, kép' és rézmetszetek' tára; mű-, rajz- és katonaiskola, pénzverőház, lyceum és tanitókat képző iskola, gyárok, kórházak, siketnémák' intézete. A' nagy herczegségnek minden igazgatósága a' városba lakik. Mindenben nagy előmenetelt láthatni e' városban. Minden, a' városba vivő utak fa-sorokkal diszlenek. Gyönyörű kertjei sem hibáznak, szóval: mindenütt szépet és hasznost lát az ember e' szép izléssel épült városban.

Kármentés, már régibb időktől szokásban volt a' tengeri hajókat kármentesiteni. Az újabb idők dús eredményei közé tartozik azonban a' kármentesités' czélszerűbb elrendelése. A' Kármentesitő társaságok' tagjai bizonyos mennyiségű tőkét öszveadván, avval jót állnak a' magokat bizonyos kártól mentesiteni kivánóknak, hogy a' kár' esetében a' befizetett mennyiség arányában károk helyre állittassék; — ez legegyszerűbb eszméje a' dolognak. A' kármentesitő társaság' tagjai a' lehetségre épitett calcullus szerint jól felszámitván a' mentesitendők által befizetendő mennyiséget, közönségesen öszveadott tőkéjek felett, még osztatot is kapnak, a' kármentesitendők pedig bátorságban nyugosznak házaik, csűrjeik tűz általi felemesztetése, vagy hajójik szélvész általi vagy gabnaik, szőleik jégáltali 's a' t. megromlása tekéntetében. Legjobbak azon kármentési társaságok, hol több tagok öszveállván, vagyonokért egymásnak jót állanak olly módon, hogy ha közülök valamellyik megkárosodik, annak kárát a' többiek — vagyonok arányában — helyre állitják, itt se kamatnak, se osztálynak helye nem lévén, mindig csak annyi fizettetik, a' mennyi kár történt a' tagok közt. Es ez a' legolcsóbb kármentesités.

Karmin, azon piros festőszer, melly a' cochenilla bogárnak földes vagy érczes savitattakkali (cum oxydis terrarum et metallor.), összevegyitéséből készül. A' karminnak szépsége, jósága a' vegyitett szereknek mennyiségi arányától, valamint a' készitésnek módjától függ leginkább.

Karnyol herczegség (Carniolia), 175. négyszegü mföld. 470,000. lakossal, hajdan szláv törzsököktől lévén elfoglalva, a' tizedik században ön álló markgrófsággá lön, később az osztrák és koront herczegek közt elosztódván, 's a' 12. században herczegségi czimet nyervén, tiroli grófok' elhunytával 1335., és a' görcziekével 1364. Ausztriának esett. Most Illyriának egy részét teszi, és lajbachi, neustädti, és adelsbergi kerületre osztatik.

Karok és Rendek. Honunkban törvényesen megalapitva négy rend vagyon, a' papi rend, a' fellebbi, nemesi vagy magnási rend, a' lovag rend, és a' polgári rend. Ezen négy rend képviseli az ország gyülésén a' Nemzetet, ezen négy rend tanácskozik mind a' vármegyék' egyes,

mind az ország' köz gyűlésén. Ezen négy rend öszvegi diplomatikai czímje Karok és Rendek, mellyel mind egymás iránt, mint tagja az öszveg iránt élnek.

Karolina-szigetek, Oczeániában Malajához tartozó szigetcsoport. Lakosai barnák, 's jeles hajósok. A' nagyobb szigetek: Jap és Hogolen. Ide számíttatnak a' délkeletre eső holló-szigetek is, Jaung, Williemsz, 29. sziget, és a' zöld-hegy-szigetek; továbbá a' keletiebb Fanning korál-sziget is.

Károly I. (Robert), huszonhatodik magyar király. Megfosztatván Otto az erdélyi vajda által a' magyar koronától, visszament Bajorországba, csupán a' királyi czímet tartván meg magának. A' magyarok tehát 1307. octob. hónapban Rákoson öszvegyűltek, 's egyes akarattal Robert Károlyt, Martell Károly' 's Mária' V. István' leányának fiát magyar királynak választották, 's ez alkalomra készített új koronával, mivel a' rendes korona az erdélyi vajdánál vala, Budán 1309. Tamás esztergomi érsek által megkoronáztatták. Ez meglévén, Gentilis bibornok Pozsonyban zsinatot tartott, mellyben egyéb végzeteken kivül mind azon fenyítéketket, mellyeket V. Kelemen pápa Károly' ellenségeire hozott, megújította. Tamás esztergomi érsek által tartott udvardi zsinatban pedig VIII. Bonifácz pápa' végzete újittatott meg és kihirdettetett. Ezen zsinatban többek közt azt is határozák: hogy estve harangszó adassék, 's minden ker. katholicus az angyali üdvözletet háromszor elmondani köteleztessék. Illy és még több üdvös végzetek után már csak nem mindnyáján Károly' részén valának; jóllehet gondolák némellyek, hogy nagyobb biztosság okáért a' rendes koronával is koronáztassék meg Károly. Mire nézve Tamás érsek visszakapván vajdától a' koronát, 's őt Károly' részére hóditván, azonnal gyűlést hirdetének Székesfejérvárra, a' magyarok 's a' nemzet kivánságara 1310. újra nagy fénynyel (ekkor már harmadszor) megkoronáztatott. Nehéz volt Károly' országlásának kezdete, mert még az ország miatt némellyek vetekedének, addig egyik a' kincstárt üríté, másik pedig az ország' jövedelmeit bírorolá. Horvátország- és Bosniában a' bánok hatalmaskodának; Dalmatiában pedig a' velenczeiek egész Jadra városáig kiterjesztek birodalmukat, és még Károly e' roszat orvosolni készülne, addig a' jadraiak a' velenczeiek' igáját nyakukból lerázván, magokat előbbi állásukba helyezték. Nem kis gondot szerze Károlynak Trencsini Máté is, ki alsó Magyarországnak nagy részét (Kassától egész Komáromig) elfoglalván, 's Károly' részére hajolni nem akarván, magány hatalmat gyakorlott. Jóllehet pedig Máté legerősebb várait katonáival megtöltötte, 's olly nagy számu serege volt; hogy azzal alig mérközhetek meg Károly: még is 1312. Rozgony nevű falunál őt egy véres ütközetben megverte, 's jószágainak nagy részétől megfosztotta. Igy elhagyat-

ván saját katonáitól Máté, nem sokára halál vete nyughatatlan életének szerencsétlen véget. — VII. Henrik császár' halála után a' német rendek meg nem egyezhetvén a' császár-választásban, némellyek bajor Lajost, mások pedig Fridrik ausztriai herczeget választották császárnak (1314). Hogy Fridrik magát Lajos ellen biztositsa, Károlylyal köte barátságot, 's tőle segitséget kért. Küldött is K. 1322. nagy számmal magyarokat és kunokat Fridriknek; de azoknak kevés hasznát veheté; mert Lajos Mühldorfnál nem csak megverte Fridrik' táborát, hanem magát a' herczeget is elfogta, 's mindaddig el sem eresztette, még a' császárságról le nem mondott. Ugyan ez évben seregének más részével a' tótországi Subics Mladin háborgó bán ellen ment Károly, azt megfogatta, 's fogva Magyarországba hozta. Nem volt Károlynak veszedelmesebb esztendeje az 1330-nál, mellyben kétszer csak igen nehezen menekedhetett meg a' haláltól. Először Zaah Felicián nevű fő nemes, de gyilkos természetü ember, elébb Trencsini Máté' udvarában nádor, ejté (apr. 17.) rémitő veszedelembe az egész kir. udvart Visegrádon (Károly volt első, ki Visegrádot választá királyi lakhelynek). Ugyan is a' vakmerő Zaah dühös indulatjától gyötörtetvén, fölfegyverkezve, dühösen berohan a' királyi palotába, 's kivont karddal az épen ebédlő kir. családot megtámadja, a' királyon könnyü sebet ejtvén, a' királynőnek négy ujját levágja, azután a' király magzataira, Lajos és Andrásra, rohan, mind a' kettőt meggyilkolandó, ha a' lármára befutó szolgák 's tisztek le nem nyomják a' gyilkost, és Zaah helyben saját kardjával szét nem vagdaltatott, 's holt teste részint Budán, részint más városokban, mindenkinek rettentő példájára, a' város kapuira szegeztetett. Fia lófarkra köttetvén, szétszaggattatott: egyik leányának feje vétetett, másiknak ujjai, orra és ajkai vagdaltatván el, 's több városokon szemle okáért keresztül vitetvén, kegyetlenül kivégeztetett: végre Zaah' nemzetsége harmad izig vagy megöletett, vagy jószágaitól megfosztatván, 's a' szabaditók közt kiosztatván, az országból örökre száműzetett. — Második veszedelme volt Károlynak Oláhországban. Bazarád Sándor vajda elleni hadban, hol különösen Beréndi Mártonnak, és egyéb hű magyaroknak köszönheté életét. Szerencsésebb volt seregének azon része, melly a' tatárok ellen járt, mert ezeket megvervén, tökéletes győzedelemmel tért vissza. — Nagy tekintetet szerzett magának K. a' szomszéd fejedelmek- 's nemzeteknél. Albert és Otto ausztriai herczegek vele szövetséget kötöttek. Kazimir' lengyel királylyá választásában igen sokat tett. Ő békéltette öszve Visegrádon a' cseh és lengyel királyokat 1335. — 1338. megkereste őt az orosz fejedelem is, 's vele barátságot kötött. Ugyan azon esztendőben szövetséget kötött a' Morva markgróffal, és cseh királylyal, kinek leányát, Margitot, ugyan akkor saját fiának, Lajosnak, el is jegyzette. De még

a' külfejedelmekkel ezek történnek, addig honn a' panaszok ellene halomra gyűltek. Országgyűlést nem hirdetett, a' nemeseket hivataljaiktól kénye szerint megfosztotta, a' püspökök' panaszait meg nem hallgatta, holtuk után mind az ősi, mind egyéb jószágaikat elfoglaltatta. Pápa elejbe került a' dolog, ki a' papok' ügyét fel is fogta, Károlyt elődeinek jó példáira emlékeztetvén: minek, úgy látszik, lett is valami sikere, mert nagyobb figyelmet forditott azután az ország' dolgaira. Erzsébetnek, Károly' nejének, testvére Kazimir, másodszor is eljött Visegrádra Károly' látogatására, 's ekkor minthogy neki semmi férfi utóda nem vala, a' lengyel rendek' megegyezésével Károly' fiát, Lajost, fiának fogadta, 's utána lengyel királynak rendelte. 1341., minthogy a' magyarok és németek egymásnak sokszor károkat tettek, hogy a' hadat elkerüljék, Albert ausztriai herczeggel új egyességre lépett. Életének utolsó esztendejében a' pénz állapotját jobbitotta meg. A' régi rosz és rézzel vegyes pénz helyett, mellyet minden kár nélkül fölváltatott, jó ezüstből veretett pénzt. Ő veretett az országban legelőször arany pénzt ker. sz. János' képével, melly arany forintnak neveztetett. Ő veretett legelőször máriásokat is a' b. szűz' képével. Mikor ekként foglalatoskodott Károly az ország' boldogitásán, a' sok gondok és nyavalyáktól lenyomatott, 's 1342. jul. 16. Visegrádon megholt, életének 54. évében, 's Fejérvárott eltemettetett. — Valamint országlása' kezdetén nehezen szoktak Károlyhoz a' magyarok, úgy halálakor nehezen váltak meg tőle. Ő épitette Bartfa városát, és Temesvárt. Ő rontotta el a' tüzes vassal való próbát, melly hajdan annyira közönséges vallatási próba vala.

Károly II. v. kis, a' durazzói Lajos herczeg' fia, 's huszonnyolczadik magyar király. Első Lajos magyar királynak még akkor, midőn Joanna a' durazzoi herczeget elfogatta, 's tömlöczbe záratta, (hol meg is holt), semmi gyermekei nem lévén, ezt az árván maradott kis Károlyt Nápolyországból magához hita 1365., azt udvarában neveltette, 's ő utána magyar királynak választatni akarta. Azonban Lajos király e' szándékát, leányai születvén, megváltoztatta, 's Károlyt horvát- és dalmátországi bánná tette, a' durazzoi Károly' leányát Margitot adván neki feleségül 1370. Haza ment ugyan kis Károly Nápolyba Joanna királynő' látogatására, kinek halála után ő reménylette a' nápolyi királyságot, de őt Lajos onnét visszahita, és 1379. a' genuai köztársaság' segitségére a' velenczeiek ellen küldött tábornak vezérévé tette, 's azokat meg is alázta. — Míg ezek igy történnek, addig VI. Orbán pápa, hogy Joannán az elkövetett roszért boszút állhasson, Lajos királyt kinálta meg Nápolylyal; de mivel Lajos azt el nem fogadhatta, több országok' terhe nyomván már vállait, korosabb is lévén, Orbánnak a' nápolyi királyságra kis Károlyt, mint rokonát, ajánlotta, 's annak elnyerésére Károlynak segéd-

kezét is igérte. Elvégezvén Károly a' dolgot a' velenczeiekkel, Lajos őt vissza hivatja, 's Nápolynak elfoglalására küldi, megesküttetvén őt azonban előre, hogy Magyar- és Lengyelországhoz mi jogot sem fog tartani, 's leányait birtokaiban nem háborgatandja. Elindul ezután Károly Nápoly felé, de előbb Orban pápához ment Rómába, ki neki Nápolyt 1371. jun. 1-jén költ levele által nyolcz bibornok' nevei aláirásával általadta; Károly magát a' pápa iránt háladatosnak mindenkorra kötelezvén. Ezekután Nápoly felé indul seregével Károly, Ottót, Joanna negyedik férjét megveri, őt elfogja, 's Nápoly városát minden vérontás nélkül jul. 16. és azzal országát is elfoglalja. Ezek meglévén, némelly békétlen magyarok Lajos király' özvegyének, Erzsébetnek, és leányának Máriának uralkodását megunván, követjeik által Károlyt a' magyar királyságra meghijják. Károly a' követek' kivánságára az ajánlatot elfogadván, nejének, Margitnak, ki azt férjének mindenkép ellenezte, nagy sirása közt 1385. sept. 4. elindult, és Dalmátián keresztül, Zágrábba ment, hol a' püspöknél három hónapig mulatozott: Zágrábból Buda felé indulván Károly, a' királynők elejbe mennek, őt tettetett nyájassággal fogadják, 's Budára kisérik. Itt gyülést tart, a' vár' kapuira olasz katonákat állit, magát az oda gyült rendektől klrálynak választatja, 's a' gyülés' végzését a' királynőknek tudtokra adatja. Nem kissé rémülének el a' királynők e' hir' hallására: Erzsébet mindazáltal erőt vevén, a' gyülésbe ment, 's ott mind maga, mind leánya' nevében a' királyságról lemondott. Budáról Fejérvárra ment Károly, hogy magát megkoronáztassa, a' királynőket is elhiván a' hálátlan tett' látására. 1385. dec. 31. megtörtént, de nem a' szokott vigsággal a' koronázás. A' királynők már az uton sokakban szánakozást inditottak, minthogy mintegy foglyok látszatának a' győzelmi pompára vezettetni. Midőn Fejérvárott az anyatemplomba bemenvén, Lajos koporsója előtt megállottak, sirás és jajgatásra fakadván, a' koronázási ünnepélytől annyira idegenek levének, hogy az esztergomi érseknek, ki szokás szerint kérdezé: ha tetszenék e' nekik Károly király, csak kevesen — azok is félelemből, és a' pártosok' ösztönözéseiből — válaszolának, hogy tetszenék, sokan nehezen szenvedvén, hogy az országra nézve olly érdemes király' leánya a' koronától gonoszul megfosztatott. Azonban az igazságtalanul és tett hitszava ellen elfoglalt országot csak 30. napig birhatta. A' koronázás után mind Károly, mind a' királynők Budára vissza jöttek, 's ott a' kir. palotának egy részét Károly foglalta el, a' többit pedig a' királynőknek engedte át, 's velök baráti viszonyban élt. Mit Erzsébet, ki szive' keservét annyira elpalástolá, hogy Károly legkevesb roszat sem gyanithata, hasznára forditott, miután Gara Miklóssal a' nádorral, és Forgács Balázssal neki a' tört megvettette. 1386. febr. 7. alkonyodatkor azon ürügy alatt, hogy vejének Zsigmondnak, Csehország-

ból érkezett levelét vele közlendi, Erzsébet őt saját szobájába hivatja. Károly mi cselt sem sejditvén, általmegy Erzsébethez, 's neki a' költött levelet kezébe adja; mellyet, midőn ülve, egy kissé előre hajolva, olvasna, int Gara Forgácsnak, ki Károly' háta megött állott, Forgács a' palástja alá rejtett balta idomú csákányával Károlyt halálosan főbe sújtá. Gara katonái az ajtókat elállják, az olasz vitézeket, és a' Károly' pártosait, Horváthot kevesed magával kivévén, meggyilkolják. Másnap Károly Visegrádra vitetett, hol, sebe elhanyagoltatván, iszonyu kinok közt megholt 1386. és sz. András' kolostorában eltemettetett.

Károly I. (Nagy) Pipinus' (Rövid) fia 's Martell Károly' onokája; szül. 742. april. 2. Aachenben, 's atyja' halála után 768. frank királynak koronáztatott. Atyja' akarata szerint Francziaországot öcscsével, Karolománnal, kelle megosztania. De még Károly egy lázadás' lecsendesitésében fáradozik, addig öcscse megholt (771.), és ő egyedül lön uralkodó. Ekkor ő minden iparát országa' nagyitása és a' kereszténység' gyarapitására fordità. — 1774. Hadrián pápa' segitségére ment Olaszországba, Páviát meghóditá, Dezsőt, a' longobardok' királyát Karolomán' özvegyével 's fiaival együtt elfogá, 's magát Milanóban a' vaskoronával olaszország' királyává koronáztatá. Épen olly szerencsével hadakozott Károly a' pogány szászokkal a' keresztény hit' terjesztésének buzgalmából, 772 től fogva 803-ig, miután is a' selzi béke' következtében a' hadakozó szászok tökéletesen meghódolának. Longobardiát meghóditván Károly 774. 's 778., az araboktól Spanyolországban egy részt elfoglalván, nevét mindenfelé rettentővé tette. Azonban a' szaraczenokkali ütközetben Ronceval nevü völgyben Károly nagy veszteséggel megveretett, elvesztvén ez ütközetben az akkori időben legnevezetesebb vitézt Rolandot, monda szerint Károly' onoka öcscsét. II. Tassilo herczeget, ki két izben lázada föl Károly ellen, 's kit a' bajorok 781. halálra itéltek, de K. neki megkegyelmezett, egy zárdába küldötte, 's Bajorországot a' frankokéval egyesitette. Bajorokkal együtt az avarokat is, kik azokkal frigyesek valának, meghóditotta. Végre a' szlávokat kerítette hatalma alá. Károly, mind a' mellett, hogy élete ellen törekedtek, nagy lélekkel uralkodott a' frankokon, longobardokon, spanyolokon, frieslandiakon, szászokon, szlávokon, bajorokon és avarokon. 'S igy Károly' hatalma Elbe folyam' torkolátától Ebro és a' középtengerig: éjszaki tengertől Rába és Tiszáig, 's az alpeseken fölül egész Benvenutig nyulék. Csupán ketten uralkodának ekkor: Károly és a' pápa: amaz a' világiakon, ez a' lelkieken, 's ezekben maga Károly is engedelmeskedék a' sz. széknek. Lélekkel buzgólkodék Károly; 's nem is volt uralkodó, ki akár a' keresztény vallásban, akár a' művelődésben annyit használt volna alattvalóinak, mint Károly. Ő fegyver közt épen úgy gondoskodék lelki és testi jólléteiről alatt-

valóinak, mint béke időben iparkodék azok' boldogitására. Ő valamint a' nagyobb, úgy a' kisebb dolgokra is kiterjeszté atyai figyelmét. Az ő példája, mert a' tudományokat szerfölött kedvelé, udvaronczival is megizlelteté a' tudományok éltető erejét. Már K. képezett egy tudós társaságot, mellyről azonban csak annyit tudhatunk, hogy e' társaság' tagjai mind idegen de nagy jelentésű nevezeteket, mint: Homér, Pindar 's a' t. vevének föl. Károly magát Dávidnak nevezé. Legüdvösebbek, miket Károly az utóvilágnak tett, valának az iskolák, mellyeket ő legmelegebb buzgalommal ápola. Nyelvészeti és számvetési tanitókat Rómából hozott. Sokszor ő maga próbálgatá a' tanuló gyermekeket, azokat magához gyűjtetvén. Legmagasb fokra jutott Károly' tekintete és hatalma, uralkodásának 33. évében, római császárrá koronáztatása által. Mi annál nagyobb benyomást tett, minthogy Romulus Augustulus idejétől egész Károlyig senki sem lehete szerencsés a' római császár czimet viselhetni. Neve annyira elterjedt Károlynak Európán kivül is, hogy csupán személye' méltósága, hosszasb uralkodása, hadbani szerencséje, 's országlásának komolysága miatt még Afrika 's Ázsiából is drága ajándékokat küldének a' királyok Károlynak. — 814. forróláz lepé meg Károlyt. Szokása szerint koplalás által akara magán segiteni, de hijába. Teste igen elgyengült, eloszlatásának ideje elérkezett, mit maga is érezvén, a' hal doklók' szentségét nagy ajtatossággal magához vevé, még egyszer keresztet vete magára, 's többé nem volt. Megholt Aachenben jan. 28. 814. életének 72. királyságának 27. 's császárságának 14. évében, 's ugyanott (l. Aachen) eltemettetett. — Az utóvilág őt nagynak nevezé, 's a' szentek közé számitá.

Károly II. (kopasz), Lajos' (ajtatos) fia, szül. jun. 13. 823. Frankfurtban. Országát nyugoti Gallia és Aquitaniával nagyobbitá. Országlása zavaros és igaztalanságokkal teljes vala. Kiváltképen nyugtalaniták őt a' normannok. — 858. Lajost választák magoknak királylyá, 's K. Burgundiába futni kénytelenittetett; 859. ismét eljött egy hadisereggel, 's Lajost a' trónról elűzé. Miután II. Lothárt 861. örökségétől megfosztá, VIII. János pápa által magát német császárnak koronáztatta, 's Lajos' testvére ellen hadakozott, de Lajos' fiai Károlyt 876. egy hadban egészen semmivé tevék. A' pápát vala még K. a' szaracenok ellen segitendő, ha őt Karlmann ez utjában nem akadályoztatja. Megholt oct. 6. 877. méreg' következtében, mellyet neki saját orvosa adott vala.

Károly III. (vastag), Lajos német császár' fia, szül. 832. Atyja' halála után Sveicz', Elsasz', Lotharingia', 's Karlmann vére után Lombardia' birtokába jutott. 880. császárrá koronáztatott, 's egész Németországot elnyeré. A' normannok elleni két hadban csupán gyávaságát

árulá el. Először t. i. egy szép pénz öszvegért sokat oda engede az ellenrésznek, másodszor pedig gyalázatos béket vásárlott. Ez volt oka, hogy alattvalói őt gyülölték, 's 887. Mainznál Friburgban tartott országgyülésen trónjáról meg is fosztották, mire — nyolcz héttel később — jan. 12. 888. megholt.

Károly V. (mint spanyol király I.), német császár, Fülöp ausztriai főherczeg, és Joanna' fia, 's I. Miksa császár és Mária utolsó burgundiai herczeg' onokája, szül. 1500. 16. éves vala, mikor németalföld' trónjára lépett, és épen e' korában lön nagy apja' halála után spanyol király is. 1520. megüresülvén a' német császári trón, ezt is elnyeré K. és octob. 23. Aachenben megkoronáztatott. Ferencz franczia király, ki e' trónt igényelte, e' miatt megsértettnek érezé magát, miért is négy véres had követé a' megsértést. Épen ez időben lön Luther' tanitása általános figyelem' tárgya, és hogy a' katholicusok a' protestansokkal egyesüljenek, K. Vormátiába országgyűlést hirdetett (1521). Luther azonban elveinek védelme' daczára is szorosan korlátoltatott. K. a' francziák ellen, kik már spanyol Navarrában dúltak, az angolokkal békeségre lépett, fegyverei pedig az alatt Olaszországban állandóan győzedelmeskedének 's Majlandot és Genuát K. kezeire is keriték, majd azután Marseillet ostromolá K., de vissza veretett, mire Ferencz maga jelent meg 1524. Pavia előtt. Ekkor K. helyezete nem vala a' legkedvezőbb, azonban a' legnyomasztóbb állapotban érkezék meg a' segély, és nem csak fényes győzelmet nyere febr. 24. 1525. Ferenczen, hanem még őt fogságba is ejté. Egy egész évig nyomorgott Ferencz Madrid' börtöneiben, melly alkalommal jan. 14. 1526. a' Madridi szerződés' következtében Ferencz Burgundiáról lemondott, 's Majland és Nápolyrai igényeit is letette. Azonban szabadságát visszanyervén Ferencz, azonnal a' pápához ment, és a' kötött szerződés megtartásától, minthogy az erőszakos vala, fölszabadítást kért, és Velenczével, Majlandal és Florenczával az úgy nevezett sz. ligát kötötte a' császár ellen, mihez kapcsolá magát Angolország is. Mind e' mellett győzedelmeskedék Károly, és 1527. Rómát is elfoglalá és pusztitá; a' pápa elfogatott, és csak nagy pénz öszveg által szabadulhata meg. Ezen hadnak a' cambrai béke vetett véget aug. 5. 1529., melly napon ugyan azon helyen köttetett béke Angolország és Károly között is. — Febr. 24. 1530. Károly Bolognában VII. Kelemen pápa által magát római császárnak koronáztatá. Most Károly minden figyelmét a' törökökre, kik már Bécsig nyomultak, és Németországban a' protestansok' előlépteire függeszté; 1530. Augsburgba országgyülést hirdetett, de ez keveset használván, 1531. kötötte a' schmalkaldi béket. Ezután Károly Olaszországban a' statusokkal Franczia ország ellen egy ligát kötött, 's egy hadi sereggel Harredin ellen Barbariába ment, Tunist bevevé, 's

200. keresztény rabszolgát megszabadíta. — 1536. harmadik háború ütött ki Károly és Ferencz közt Majland végett. Ez Soliman török császárral egyesült De miután mind a' két részről kevés haszonnal sok áldozat esett el, III. Pál pápa' közbenjárása által 1538. Nissában egy 10. esztendei fegyver szünet köttetett, és K. Algirba ment: azonban itt igen szerencsétlen vala. Ferencz dán és svéd királylyal lépvén békességre, egy új hadat indított K. ellen, de sept. 18. 1544. béket kötöttek. A' schmalkaldi béke az alatt mindig növekedett tekintetében, a' tridenti zsinat pedig későre halasztatott, miért K. nem kissé boszonkodott. A' protestansok Mühlbergnél megverettek, de Móritz szász választó fejedelem meggyőzvén Innsbrucknál Károlyt, aug. 2. 1552., a' passaui egyezés köttetett. Ekként látván Károly minden terveit meghiúsittatni, 's ellenei számát naponkint szaporodni, azért, 's gyöngélkedő egészségeért elhatározá magában az uralkodásról lemondani. Németalföldet és Spanyolországot általadá fiának II. Fülöpnek, vérének pedig a' császári koronát, 's maga Estremadurába, St. Just zárdájába ment, 100,000. arany év pénzt tartván meg magának. Itt ő ajtatos gyakorlásokban és fa-órák készitésében foglalatoskodott. Fő kivánsága vala két órát egészen megegyező járásúvá tenni, de minthogy hasztalan fáradozék, e' szókra fakadt: »Esztelen valék, midőn azon igyekeztem, hogy annyi embert egy véleményűvé tegyek.» Végre elgyengülvén, tulajdon temetkezését rendelé megünnepeltetni. Halotti ruhába burkolva, szolgáitól körülvéve, a' templom' közepén álló koporsóba feküdt. Halotti mise tartatott, 's a' fejedelem az érette imádkozó papok' énekével egyesité szavát. Végződvén a' sz. szertartás, mindnyájan eltávoztak, 's az ajtók bezárattak. Ő még egy ideig a' koporsóban maradt, azután fölkelvén, az oltár előtt leborult, 's ezután szobájába visszatért, hol az éjt mély gondolkozásban tölté. Ez siettetè végét, lázba esett, mellyben sept. 21. 1558. 59. évében megholt. Nemes jellemei benne igen föltünők valának. — Ezen kivül még három illy nevű császár uralkodék Németországban.

Károly I. angol király, született nov. 29. 1600. Skócziában. Atyja' (I. Jakab) halála után 1625. lépett az angol trónra, és még azon esztendőben majus 27. Henriettével, IV. Henrik' Franczia ország' királyának leányával egybekelt, mi Károlynak nem kis zavart okozott, gondolván a' puritánusok, hogy ezen házasság Angliát szerencsétlenségbe dönti. Bukingham — Károly' kegyencze — már előbb elcsábitá Károlyt, hogy egy spanyol infantnő' kezét kérje meg, de mivel ez őt üres válaszszal bocsátá el, a' parlamenteket Spanyolország ellen hadra ösztönözé. Azonban, mivel az első parlament kevés pénzt ajánlott, a' dologból semmi sem lett. Hasonló történt 1626. a' második parlamenttel is, mivel a' kormány' vissza élései és Bukingham ellen kemény nehézségek gördülének elő. Egy

harmadik parlament hivatott egybe 1628., ez a' kivánt segélyt csak azon föltétel alatt ajánlotta, ha a' király magát a' híres Petition of rights alá irná, melly által a' magna charta (l. ezt) alapjaihoz képest a' király és népközti alap-egyezségnek meg kelle újítatnia. A' második parlament' szétoszlatása után nem sokára Károly Francziaországgal béket kötött; ugyan ez történt Spanyolországgal is. Azonban, midőn a' parlament új nehézségeket gördit a' kórmány elejbe font — 's tonnapénz — és a' kórmánynak az egyházi dolgokban avatkozásai miatt, megoldá K. ezt is, és elhatározá magában minister és parlament nélkül uralkodni, mit 11. évig gyakorlott is, önkényét tartván legfőbb törvényének. Status dolgaiban Strafford gróf', egyháziakban pedig Laud londoni püspök' tanácsát követé. Egy új liturgiának Skócziábai behozatása által, evvel háborúba, melly Angliában lázadást okoza, keveredett. Miután a' skótok' fegyvere mindenütt győzedelmeskedett, királyuk fegyverszünetet engedett, 's K. 1639. egy negyedik parlamentet hivott öszve, mellynek szétoszlása után a' skótok ismét Angliába ütének, 's az angol sereget megverték. Angolokkal egyesülvén a' skótok, K-t. egy ötödik parlament' egybegyűjtésére kényszeriték, nov. 3. 1640. Ez volt ama hosszas és vérző parlament, mellyben a' leghevesb nehézségek gördülének elé, 's Strafford gróf halálra itéltetett, 1641. pedig kivégeztetett. K. mindenben megegyezett, mit a' parlament kivánt, a' nélkül, hogy valami haszna lett volna, még jogát is oda engedé a' parlament' föloszlására. Midőn Irlandban More Rogér által szőtt öszveesküvés' következtében 50,000. protestans a' legkegyetlenebbül megöletett, akkor is Károlyt, hogy még gyűlöletesebbé tegyék, vádolák ezen öszveesküvésről. Nem vala már most egyéb hátra, mint magát hadra készíteni; de a' Manstonmoore (jul. 2. 1644.) és Rasebynél (jul. 14. 1645.) történt fő csaták, mellyeket K. ellen Manchester gróf, Cromvell olivér és Fairfax viselének, Károlyra nézve egy általában szerencsétlenül ütének ki. Végtére látván már, hogy nem boldogulhat, eltökélé magában, a' skót' sereghez — mellytől jobb bánás módot remélylett, mint a' parlamenttól — általmenni 's annak magát megadni. Azonban januar. 30. 1647. skótok 400,000. font sterlingért általadák Károlyt az angol parlamentnek, melly őt Holmbyba 's onnét Hamptoncourtba vivé. Miután pedig onnét elillantani törekednék, Wight szigetében Carisbrokeba, onnét, midőn Károly' barátjainak törekvései — őt megszabaditni akarván — itt meghiúsittattak, Hurstba vitetett. Jan. 17. 1649. a' szerencsétlen király törvényszék' elejbe idéztetvén, halálra itéltetett, 's jan. 30. Whitchalli palotája előtt egy álarczos bakó által feje vétetett. Később Anglia ünnepként ülé meg jan. 30 kát, a' királyi vértanu' emlékezetére.

Károly II. angol király, a' szerencsétlen I. Károly' és Henriette,

franczia király' leányának fia, szül. maj. 29. 1630. Cromwell' halála után, ki I. Károly' kivégeztetésével kezde parancsnokoskodni, Franciaországból, hova Cromwell elől menekülni kénytelenittetett, Angliába visszatérvén, 's apr. 23. 1660. lépvén a' királyi trónra, visszanyerte mind azon jogokat, mellyeket szerencsétlen atyja elvesztett. Nagy reményeket támasztott K. az angolokban kedvező kórmánya miatt. Azonban várakozásaik meghiusittatának. — K. alapos okoknál fogva 1663. Németalföldel hadakozni kezde. 1674. XIV. Lajos' megvesztegetése őt ismét hadra kényteté; de egyik had sem válék becsületére Károlynak. Mig Clarendon volt minister, addig nem vala okuk a' nemzet szabadságaért aggódni; de alig hogy ez kimult, nem tetszvén a' pazarló királynak és udvarnak Clarendon tántorithatlan erénye, Clifford, Aszley, Buckingham 's Arlinglon, levének ministerei, 's azonnal kezdődött az önkényes uralkodási vágy. London és több más városok elveszték szabadság leveleiket, és csak kemény föltételek alatt nyerheték ismét vissza azokat. A' katholicusok Skóczia és Angliában a' legkegyetlenebbül üldöztetének, és a' folytonos veszekedések a' király és parlament közt ezt eloszlatni 1678. kényteleniték, a' nélkül, hogy valami új kedvezések adattak volna, kivévén az úgy nevezett Habeas corpus actát, az az a' személy és szabadságot érdeklő törvényt, mellynél fogva minden számüzöttnek meg kelle számüzetésének okát mondani, maga az elitélt 24. óra alatt kihallgattatott, 's ártatlannak találtatván, azonnal; a' vétkes pedig, kivivén a' fölségsértőt, kezességre szabadon bocsáttatott. Egy új öszveesküvés' fölfedezésének, melly a' király' élete ellen törekedett, következte miatt, a' király korlátlanul kezde uralkodni. A' népet csupán K. atyja' kórmánya alatt történt lázadás' iszonyának emlékezete tartá korlátok közt. Ismét egy új öszveesküvés, the Ryehouse-Complot név alatt, födeztetett föl, mellynek részesei, kik közt legfőbb rangu férfiuk valának, halállal büntettek. Károly' önkénye ekkor legmagasb fókra jutott, mit azonban febr. 6. 1685. guta ütésből, vagy mások szerint megétetésből történt halála szakasztott félbe. Károly halála előtt a' római anyaszentegyháznak, mellyhez titkon már régen húzott, szentségeit kiváná magának föladatni. — Károly, hivatalán kivül igen kegyes, szeretetre méltó, kellemes, nyiltszivü és mulattató férfiu vala, mi által a' nép' szivét megnyeré, de rosz példája káros befolyásu volt. Iszonyú emlékezete marad — talán örök időkre. — II. Károly' uralkodása azon sulyos csapás miatt, melly Anglia' fő városát, Londont, két izben sújtá, először t. i. a' dögvész (1665), melly Clarendon lord' csak fölületes számitása szerint 160,000. embert ragada el; másodszor a' reá következett évben történt rémitő tüz, mellynek martaléka 13,200. magányház, 59. szentegyház, és 26 raktár lön, 's a' kár 7,033,500. font sterlingre becsültetett.

Károly XII. Svéd király, XI. Károly' szinte svéd király' fia; szül. jun. 17. 1682. Stockholmban. A' nyelvekben (franczia, diák 's német) és szelidebb tudományokban, mellyekre leginkább hajlott, szépen kiképeztetett 15. évű volt, mikor nagy korúnak nyilvánittatott, de a' kórmányzással keveset gondolt, vadászat lévén fő foglalatossága. Senki nem örült ennek jobban, mint Orosz-, Dán- és Lengyelországok, gondolván most a' szépen virágzó és hatalmas Svédországot megalázhatni, 's titkon frigyet is kötöttek. II. Auguszt lengyel király 1700. Liflandban kezdé meg a' hadat, ezt követé Dania Schleswigben, az orosz pedig készülőben vala. De megcsalatkozának a' frigyesek; mert Károly váratlanul Koppenhaga előtt terem, egy 30. sor hajóból álló hajósereggel, 's Dániát aug. 10. 1700. békére kényszeriti, azután 20,000. svéddel Oroszországba nyomul, 's 80,000. oroszt Croy herczeg alatt Narvánál a' leggyalázatosabban megvert, azok közől 30,000-et megölvén, a' többit pedig részint elfogván, részint szétszórván. — II. Augusztot Liflandból elüzte, 's trónjától megfosztván, Lesczinsky Szaniszló lön lengyel király. Ezután Szászországba nyomult, 's ott a' választó fejedelmet a' lengyel trónról lemondani kénytelenité. A' király Szászországban tartá téli szállását. Az alatt a' czár (I. Péter) Liflandot vevé be, 's már 1703. Pétervárott új tervet készite. K. tehát tavaszkor 1708. Moszkau felé indult, 's sept. 7. Holosczinnál az oroszokat megverte. Ezzel Ukrain felé, hová őt Mazeppa, a' kozákok' feje hivá, megy. De Péter Dnieper folyónál 19,000. svédet, kiknek Károly' táborához kellett volna menniek, Löwenhaupt vezérlése alatt megvert, 's Mazeppát is, kinek szinte Károlylyal kelle egyesülni, nagy zavarba dönté. Pultavát kelle ekkor nagy raktáraival Károlynak elfoglalni. De hijába. Ekkor az oroszok levének nyertesek. Károly kémlelés közt megsebesittetett; miért a' jul. 8. 1709. történt ütközetnél csupán gyalog széken osztogathatá parancsait. A' serege' elerőtlenitése, vezéreinek egyenetlensége, 's saját szerencsétlensége őt majd egészen semmivé tevék. Bessarabiába kelle futnia, 's ott a' töröknél ótalmat, mit talált is, keresnie. Auguszt, a' szász választó fejedelem az alatt a' frigyet széttöré, 's Lengyelországba, dánok pedig Schonenba, nyomulának. A' czár kénye szerint osztagatá parancsait Lifland 's Finnlandban. Hogy Németországban a' svéd birtokosok biztositva legyenek, az önfejű K. e' határozatot el nem fogadá. Majd azután a' törököket piszkálta föl Oroszország ellen, a' had nov. 21. 1710. el is fogadtatott; de 1711. már bevégeztetett. Ezen had által K. a' törököket ellenségeikké tevé, azt hirlelvén t. i. az orosz követek, hogy K. a' német császárral öszveszövetkezve, a' törököt akarja meglámadni. Miért Sultán K. elfogatását parancsolja, de K. magát 300. svéddel mind addig vitézül védelmezé, mig szállása föl nem gyujtatott. Ekkor K. elfogatott 's Demotikába vitetett, hon-

nét azonban katona tiszti ruhába öltözvén, octob. 25. 1714. szerencsésen megszökött. November 11. Stralsundba érkezett; mellyet mindazáltal egy vitéz ellentállás után 1715, elhagynia kellett. Innét Schonenba ment; 's az orosz czárral olly föltétel alatt kötött béket, hogy őt Norvegia ostromláskor segitse, hogy kára, mellyet szenvedett, kipótoltassék. A' had szerencsésen végződött, csak hogy K., midőn Fridrichshall' ostrománál az ott sánczon dolgozó munkásokat nézné, egy öngyilkos golyó által nov. 30. 1718. elesett. Halálakor zsebében egy imádságos könyvet és Gusztáv Adolf' képét találták. Károly sok tekintetben bámulatot szerzett maga iránt az akkori és utó világban. Bámulatos vala t. i. átható esze, jeles emlékezete, bátor leike, melly a' régi és újabb idők' egyik hőseiben sem vala nagyobb és tartósabb, melly is őt a' szerencsétlenség' legsulyosabb csapásai közt sem hagyá el, vallásossága (naponkint kétszer tarta imádság órát, mellyre olly szilárdul ügyelt, hogy a' seregnek menetközt is megállania, 's egy rövid ajtatosságot végeznie kellett) fáradhatlan munkássága, érenye' tisztasága, 's igazság szeretete. Életmódja igen egyszerű vala, valamint ruházata is. Legörömestebb nyúgodott a' földön köpönyegébe burkolva. Ellensége vala a' hizelgésnek és puhaságnak, adakozó azok iránt, kik segitségére szorultak, 's a' hű szolgálatot királyilag jutalmazá meg. Mások' hibáit örömest takará, 's nem szenvedé, hogy a' távol lévőkről roszat beszéljenek. Tisztjei és vitézei iránt a' legkegyesebb vala; beszédje többnyire rövid, de mindig nyomos vala; külviselete mindenkiben bizalmat gerjesztett maga iránt.

Károly XIV. (János előbb Bernadotte), Svéd és Norvég király, egy ügynök' fia; szül. jan. 26. 1764. 16. évű volt, midőn katonai szolgálatba állott, 's 1780. Pondicheryba ment, hol az angoloktól elfogatott. Onnét kiszabadulván, Korsikába ment, 's még mint altiszt (sergeant) volt jelen a' lázadás' kiütésekor. D. 1792., már mint ezredes harczolt Luxenburg előtt, 1794. seregosztályi tábornagy lön; 1795. fontos szolgálatot tön a' francziak' átmenetelénél a' Rajnán Neuwiednél; 1796. Jourdán' seregének jobb szárnya vala reá bizva, Rivolinál nyert győzedelemben (1997. jan. 6.) nagy részt vett, Olaszországban dicsőségesen viselé magát, 's helytartó lett Friaulban, hol a' közszeretetet szerzé meg magának. Innét, mint követ, ment Bécsbe april. 13. 1798. ugyan ezen évben aug. 16. lépett házasságra egy marseillei kalmár' — Clary — leányával, Eugénie Bernhardine Desiréevel, Bonaparte József' hitvesének nővérével. 1799. fő parancsnok lön, Mannheimot bevevé, Philippsburgot ostromlá, és mint hadminister hivatott vissza, 3. hónap után tiszteségéből elbocsáttatott, 's a' nyugoti seregnek Chouans ellen lett parancsnoka. 1804. Bonapartétól marschallbotot, 's a' tisztelet sereg' nagy szalagát nyeré. — 1805. egyesité magát a' bajorsereggel, 's Würzburgban, Marmonttal,

Ulm' ostromát végre hajtotta, 's Austerlicznál a' sereg' központját vezérelte. Junius 5. 1806. ponte-corvoi herczegségre emeltetett, Lajos herczeget Saalfeldnél meggyőzé, Blücher porosz tábornokot Lübeckig űzé, 's Radkaunál capitulálni kényszerité. Jun. 25. 1807. az oroszokat Mohrungennél megveré. 1809. Wagrámnál is kitünteté magát, de Napoleontól megsértetvén, a' sereget elhagyá, 's Párisba ment. 1810. a' svéd követség őt a' svéd korona örökösének hivá meg, azon föltétel alatt, hogy az evang. vallást vegye föl, 's egy biztositó oklevelet adjon ki. Ő a' föltételeket elfogadá, octob. 19. a' lutherana hitvallást fölvevé, 's ezentúl Károly Jánosnak nevezteték. Nov. 2. Stockholmba ment, és 5-kén, mint korona-örökös, letevé esküjét, 's hódoltak neki. Ekkor az ország' generalissimusává, 's az upsalai academia' kanczellárává tétetett. A' kormányzásban nagy segitségére lön a' királynak, 's minden újra kezde virágzani. 1813. Svédország Napoleonnak hadat izent: 12,000. svéd indult Pomerániába, 's azt 18,000. ember követé. Károly vevé át az éjszaki sereg' fő parancsnokságát (80,000. ember.), melly angolok, poroszok, és svédekből állott. Dennevicz és Lipcsénél győzedelmeskedett, Lübecket elfoglalta, Hamburgot ostrom alá vette, 's VI. Fridrik dán királyt Kielben (jan. 14. 1814.) békekötésre kényszeritette, mellynek következtében Svédország részére lemonda Norvegiáról. — Febr. 5. 1818. XIII. Károly' halála után svéd király lett. Norvegia szilárdul ragaszkodott rendeleteihez; a' svéd nép' szeretetét pedig, mellyet ő megnyerni szerencsés vala, nagy mértékben birja.

Károly (Lajos), csász. kir. ausztriai fő herczeg, csehország' kormányozója és fő kapitánya, cs. kir. fő-feld-marschall, II. Leopoldnak, elébb toskánai nagy herczegnek, később ausztriai császár és magyar királynak 's a' t. fia; szül. sept. 5. 1771. Florencziában. — 1792. Hohenlohe, 1793. pedig Coburg herczegek alatt szolgált. Németalföldön tábornagyi igazgató; 1794. Fleurusnál a' hadisereg' közép pontjának vezére, azután pedig a' felső rajnai hadisereg' táborszernagya lön. — 1795. egészsége végett Bécsben tartózkodott. — 1796. birodalmi tábornagy lett; Tinning, Amberg 's Würzburgnál győzedelmeskedett; Kehlt és a' hünningeni hidsánczot bevette. Mig Németországban illy szerencsésen hadakozott K., addig Bonaparte Olaszországban vitézkedett. Oda ment tehát K. és a' campoformioi békekötés után Csehország' fő kormányozójává neveztetett. — 1799. Ostrach- és Stockachnál győzedelmeskedett, 's Massenát visszanyomta. — 1801. tábornagy és haditanács' elnöke lett; 1805. Massena marschallt Olaszországban Caldieronál meggyőzte ugyan, de azonkivül szerencsétlen volt; 1806. minden ausztriai sereg' generalissimussa lön, és 1808. a' kataloniaiak és arangoniaiak őt királyuknak hivák meg, de ő ezt el nem fogadá. Az és a' wagrami ütközetekben ha nem vala

is győztes, még is mindig tanui lesznek ezek Károly' nagy haditehetségeinek. Az utolsó franczia háborúban mainzi kormányozónak nevezte tett, hol 1815. a' nassau-weilburgi herczegnővel, Henriettevel, egybekelt. A' katonai literaturát két becses munkával szaporitá.

Károly-Fejérvár (Gyula-Fejérvár, Alba Julia), szab. kir. város alsó Fejérvármegyében Erdélyben, a' Maros' jobb partján, várral és 12,000. lakossal. Az erdélyi püspökségnek, és káptalannak széke itt vagyon, ámbár a' püspök többnyire Kolosvárott lakik. Megtekintésre méltó a' székes egyház, erdélyi fejedelmek' sirjaival. Továbbá létez itt egy püspöki lyceum, tanodalom, csillagvizsgáló, könyvtár, pénzhivatal, papiros-malom, és nyereséges bor-termesztés. Közelében vagyon Maros-Portó, só-rakhely 's hivatallal.

Károlyi (Gáspár), jeles ref. hitszónok, nyelvtudós és bölcselkedő, 16-ik századból. Tanulmányait honában elvégezvén, Németország' fő iskoláit látogatá meg. Innét visszatérvén hazájába, egyházi hivatalt nyere. Utóbb fő-pap (superintendens) lön.. A' biblia' magyar nyelvre forditása által nagy hirt és nevet szerzett magának, különösen hitsorsosi előtt. Megholt 1592.

Károlyi (István Nagy Károlyi), jeles vitéz 16-ik században. Bátori István lengyel király mellett hadakozott az oroszok ellen. — 1597. őt Bátori magyarok' kapitányává tette, 's magát Vielkoluki' megvételében igen jelesen viselte. Halála 1598. tétetik, 's mint az alól irott versek bizonyitják, atyjával, Jánossal, és Ferencz nevű vérével temettetett el: »Ecce sub hoc uno post ultima fata sepulchro — Karolidum placide corpora trina jacent. — Cum genitore duo nati: virtutibus orbem Hungariae implerunt. — Urna sat una tribus. — Jane Pater, Stephane et Francisce o nobile fratrum — Par, vos olim suscitet alma Trias.» — E' jeles nemzetség grófi czimmel ma is diszlik a' magyar Nagyok között.

Károlyok. Tiz illy nevű király ült a' franczia trónon. Az elsőt lásd nagy Károly, 's másodikát kopasz Károly német császárok czikkei alatt. A' harmadik (együgyű) a' hebegő Lajós' fia, szül. sept. 7-én 879. Odo gróf' halála után ki előbb Károlyt a' trónról kiszoritotta, 898. lett Francziaország' királya. Hadakozott Zwendibold lotharingiai, 's Henrik szász herczeggel és német császárral, és 922. Robert gróf Odo vérével, ki, mint ellenkirály, lépett föl. — 923. Károlyon Hugo Robert fia tökélyes győzedelmet nyert. Megholt oct. 7. 929. — Károly IV. (szép), szép Fülöp' fia, szül. 1293. — 1322-től fogva 1328 ig uralkodott, melly idő alatt Angliával nem nagy szerencsével hadakozott. Megholt 1328. — Károly V. (a' bölcs), János király' fia; szül. 29 en 1337. Vincennesben. 1364. lépett a' franczia trónra. Szerencsésen hadakozott a' navarrai királylyal, és a' wálesi (fekete) herczeggel. Megholt sept. 6-án 1380. mint mondják, méreg

által. Uralkodása szerfölött jótékony vala. — Károly VI. (a' kedves), az előbbinek fia; szül. dec. 3. 1368. Párisban, gyenge kora miatt anyja bátyjainak, az Anjoui, Berri és Bretagne herczegeknek gyámsága alatt 1380. vevé át a' franczia kórmányt; 1385. pedig egyedül uralkodék. Angliával három esztendei fegyvernyugvást kötött; de 1392. hirteleni megtébolyodottsága miatt ismét Berri és Burgund herczegekre juta a' kórmány. A' fegyvernyugvás, melly 1396. meghosszabitatott, csak 1399 ig tartott, mellyben IV. Henrik lépett az angol trónra, de később e' szünet ismét meghosszabittatott, mert orleansi és Burgund herczegek cselszövénye az országot a' legnagyobb nyomorba döntötték. Tébolyódotságának idő szüntével a' király mind a' két herczeget kizárá a' kórmányból, 's azt nejének, és egy status tanácsnoknak adá át. Az orleansi herczeg' meggyilkoltatása után 1407. ismét a' Burgundi herczeg uralkodott, 's 1415. a' had Angliával újra kiütött. A' francziák Azincourtnál V. Henriktől megverettek (octob. 25. 1415.) 's a' király e' zavarok közepette oct. 20. 1415. megholt. — Károly VII. (a' győzelmes), az előbbi fia, szül. febr. 22. 1403. Párisban, 's 1422. mig anyja II. Henriket Angliából hiná a' trónra, királynak koronáztatott. Az angolok a' burgundi és bretagnei lázasztó herczegektől támogattatván, legszebb tartományaitól megfosztották volna Károlyt, ha egy lelkes szűz (Joanna d'Arc) őt meg nem szabaditja. Ennek segitségével koronáztatott meg Károly Rheimsben jul. 17. 1429. és ő ismét győzedelmes lön. Életének utolsó napjait XI. Lajos herczeg keserité meg, ki őt félelemből méreg által meg is ölé, jul. 22. 1461. — Károly VIII. (a' beszédes), XI. Lajos' fia; szül. jun. 13. 1470, 's 1483. már a' trónra kapott. Országát Annával a' bretagnei herczeg (Ferencz) leányával egybekelése által Bretagneval nagyobbitá. — Febr. 22. 1495. Nápolyt vevé be K. Hogy növekedő hatalma korlátoztassék, a' majlandi herczeg, VI. Sándor pápa, Miksa császár, és arragonai Ferdinand Károly ellen szövetkeztek, 's Nápolyt ismét vissza adák II. Ferdinand kezébe. Megholt 's vele férfiágban a' wáloisi ház is kiholt april. 7. 1498. — Károly IX. II. Henrik 's Medicis Katalin' fia, szül. jun. 27. 1550. Idősb vére (II. Ferencz) halála után már 10. éves korában dec. 15. 1560. juta a' kórmányra, 's maj. 15. 1561. Rheimsben megkoronáztatott. Gyönge kora miatt anyjára bizaték a' kórmány. A' pénz, és egyházi viszonyokban nagy zavar uralkodott. A' hugonottákkali had legnagyobb elkeseredettséggel dühöngött, midőn K. 1563. nagy korúnak nyilatkoztatott, a' nélkül mindazáltal, hogy anyja a' boszúval felhagyott volna. A' protestansok' egy próbája, mellynél fogva a' királyt részökre akarák hóditani, őt annyira elkeseriték, hogy ő a' második hugonotta hadat, melly után a' harmadik is következett, hevesen elősegité. Jóllehet pedig e' hadak a' hugonottak részéről szerencsétlenül ütöttek ki, St. Germainnél 1570. kötött béke ál-

tal, mind a' mellett olly kedvező föltételeket nyerének, hogy az új gyanút támaszta mindenkiben. Azért a' reá következett egybekelés ünnepélyre Erzsébettel II. Miksa' leányával sok hugonotta vezér megjelenni vonakodék. 1572. történt egybekelésén azonban, melly IV. Henrik navarrai király közt történék, a' protestansok minden vezérei megjelenének — és ezen alkalom vala az, midőn Katalin Károlyra rohant, hogy a' hugonották általanos kiirtására parancsot adjon. Mi aug. 24. (l. vérmenyegző) meg is történt. A' negyedik hugonotta had is K. alatt vitetett véghez. Megholt maj. 30. 1574. — Károly X. (Fülöp), Francziaország 's Navarra királya, XV. Lajos' unokája, szül. oct. 9. 1757. Vére, XVIII. Lajos' halála után (sept. 16. 1824.) sept. 17. Károlynak hódoltak a' francziák, őt egyes akarattal királynak választván. Mindenütt közös lelkesedéssel fogadtatott. Ez mindjárt kedvezőleg nyilatkozék, hogy t. i. ő a' chartát meg akarja erősiteni, a' dauphint, angoulemei herczeget, minister tanács tagjává nevezé, 's már sept. 29. eltörlé a' közönséges irások censuráját, 's több illy kedves dolgokat tön mindjárt országlása kezdetén. 1826. a' budget elfogadása után fényesen megkoronáztatott K. Rheimsben, de azon eskü alatt, hogy a' charta szerint fog uralkodni. Mindenben kedvező rendeléseket tön K. Azonban hamar más szint ölte minden. A' censura visszaállittaték; a' közvélemény mindig jobban kezdé vádolni a' ministeriumot az absolutismus és jesuitismus miatt, melly szerintök a' galliai hitszabadságot fenyegeté. Az uralkodás ellen mind inkább növekedék a' gyülölség. Új ministerium állittatott. 1830. a' budgetnél nagy lön a' panasz, az ártalmas tiltó 's kereskedő szabályokról, a' szőlőmivelés és gyárok' csökkenéséről, az adók nyomásáról, 's a' t. annyira, hogy a' ministerium' eloszlását várták. Aug. 8. Károly a' 10-ik ministeriumot nevezé ki. Ez különböző benyomást tön Francziaországban. A' követ választás ideje eljött, a' király maga nyitá meg a' kamarát egy beszéddel, melly közt hevétől annyira elragadtatott, hogy beszéd közt kalapja is leesék, mit Fülöp Lajos emelt föl. Julius vége felé egyre növekedék az új rendeletekkeli elégületlenség. 27 kén folya az első vér a' királyi palota előtt, asszonyok és gyermekek egyaránt hulottak. A' düh mindegyre boszút kiáltott. De este még is a' királyé lön a' győzelem. Még véresebb vala jul. 28. mellyen 9. óráig tartott a' csata. Jul. 29. hasonlóul nagy volt a' csata, de még sem olly véres, mint az előbbiek. Ekkor már a' K. uralkodásának megszüntét harsogták a' béketlenek, 's orleansi herczeg forgott ajkakon. Mindenfelé a' nép lön diadalmas, X. Károly pedig búcsút vett országától, Angliába ment Edinburgba, hol a' várban adatott neki lakhely, ott egész két évet töltvén, mig végre Ausztriába ment, 's onnét Poroszországon keresztül Prágába, hol haláláig tartózkodott.

Kárpátok. Igy nevezzük összesen mind azon hegységeket, mellyek

Magyarországot éjszakfelé félkör idomban körül övezik, Pozsonytól kezdve Orsováig, azt egyszersmind Ausztriától, Morva- és Sziléz-, Gácsország, Moldva- 's Oláhországtól elkülönözvén. Egyes részei; a) a' kis kárpátok, a' Dunától a' morva határig; b) a' beszkidek; c) a' közép kárpátok, vagy is a' Tátra hegység a' Dunajecz, Poprád, Vág 's Árva folyók' forrásai közt; d) az éjszak keleti kárpátok a' Poprádtól a' Tisza' forrásáig; e) a' keleti kárpátok, vagy az erdélyi felföld egész a' Dunáig. A' közép kárpátoknak legmagasb csucsai ezek: a' lomniczi, 1355 1/2 párisi öl; a' jégvölgyi, 1350. p. öl; a' kriván, 1303. p. öl; a' viszoka és a' baczdorfi, 1300. p. öl; a' slágendorfi, 1200. p. öl; a' lengyel grát 1083 1/3 p. öl. Az éjszak-keleti, és erdélyi vonalokban a' petros 1139. p. öl; a' büdös, 1500. p. öl; a' buczecz, 1500. p. öl; a' budiszlav, 1241 2/3 p. öl; a' szurul, 1187. p. öl; a' retyezát, 1292 1/2 p. öl 's a' t. A' befelé elágazó nyitrai, galgóczi, karponai, Fátra, Mátra, 's a' t. hegységek magasabb bérczei: a' dumbér, 1028 1/3 p. öl; a' királyhegy, 830. p. öl; az ördög-nász, 616. p. öl; a' fekete kő, 716 2/3 p. öl; a' turóczi kriván, 883. p. öl; a' banáti hegyek, 500. p. ölre emelkednek. — Nevezetesb barlangok: a' baradlai Gömörben, a' jégbarlang Tornában, Szilicznél, a' cseppkő barlang Detrekőnél 's a' t. — Átjárások a' holicsi, és sziklányi Morvába; a' jablunkai Szilézbe; a' duklai és vereczkei Gácsba, az ördögnászi vágvölgyből a' garanvölgybe; a' vaskapu, a' vulkáni, vörös toronyi, törcsvári, tömösi, és bodzai oláhba, az ojtosi, gyömösi, tölgyesi, és borgói átjárás Moldvába 's Bukovinába.

Kárton-gyár és kárton kereskedés. Újabb időben az ausztriai birodalomban igen nagy előmenetelt tett ezen ipar-ág, az emezek elkészitésére szolgáló eszközökre, 's az elkészitès' módjára nézve. Alsó Ausztriában következő kárton-gyárok találtatnak: Neunkirchenben 60. nyomó asztal, 's egy nyomó gépely; Friedauban 60. asztal 's egy gépely; Kettenhofban 50. asztal 's egy gépely; Erlában 50. asztal 's egy gépely; Ebreichsdorfban 40. asztal 's egy gépely, és egy másik 30. asztal 's egy gépely; Hakingban 35. asztal 's egy gépely; Himbergben 15. asztal. Kisebb gyárok vannak Bécsben is, 's több, azelőtt nevezetes gyárok, már most megszüntek. — Felső Ausztriában Velsben van egy nagy gyár; kisebbek vannak Linz, Steier, 's más helyeken. — Stajerországban van Grätzben. — Morvaországban Althart, Ingrovicz 's Schildbergben. — Csehországban ezen ipar-ág a' tökéletességnek már igen magas fokán áll. Sokan ezek közől vetekednek a' legjobb angol 's franczia gyárokkal. A' legnevezetesebbek ezek: Kosmanos- 's Neureichstadtban, Kuttenberg- 's Egerben, Carolinenthal, Korbicz, Schlakenau, Kleinaichaban, Wernstädtelben, Prágában, 's több kis gyárok más sok helyeken is találtatnak. 14. van Rumburgban. — Ma-

gyarországban nevezetes Sásvárott, melly a' legjelesebbekkel vetekedik. — Tyrolban is vannak Dornbirn- 's Raukweilban, kik az itt készült kartonyokat leginkább Olaszországban adogatják el. Lombardiában is van több nevezetes kárton-gyár, főképen a' majlandi kerületben. Velenczében nem nagy gond látszik e' gyárokra fordittatni.

Kasmir, Afghanistanhoz tartozó indiai tartomány, mély völgy a' Himálaja hegységben, melly termékenysége, 's kellemes éghajlata miatt híresedett el; de még inkább az itt készülő nyak-kendők becse által. E' völgyet a' Dseilum vize szegi közepett; éjszaki részét a' Szind nedvesiti. A' lakosok hindúk, és szép emberek, földmivelők és szövők. Fő városa Kasmir másképen Szerinagur, valaha népes, most mindig jobban elszegényül. Talán 100,000. lakosa lehet még —?

Kaspiomi tenger, egy az oczeánnal földszinileg össze nem kötött, délről éjszak felé, 160. mföld. hosszú, és 30. mföld. széles, 8600. négyszegü mföldnyi tenger vizü tó Európa 's Ázsia közt. Az éjszaki szél. 37 — 47°, a' kel. hoss. 64 1/2 — 74° közt. Valaha sokkal terjedelmesb volt, de viztükre mind inkább alább szál, 's már most a' fekete tengerénél sokkal alantabb áll. Nyugoti, 's déli partjai meredek szirtüek, az éjszaki 's keletiek többnyire lapályosak és 7 — 14. mföldig posványosak. Sok, mindig nagyobbuló sziget kiséri keleti oldalát; a' nyugotiak tüzanyaguak. Vize sok halat táplál. Öblei közöl megnevezésre méltók: a' vertooi és balkani. A' Kur, Terek, Kuma, Volga, Ural, Emba az orosz birodalomból, a' Tedzsen, Dsordzsan, Atruk és Kiszil Uszen Persiából folynak beléje. Parti városai közt nevezetesek: Oroszban Baku, Derbent, Tarku, Asztrakan (12. mföldre); Khivában Mangislak; Persiában Asztrabád, Farghabad, Balfrus, Szuffibád, Labaján, Rést, Enszelli.

Kassa, a' Hernád mellett csinosan épült szab. királyi város, Abaujvár megyében, három külvárossal, több diszes egyházzal, püspöki székkel, káptalan, papnevelő, vármegye házzal. Van itt továbbá fő tanodalom, nemzeti fő oskola, nemes ifju nevelő, katona nevendékház, szinház, könyvtár; szegények háza, kór-, fenyiték- 's munkaház; cserépedény-, burnót- 's papir-gyár 's a' t.; vaspöröly, lőpor-örlő, két könyvsajtó, 's 3. könyvárusság; bortermesztés, nagy kereskedés lengyelország felé. Közelében a' bankói fürdőhely.

Kassel, Németország városainak legnevezetesbjei közöl való és fő városa Hessen-Kassel választó fejedelemségnek, a' Fulda partjain. Ékesebb terei: a' Fridrik, Károly, Király, Vilmos' tere; mellyeket csinos épületek környeznek. Legpompásb épitményei: a' Kattenburg (készülő fejedelmi lak), a' fegyvertár, laktanyák, a' gyülések' udvara, a' bellevue palota, a' museum 's a' t. Kassel a' fejedelem széke, valamint a' legfőbb

hivataloknak is. Bír festész-, szobrász-, épitész-academiával, gazdasági egyesülettel, régiségi társasággal, 's gyüjteményekkel, jeles könyvtárral, csillagvizsgálóval, képtárral. Továbba van egy keresztény és zsidó tanitó-képző intézete, lyceuma, bibliai, és anya-ápolási társasága, számtalan gyárai. Még megjegyzésre méltó a' Vilmos-intézet szegények, betegek és tébolyodottak számára 's a' t. Környékét egy a' várossal szép fa-sor által összekötésben lévő fejedelmi kéjlak (Wilhelms höhe) ékesíti egy gyönyörűséges kertélylyel és az abban lovagi szellemben épült oroszlán várral.

Katalin I. (Alexiewna), nagy Péter orosz czár' neje, némellyek szerint egy lithvaniai Samuel nevű pór' leánya, ki előbb egy evangelicus papnál vala szolgálatban, később pedig Marienburgban egy Glück nevű, szinte evang. prépost őt saját gyermekének fogadván föl, a' lutherana vallásban tanitatta. Ennél ismeretségbe lépett egy svéd dragonossal, ki őt nőül is vevé. Azonban férjének kevés napok mulva el kelle utazni és 1702. Marienburg' bevételekor Katalin az oroszok fogságába esett, 's Péter orosz császárnak átadatott, kinek kivánságára görög vallást vett föl, 's ezzel Alexiewna nevet. 1711. mart. 6. már Péter neje lett. Midőn ez 1711. a' törököktől igen nyomatván, azok fegyverét ki nem kerülhette, Katalin ékessége' föláldozása és megvesztegetés által a' nagy vezért békességre kénszerité, mi által Péter szeretetét, és hálaját biztositá. Némellyek szerint 1718. mások szerint pedig 1724. koronáztatott meg császárnénak Moszkauban. Péter' halála után egy nyomos kérdés után: ki lépjen az orosz trónra, különösen Menzikoff, Bassevitz és Jagusinsky közbenjárásai által úgy intéztetett minden, hogy mindnyájan megegyezének Katalin választásában. Rövid uralkodása alatt is bebizonyitá, hogy Péternek méltó követőnéje vala. Kegye által, mire Péter épen nem vala hajlandó, magának a' népnél általanos szeretetet nyere. Mihez még az is járult, hogy az adónak nyolczad részét egy évre elengedte, azonkivül minden gyermeket 12. korig, valamint minden 55. esztendőn felül lévő öreget az adó alól egészen fölmentett. A' Péter által állitott akasztófákat, mintegy a' zsarnokság utálatos eszközeit, lerontatta. A' számtalan számüzötteket Siberiából visszahivatta, 's sokaknak jószágaikat, mellyeket a' zsarnoki szigor bitorlás által elfoglalt, visszaadta. A' Péter által alapitott tudományos academiát fölállittatta 's a' t. Megholt vizkorság következtében maj. 17. 1723. kora 42., 's uralkodása 3. évében.

Katalonia, Spanyolország' tartománya a' pyrenaei hegység déli részén, 565. négyszegü mföld., 1,250,000. lak. Minden spanyol tartományok közt legtöbb ipart fejt ki. Fő városa: Barcellona; egyéb városai: Tarragona, Reus, Igualáda, Tortóza, Lerida Manreza, Mataro, Gerona, Urgel, Cervera.

Katancsics (Péter), szül. Válpón, Verőcze vármegyében 1750 ben aug. 12. Iskolai palyájának végeztével 1771. Bácsban sz. Ferencz szerzetébe lépett, 's 1775. pappá szenteltetett. További mivelődése okáért 1779. Pesten az aestheticai tanulmányokat halgatá, 's később oktatóvá lön, először az eszéki, azután a' zágrábi tanodalomban. Tudós munkái által római régiségeket világositott föl, 's ezáltal úgy magára voná mások' figyelmét, hogy archaeologia, 's numismatica tanitójának neveztetett ki, valamint könyvtári őrnek is. Tökéletesen megfelele ő a' várakozásnak; mig 1800. elgyengült egészsége miatt nyug állapotba tétetett. 1809. Pesten, ezután pedig Budán egészen a' tudományoknak élt, úgy hogy 1822 ig mig szobájából se mene ki, 's nem is örömest beszélt mindenkivel, honnan azon hir terjedett, hogy megtébolyodott, a' mi még is nem valósult, mert ha tudósok jöttek látogatására, akkor szivesen, 's sokat beszélt, de a' tudatlanokat nem szivesen látta. 1822 ik óta már néha a' szabadban is mutatkozott. Hogy nem vala tébolyodott eléggé bizonyitják azon kéziratok, mellyeket ő visszavonultságában készitett. Megholt 1825. maj. 24. életének 75. évében. Nyomtatott munkái közől nevezetesebbek: In veterum croatarum patriam indagatio philologica. Zágráb 1790. — Specimen Philologiae et Geographiae pannoniorum 1795. — Orbis antiquus e tab. itineraria Theodosii Imp. seu Peutingeri ad systema Geographiae redactus 2. köt. Pest 1824. — De Istro eiusque accolis Commentatio. Budae 1798. Azonkivül 16. munkát hagya hátra kéziratban.

Katona (István), kalocsai fő káptalan' kanonoka, apát, káptalan könyvtár' őre, 's a' kalocsai növendék pap intézetben az egyházi szónoklat tanitója, hazánknak egyik leghiresebb történetirója; született Nógrád vármegyének Ballok nevű helységében, dec. 13. 1732. A' bölcselkedést Kassán, hittudományt pedig Nagy-Szombatban dicséretesen elvégezvén, bölcselkedés tanárjává lön. Az alsóbb osztályú iskolákban tanitott Gyöngyösön, Nagy-Váradon, 's Komáromban, 1761. pappá szenteltetek, 's 7. esztendővel később a' szerzetesek fogadását ünnepélyesen letette; azután Nagy-Szombatban, 's később a' budai egyetemnél tanitotta a' költészetet, ékesszolást, homiletikát, a' világ, Magyarország- 's az egyház történetét. — 1790. a' kalocsai fő káptalan könyvtárának őrévé neveztetett, 's egyszersmind a' növendék papokat az egyházi szónoklatra tanitotta, melly állásban haláláig meg is maradt. 1794. kalocsai kanonokká, 5. évvel később apáttá neveztetett. Megholt Kalocsán 1811. aug. 17. munkás és érdemteljes éltének 79. évében. Vagyonát, szent 's hasznos czélokra, főképen szegény iskolai, 's magokat papságra szánt tanuló ifiak föntartására fordità végrendeletében. Kéziratban több diák, 's magyar beszédeket, vitatkozó, 's megczáfoló irásokat hagya hátra. Számtalan nyomtatott irományaihoz tartozik: Historia critica primorum Hungariae ducum

ex fide domesticorum et exterorum scriptorum (ab anno 884—1000.), praemittitur prolegomenon ex Historia litteraria (Pest 1778.); Historia Critica ex fide domesticorum, et exterorum scriptorum (42. köt. Pest 1778—1782.); 's más több ismeretes munkák az ő fáradhatatlan szorgalmának gyümölcsei. Ő nem csak nyomtatott kútfők után, hanem gyakran a' könyvtárak' poraiban hevert, 's ismeretlen iratokból is dolgozott.

Kattaro, Dalmátország' legvégsőbb kerülete, 10. négyszegü mföld. 33,226. lak.; mellynek hasonnevü fő városa a' róla nevezett öblön van, igen jó révvel, 2200. lak., és püspökséggel, erősitvénynyel, és a' montenegroiakkali közlekedéssel. — Kattaro hajdan szabad város volt, de 1410-ben a' velenczeiek hatalmába esett; 1797. az ausztriai birodalomhoz, 1805. Oroszországhoz, 1807. Franczia országhoz csatoltatván, végre 1814. Ausztriához visszaesett.

Kattegát. Ez neve azon nagy öbölnek, mellyet a' német, és balti tenger képez Dania és Svédország között.

Kaukazia. Igy neveztetik 1-ször legdélibb tartománya az európai Oroszországnak, 1900. négyszegü mföld. 160,000. lak.; mellynek területét a' kúmai puszta képezi, tatár 's kalmuk kóbor népeivel. Laknak azonban erre még oroszok, németek, 's egyéb gyarmatosok is. Fő városa Sztavropol az Acsla' vizén, 5000. lak.; a' kormányzó székével, veszteglővel. Konstántinogorszk az úgy nevezett kaukáz vonalnak (mellyet 32,000. kozák őröz) egyik vára, hires fürdőkkel; valamint Mosdok a' Terek folyón határvár 4000. emberrel, veszteglővel, és országos uttal. Kiszlyér is jó keresetü város a' Tereken 9000. lak. — 2-or úgy nevezik a' föld leirók összesen mind azon tartományokat, mellyek az előbbihez délre esvén, és a' kaukázi hegységet környezvén, az orosz birodalomnak azon táji ázsiai részét képezik, a' fekete 's káspiomi tenger közt a' török 's persa tartományokig; mellynek összege tészen mintegy 5000. négyszegü mföld. 3. millió lak. — E' vidéket a' Kaukáz hegységei lepik el nyugotról kelet-déli vonalban, mellynek legmagasb csucsa az Elbrusz, 15,400′; a' Kaszibek, 14,400′; és a' Sahdag, 12,000′-nyira emelkedik. Éjszaki lejtője sokkal meredekebb a' délinél, hovafelé is a' határoknál ismét felföldet képezvén, a' 16,200′-nyi Ararátot alkatja. A' deriali átjárás (az ó korban porta Caucasia) 8000′-nyi magasan, meredek és ágaskodó szirtfalak közt vezet által e' hegy tömegen. Ezen ázsiai birtokot a' többi orosz részektől a' Kuban és Terek folyók választják el. Déli részeit a' Kur, Arasz, Rion 's t. nedvesiti. Földje termékeny mint növények, 's állatokra, mint ásványokra nézve. Kivált említést érdemel a' sok földolaj-forrás (naphtha), Baku körül. A' lakosok sokféle nyelvüek, u. m. cserkeszek 200,000.; avkházok 240,000; osszetek 150,000.; midzhégek 160,000.; lezgiek 620,000.; georgiaiak, mingreliaiak, ava-

rok 's a' t., 560,000.; tatárok 400,000. 's t. ef.; kik többnyire csak név szerint tartoznak az orosz hatalomhoz; valójában pedig saját fönökök alatt állnak, és rablást űznek. Különben a' kaukázi néptörzsökök legszebbeknek tartatnak. Vallásra nézve többnyire mohamedánok. Laknak itt azonban még persák, örmények, zsidók, arábok, párszok, orosz, görög és német gyarmatok is. Az egész vidék 6. kórmányzásra vagyon elosztva hadi törvényekkel, u. m a) Grusia (Georgia), áll a' karteli, kahéti, szomhéti, gandzsai 's a' t. tartományokból 830. négyszegü mföld.; hajdan királyság volt. Fő városa Tiflisz; egyéb helyei: Gandzsa, Teláv, Mszkett, Dusetti 's a' t.; b) Imireti (l. e.); c) Sirván (l. e.); d) Dagesztán 430. négyszegletü mföld. lezgi lakosaival, a' kaspiomi part mellett. Városai: Derbent egy orosz kórmányzó székével, révvel, szikla várral, 's 8000. lak.; Tarku, egy khánnak széke 10,000. lakossal; Kuba; Kunság egy hatalmas fönöknek székhelye; Sahar, Akusa 's a' t.; e) Cserkeszek földje (Circassia), 1500. négyszegü mértföld Kaukáz hegyeitől éjszakra, kis és nagy Kabardára oszlik. Lakosai cserkeszek, osszétok, kisztek, avkhazok, kumükok, nogajok, avarok 's t. ef.; saját fönökök alatt, kik az orosz czárt uralják. Helységek: Anapa, Akszay, Vladikavkasz (orosz vár) és sok fürdőhely. f) Örményország (Armenia) l. e.

Kaunitz (Venczel, Antal), róm. sz. bir. herczeg, riethbergi gróf, az arany gyapjas rend' vitéze, sz. István rend' nagy keresztese, ausztriai csász. kir. status- és conf.-minister, titkos udvari, 's status kanczellár, született 1711. Bécsben, 's férfi testvérei közt legjobbik volt, miért is papságra rendeltetett, 's Münsterben kanonoki rangal felruháztatott. De midőn testvérei részint a' csata mezőn, részint a' betegségben elhaltak, ki lépe a' papi életből, 's országos hivatalokra szentelé magát. Először Bécsben tanult, azután Lipcse 's egy ideig Leydenben. — 1732. kezdett utazni Franczia-, Angol 's Olaszországban. — 1735. VI. Károly császár birodalmi udvari tanácsossá nevezte ki őt, 's rövid idő mulva második császári biztossá a' regensburgi Országgyülésre. E' császár' halála után jószágára vonult Kaunitz. De Mária Therezia uralkodásra lépte után fényes pálya nyilt meg előtte. 1741. Rómába a' XIV. Benedek pápához, 's onnét Florenczbe küldetett, 's titkos bizotságit a' kölcsönös felek' tetszésére végzé. 1742. mint követ Turinba ment. 1744. a' lotharingiai Károly herczeg ausztriai Német-alföld' fő kórmányzójának udvaránál ausztriai ministerré neveztetett. Mária Anna fő herczeg asszony' halála után pedig Kaunitz vevé át az ausztriai Német-alföld ideigleni igazgatását. 1745. valóságos teljes hatalmú minister lön. Az aacheni béke-gyülésen mint cs. követ vala jelen. Az aacheni béke után valóságos cs. kir. conferentialis status-ministerré neveztetett, 's 1749. az arany gyapjas rend czi-

mével ajándékoztatott meg. Azután mint követ a' franczia udvarnál az 1756-ki szövetséget előkészité. — 1753. udvari 's status, 1756. Német-alföldi 's olaszországi kanczellárrá tétetett. 1764. I. Ferencz császártól, férfi örököseivel együtt, birodalmi herczegi rangra emeltetett. II. József, 's II. Leopold uralkodása alatt már nem vala annyi befolyása Kaunitznak. Megholt jun. 27. 1794. elgyengülésben, nemes lelkü férfi nevet hagyván maga után. — A' fölebb érintettek eléggé igazolják mivelt elméjét és érett itéletét, bölcs belátását, és igazságszeretét. Erkölcsi tulajdonai közől hűsége, 's becsületessége dicsértetik. A' tudományoknak, 's tudósoknak nagy kedvellője volt. Lombardiában, 's Német-alföldön academiát állitott fel. A' jelesen elintézett művész-iskola Bécsben csak nem egészen az ő teremtménye.

Kávé, azon külföldi gyümölcsnek magva, mellyet a' kávé-fa terem. Sokáig használták az európaiak ennek italát, minekelőtte annak fáját csak távolabbról is ismerték volna. A' kávé-fa Linné füv. rendszerének öt himesei közé tartozik, 20 — 30. lábnyi magasságra nő. Karcsú törzsöke gyengéd-szürkés kéreggel van befedve, melly többnyire a' fa hosszában megrepedezik. Az ágak az egész törzsököt elboritják, a' mennyiben az alsók hosszabbak 's majd nem vizirányosak, a' felsők pedig rövidebbek 's elágazók. — Levelei hosszas tojásdadok, általellenesek, simák, fényesek, hullámszélüek, három évig tartók, melly idő alatt mindig zöldek maradnak. — A' levél' szugából 2 — 3 — 4. kellemes szagú, 's fejér szinü virágok jönek ki, mellyek csak hamar elhullván húsos 's a' cseresnyéhez hasonló, eleinte zöld, azután pedig setét veres szinü bogyókat hagynak magok után. A' húsos bogyóban rejtve vannak a' két egymáson fekvő tojásdad magvak, mellyek külsőleg domboruak, belsőleg pedig laposak, 's hosszában egy barázdával jeleltek, 's ezeket kávé babnak nevezik. — Hazája ezen fának boldog Arabia, kiváltképen Yemen nevü tartomány, honnan hihetőleg az Afrikában létező fák is vették eredetüket; most már azonban angol, franczia és hollandi kávé mivelők' fáradhatatlan szorgalma által az Antillákon, Keletindiában 's Amerikában is gazdagon tenyészik. Az érett bogyós gyümölcsöt fák alá teritett abroszokra rázzák, 's a' napon megszáritván, annak magvát a' kül száraz héjtól hengerek, vagy arra szolgáló malmok által elválasztják, felszorják, és újra egy ideig az árnyékban szárítják, mi által zöld szinöket megtartják, mit is az arábiai kávéban nagyra becsülnek. — A' kereskedésben többféle fajai különböztetnek meg a' kávénak. Ezek között legjobb, 's legdrágább az arábiai vagy mokkai kávé. Ennek szine zöldellő, szemei vagy babjai aprók, egyenlő nagyságuak, tökéletes szárazak, 's ennél fogva igen kemények. — Elejét a' kávé itallal való élésnek a' 15 ik századra teszik, midőn azt egy Mufti több más muhamedanus papokkal együtt, mint álom

üző italt, használták. 1554. kezdék meg Konstantinápolyban a' kávé ivást, honnan is csak hamar elterjede ezen szokás egész Európában. — A' kávé ital készitése különbféleképen történik. A' nyers kávénak főzete kellemetlen izű, azért is szokatlan; sokkal kellemetesebb ital készül a' pörkölt kávéból. A' pörkölésnek csak addig kell történni, mig a' szemek szép barna szint nem nyertek; mert sokáig pörköltetvén, az illatos olajos részek elszálnak, és csak a' kanaftárgy, mint izetlen része a' kávénak, szén képében marad vissza. A' pörkölés által a' kávé könnyebben őrölhetővé lesz, és alkató részei a' főzés által könnyebben vonathatnak ki. — Legkellemetesebb ital készül a' kávénak megforrázásából, mi által az illatos olajos részek is megtartatnak; a' főzés által mind a' savany részek, mellyek a' gubics savanyhoz hasonlók, mind pedig a' festő részek egészen kivonatnak, az illatos olajos részek pedig, kivált a' tartós főzés által elszálnak, azért is a' főzött sokkal kellemetlenebb, 's összehuzó erővel bir. — A' kávé italnak különbféle hatása van az életmivezetre, mi leginkább annak készitése módjától, és az emberi testnek különböző természetétől függ; azért is káros, de néha hasznos következései is vannak. A' kávé különösen a' gyomor idegeire hat, honnan az egész idegrendszer az összeérzés' következésében többé kevesebbé részesül. A' gyomor' idegei kellemetesen ingerelletvén, annak munkásságát, valamint a' többi alhasi életműszerekéit is, előmozditja. Az egész test, valamelly könnyüséget, 's vidorságot érez, 's maga az értelmi tehetség szokatlan módon felmagasztalva van, honnan is a' francziák értelmi italnak (boisson intellectuelle) nevezik a' kávét. — A' testnek ezen felmagasztalt álapotbéli tüneteit egészen ellenkező jelenetek váltják fel, u. m. testi és lelki bágyadság, ellankadás 's a' t.; mellyek mindaddig tartanak, mig a' felmagasztalt ingerlékenység által veszendőbe ment erő új ingerek által vissza nem szereztetik. — Ártalmas a' kávé ital az ingerlékeny és gyenge alkatú embereknél, a' mennyiben ezeknél a' vérnek nagy felhevülését, 's ez által főfájást, szédelgést, álmatlanságot, sziv dobogást, a' tagok' reszketését, görcsöket, 's más számtalan bajokat okoz. Nem különben ártalmas hatása van a' kávénak az erős 's feszes rostú emberek' testére is, kivált ha azzal mérték felett élnek. Legártalmasabb következéseket von maga után azonban a' gyermekeknél, hol a' testnek rendes kifejlődését gátolja, 's az élet' egész valóját megváltoztatja; azért is nem lehet eléggé nem kárhoztatni azon szülőket, kik gyenge magzatjaikat kávéval felnevelni, vagy azt annak csak gyakorlább is adni el nem rettennek, holott a' természettől részökre rendeltetett téj, minden ártalom nélküli. — Egyébiránt a' kávé némelly embereknél, 's némelly esetekben nagyon jó szolgálatot tehet, kivált az ollyanoknál, kik azzal rendszerint nem élnek. Leghasznosabb azonban, mint ellenható

szer, a' kábító növények által okozott mérgesitésekben, u. m. a' belén-dek, a' bürök, a' kéksav, a' mákony, 's más kábító szerek ártalmas hatásánál. — Ártalmas hatása 's ereje a' kávénak legjobban mérsékeltetik a' tejnek elegendő mennyiségű hozzá adásával. — Mai időben a' takarékosság, és a' csalási vágy különbféle kávé potló szereknek feltalálására unszolta az embereket, mellyek azonban minden tekintetben nagyon távol esnek az eredeti kávétól, 's még is különbféle tulajdonnál fogva többé, kevésbé az egészségre nézve ártalmas befolyással vannak, kivévén a' pörkölt árpa 's kukoricza főzetet.

Kaviár, a' halak ikrájából készült csemege. Az ikra t. i. megtisztittatván, besózatik, azután pedig borsal és apróra vagdalt veres hagymával összevegyittetik, mi után megszáritatván, a' kereskedésbe vitetik. Legtöbb készittetik Oroszországban, 's itt a' krimiai legjobb, melly hozzánk is hozatik.

Kázán, 11,700. négyszegü mföld. 6. millió lak., az orosz birodalomban, királyság, az urali hegyek környékén, termékeny földel, orosz, csuvas és cseremisz lakosokkal. Hajdan 1400-ig Bolgárországnak nevezteteti; azután nyerte mostani nevét, és 1552-ben II. Iván által a' tatároktól elvételtvén, Oroszország részére lett, és most a' szimbirszki, penszai, vjétkai és permi kórmányzatra van osztva.

Kazinczy (Ferencz), a' magyar tud. társaságnak, a' történeti osztályban, első rendes tagja; szül. Bihar vármegyének Ér-Semlye nevü helységében, oct. 27. 1759. nemes előkelő családból. Kilencz éves korában Késmárkra küldetett, német nyelv tanulása végett; innen egy esztendő mulva a' Sáros-pataki collegiumba, hol iskolai palyáját 1779. be is végzé. Majd azután Eperjesen, Kassán 's Pesten gyakornok volt. Pesten Ráday Gedeon gróf ismeretségébe lépett, ki az ő tudni vágyását csak hamar észre vevén, benne azt igen fölélesztette. — Megismerkedék azonkivül Orczy Lőrincz báróval, kinek eszközlésére Kazinczy 1784. Aba-új vármegyének aljegyzőjévé lett. Török grófnak a' kassai iskolai kerület fő igazgatójának ajánlására második József császár, őt ugyan azon kerület nemzeti iskoláinak felügyelőjévé nevezte, melly hivatalában alattvalóinak tiszteletét egyszersmind 's szeretetét megnyerte. Irományai által: Bács megyei (Kassán 1789.) magyarok kedvencze, Magyar museum 's Orpheus (Kassán 1790.) czimü munkáji által a' magyar literaturában nagy befolyásu iró lön. Munkálkodásának közepette II. Leopoldnak trónra léptével a' többi protestansokkal együtt az iskolai igazgatástól elmozdittatott. Ráday Gedeon gróf fiával Pállal Pesten a' magyar szinház' elrendezésében foglalatoskodott, és azt több nevezetes szindarabok' magyarra forditásával gazdagitotta, nevezetesen: Shakespeare Hamletjével, 's Molliére, Göthe, Lessing, több darabjaival. A' Martinovics összeesküvése őt

is szerencsétlenségbe döntötte, életének is csak annyiból kegyelmeztek meg, hogy hét sulyos évet töltsön Brünben, Kufsteinban 's Munkácson a' fogságban, itt is a' kegyetlen sors csapási ellen a' tudományokban keresett enyhitő írt. Ez időszak' szüleményei: Yorik, Sallustius, 's Clavigo. Szabadságat visszanyervén, 3. esztendővel azután elvette barátjának Török gróf' leányát Sophiát. Éltének hátra lévő napjait egészen a' tudományoknak szentelé. Megholt aug. 22. 1831. Széphalmon epekórságban. Számos versezeti, utazás-leirási, történeti, philologiai, aestheticai darabok, 's mindenféle fordítások valának gyümölcsei az ő fáradhatatlan iparának.

Kecske, Blumenbach szerint ez emlős állatok 6-ik rendébe tartozik, hol is a' kecske nemét teszi. Ismertető jeleihez és tulajdonaihoz tartozik: hogy szarva üreges, vákányos, meghajlott, álla szakálos, lábai hosszabbak mint a' juhoké, teste ékformán alkatott, és hosszu és a' juhok gyapjánál feszesebb szőrrel fedett. — Hegyes helyeken, mint házi állat, tartatik, minthogy tartása nem sokba kerül, mivel ollyan füvek, és növényeket is megeszik, mellyek más állatoknak ártalmasak, legkedvesebb eledele nekl a' fa galy, ennél fogva a' kertekben, szőlőkben 's fiatal erdőkben nagy károkat tesz. — A' kecske kevesebb betegségeknek van alá vetve, mint a' juh, 's a' himlőben, métélyben épen nem szenved. — A' szelid kecske köz vélemény szerint azon vad fajtól származott (Aegagrus), melly még ma is a' Kaukazus legvadabb vidékein, és az azzal határos napkeleti hegyeken sereg számra lakik, 's mellynek gyomrában néhányszor a' napkeleti Bezoárkő vagy gyomorgolyó találtatott, a' honnan maga az állat is Bezoár baknak neveztetik. — A' nőstény kecske nagyságához képest tejet nagy mennyiségben ád, más állatokat is szivesen megszoptat, 's Frank Péter szemtanu bizonysága szerint a' majlandi dajkáló házban szinte a' dajkákat is pótolták. Hasas 5. hónapig, 's rendszerint 2. gidát ellik, ritkán hármat vagy négyet. — A' bak bátor és erős, és szarvával bátran védi magát a' veszély ellen; különben nagy büdösséget terjeszt maga körül, miért a' paraszt gazdák mentő szerül tartják őtet a' ló-, tehén- és juh-istállókban, a' ragadványos nyavalyák elmellőzésére. A' bakok emlőiben is gyakran tej vagyon. — A' kecske rendszerint elél 10—12. esztendeig, jóllehet nem példa nélküli eset, hogy 30. 's több esztendeig is elél. — A' szelid kecskének alfajtája az angorai kecske, melly Ázsiában találtatik; szőre selyem nemű, egy arasznyi hosszú, többnyire fejér, mint a' hó, de van kék, fekete, és más szinű is. Teste rövidebb, de szarvai hosszabbak a' közönségesénél. Ennek szőréből készül azon hires varró szőr czérna, mellyet elég roszúl — a' németek után — teve szőrnek nevezünk. — Továbbá a' kasmiri kecske, mellynek hosszú durvább szőre között, a' bőrön a' legfinomabb

gyapju terem, ebből készülnek a' legdrágább hosszú nyak-kendők. A' kecske hús rágos ugyan, de fél esztendős koráig kellemetes izű. Teje sok esetekben hasznos orvosság, minthogy nem kövér. Szőre kalapok és tarisznyák készitésére használtatik, bőréből pedig kordován, szattyán, szirmok 's különbféle ruha darabok készittetnek.

Kecskemét, Magyarországnak legnagyobb mező- 's szabadalmas városa, a' tőle elnevezett kecskeméti homok pusztában Pest vármegyében, 37,000. magyar lakossal, kegyes rendi tanodalommal, reform. kisebb 's nagyobb iskolákkal, árva házzal, katonai kórházzal, jeles szappankészitéssel, ló-, barom , juh-tenyésztéssel. Sok homokos szőlőiben néha jó, de nem tartós bor terem. Szép kath. egyháza, és sétánya van. Fahiány miatt szalmát, vagy ganéjt is égetnek. A' lakosok a' város környékében tanyákban viszik a' földmivelési gazdaságot.

Kegyelmezési jog, a' felsőségi jogok' egyike, mellynél fogva a' központositott fő hatalom' birtokosa, a' criminalis vétkek' elkövetői felett hozott itéleteket ezen kegyelmezési jogánál fogva enyhitheti. Fő elv az, hogy inkább maradjon részben büntetlen a' bünös, mint sem bünhődjön a' büntelen. Ennél fogva a' birónak legszentebb kötelessége a' törvények' szentül megtartandó parancsát minden különbség, 's kegyelem nélkül kimondani; lehetnek azonban bizonyos tekintetek, vagy körülmények, mellyek némelly egyed iránti szigoruságtól mentenek: illy esetekben, minthogy ezekre se szabad a' birónak figyelni, kell valami módnak lenni, melly által a' dolgon segithetni; a' fő hatalomnak kell itt a' körülményt tekintetbe venni, 's azé a' kegyelmezési jog, mellynek következtében a' biró által kimondott szigorú büntetés enyhittetik.

Keglevich (Buzini grófok), egy régi ős család Magyar- 's Horvátországban. Ha a' mondáknak valami hitelt adhatni, akkor ezen család az ó korban Görögországban, Cirkaziában, Albaniában, 's Bosniában, melly utóbbikban van e' család ősvára, melly a' törököktől meggyőzhetlennek tartatik, 's mai napiglan a' törökök birtokában van, virágzott. Vérségi rokonságban volt pedig Montserrat herczegekkel, az egész földrészén hires Skanderbeg név alatt ismeretes Castriotta Sándorral, Albania királyával, 's Epirus fejedelmével, a' török császárokkal és a' régi ős Toparchákkal, Albaniában; Boccaliakkal, kiktől tulajdonkép származik a' Keglevich nemzetség, a' mit azon környülállás látszik bizonyitni: hogy a' Boccaliak is ugyan azon czimmel élnek, mellyel Keglevichék, u. m. két oroszlán tart egy kardot. Nemzet törzsök faját több kútfőkkel 1300-ig fölviszi. Először 1300. jő elő I. Péter, kinek fiai Kegel és Márton I. Lajos alatt éltek 1358. Ezen Kegeltől veszi a' család nevét. Ennek fia I. István szülte első Simont, 's Nenádot, kik Zsigmond király uralkodása alatt magokat nevezetesekké tették. I-sö Simon nemzette II. Si-

mont, ez I-sö Jánost, 's az igen nevezetes, 's vitéz II. Pétert. Ez vala II. Lajos király alatt kórmányzó Jajczában 's Bosniában, hol legdicsőbb győzedelmeket nyert a' törökökön, kik akkor már Szerbországot birván, Bosniába minduntalan beütöttek, de Keglevich derék bajnok társával Kéry Balázszsal, minden probatételeiket megsemmisitette, előre látása, vigyázata, 's vitézsége által, 's a' mint a' törökök 1521. az erős Strebernicz várat bevették, rájok ütött K. egy csekély, de válogatott sereggel, 's őket a' harcz mezejét odahagyni kénszerité, 's egészen szétszorta. A' mint pedig a' törökök Balibég belgradi basa, Usreff 's Simon alatt 20,000. Jaiczát megtámadták, 's azt 1525. keményen ostromlották, Keglevich Péter követséget küldött II-ik Lajos királyhoz, 's vitéz kirohanásai által a' törököket mindaddig visszatartoztatta, mig segitség nem érkezett. Frangepan Kristof t. i. inkább hazája iránti szeretetből, mint Lajos' parancsára összegyüjtött egy sereget, rokonait a' többi Frangepanokat, klissai Krusich Pétert, zengi Orlovics Györgyöt 's Zrinyi János grófot embereikkel együtt fölszolitá, 's igy, noha sokkal kisebb számmal, a' törököket megtámadta, 's megverte, melly ütközetben magát leginkább kitünteté Keglevich Péter. A' lovasság, melly három nap mindig fegyverben állott Péterrel, hősi csudákat tön. Ezen dicsőséges győzelemnek következete volt, nem csak Jaiczának, hanem egész Horvátországnak, a' török igátóli megszabadulása. Illy fényes érdemek nem maradtak jutalmazatlanul, mert, a' mint a' grófok családi levéltárában találtatik, II-ik Lajos őt szép jószágokkal megajándékozta: Fejérkő várral, 's mezővárossal, Jablanovecz, Imenczki, Topolya, és több falukkal, Körös és Zágráb vármegyékben. E' jutalom kárpotlásul volt azon veszteségeért, mellyet tulajdon jószágaiban szenvedett a' törökök által. Mért, mig K. a' király' tartományait védelmezte, Buzin várában fogva lévő törökök kiszabadulván, neki 20,000. arany for. kárt tevének. A' szerencsétlen mohácsi ütközet után Keglevich Péter I sö Ferdinandhoz szegődött, ki őt a' Rendek' kérelmére Horvát-, Tót- 's Dalmátországok bánjává nevezé. Bán és hadvezér volt akkor egyszersmind Nádasdy Tamás, de nem volt ez első eset, hogy két bán volt Horvátországban. Keglevich horvátjait mindjárt a' törökök ellen vezette, 's tőlök Jesenócz 's Dubicza várakat visszavette, miért is őt I. Ferdinand Pest és Pilis vármegyékben szép jószágokkal ajándekozá meg. Péter neje volt Sthresemley Borbála, ki neki nyolcz fiat szült, 's kik magokat mindnyájan igen kitüntették. Mi csak III. Pétert emlitjük, ki a' törököktől titkon meggyilkoltatott, 's Mátét, ki 1565. Erdődy Péternek segitségére menvén, Száván túl fényes győzedelmet nyert a' törökön, 's 1573. Horvátországban a' nagy paraszt lázadásban Alapi Gáspár segitségével a' parasztokat egyetlen egy ütközetben tönkre tette; vezéröket, Gubecz Mátyást, meg-

fogta, 's kötözve Zágrábba hurczoltatta, hol is az akkori kornak vadszokása szerint tüzes koronával megkoronáztaték, 's azután négy részre daraboltaték. Egyebeket mellőzvén, még ezeket említjük: Keglevich Miklóst, ki 1636. Onodon 's Diós Győrött fő vezér, 's Torna vármegyének fő ispánja lévén, Magyarország' nagy részét, melly Eger városával együtt a' törökök' birtokában volt, ezek ellen erősen védelmezte. Ennek fia Miklós, ki ugyan azon hivatalokban volt, nem csak a' töröknek, de a' pártütőknek is keményen ellentállott, miért is ezek jószágait tüzzel, vassal pusztitották. Végre VI. Péter, ki 1704. Horvát-, Tót- 's Dalmátországokban bán-helytartó vala, I. József császártól érdemei megjutalmazásául Pozsega vármegye' örökös fő ispánjává neveztetett, mert ő nem csak 1683., midőn a' kereszténység' ellensége a' fő várost, Bécset, ostromlotta, egy osztály lovasságot ön költségin tartott, 's nem csupán azon évben; hanem 24. év alatt több, nevezetesen: Turbina, Brezovicza, Eszék 's Kanizsa, Buzin, Zrinyi mellett esett véres ütközetekben magát kitünteté. Horvátországot is ő védelmezte a' Magyarországban dühösködő pártok berohanásai ellen.

Kék festék, ugyan azon szinnel, 's tulajdonnal biró festő anyag, mint az indigó. Készül a' kék festék a' festő csülleng leveleiből, mellyek midőn sárgulni kezdenek, leszedetnek, megszárittatnak, 's tulajdon malmokban megőröltetnek, ezután tesztává gyuratván, golyó formákba készittetnek el, mellyeket is a' festők haszonra fordítanak. Tenyészik Franczia, Német, 's más országokban. Honunkban vadon terem, de sokkal jobb festéket ad a' mivelt csülleng, mellyből is most honi indigó név alatt nagyobb mennyiségű kék festék készittetik. A' kék festék a' kobalt ércznek is készül, melly azonban más festészi haszonra fordítatik.

Kéksav (kéklőgyulatsav, vagy porosz sav, acidum hydrocyanicum, borussicum). Alkató részei: a' szenő, fojtó, és gyuló tárgyak, ezeknek arányos egyesüléséből ered a' kéksav. — Az állati, és növényi testekből, az égvényeknek és savaknak chemiai behatások által nyeretik, némelly növényi részekből pedig, mint p. o. borostyán medgy' leveléből, a' cseresnye- 's őszi baraczk magból, a' keserű mandolából — mint kivonat — kapható, hol is a' kéksav égényes olajjal szorosan egyesülve van. — A' kéksav természetes tiszta állapotjában, mint gáz tünik elő, melly borszesz által felfogadtatván, színtelen, a' keserű mandola szaghoz, és ízhez hasonló nedvet mutat. — A' többi savanyok hatása szerint egyesül több chemiai testekkel, millyenek: a' hamag, az ércz, és a' föld nemek, mellyekkel különbféle sókat képez; ezek közől nevezetes a' kéklőgyulatsavas vasag, közönségesen porosz kék, melly többféle kézmivek készitésénél használtatik. — A' tiszta kéksav a' leghathatósabb méreg, mert ennek csak egyszeri megszaglása is elegendő akármelly állat elölé

sére. A' borszeszben felfogatott kéksav valamennyire mérsékeltebb hatásu, ebből is mindazonáltal 10—12. csep megöli a' kutyát, 's valamivel több az embert. Közvetlen hat az ideg rendszerre, annak, villám sebességgel szélhüdéses állapotját okozván, mire a' halál, a' test' görcsös rángatódzásai között, csak hamar bekövetkezik. A' nagyobb adagban bevett kéksav hirtelen öl, azért is mi ellenméreg sem használ; ha pedig kisebb adagból mutatkoznának a' mérgesités jelei, u. m. főfájás, szédelgés, ellankadás 's t. ef. és ha ezen tünetek folyton növekednének, ekkor ellenméreg gyanánt használ a' kávé, a' hánytató szerek, a' szénsavas hamag 's a' t. — Valamint pedig nagy adagokban bevett kéksav veszedelmes méreg, úgy ellenben kis adagban, és annak idejében és helyén használt, hathatós gyógyszer, de mindenkor nagy vigyázatot kiván. Mostani időben bátorságosabban élnek helyette, a' borostyán-medgy, a' keserü mandola, a' baraczk mag, és cseresnye mag vizével; melly szereket, valamint a' kéksavat is, homályos helyeken, vagy fekete üvegekben szükség tartani, mert a' levegő, és napsugarak behatása által megoszlik, és ereje elvész.

Kelemen (Imre), jogtanár, kir. tanácsos, 's magyar hazai törvény' nyilványos oktatója; szül. Magyarországban, 1734. Iskoláit elvégezvén, a' törvény tudományok' tanulására szentelé magát; egy ideig Pesten, mint gyakornok volt, hol, valamint később hivatalában is magát alapos tudománya, 's munkás szorgalma által igen kitünteté. Megholt Pesten, mart. 26. 1819. Nyomtatásban megjelent igen becses munkája 4. kötet: Institutiones Juris Hung. privati. (Budán 1818.)

Kemény (Simon), jeles vitéz vala Hunyady János táborában. Ez a' Kemény volt, ki, hogy Hunyady életben maradjon, magát érette feláldozta. 1442. t. i. mikor Hunyady János Erdélyben, sz. Imréhez nem messze, Mezetbég török fő vezér ellen táborba szállott, ez katonáinak azt parancsolá, hogy az ütközet kezdetén azonnal Hunyadyt öljék meg, azoknak leirván Hunyady termetét, fegyverét, és lovát: azonban Mezetbégnek e' terve nem sikerülhetett; mert Hunyady kémje e' tervezet kohólásán titkon jelen lévén, azt kitanulta, 's Hunyadyval hiven közlötte. Hogy tehát Hunyady Mezetbéget kijátszhassa, maga helyett Kemény Simont, ki mind test alkatása, mind ábrázatjára Hunyadyhoz sokat hasonlitott, vitézsége hasonlóul ismeretes vala az egész táborban, öltöztette föl saját fegyvereibe, ön lovára ültette, 's melléje a' legválogatottabb vitézeket rendelte. Illy előkészület után összecsap a' két ellenkező tábor. A' Kemény mellé rendelt vitézek mindent elkövettek, maga Simon sem mulasztott el semmit, mit egy hős saját élete megtartásáért elkövethet. A' törökök mindazonáltal czélt értek, és az ál — Hunyadyt (Keményt), minden kitelhető ellentállás után, megölték. De életben maradt még a'

valódi Hunyady, és olly rettentő csapást tett a' török táborban, hogy maga Mezetbég is futásban keresé szabadulhatását, Hunyadynak hagyván a' szép győzelmi babért. Futásközt Mezetbég is fiával együtt megöletett. E' jeles győzedelemnek még az a' foganata is lön, hogy az oláh és moldva vajdák Ulászlónak önként meghódoltak.

Kemény (János), Erdélyország fejedelme; született 1620. Elsőben Bethlen Gábor, azután ennek özvegye, Bethlen Katalin szolgálatjában volt. Fejedelmi választáskor Kemény Rákoczy Györgyre szavazott, ki őt fiának II. Rákoczy György erdélyi fejedelemnek nevelőjévé tette. Ez atyja' halála után fejedelem lévén, Keményt fő vezérré nevezte, ki is vitézül viselé magát, a' moldvák, lengyelek 's törökök ellen, de az utóbbiaktól elfogattatván, csak két év lefolyta után nyerte vissza szabadságát. Rákoczy halála után ő lett fejedelem, 's a' török kényétől választott fejedelmet, Barcsay Ákost, megölette. 1661. a' törökök új sereget küldöttek Erdélybe, 's fejedelemmé Apafy Mihált választották. Kemény tehát szövetséget köte a' császári hadvezérrel, Montecuculival 's Segesvárnál 1662. megütközött. A' török ekkor ugyan megveretett, de e' győzedelem Kemény János' éltébe került.

Kempelen (Farkas), nemes születésű, udvari tanácsos, és a' bécsi művészeti academiának tiszteletbéli tagja, 's nevezetes mechanikus; született Pozsonyban jan. 23. 1734. Atyja Kempelen Engelbert a' cs. kir. udvari kamara tanácsosa, őt Győrött 's Bécsben tanittatá a' bölcselkedés 's jogtudományokban, mellyekben Kempelen olly ügyességet mutatott, hogy nem sokára megkinálák őt Mária Theresiának törvény-könyve' németre való fordításával. A' következés megfelelt a' várakozásnak, a' császárné magához hivatá őt, 's ön kezeiratával őt a' magyar udvari kamara fogalmazójává tette. Nehány esztendő mulva ugyan ott titoknokká, 's rövid idő mulva tanácsossá lett. Ekkor ő reá bizatott Budán a' királyi vár épitésének, 's Magyarországban a' só-bányáknak fölügyelése. Reá bizatott egyszersmind, hogy Horvátországot a' rablóktól kitisztitaná, 's megnépesitené, és ebben is megfelelt a' közvárakozásnak, miért is Mária Theresia neki esztendőnkint 1000. forintnyi nyugpénzt rendelt jutalmul, mit azonban József császár uralkodása alatt, mint más nyugalmazottak 1786. ő is elvesztett. Ekkor Kempelen a' magyar erdély országi kanczelláriánál tanácsos lön, végre 1798. 43. esztendei szolgálatjáért nyugalmaztatott. Megholt Bécsben martius 26. 1804. Kempelennek a' tudományoknak akármelly ágában volt ismeretei bámulásra gerjesztenek mindenkit. A' természet tudománya, 's a' mechanika valának kedvencz tanulmányai is, melly utóbbikban majd nem hihetetlen, a' mit létre hozni szerencsés vala. Világszerte hires lön az ő schachgépelye. Egy török ruhába öltözött férfi alak ült egy asztalnál, mellyen föl volt állitva a'

schachjáték. Hogy minden gyanu, mintha valaki az asztal alatt lenne, elháritassék, az asztal lábaira kerekek valának alkalmazva, mellyek által az asztalt ide 's tova lehete helyéből mozditani. Ezen gépely a' legügyesebb játszókkal játszott, 's azokat többnyire meggyőzte. A' játék mindig figurával kezdődött, bal karját lassan fölemelé, 's a' huzandó kő felé nyult, azt ujjaival megfogta, fölemelte, 's a' mezőre, hova jönnie kellett, tette, mire kezét ismét a' vánkosra tevé. Minden mozgás tompa zúgással, mint, mikor az óra láncz lefut, vala egybekapcsolva. A' hányszor az ellenrésznek egy követ elvett, mindannyiszor azt a' schachtáblán kivül helyezte, 's annak helyébe a' maga követ tette. Az ellenrésznek minden huzásánál fejét mozgatá, az alak az egész táblán körül tekintett, ha a' királynénak adatott schah, akkor kétszer, ha a' királynak, akkor háromszor bicczentett a' fejével, ha pedig hamis huzás történt, akkor rázta a' fejét, kezébe véve a' rosszul huzott követ, 's azt előbbi helyére vissza tevé. Mennyire igazgatta a' föltaláló, ki mindig az asztal mellett állott, vagy egy távol lévő asztalán fekvő szekrénybe nézett, a' schachjátszónak játékát, vagy valóban nem volt e' valaki a' gépelyben, nem lehete fölfödözni. Közre is bocsátottak az angolok egy iratot, mellyben azt nagy valószinűséggel megmutatták. Különben Kempelen kész volt minden kiváncsinak, a' kerekekkel, 's ugró-tollakkal tölt gépely belsejét megmutatni. Kempelen ezen gépelylyel elmene Párisba, 's 1785. Angolországba, 's mindenütt lognagyobb tetszést, 's csodálkozást aratott. Halála után fia Londonba eladta e' gépelyt, hol azt Mälzl L. bécsi mechanikus vette meg, ez pedig később Leuchtenberg herczegnek adta el, kinek helybenhagyásával azonban azt Mälzl Páris és Londonban mutogathatta. 1778. Kempelen még egy mesterségesebb gépelyt talála föl, melly egy négyszegü fúvóval ellátott szekrényből állott, 's minden szócskát értelmesen, 's jól kimondott, mihelyt a' fúvó a' kiejtendő szavaknak mennyisége szerint megmozdittatott. — Lángeszének gyümölcsi valának még: az ő tűz vagy gőzgépelye, melly Magyarországban a' csatornák csinálásánál nagy haszonnal alkalmaztatott, végre a' gyönyörű vizmesterség a' schönbruni kertben. Kempelen mint iró is nevezetes vala jeles munkája által: az emberi beszédnek mechanismusáról, a' fenntebb emlitett gépelynek leirásával egy rézmetszettel. (Bécs 1791.) Egy drámát is irt: Perseus, 's Andromeda; 's egy szinjátékot: »jótévő ismeretlen» czim alatt.

Kén (büdöskő). A' természetben elég mennyiségben találtatik, részint magányosan, részint pedig más ásványokkal egyesülve. — Legtöbb találtatik Sicilia szigetén, Spanyol-, Olasz- és Lengyelországban, Irland, Java, a' lipari, 's más tűzokádó szigeteken. — A' kereskedésben előforduló kén többnyire a' vas- és rézásványokból, felszálitás vagy felolvasz-

tás által nyeretik, melly is kén rudakban árultatik. Ez többnyire tisztátalan, miért újra felszállittatik, 's forró vizben megmosatik, 's ez az melly kén virág, vagy tisztitott kén név alatt ismeretes. Az illyen, idegen testektől megtisztitott kén mint finom, sárga szinű, szagtalan, 's izetlen por mutatkozik, 's a' tüzön, kén gőznek kifejlése mellett, szép kék lángal ég. — Orvosi haszna a' kénnek, kivált a' bőr betegségekben, már rég ismeretes.

Kende vagy Kendi (Ferencz, Szentiványi), erdélyi vajda vala 16-ik században. 1540. Majláth Istvánnal Zápolya János király ellen hadakozott, de meggyőzetett, és Magyarországra örökös számüzésre kárhoztatott. Azonban Zápolya nem sokára meghalván, ismét vissza ment Erdélybe. Sokáig hű maradt ő Zápolya özvegyéhez, Izabellához. Nehezen szenvedte Izabellának Erdélyből erőszakos kiköltöztetését, és Martinuzi megöletését, 's ez volt oka, hogy Kasztald őt Szepesváron 1552. nagy igéretekkel Ferdinand részére hódithatta. Reávette őt egyszersmind Kasztald, hogy a' Ferdinandtól idegen székelyeket lecsendesitette. Ennek következtében tette őt Ferdinand Dobó Istvánnal 1553. erdélyi vajdává. E' két vajda szünteleni ellenséges viszonyokban állott egymáshoz, 's ennél fogva nem csak Dobótól, hanem Ferdinandtól is idegen volt K., 's észrevehetőleg Izabellához. Mit Dobó tudtára adván Ferdinandnak, Kende Bécsbe idéztetett; de ez megtudván idéztetése' okát, el nem ment, hanem másokat is Izabella részére csalogatott, mig végre 1556. csak ugyan ő küldetett Lembergbe az erdélyi Rendek által, Izabella meghivására, ki Izabellát Erdélybe is kisérte. De nem sokára megunta K. Izabella' uralkodását. Azért, miután Izabella követeket küldött Soliman török császárhoz 1558., őt kérvén, neki Lippát és az attól Hunyadig fekvő földet viszsza adatni; K., ennek vére és Bebek más két követet küldének Izabella követei után Solimanhoz, őt azok által arra kéretvén, hogy Izabella' e' kivánatát ne teljesitse, minthogy szándéka azokat Ferdinandnak általadandni. Ezen nyilatkozatra a' basák Izabella' követét már elfogatandók valának, ha Izabellától egy utánuk küldött levél a' basákat föl nem világositja. Minek azután az lön következete: hogy a' Kendiek és Bebek követeit Oláhországban letartoztatták, Izabelláéival pedig egy Csausz Károlyfejérvárra ment, Izabellát biztosságába helyeztetvén. Izabella azonnal tudtára adja a' három pártosnak, és ezek hiveinek Soliman akaratját, Balassa Menyhártnak pedig, hogy embereit készen tartsa, parancsolá. Ekként megtétetvén a' rendeletek, Balassa maga támadja meg a' két Kendit, és azokat megöli; hasonlóul járt Bebek is. Hogy Izabella magáról a' gyűlölséget elháritsa, Tordán gyűlést hirdet, a' tettnek okát adja; miért a' gyűlés a' meggyilkoltakat haza ellenségeinek itélte, 's jószágaikat elfoglaltatta. Roppant gazdaságáról 's kincséről különbféléket regélnek.

Kender, eredetileg keletindiai növény, hol, valamint Ázsia több részeiben is, vadon nő. Linnée füvészi rendszere szerint a' kétlakiak, öthimesek közé tartozik. Egy faja van csak t. i. a' közönséges kender. Ebben a' nemek egészen el vannak különözve egymástól, az az külön külön szárakon léteznek, innen is az úgy nevezett virágos kender a' hím nemző részeket, a' magvas pedig a' nő nemző részeket hordja. A' virágon kívül, mellyben a' nemző részek különsége létezik, abban is különbözik még a' magvas kender a' virágostól, hogy az első magasabb 's bújább, és hogy setétebb szinű levelei közelebb állanak egymáshoz. A' kender termesztetik Európának több tartományaiban, de leginkább Lengyel- és Poroszországban. Kövér 's kevéssé nedves földet kiván. — A' magnak elvetése april vagy május hónapokban történik, minek nem nagyon sűrűn kell kiesni, különben a' növények egymást a' növésben gátolják, mit azonban a' kendernek különbféle haszonra való fordítása leginkább határoz meg; úgy: a' melly kender kötél verésre fordittatik, annak ritkán vetettnek kell lennie, mert ez által jobban kifejlődvén, erősebb szálakat is fog adni; ha pedig finomabb szövetekre fordittatik, szükséges, hogy a' vetés sűrűbben legyen, mi által a' kendernek kisebb, de finomabb szála lesz. A' hímek elvirágzások után, ha már gubóik száradni kezdenek, kinyűvetnek a' nőkkel, mellyek a' magvat hordozzák, ez mintegy hat héttel később történik, midőn t. i. magvaik már megértek. — A' magnak kicsépeltetése után, mind a' magvas, mind pedig a' virágos, kévékbe kötve, eláztatik. Az áztatás által a' fonásra alkalmas kanaf, mind a' szártól, mellyhez gyántás mézga által ragad, elválik, mind pedig a' rostok egymássali összefüggése megoszlik. A' kenderen visszamaradt, a' vizben t. i. könnyen fel nem olvadó gyantás rész, tett tapasztalások után legjobban elmellőztetik, ha a' kiázott kender székso vizben, vagy vizzel felereszteti lúgban, 4. napig áztatik. Ez által a' kender tisztább, fejérebb, 's könnyebben fonhatóvá lesz. A' kender különbféle haszonra fordittatik; magvát pedig részint az éneklő madarak eszik meg, részint pedig olaj készül belőle, melly leginkább az étkek elkészitésére fordittatik. Készül még végre a' magból kellemes fejet is (emulsio).

Kendi (Sándor), nevezetes férfiu 16-ik századból. Ezt küldötte Zápolya János Bécsbe Miksa császárhoz Bátori István szabadon bocsátatásáért: azonban kitudódván, hogy utjában sok magyar urat Zápolya részére vala hóditandó, Miksa őt is elfogatta. Kiszabadulta után, midőn Bátori erdélyi vajdává választatott, ez is őt követül küldé 1572. Konstantinápolyba, többek közt, hogy a' török Bátorit pártolja, kérvén a' nagy vezért. Igen kedvezőleg fogadtatott Kendi, 's kedvező válaszszal is tért vissza Erdélybe. Azonban meghallván Bátori, hogy Békesi Gáspár Ma-

gyarországból nagy haddal igyekezik Erdélybe, ismét Kendit küldötte 1575. Bátori Konstantinápolyba, honnét ekkor is kedvező válaszszal tért vissza Erdélybe. 1581. Bátori Kristóf Kendit Varsóba küldötte István lengyel királyhoz, Kristóf fiának, Zsigmondnak, fejedelemmé választásábani egyezéséért. Bátori Kristóf' halála után István lengyel király Kendit választotta a' gyermek fejedelem (Zsigmond') gyámnokává, 's Erdély igazgatójává Sombori Lászlóval és Kovasóczy Farkassal. Milly hű vala Kendi a' fels. ausztriai házhoz, azt különösen 1587. bizonyitá be. Minden erővel iparkodott t. i., hogy Miksa herczegé legyen a' lengyel korona, mellyért ez a' svajczi király' fiával, Zsigmonddal, ki hasonlóul a' korona után vágyott, tusakodott. Ekkor azonban Kendinek minden ipara sikeretlen lön. 1589. Bátori Zsigmond magát a' gyamságtól függetlennek nyilatkoztatván, Kendi jószágára vonult, de Zsigmondhoz mindig hű maradt. Volt azonban egy dolog, mellyben Kendi Zsigmonddal meg nem egyezett, 's ez okozta vég veszedelmét. Zsigmond fejedelem t. i. a' török udvartól független akarván lenni, annak barátságáról szándékozék lemondani. Mindenkép igyekezett Zsigmond Kendit részére vonni; de ez látván a' török' rettentő hatalmát, ingatlan maradt föltételében. Elhatározá végtére Zsigmond Kendit, 's kik vele szövetségben állanak, megöletni. Gyülést hirdet tehát Zsigmond Kolosvárra, 's miután Kendi övéivel ott is rendithetlen maradt ellenkező szándékában, a' megöletés napja aug. 28. 1595. határoztatott, 's végre is hajtatott. Minden ingó, és ingatlan jószágait Zsigmond foglalá el.

Kendöző szín (arcz festék, Schminke), ollyan szer, melly által az arcznak elvesztett, vagy soha jelen nem volt szépségét elővarázsolni, leginkább a' nő nem, törekszik. E' czélra kétféle festék használtatik, t. i. fejér és veres. A' fejér készül többnyire krétából (briançon), bátragból (oxyd. vismuthi) és keményitőből (amylum). A' veres pedig cinoberből, melly nem ritkán nyál folyást okoz; és karminból. — Minden illyes festék többé kevésbé ártalmas, a' bőr kigözölgését gátolván, azt összefonnyasztja, és rövid idő mulva megránczosítja.

Kéneső (higany, mercurius), a' természetben különbféle érczekkel, kénnel, és savitóval egyesülve jő elő. Idria és Spanyolországban legnagyobb mennyiségben találtatik. A' kéneső azon egyetlen egy ércz, melly hig állapotja által megkülönbözteti magát a' többi érczektől, R. Hévmér. 33° a' fagy pont alatt merő idomban áll elő. A' tűznek kitétetvén, gőz gyanánt száll el, de a' hideg testen ismét összeáll. Más érczekkel amalgammá egyesül, 's több savakban — legkönnyebben pedig fojtó savban — felolvad. — A' kereskedésben előforduló higany többnyire tisztátalan, azért is, az orvosi készitményekre használandó kéneső, előbb mindenkor megtisztittatik az idegen testektől. A' higany természetes állapotjában,

csak kevés szolgálatot tesz. Nagyobb hasznunkra vannak a' kénesős szerek, vagy higany készitmények, mellyek részint orvosi, részint pedig kézmivi czélokra fordittatnak. A' higany legkönnyebben egyesül (vegytanilag) savitóval, és savakkal, 's minél inkább szorosabb 's belsőbb ezen egyesülés; annál nagyobb hatása van a' higany készitménynek. — A' higanynak savakkali egyesüléséből támadnak a' higany sók. Ezek közől leghathatósabb az étető, vagy rágó higany, melly a' higanynak só-savban való fölolvadása, 's egyesülése által támad. Ez minden higanysók között a' legerősebb, égetőbb, és az életmivezetre veszedelmes méreg gyanánt hat. A' vizben könnyen fölolvad. Használtatik belső- és külsőleg, de csak kis adagokban, úgy némelly kézmivek készitésénél is. — Sokkal szelidebb készitmény ennél az édes higany, készül ez a' rágó higanyból, ha t. i. 4. rész rágó higanyhoz 3. rész tiszta higany adatik, azzal dörzsöltetik, 's felszálitás által egyesittetik. Hatása ennek szelidebb a' rágóénál, 's mint belső orvosság nem ritkán adatik. — Készittetnek még higany sók fojtó- és villó savakkal is, mellyek azonban az orvosok által csak nagyon ritkán rendeltetnek. — A' higanyos szereknek az emberi testre való hatása, készitésök módjánál fogva, nagyon is különböző; abban mindazonáltal megegyeznek, hogy a' testbe fölvétetvén, annak föloldozását eszközlik; innen is gyógyereje oda van irányozva, hogy a' testben létező beteges anyagot feloldván, azt különbféle utakon a' testből kiküszöbölje. Okos használás mellett, tehát, mint hathatós gyógyszer, szolgál, de czéliránytalanul, vagy hosszabb ideig adatván, nagy károkat okoz az emberi testben, azért is a' vele való élés mindenkor nagy vigyázatot kiván.

Kent, Angolyországban hajdan királyság, most shire (sáir grófság) annak délkelet részében, gazdag gabona-föld. Fő városa Canterbury (Kentrbri); egyéb városai közt nevezetesbek: Maidstone (medszten) csinos fogházzal; — Deptford (detford) nagy kórházzal matrozók számára, és hadihajó-műhelylyel; — Greenwich (grinics) hires csillagvizsgálóval, matróz-gyermek nevelő intézettel és a' trafolgári ütközet emlékével; — Gravesand (grevszend) révvel, 's fő vám-hivatallal; — Rochester (rocsesztr) a Medway (medve) folyón, honnan a' Themsébe egy csatorna vezet egy nagy alaguton (tunnel); — Chattam (csattem) hadi hajó seregre való révvel; — Margate (marget) hires tengeri fürdővel; — Ramsgate (ramszget) diszes révtöltéssel, és világitó toronynyal; — Deal (díl) bátorságos révvel; — Dover, hol a' fő átjárás Franczia-országba, Calais-ba, vagy Boulogne-ba (kalé-bulony); — Woolwich (vullics) nagy katona ifju-academiával, 's hadi-tárakkal.

Kentucky (kentöki), szabad status az éjszak amerikai szövetségben, terméses és erdős vidék, jobbadán orgoványos, vagy dombo-

rodó. Missziszippi nyugoti határát mossa, az Ohio az éjszak it. Salétrom és természetes hamuzsir nagy mennyiségben találtatik. Tágas rétjein sok barom tenyészik. Fő városa Frankford a' Kentucky vizén 4000. lak. — Lexingtonban van egyetem, könyvtár, museum, orvosi tanoda, többféle gyár.

Kenyér. Az ember' legelső táplálata volt, sőt némellyek szerint, mig a' vadságban élt, makkal táplálta magát. Mikor kezdé a' gabonát élelmére használni, nem tudatik. Görögök szerint Isis vagy Ceres mutatá meg először Siciliában, azután Athenében Triptolemusnak, miként kelljen a' gabonát használni. Aurelius Victor pedig azt mondja, hogy Evander, ki 2740. jött Olaszországba, tanitá meg a' latinokat gabonát vetni, és abból ételt készíteni. Akármilly közönséges legyen is a' kenyérsütés mestersége, azért még is igen nagy fontosságú az emberiségre nézve, mivel a' kenyér legfőbb eledele a' föld nagy részének. Eleitől fogva isteni tiszteletre is használtatott, mert a' legfinomabb lisztből készült kenyér nyujtatott áldozatul. Kezdetben szerfelett tökéletlen volt, apródonként a' legnagyobb tökélyre vitetett, majd ismét első gyermekségére szállott le, mig újolag fölemelteték a' kenyérsütés a' szerint, mint az izlés és miveltség emelkedett vagy süllyedt, különböző nemzeteknél. Először nyersen, azután pörkölve, mint ma is teszik a' törökök, használák a' gabonát. Végre lisztté törék, abból tésztát, 's igy kenyeret készitének belőle. A' rómaiak eleinte megfőzték a' gabonát, mint a' rist és darát, azután pörkölni kezdék, mint Ázsiában a' kávét. Numa e' készitést vallásos tárgygyá tette, 's kr. sz. e. 715. ünnepet szentelt februáriusban a' gabona pörkölésnek és sütésnek. Később mozsárban kezdék törni, 's vizet töltvén reá, pépet készitettek belőle. Ezt annyira megkedvelék, 's addig folytaták, hogy más nemzetek pép-evőknek nevezték azokat. Sokáig nem tudott ez a' hires nép semmit a' kenyérről. Csak 400. eszt. kr. e. kezde a' lisztből tésztát készíteni, 's ebből valami pogácsa félét sütni, különbféleképen igyekezvén annak jó izt adni. Ez igen nagy lépés volt a' kenyérsütésre, melly később mintegy 150. eszt. kr. e. már egész divatban vala Rómában. Nem volt azonban római találmány, hanem a' görögök, kik az értelem és fényüzés finomitásában jóval megelőzék a' rómaiakat, vitték Rómába; de ezek is osztán igen tökéletesitették a' kenyérsütést, úgy hogy már Augustus idejében 300. sütőnél több vala Rómában. — Mig a' rómaiak mindenben előre haladtak, addig Európának egyéb tartományai eredeti egyszerűségökben maradtak. De ezen egyszerűség nem sokáig tartott, mert Róma uralkodása csak hamar megismérteté velök mesterségeiket 's nyalánkságaikat, a' gallusok pedig elsők valának, kik jó és roszban egyaránt követék a' rómaiakat. Legrégibb nyomai a' kenyér-sütésnek az egyiptomiak és ezek szomszédaiknál találtatnak

kiktől e' mesterség Ázsiába, onnét pedig Görögországba szivárgott. — Legújabb időkben majd minden nemzetek tökélyre hozák a' kenyérsütést, kivévén az angolokat, kik mai nap is olly kenyeret esznek, melly alig érdemli a' kenyér nevet. Egész Londonban nem talál az útas egy jó darab kenyeret, vagy zsemlét, és csak a' szükség hajthatja az izetlen pép' evésére.

Kenyérmező, egy a' szászvárosi szász telekben elterjedő, és a' törököknek Bátori István, és Kinizsy Pál általi megverettetéséről (1479.) hiressé lett térség, Alkenyér máskép Sibót nevű faluval.

Kepler (János), igen hires csillagász, 's mathematicus, ki' nagy eszének köszöni a' csillagászat mai tökélletességének állapotját; született 1571. nemes szüléktől, Weilban, Würtembergnek egyik néhai fő városában. Atyja vendégfogadós lévén, neki semmi különös nevelést nem adhatott. Ennek halála után 1589. látá Kepler, hogy a' tübingai egyetemnél iskolába járhatásra alkalma 's módja is vagyon. Ott az akkori tanulmányok rendje szerint először a' philosophiát, mathematicát, azután pedig a' hittudományt tanulá. Szűnoraiban legszorgalmatosabban foglalatoskodék a' csillagászattal, leginkább pedig foglalatoskodtatá akkor az ő elméjét a' világ testek mozgási természetes okának megtudása. 1593. Kepler Greczbe hivatott, hogy ott az újon állitott egyetemnél a' mathematicát, és az erkölcsi tudományt tanitaná, itt is folytatá ő csillagvizsgálati tanulmányit. Vallási viszonyok végett nem sokára Magyarországba szökött, de rövid idő mulva ismét visszatért Greczbe. Azalatt Németországba jött a' nevezetes csillagvizsgáló Ticho Brache, 's reá vette Keplert, hogy odahagyván hivatalát, vele Rudolf' császár' udvarába, Prágába, menne, ott az úgy nevezett Rudolf táblákat elkészitendők, mellyekről a' nagy nevű csillagvizsgáló Lalande azt mondja: hogy azok egy századig minden csillagvizsgálati számolásoknak alapjai valának. Brache ajánlására Kepler Prágában is hivatalba jött, melly azonban neki olly szűken jövedelmezett, hogy ő a' mellett még az orvos tudományt is tanulá, hogy annak gyakorlásából életét föntarthassa, a' császár ugyan rendelt neki esztendei fizetést, de ez azon zavaros időkben, mellyek a' 30. esztendős háborút megelőzték, közönségesen elmaradt. Mátyás, Rudolf császár utódja, Keplert ugyan hivatalában megerősité, de a' remélett elmaradt pénz összeget meg nem kapta. II Ferdinand császártól is megerősittetett hivatalában, de a' növekedő nyugtalanságok igen keseriték Németországban tartózkodását. Miért először Regensburgba, 's onnét, megvetvén Angolországbai meghivatását, Ulmba ment, hol, egy ideig mulatván, Rudolf-tábláit kinyomtatá. — 1627. visszatért Prágába, 's végre a' császártól 6000. for. kapott, mellyek által kivánsági kielégitettek. Ezek után Wallenstein, az akkori meklenburgi fejedelem, őt Rostok-

ban nyilvános oktatóvá nevezé; de mivel Wallenstein' uralkodásának hamar vége szakadt, Kepler reménységei is elenyésztek, valaha a' megigért fizetést megkaphatni. A' mint ekkor Kepler e' miatt Regensburgba visszatért, betegségbe esvén, megholt 1630. Sok felfödezései által, mellyekre a' későbbi csillagvizsgálóknak csak épiteni kelle, nevét a' feledékenység' örvényéből kiragadá, kiváltképen pedig Ticho Brache észrevételeiből származtatott planeták-járásának általa felfödözett törvényei által, mellyek a' csillagászatban a' három Kepler szabályai neve alatt ismeretesek, mellyeken alapúlnak Newtonnak felfödözései, 's a' planeták újabb theoriája is. Ezen halhatatlan férfiu minden munkáit, mellyek azelőtt már megjelentek, kinyomatni akará, terve azonban nem sikerülhete. Hátra maradt irományait a' pétervári tudom. academia vette meg.

Kerecséni (László), jeles hős I. Ferdinand, és Miksa királyok alatt. Mikor K. András, János, és Mátyás véreivel Czirkin nevű várban — Tótországban — atyjok halála után az örökségi jusson osztakoznának, épen akkor üt be Tótországba Ferhát nevű bosnyákországi török basa öt ezred magával, 's Zágráb' vidékeit égeti és pusztitja. 1557. Lenkovics, az ott tanyázó német őrsereg' kapitánya, Alapi Jánossal, Ferhát ellen indul. Utjában találja Kerecsénit, 's ezt is magával hija. Sz. Ilona nevű falunál utólérik Ferhátot, vele megütköznek, 's ezt, noha a' török még egyszer olly számmal vala, megszalasztják, sokat közölök megölvén, sokat pedig elfogván. 1562. a' temesvári és budai basákat, kik Zay Ferenczet, és Balassa Menyhártot Szathmárra szoritották, csipkedte meg, és haza menni kénszeritette. — 1565. a' Haszán basa ellen viselt hadban tünteté ki magát, ugyan ekkor esett el Bagi, a' lippai bég is. Kevés idő mulva hirlik, hogy Soliman egy rettentő sereggel szándékozik Magyarországba, Gyulát, Békes vármegyében, hol K. vala kapitány, és Egert, Szigetvárat meghóditandó. 1566. Miksa király országgyülést hirdet febr. 2-ra, és a' szükséges előkészületek meg is tétetnek. Soliman junius elején megindul Konstantinápolyból, Drinápolynál megállapodik, 's Pertaf basát, ifjabb nővérének fiát 25,000. emberrel, hogy a' belgrádi és temesvári basákat maga mellé vevén, Gyulát foglalja el, előre küldi. Jul. 4. már Gyula alatt volt Pertaf; de, mielőtt oda érkezett volna, K. elejbe ment, 's vele a' két ezer magyarból, és hat száz németből állott csekély seregével megütközött. Már több napokig ült Pertaf Gyula alatt, 's K. egyszer másszor nagy kárt okozott a' török táborban. De K. tábora sem marada minden sérelem nélkül. A' hosszabb ostrom mind a' vár falait igen megrongálta, mind a' várban lévőket az élelemből kifogyasztotta. Minek az lön vége — se honnan segitség nem érkezvén — hogy K. Pertafnak a' várat bizonyos föltételek mellett általadta, 's a' várból seregével, és holmijével kitakarodott. Azonban alig értek ki a' török

tábor közől, mikor ezek a' szekereket fosztogatni kezdik, K. ezt látván panaszt tesz, 's a' lippai bég őt beszélgetés ürügy alatt Pertafhoz visszahija. Ekkor a' jancsárok K re rohannak, 's őt megkötözik. A' többieket üzőbe veszik, 's csak keveset kivévén, leöldösik. Eleget sürgete K. Miksa királynál megszabaditását; de mindig hasztalan. Minek hihető az volt oka, hogy K-t. egy német tiszt, ki vele együtt oltalmazta Gyulát, avval vádolá őt be a' királynál, hogy K. hanyagon viselte magát Gyula ostrománál. Zápolyában is kerese K. szabaditót, de itt is elhangzott kérelme — 's Kerecséni, mint irják, megzsinoroztatott; vagy, mint mások akarják, egy hegyes vas szögekkel belől kirakott hordóba záratott. Egy bizonyos iró pedig azt tartja, — hogy K. méreg által végeztetett ki. Kerecsénit zsarnokoskodásai, és bitorlásairól vádolja minden iró.

Kereskedés. A' nemzeti gazdaságnak 's fejlődésnek tagadhatatlanul legfőbb emeltyűje a' kereskedés, melly is nem csak — mint némellyek akarják — anyagi, de egyszersmind szellemi hatásu. Ez az, melly által hon egyik tájéka' saját bőségét a' másikkal közli; ez az, melly által az egész hon bősége más nemzetekkel közöltetik; ez az, melly által egyik nemzet a' másiknak iparát, lelki 's testi tehetségét éldelheti. A' kereskedés alapja a' termesztés' különbféleségében nyugszik, melly az országok' különbféle természeti helyzetében, a' nemzetek különbféle hajlamok, tapasztalások, ügyességek, és azoknak nemzet-gazdaságbeli kifejlődésekben, és körülmények által létesitett dolog' helyes elosztásán alapszik. A' kereskedés azonban csak úgy terjedhet, 's gyarapodhat, ha tökéletesen szabad; ha előitéletek, kiváltságok vagy önzés által bilincseltetik, beteg vázhoz hasonló. Hogy azonban a' kereskedés szabad legyen, korántsem elegendő az adás-vevést felszabaditani, mert ekkor szabad lesz adni, venni, de nem lesz még mit! szükség tehát a' kereskedés' szabadságára minden kereskedési eszközöket, 's módokat szabadokká tenni, a' termesztmények minden ágaiban különbség nélkül mindenkit részt venni hagyni, mert csak igy lesz elegendő a' concursus, mert csak igy leend a' dolog helyesen felosztva. Illy módon keresheti és lelheti fel a' kereskedő a' legjobb 's legolcsóbb termesztményeket; már pedig minél jobb 's minél olcsóbb áruk jelennek meg a' vásáron; annál nagyobb azoknak kelendősége, ez által pedig javul 's nevekedik a' termesztmény, valamint a' száma, 's nyeressége a' termesztőknek és kereskedőknek. Igy a' kereskedés mind a' termesztőket, mind a' vevőket nagyobb munkásságra serkenti, és igy emeli a' civilisatiót. Közelebbi érintést érdemel itt még a' kereskedés' különböztetése, a' bel- és kül-kereskedés tekintetében, melly utóbbi ismét ki-, be- és keresztüli-kereskedésre oszlik. A' mercantil systema partolói csak a' kiviteli kereskedést pártolják, minden nemzeti gazdaságot a' pénz tömegre alapitván. Azonban a' gyakor-

lati eredmények mutatják, mennyivel nagyobb sikerű a' bel-kereskedés, olly annyira, hogy e' nélkül a' termesztés tökéletes ébrenségbe soha se léphet. Olly országban tehát, hol a' körülmények engedik, mind a' három ágát kell a' kereskedésnek a' lehetőségig sikeresíteni.

Kereskedési egyezések. A' legrégibb időktől fogva különbféle indító okokból köttettek a' nemzetek közt kereskedési egyezések. Ezeknek tartalma nem mindenkor a' ki-, be- és keresztüli-kereskedés volt, főkép a' mercantil system divatba jötte óta oda igazíttatott minden diplomaticai mesterség olly kereskedési egyezést köthetni, melly a' feladott nemzetnek több kész pénzt biztosított, minden egyéb a' nemzeti gazdaságot érdeklő pedig elmellőztetett, vagy illően figyelembe nem vétetett. Mind az illy nemű kereskedési egyezések közt legczélszerűbbek azok, mellyek minden előítéletet letévén, főleg a' kereskedés valódi felszabadítását tárgyazzák, mellyek által a' nyomasztó vámok eltörültetnek, vagy leszállíttatnak; több illyeket kötöttek legújabban a' német egyesült statusok.

Kereskedési szabadság. A' kereskedéstől függvén a' Nemzet' fejlődése 's előmenetele, nagy kérdés ezen ipar ágnak — melly minden egyébnek alapja — lehető vagy javasolható megszoritása. A' kérdésnek két oldala vagyon, t. i. a' jog' tekintete, 's a' politicai nézet. A' mi a' jogot illeti, bélátható az, hogy társasági egyesületbe lépvén az ember, ott vagyonával és erejével szabadon bánhat, mig az által a' mellette élő embertársát meg nem bántja, 's igy minden megszoritás nélkül kereskedhet is. De nem mindig jó, 's hasznos az, a' mi igaz, 's nem mindig igaz az a' nemzetre, a' mi igaz az egyesre, és ez által a' politica már több viszonyoknál fogva a' bel-kereskedést is némű-néműképen korlátozhatja; a' kül-kereskedés szabadsága pedig korántsem áll mindig a' status hatalmában, minthogy itt a' külföldel lép viszonyba, melly valamint megengedheti a' körébeni kereskedést szomszédjának, úgy azt el is tilthatja, ennél fogva a' politica ismét a' kül-kereskedést se teheti mindig teljesen szabaddá. Mindazonáltal egy előítéletektől ment kórmány, vagy törvényhozás mindig inkább fog igyekezni — ha csak lehetséges — a' körébeni kereskedést lehetőségig felmenteni, sőt határát a' külföldön is lehetőségig terjeszteni, jól tudván, hogy ez által gyarapodhat a' nemzet. Sőtt még a' kereskedés' nagy gyámsága se tanácsos, minthogy a' kereskedés magának — a' mint a' tapasztalás bizonyitja — legjobban feltalálja az utakat, 's módokat, mellyek által gyarapodhat, a' gyámság azonban csak inkább hátráltatja. Arra kell tehát a' fő hatalomnak inkább legfőképen igyekeznie, hogy az előforduló akadályok elgördítessenek, az utakat pedig magára a' kereskedés' szellemére hagyni.

Kereskedési társaság, olly egyesülete több személyeknek, kik

tőkéiket, 's szorgalmukat azon okból áldozák valamelly kereskedési vállalatra, hogy ezen erőknek egyesületével, ez annál inkább sikerüljön. Igen nevezetes ezen társaságok' felosztása: a) közkereseti társaságokra, mellyeknek tagjai a' társasági czimben nyilván meg vannak nevezve, vagy a' czimhez ragasztott ezen szóban »és társak» benfoglaltatnak. Ezen társaságnál minden egyes tag egész vagyonával kötelezve vagyon a' társaságnak külső személyekkel kötött szerződéseire nézve; b) olly társaságokra, mellyeknek tárgyai csak bizonyos öszveget tesznek be azon megjegyzéssel, hogy ők jót állásokat csak bétett tőkéjökre szoritják, 's ezek »küllagoknak» neveztetnek; c) »részvény-társaságokra» mellyekben egy tag sincsen a' czimben külön megnevezve, 's az egész társasági tőke bizonyos számú, 's egyenlő öszvegről szóló részvényekre osztatik; a' részvényes tagok egyedül a' részvényekért fizetett pénzüket koczkáztatják, és egyéb vagyonukkal semmi esetben nem kötelezteinek. Ezen utóbbiak az újabb időkben igen nagy hatásra kaptak, 's roppant sikert hoztak létre. Éjszak-amerika és Angolhon olly eredményeket mutat a' részvény-társaságok utján, millyenek még eddig létre nem jöttek. Honnunkban szinte szép sikerrel tenyésznek, és várható, hogy a' körülmények kedvezők leendnek reájok.

Kereskedői-törvényszékek, olly hatóságok, mellyek gyakorlati kereskedőkből állanak. Már a' közép század' elején fenállottak Spanyol-, Francz- és Olasz-honban, 's jókor lábra kaptak, minthogy azon időkben úgy is, főképen csak gyakorlati volt a' törvénykezés, és divatban volt ollyak által itéltetni, kik az itélendők rendjéhez tartoztak, ezen törvényszékekhez pedig főleg kereskedők járultak. Még maiglan is sok helyen fenállanak az illy nemű törvényszékek; a' kereskedői és váltó törvényszékekhez pedig közönségesen a' kereskedői osztályból is adatnak birák, igy Ausztriában, igy rendeli honunk' váltó törvénykönyve is.

Keresztes hadak, igy neveztetnek azon vállalatok, mellyeket az európai keresztények Jerusalem' városa, 's vidéke' meghóditása végett magokra vevének. Egyedül üdvözitőnk' kinhelye, 's a' vallás vala rúgója a' kereszténységnek, 's milliók hagyák el hazájokat, kik a' sz. terv kivihetését elősegitni törekvének. A' tizennegyedik század' kezdete vala az első gondolat azt meghóditani akarni, midőn minden korú, nemű 's rendű emberek iszonyú sokasággal tódultak Palesztinába Krisztus' koporsóját látni, 's megajándékozni, sőt sokan mit sem óhajtának buzgóbban, mint annak közelében meghalni. Ezen általános vonzalmat használá egy amiensi Péter nevű barát. A' sz. földről 1095. visszajötte után azonnal egész Európát keresztül vándorolta, mindenütt terjesztgetvén borzasztó leirásait azon szenvedéseknek, mellyeket a' kereszténveknek a' törökök-től kell kiállani. II. Orban akkori pápánál annyira vitte a' dolgot, hogy

ez az egész kereszténységhez fölszólítást ereszte ki, mellyben azt a' sz. földnek a' pogányoktól visszavételére serkentgeté, örök üdvességet igérvén a' sz. hadban részt veendőknek. Azon gondolat, hogy az illy szent ügybeni küzdés által az Isten' legfőbb kegyelmében részesülhetni, mindenkiben legbuzgóbb törekedést ébreszte ezen vállalat iránt. Öregek, és ifjak, gazdagok és szegények, papok és barátok, gyengélkedők, és erősek, asszonyok és mindenféle pórság ezerenként gyülekeztek öszve, hogy fegyverrel Palesztinába menjenek. A' fejedelmek kitakariták országaikból a' népet, a' nemesek eltékozlák jószágaikat, és hölgyeik, 's gyermekeikkel együtt a' sz. földre költözének. Mindnyájan egy darab veres posztóból készült keresztet akasztottak jobb vállaikra jeléül a' fontos ügynek, mellyért küzdeni elszánák magokat. De a' számtalan sokaság közől csak 300,000. vala fegyverre alkalmas, a' többinek vissza kellett maradni. Ezeknek vezérül tevé magát Péter, egy rongyos csuklyában, és egy zsineggel a' nyakában. A' tömérdek sereg Bajorországon, Ausztrián 's hazánkon ment keresztül. Minthogy pedig a' vezérnek eszébe nem jutott a' tábor testi szükségeiről is gondolkodni, azért tábora a' szükséges élelem végett zsákmányolni 's gyilkolni kezdett. Csak Bajorországban tizenkét ezer zsidó veretett agyon, kik magokat védelmezni nem tudták. De mind e' mellett utólérte őket az éhség, 's a' dögvész sokat elragadt közölök, a' kik pedig megmaradtak, azokat a' törökök Nicaeánál vagdalták öszve. Péter is csak futás által menthette meg életét. Igy végződött az első táborozás. — Majd azután több vándorlások történtek; de ezeknek kicsapongásait is derekasan megfenyitették eldődeink (l. Kálmán). Végre egy jól elrendelt nagy tábor indult meg, melly 600,000. gyalog- 's 100,000. lovasságból állott. Ezen utolsók közt sok ezer nemes találkozék. Azonban tetemes veszteségeket szenvedett ez iszonyú nagy tábor, mig Ázsiába ért, úgy hogy csak negyed része juthatott rendeltetése helyére. Legfőbb vezetője Bouillon Gottfried, az alsó lotharingi herczeg, vala. Nem sokára a' keresztények kezébe esett Nicaea, árulás által, 's 1099. őt héti ostrom után Jerusalemet is bevették. Ekkor kezdődött az utálatos gyilkosság. Minden nem keresztény férfi, nő, gyermek, öreg, csecsemős, pap, különbség nélkül fojtogattatott meg, a' vér patakokban folyt, minden utcza vagdalt tetemekkel volt boritva, 's a' keresztény szörnyek azt hivék, hogy ezen mészárlás által kedves dolgot visznek véghez a' szeretet, 's irgalom' kútfeje előtt. A' második jól elrendezett keresztes hadat okozá Edessa elvesztése 1144. Midőn t. i. sz. Bernárd a' szerencsétlenségről igen hathatosan beszélt volna, III. Konrád német, 's VII. Lajos franczia király fölvevék a' keresztet, 's új keresztes hadat inditának meg 1147., de semmi sikerrel, mert Konrád serege Ikoniumnál szétszoratott; Lajos pedig jóllehet Jerusalembe nagy nehezen elérkezett, de

Damaskus városa előtt erejét elveszté, 's így mind a' ketten visszamenni kénytelenittettek. A' harmadik keresztes hadat okozá Salaheddin egyiptusi sultán. Ez Syriát megvevé, Guidó királyt (1187.) Tiberiásnál megveré, a' joannitákat és templariusokat semmivé tevé, 's 1187-ki septemberben Jerusalemet hatalmába kerité. Ennek hire bánattal tölté be egész Európát, 's I. Fridrik német, Fülöp Auguszt franczia, 's Rikhard angol királyok a' harmadik hadat vezeték 1190. I. Fridrik útjában mindenütt győzedelmeskedett, de mind a' mellett nem vala szerencsés, mert 1190. Selef folyóba holt, fürödni akarván; fia pedig, Fridrik, Ptoloma's ostromakor esett el. Szerencsésebbek valának Fülöp és Rikhard királyok, kik 1191. Ptolomaist bevevék. Rikhard ekkor olly hősi tettet vive itt végh-hez, hogy később időkben is a' szaraczen anyák síró gyermekeiket ennek nevével, mint ijesztő eszközzel, kérlelék meg. Miután Fülöp Auguszt hazájába visszatért, Rikhard Salaheddinnal fegyverszünetet kötött, 's ő is hazájába ment. A' negyedik keresztes hadat II. András Magyar király inditá meg 1217. de sikeretlenül. Az ötödik keresztes had' vezére volt II. Fridrik német császár 1228., de ez többet szenvedett a' keresztényektől, mint a' pogányoktól, Jerusalemet mindazáltal egyezés által hatalmába kerité, 's ezután hazájába visszatért; de 1244. a' mongolok által megszalasztott chowaresmiek Jerusalemet ismét elfoglalák. Egyedül Ptolomais vala még a' keresztények' hatalmában. A' hatodik és utolsó keresztes hadat vezeté IX. Lajos (szent) franczia király Egyiptom felé. De nem vala szerencsés ezen czéljában, mert Damiatte ostrománál (1249.) Lajos seregével együtt elzáratott, és elfogatott, 's 1250. bocsáttatott szabadon. Még egy utat teve Lajos, már agg korában Tunis felé, hol 1270. megholt. 1292. Ptolomais a' keresztények kezéből kiesett, 's ezzel a' keresztes hadak is megszüntek. Két századig tartottak a' keresztes hadak, mellyek mintegy két millió keresztény' életébe kerültek.

Keresztes papok, veres csillagosak, szerzetes kanonok' vitéz rendje. Kezdetben, alapitásuk' alkalmával, a' kórházak' szolgálatára szánvák; később zárdákban éltek. Ruházatjok fekete, mellök bal részén egy veres csillag látszható fölvarva. Prágában van nekik egy zárdájok, mellynek előljárója a' rend' generalisa, 's nagy mestere. Több jószágokat birnak Csehországban, 's tanitó hivatalokat is viselnek. — 1736. VI. Károly császár néhányat közölök Bécsbe hivatott, az akkor újonnan épitett Károly temploma' átvételére. Az akkori rend-generalisa Böhm Ferencz Bécsbe menvén, átvevé a' nevezett császár alapitványát, 's ünnepélyesen beigtatta Rendje' tagjait, kik itt egy collegiumot is épitettek. 1783. ezen templomból plébánia lett, és ezen időtől fogva a' keresztes papoknak ottani parancsnoka végzi a' lelkészi kötelességet. Ezen rend létezik ausztriai birodalomnak más tartományaiban is, nevezetesen nálunk Budán a' várban.

Keresztúry (Aloiz, József), a' pesti egyetemnél a' közönséges 's Magyarország történetének kir. oktatója, szül. 1755. Iskoláit elvégezvén, Nagyváradon tanító lett, hol ezen hivatalában 31. esztendeig pontosan, 's dicséretesen eljárt, 's 1809. Pestre tétetett át. A' b. eml. Ferencz, érdemeit méltányolni akarván, őt magyar nemességre emelte, 's polgári arany érdem pénzel megajándékozta. Megholt Pesten 1825. april. 21. — Nyomtatásban megjelent munkái közől, mellyekben Magyarország' történetére nézve némelly, nem épen helyben hagyható adatokat is közöl, főleg említést érdemlenek: Lineamenta historiae pragmaticae Hung. positionibus distincta. Pest 1797. — Compendium historiae universalis. 3. Rész. Pest. 1817 — 19.

Kéri (Balázs), jeles hős a' 16 ik századból. Jajcza várának megmaradását, és a' török ostrom alóli felszabadulását nagy reszint K. vitézségének tulajdonithatni; 1521. (l. Keglevics P.). Egy Gem nevű török tisztet, ki K-t. egy szál kardra szólitá, megöle, annak lábszárát egy csapással leütvén. Hontban mulatott K., midőn a' törökök 1528. Jajczát megvették, mi mint irják Kérinek, és Hobordanszkinak jelenlétekor soha nem történt volna.

Kerka, Dalmátországi folyó, melly egy üregből rohan ki tökéletes folyamként, 's miután egy gyönyörű tájban 5. igen szép viz esést képez, 's egy régi 60. ives hid alatt elsiett, 10. mföldnyi folyásával az Ádriába ömlik.

Kermán, Persiának legkeletibb tartománya, az ormuszi tengerszoros által Arábiától elkülönözve. Ugyan ezen nevű városát, melly a' nagy pusztának déli szélén épült, 30,000. ember lakja, és számtalan romok környezik mértföldnyi távolságig.

Kermánsa, Bagdádról Hamadánba vezető ország útban fekvő város, Iránnak Kurdisztán nevű tartományában. Az itt készült puskák, és szines szönyegek hirre kaptak. Másfél mföldnyire van egy híres barlang (takti bosztan) régi faragmányokkal; innen ismét annyira a' Bisztun hegye, mellynek meredek szirtfalai kisimitva, és faragás 's vágásokkal ellátva vagynak.

Kerületi tisztségek, politikai törvényhatóságok, a' német, cseh, galiczia tartományi kerületekben, mellyek egyenest a' kormányoknak (gubernium) vannak alávetve. Ezektől kapják az udvari parancsokat, 's a' kormány végzéseket. Ezen kerületi tisztségeknél van főképen a' végre hajtó hatalom; pörök folyamában a' főbb törvényszékek ezektől kapnak értesitést, 's szükséges tudositást. Papi 's katonai tárgyakra is kiterjed hatalmok. Fölvigyáznak a' törvények' teljesitésére, 's e' végett több utazásokat tesznek a' kerületi kapitány, 's biztosok. Ezen megvizsgálása által a' kerületeknek több visszaélések eltörletnek, 's jó intézmények

létre hozatnak, kiválkép, ha ezen testületnek főnöke szemes 's munkás férfiu. Az iskolákrai fölügyelés is rájok van bizva, ők gondoskodnak az alattvalók' jóllétéről, köztök, 's az uradalom közti visszálkodásokat elháritják, nálok van az első itélőszék. Minden kerületi tisztség áll egy kapitányból, ki egyszersmind kormányi tanácsnok, több biztosok-, egy titoknok-, orvosból, sebész, fölmérőből, 's a' t.

Keserü só, kénsavas keserag (sal amar., sulfas magnesiae), ez fő alkató része a' keserüvizeknek, millyenek a' saidschützi, sedlitzi, püllnai, és epsoni sós vizek, mellyekből lepárolgás, és jegesedés által nyeretik. A' kereskedésben előfordult többnyire tisztátalan, miért az, az orvosi czélra, újra vizben felolvasztatik, átszüretik, 's jegesittetik. Ize sós keserü, a' vizben könnyen felolvad. Használtatik leginkább mind gyenge hashajtó.

Keszthely, a' Balaton mellett épült, 8000. lak. számláló mezőváros, kastélylyal, és könyvtárral, nemes juh-tenyésztéssel, gazdasági intézettel (georgicon), tanodalommal, több, a' gazdasághoz tartozó gróf Festetics által szerzett intézménynyel; közelében meleg fürdővel, ménessel, és juhászattal.

Kezesség. Különbféle tekintetek az egyiknek nagyobb hitelt biztositnak, mint a' másiknak; ezen hitel sokszor csak individualis is lehet; mindazonáltal hathatós, akár egyedek, akár hatóságok előtt. Illy körülményekben megtörténik, hogy a' hitellel bíró jót áll a' hitel nélkül szükölködőért, akár ingó vagy ingatlan vagyonával, akár egyéb értékével, és - ez a' kezesség. Igy p. o. jót lehet állni a' hitelezőnek az adósért, hogy ez annak idejében fizetend; jót lehet állni a' rabért a' törvényhatóságnak, hogy ez szabad lábra bocsátatván, el nem illant. A' feltételt, mellyért a' kezes kezeskedett, ha a' kötelezett által nem teljesittetnék, kipótolni a' kezes' kötelessége, úgy hogy a' be nem töltés esetében a' kezes lép a' kötelezett' helyébe. Annak tehát, ki másért kezességet vál el, ha csak különös körülmények őt a' kezességre nem kényszeritik, vagy biztositva nincs, jól meg kell fontolni, ne hogy más hasznán károsodjék.

Khiva, a' kaspium tenger' jobb partján, és az Arali tóhoz délre fekvő állodalom az Amu folyó mellett. Éjszak felé, az orosz birodalomhoz tartozó kirgizek' földjét, délfelé Persiát, keletfelé pedig Khokándot éri. Az Amu melléke egy termékeny oazis, mellyet csatornák áztatnak; de a' többi vidék homokos pusztaság; a' tó melléke pedig posványos. Az uralkodó népet az uzbékok teszik; ezeken kivül laknak itt tadzsikok, mint kereskedők, karakalpakok az Aral' táján, mint földmivelők, vagy hurczolkodók, hasonlón a' trukmánok, kurdok; továbbá persák és oroszok, mint rabszolgák, zsidók és kirgizek. Khiva' a' Khán' széke az Amu mellett fekszik, 5000. lakossal. Orgunds fölebb van 10,000. lak.; —

Konrat az Amu' torkolatánál; Mangislak a' kaspium tenger' hasonnevü félszigetében, mellyet az orosz hajók is látogatnak.

Khokánd, egy, a' Szirdárja folyónak jobbján elterjedő állodalom, Khiva, Bukhara, Sina és Orosz birodalom közt. Keleti határait nagy hegyek (az Altáj, Muszart, 's a' t.) környezik. Lakosai turkesztánok, uzbékok, tadzsikok, kirgizek és karakalpakok. Fő városa Khokánd a' déli részben fekszik, 100,000. lakossal, néhány száz moszkeával, és a' Khán' lakával. Más helyek: Khocsend, Taskend, Ushend, Marghilán, Tunkat, Otrár, Kucsa.

Khoraszán, mellynek nyugoti része Iránnak (szoros értelemben) tartománya, keleti része pedig Herát név alatt egy önálló állodalmat képez. Ezen két rész hajdan egy szultánnak birtoka volt. — A' heráti khánság ugyan Afghanisztán' (Kabulisztán) egy része, de saját főnöke van, ki Herát fő városban lakik (l. Kabulisztánt) A' persa tartományt éjszak felé hirtelen meredekséggel leereszkedő felföldi Kohi Kaukazan hegység lepi. Városai közt említendők: Tusz vagy Mesid 40,000. lakossal Persiában a' legjobb bársony szövéssel, és jeles kardlap készítéssel; Amiradab erős vár; — hasonlókép Kucsan; — Nisapur, türkizbányával.

Kiev vagy Kiov, 930. négyszegü mföld. 1,600,000. lak., Oroszország' egyik régibb birtoka, Ujkrajnában, és most annak egyik kormány-megyéje, mellynek ugyan ezen nevü fő városa a' Dnyiepr folyón van épitve, és 880-tól egész a' tatár pusztitásig 1240. a' nagyherczegnek székhelye volt; miután pedig a' tatárok elüzettek, vissza kerülvén, ismét 1471-től 1667 ig a' lengyelek' hatalmában volt. Három körül-falazott része vagyan, u. m. Pecserszk a' vár, Kiev a' város, és Podol külváros. Diszes székegyháza azon helyen épült, hol 1037 ben Jaroszláv nagyherczeg meggyőzte a' pecsenégeket. Van itt egy czári lak is; továbbá egy hadi kormányzónak, és metropolitának széke, hittani, nagy iskolája, egyeteme, és egy igen régi zárdája.

Kigyók, a' csuszó-mászó állatok' seregének egyik rendjét teszik. Testök többnyire henger vagy orsó-képü, mozgásuk azonban sebes, a' csontváz, és izom alkatásnál fogva. Kül érzékeik közől a' tapintás, valamint a' szaglás, és izlés nagyon tökélletlen, valamivel tökélletesebb a' hallás, és a' látás. Száj-nyilásuk, valamint torkuk is rendkivül nagy, 's annyira tágulható, hogy ön maguknál többszörte nagyobb átmerőjü állatokat képesek elnyelni. — Nyelvük hasadt, 's különös gyorsasággal mozditható, 's csak csekély számú idegekkel lévén ellátva, az izlésre kevéssé alkalmatosak. — Állkapczáik apró, hegyes, és a' zsákmány megragadására alkalmas fogakkal vannak ellátva, ezek megett oldalvást a' mérges kigyóknál kivájott fogak találtatnak, mellyeknek gyökerük azon

hólyagcsóval közös, mellybe az alattuk lévő mirigyből mérges nedv választatik el, 's melly a' harapás alkalmával a' fog' üregén a' sebbe ürittetik. — A' belcsatorna eredetét veszi a' bárzsingal, melly kezdetén szükebb, 's mindinkább kitágulván, szembetünő határjegy nélkül a' gyomorba végződik. A' gyomor igen egyszerüen van alkotva, és a' többi bélrésztől, valamivel nagyobb terjedelmessége 's számosabb izom-rostjai által különbözik. — Maga a' bélcsatorna középszerü hosszaságú és csak kevés tekervényekkel bir; közel a' végbél' nyiláshoz szembetünő kitágulást képez. — Külső fedezetjök pikkelyekből áll, mellyek nagyságukra, idomukra, és szinökre nézve, a' különbféle kigyó fajoknál nagyon is különbözők. Testük' nagyságára nezve is, nagy különbséget mutat, úgy hogy némellyek alig 3. hüvelknyi hosszúk, midőn mások ellenben 30. — 40. lábnyi hosszaságuak. — Legtöbben találtatnak a' heves, ritkában a' mérsékelt, épen nem a' hideg éghajlat alatt. A' telet lyukaikban, álomba merülve, töltik, és csak a' tavasz kezdetével jönek elő, a' midőn is bőrüket levetik. Eledelük férgekből, bogarakból, és más kisebb állatokból áll, de a' nagyobbak emlős állatokat is felfalnak, mit nem rágnak meg, hanem csontjaikat összezúzván, egészen nyelnek, 's lassan emésztenek el. Szaporodnak tojások által, mellyek vagy testükben még, vagy pedig a' nap melegén költetnek ki. — A' Kigyók faja Fitzinger szerint 561-re megy, mellyek közől 136. Ázsiát, 21. Európát, 41. Afrikát, 169. Amerikát, és 12. Ausztráliát lakja, 182. pedig hazája bizonyosan nem tudatik. Magyar- és Dalmátország körül belől 17. fajt számol, mellyek közől mintegy három faj mérges: a) a' homoki vipera (vipera amodytes) melly Dalmátországban; nálunk Banátban, Mehádia körül találtatik. Ennek mérge nagyobb állatokat, úgy az embert is, képes rövid idő alatt életétől megfosztani. — b) A' beri Paizsócz (coluber Berus), lakik egész Európában, a' leghidegebb részeket kivéve. — Magyarországban is gyakori, kivált a' Pest melletti Rákos mezőn. c) Fekete Paizsócz (coluber niger), a' Kárpátokon, 's azoknak szomszéd megyéiben találtató. Mind a' kettőnek mérge halálosan hat több apróbb madarakra és állatokra, sőt a' körülményekhez képest az emberre is, mit több szomorú esetek bizonyitanak. — A' kigyók' haszna leginkább abban áll, hogy a' felesleges bogarak, férgek, békák, 's más állatok' számát kisebbitik, valamint ők is több madaraknak 's emlősöknek eledelül szolgálnak. A' Boák' húsa az indiaiaknál keresett eledelül szolgál, melly okból gyakori vadászat tárgyául választatik. — A' régieknél hő anyagúl szolgált ábrándozó képzelődéseknek, sőt némelly nemzeteknél isteni tisztelet tárgyául is választattak, mellyben ezredek óta még a' mai időben is részesülnek.

Kikötő, az a' hely a' tenger parton, hol a' hajókkal megállapodnak, 's rendesen ki vagy megrakodnak. Nagy négyszegü kövekből álló

töltés nyúlik minden főbb kikötő partnál a' vizbe, melly megé beszoktak evezni a' hajók, 's nagy lánczczal elrekesztetnek, hogy a' tenger habjai, 's ellenséges megtámadások ellen bátorságban legyenek.

Kiling-szigetek, délnyugotra, talán 140. mföldre, esnek Szumatrától. Az Indiából jövő hajók itt horgonyoznak, ezeknek jó vizével magokat felkészitendők. Az angoloknak van itt gyarmatok: Uj szelma.

Kingston, a) város Surrey (szore) grófságban, Angliában, 4300. lak.; hajdan a' szász királyok itt koronáztattak. b) Legnagyobb város Jamaikában, 33,000. lak., és szép révvel. c) A' bahamai sz. Vincze szigetnek fő városa. d) Varos felső Kanalában, a' Lőrincz folyón és az Ontario ton, 5000. lak., és erősitéssel. e) Felső Guineában, Sangvin tartományban, az angolok' kereskedő helye. f) Kingston upon Hull, York grófságnak városa, és az éjszaki Angliának fő kereskedő helye; kivált nagy közlekedése vagyon Hamburgal és éjszaki Európával. Az Aire és Leeds csatorna által Liverpollal vagyon öszvekötve. Van 54,000. lak., réve, hajógyára, tőkehal-fogása, olaj-sajtója.

Kinizsi (Pál), temesi bán, bácsi, temesi és bihari fő ispán, ország birája és fő vezér vala, e' mind hadi tudományára, 's okosságára, mind rendkivüli erejére nézve ritka tünemény, Mátyás és Ulászló királyok idejében. Született Bihar vmegyében, Kinizs nevü faluban, alacson sorsu szüléktől (apja molnár vala). Magyar Balázs alatt kezdé katonai pályáját, 's ön vitézsége által annyira kiemelé magát, hogy az emlitett Balázsnak vezértársa lön, kinek leányát nőül is vevé. Mint vezér, először Spielberg alatt (Morvaországban) mutatta meg vitézséget 1468. 's azt meg is vette. Hat évvel pedig később Lengyelországban pusztitott (l. Zápolya István). 1477. jelen volt Mátyás királylyal az ausztriai hadban is, 's akkor K. ostromolta Krems és Stein nevü városokat, Bátori Istvánnal. A' kenyérmezőn nyert ritka győzedelmet is neki tulajdonithatni, (l. Bátori István). A' győzedelem után, a' csatatéren, a' holt testekre teritettek asztalt a' magyarok, 's azokon vacsoráltak. Vacsora után tánczra került a' dolog, 's egymás kedvét, mint lehetett, deritették. Annyira megfeledkezett ekkor magáról K., hogy ifju ereje mutogatásával mulatná a' jelen voltakat. — Többek közt egy holt törököt, minden segedelmet nélkülözvén, fogaival a' földről felemelvén, azzal mindenek bámulatára tánczolt. — 1481. ismét a' török ellen kelle mennie. Harminczkét ezered magával indult ki Temesvárról, a' Dunán által, Serviába. Egész Krusolcz'g vitte győzedelmes fegyverét, 's ott tizenkét nap táborozott. Ekkor K. ötven ezernél többet hozott magával a' földnépe közől. Következett évben újra megütközött a' törökkel, nem messze Szendrőhöz, 's közölök három ezeret levágott, sokat elfogott, maga pedig ötszáz embert vesztett. — Jelen volt Mátyás' halála után a' pesti országgyülésen, király

választáskor, 's ott Hunyady János ellen Ulászló' részén állott. K t küldötték a' rendek Bátori Istvánnal Hunyady után, 's azt megverte. Azután Fejérvár és Buda ótalmazását bizták reá a' fő rendek (l. Bátori István). — 1491. Albert ellen ment Kassa alá. Ismét Dráva és Száva felé küldötte őt a' király a' csend' vissza állitására, innét ismét vissza Fejérvár alá, hogy azt Bátorival Miksa császártól visszavegye. Azonban még ezek igy történnek, addig más részről a' törökök Magyarországba csapkodnak, azt pusztitják, 's a' magyarokat rabságra, Konstantinápolyba, hurczolják, 's ott kegyetlenül meggyilkolják. De nem marada ezért adós Kinizsi. Lest hány a' törököknek, közölök sokat elfogat, 's azokat hallatlan kegyetlenséggel gyilkoltatja meg, 1492. Ugyan ez időben tevének panaszt az alvidékiek királynál a' csehek ellen, kiknek kötelességök vala az ország' széleit a' török ellen ótalmazni, 's ők a' helyett a' lakosokat terhelék, 's azoknak különbféle bántalmakat okozának. A' király Kinizsire bizta ezek' megzabolazását. Kinizsi elébb a' tiszteket szolitja föl, intenék meg embereiket, de mit sem használt, és újra panaszok jövének Kinizsihez. Ez ismét emlékezteti őket a' jóra, de akkor is hasztalan leve emlékeztetése. Erővel látott tehát a' dologhoz Kinizsi, a' cseheket megtámadja, 's közölök sokat levagdal, 's a' többi magát megadja. Ezen győzelem után szélütötte K-t, mi őt beszédében csak nem érthetlenné tette; de mind e' mellett Ulászló őt 1494. Bátori István, régi kedves bajnoktársa helyébe országbirájává tette; sőt még azon esztendőben a' török ellen is küldötte. Maga mellé vesz ekkor ő öt ezer könnyű lovasból állott sereget és Szendrőn alól, hova jegen kelle átmenniök, szállott a' Duna tulsó partjára. Nagy mártalék lön itt Kinizsi fáradságának bére: nevezetesen visszahozta Kinizsi László király' azon gyertyatartóit mellyeket ezelőtt husz évvel Váradról vittek el a' törökök, azt földúlván, 's égetvén. Megtudta ezt Alibég, a' Szendrői basa, 's azonnal 8000. emberrel K. után sietett, de szerencsére a' Duna jege nehány órák alatt olvadás miatt annyira meggyengült, hogy azon átkelni lehetetlen vala. Mennyire fájlalta ezt Alibég, onnét gyanithatni, hogy ez a' Duna tulsó partján mérgében szakállát tépte, szaggatta, kezeit mardosta, fogait csikorgatta, mit a' magyarok az innenső parton minden aggály nélkül nevettek. Ugyan ekkor történt az, hogy Belgrádban volt őrsereg a' várat a' töröknek árba bocsátotta. Ezt meghallván K., az árulók' fejeit megfogatta, börtönbe vettette, 's közölök naponkint egyet megsüttetvén, a' többivel megetette; az utolsót pedig éhen ölte meg. Kevés idő mulva török kézre kerül Belgrád, ha K. őket onnét el nem űzi. Azután Mitrovicznál a' Száván áltkeltek a' törökök, 's ott nagy dúlásokat tettek. Ezt meghallván Ulászló, ki ekkor Erdélyben vala, azonnal egy szép sereggel Temesvár felé siet; mit megtudván K., elejbe megy, lábaihoz

borúl, 's minthogy beszélni nem tudott, jelekkel mutatja, mé[gy]ire óhajtja életét és vérét királya, 's hazájáért föláldozni. Fölemelve őt Ulászló a' földről, megölelte, 's a' mellette volt sereget igazgatására ajánlotta. Ezt látván K., leirhatatlan örömet lehete képéből olvasni. Ezután bekiséré K-t Ulászló Temesvárra, 's ott őt királyilag megvendégelte. Temesvárról mindnyájan Péterváradra menének. Itt 14,000. embert adott a' király Kinizsi és Drákfi vezérlése alá, kikkel ők Száva vizén átkelvén, Szendrő külvárosát fölégették, onnét tovább mentek, sehol ellen erőre nem akadván. Tizenöt nap kóborolván ide 's tova, annyi mártalék birtokába jutottak, hogy azzal mi tévők legyenek, meg nem határozhaták. Tovább is halad Kinizsi, ha őt bajnok-társai visszajőni nem kényszeritik. Könnyű lett volna ekkor a' magyaroknak Konstantinápolyt bevenni, Kinizsinek hirétől is remegvén a' törökök, ha társai K'. szavára hajlanak. Utjából Belgrádba jövén K., Szendrő megvételéről gondolkodik: azonban váratlan láz lepi őt meg, 's a' Száván innen sz. Kelemen nevü városban minden utód nélkül meghalt 1494. — Nagy erejéről sokat beszélnek az irók. Többek közt mondják, hogy egy malom követ vagy egy jó nagy teli hordót a' földről minden segély nélkül fölemelt. Fegyveres embert ruhájánál fogva fogaival fölvett, 's azzal tánczolt. Egy török bajnokkal egy szál kardra kiállván, azzal először kezet fogott, de annak kezét úgy összeszoritotta, hogy a' török' ujjai mind öszveragadtak, 's igy, mielőtt kardját megmarkolhatta volna, addig koponyáját leüté.

Kinzás (tortura). Az emberek' vérszomja hozta ezen czéltalan undok vallatás módot létre, mert különben lehetetlen, hogy törvénytudók, bár melly században is, illy, az ép ész elleni módhoz nyúlhattak volna. Ez pedig abból is világos, hogy, minekutana több országokban világosan el volt is ismérve undok, czéltalan 's embertelen voltok, azonban még se töröltettek el, még csak a' civilisatio' sugarai az emberek szenvedélyeit nem mérsékelték. Hazánkban — valamint Európa minden civilisált országiban — a' szoros értelembeni tortúra ugyan eltörültetett; némelly nemei azonban annak még a' legnagyobb mértékben divatoznak; sőt a' vesszőt már az iskolában kezdve, a' hatóságok is folytatják, későbben pedig botra kerül; azon felül a' nehéz rövid, 's görbe vasak 's t. ef., még nem csak a' büntetésben; de a' vallatásban is nagy szerepet játszanak, úgy hogy még ma is igen könnyen megtörténhet, egy ártatlan nyomorultan kerül ki vallató kinzó' kezei közől. Várhatni azonban, hogy a' civilisatio' derülő ege nem sokára ezen is segitend.

Király, fejedelmi személy, ki valamelly országban a' nemzetnek ősi szokásai, 's törvényei szerint emeltetik méltóságába. A' királyokat, valamint a' császárokat is, kizárólág illeti a' **felség** czimezet, 's vannak még más ünnepélyi előjogok is a' királyi czimhez kapcsolva, mellyek

honores regii neveztetnek. Azonban e' tiszteletekkel némelly ollyan ország is bir, mellynek uralkodói királyi czimet nem viselnek.

Kirgízek. Ez neve egy népségnek, melly dél-nyugoti Szibéria, Asztrakán, Khiva, Khokándban az Ural folyón innentől, egész az Irtisig, a' Mogolokig tanyáz, és részint az orosz czárt, részint a' sinai császárt, vagy más khánokat ismer urának; és egyike a' legvadabb bolyongó népeknek. Csak baromtartásból, és rablásból él, vagy vadász, és halász. Három hadra oszlik, u. m. a' nagy, vagy arany csoportra dél felé 70,000. családdal, kik sinai alattvalók, és a' legrablóbbak, 's legfélelmesebbek; — a' közép csoportra 160,000. családdal az Aral-tó és Irtis között, kik csak név szerint Sinától függnek, egy része Oroszországhoz tartozik; — a' kis csoportra az arali és kaspiumi tavak közt, és felett, 158,000. családdal, kik az orosz czárt uralják, de adót nem fizetnek.

Kis (János), hittudományi doctor, dunántúli evang. superintendens, soproni első prédikátor, kir. tanácsos, több ns. vmegye táblabirája, 's a' m. tud. társaság' rendes tagja; szül. sept. 22. 1770. Sz. Endrén, Sopron vmegyében. Két szomszéd falusi iskolában két telet töltvén, azután a' Soproni evang. tanodalomba ment, hol 9. esztendő alatt a' közönséges iskolai pályát elvégezé. Ezen esztendőkben a' nevelés-tudomány Németországban nagy előlépteket tett, melly ezen tanuló intézetben is igen üdvös változásokat okozott. Itteni tanitói közől nagy befolyással vala elméjére nézve a' hires, később a' pesti egyetemnél kir. oktató, Schwartner Márton. Ettől lelkesittetvén Kis, a' régi irókat magának megszerezte, az újabb miveltebb nyelveket megtanulta, 's vas szorgalma által tevé azt magának tulajdonává, mi által később hazájának olly nagy hasznára volt. 1791. egy iskola társával Magyarországnak nagy részét beutazta, leginkább azon tekintetből, hogy az országnak tudósaival megismerkedjék, 's e' czélját el is érte. Ezen esztendőben elment Göttingába, 's következő évben Jenába, hogy ezen két fő iskola tudósait halhassa. Hazájába visszatérvén, a' győri evang. tanodalomban oktató 's igazgató lett, mig 1796. a' nagy baráti község' kérelmére, a' lelkészi hivatalt felvállalta volna; 1799. Kővágóőrsre, 1802. pedig vas vmegyében fekvő Nagy-Dömölkre, végre 1808. Sopronba ment át, mindig nagyobbult hatás köre, 's körülményi kedvezőbbek lettek. Azon esztendőben Festetics Ignácz gr., kinek jószágán született, azon örömet szerzé neki, hogy atyját minden jobbágyi tartozástól fölmentette. 1810. a' Dunán túli ágostai vallásu kerület őt jegyzőjének; 1812. fő igazgatójává választá. 1817. a' jénai egyetem hittudomány tanárjának nevezé; 1822. Ferencz király és császár nemességre emelé, a' most uralkodó Ferdinand király és császár pedig legújabban (1841.) őt kir. tanácsos czimmel ajándékozá meg. — Kis még 1790. mint tanuló Sopronban alakitott egy magyar tár-

saságot, melly maiglan is az előljáróság' fölügyelése alatt fönáll, melly társaság tagjainak czélja magyar munkák' kidolgozásában magokat gyakorolni, munkáikat egymásnak felolvasni, 's azokat ismereteik minéműsége szerint megbirálni. Kijött munkái 60. kötetre terjednek, mellyek közt sok az ifjuság 's iskolák' számára iratott. Kis leginkább jó erkölcsi és nevelési elveket iparkodott népszerű előadásaiban terjeszteni, 's jobb iskolai könyvek által megyéjebeli falusi iskolákban a' nyilvános oktatást előmozditani. Szép müvészeti munkái által népeiben az olvasás szeretetét felébreszté, 's ez által a' magyarosodást is előmozditá. Költészeti munkái, 's forditásai által kitünő befolyással volt a' magyar költészetre, mire nem kis hatásu Horácz leveleinek forditása, Wieland fölvilágositó jegyzekeivel (Sopron 1811.); Juvenalis Satyrái (Pest 1825.) — Delilének homme des champs (Sopron 1825.) 's versei 3. kötetben, mellyeket Kazinczy Pesten kiadott. Némelly darabok Xenophonból, 's Perseus satyrái még kéziratban vannak. Nem csekély érdekü Blair Hugó rhetorikai és leczkéinek angolból magyarra forditásai a' m. t. társaság költségével.

Kis-Ázsia, azon része volt régi időkben Ázsiának, melly a' görög archipelagustól egész Syria, 's Armeniáig, a' Pontus Euxinus és Mare Internum (fekete és közép tenger, közt nyúlt el. Nyugoti részét görögök lakták, kik kereskedést és müvészetet üztek, 's gazdagok voltak. Különbféle származású 's nyelvű népek honoltak itt. Tartományai ezek voltak: a' Pontus Euxinus alatt keletről nyugot felé: Pontus, Paphlogonia, Bithynia, és Mysia, ezek alatt voltak: Cappadocia, Gallatia (alatta Lycaonia), Phrygia (alatta Pisidia), Troas (alatta Nagy-Mysia), és ez alatt Pergamus és Lydia vagy Maeonia, ez és Archipelagus közt pedig Aeolis, és Jonia; — a' Mare internum felett pedig Cilicia (felette Isauria), Pamphylia, Lycia, v. Milyas, Caria. — Kis-Ázsiának mostani neve Natolia, és a' kereskedőknél Levante. (l. e.)

Kis Bukhara, a' sinai birodalomhoz tartozó felföldi Ázsiának azon tartománya, melly a' Belurtag és Mustag helységekhez keletre és éjszakra esik, és Tübbet, Khokánd, Dzongara, Mogol és Khosotáj közt elterülve, nagy részét a' Kóbi pusztának magában foglalja. Más neve Turfán, és a' Jarkánd völgyéből, és a' tulajdonképi Turfánból áll. A' völgy termékeny, de a' Lop tónál kezdő puszta egyebet nem hoz kicsiny bokróknál; 's se fa, se fü e' vidéket nem igen takarja. A' hegyekben érczek' nyomai nem hiányzanak, és némelly becses kövek, u. m. karnyól, agat, kalczedón (többi közt kaselong), lazúr, türkiz, azbest 's a' t. nagy mennyiségben találtatnak. A' dsiggatáj (szamár' faja) szörnyű sebességgel futja meg e' vidékeket; a' mósusz állat, vad ló, hermelin, zobol itt nagy számmal tartozkodik; és menesek, marha-csordák, juhnyájak, és kecskék teszik ezen ország' kincsét; teve is a' déli részekben hasznos

nak mutatja magát. A' növényzetre nézve ki kell emelnünk a' rabarbarát, mind valódilag itt termőt, és a' sinaiaktól nagyra becsült ginczeng nevű orvosi növényt. Ezen kivül imitt amott gabona, rizs, gyümölcs, és dinnye, sőt a' völgyben déli gyümölcsök teremnek. Városok: a) Hami, két nagy puszta között a' Sinából Khokánd felé vezető úton, gyümölcséről, kivált szőllőiről nevezetes. b) Turfan, attól nyugotra termékeny vidékben. c) Lop dél felé a' hasonnevű tó mellett. d) Jarkánd, völgyben a' Thiansán hegysor alatt, 50,000. lakossal, mellyen Khokándba és Nagy-Bukharába kereskedési út húzódik át; hová Pekingből a' karaván öt hónap alatt, a' gyors hirnökök pedig 35. nap alatt érkeznek. e) Khotán, délkeletre attól; sok drága kövek találtatnak itt, és a' szőllő 's selyem termesztés igen üzetik. f) Kasgár a' Belurtag alatt, hol az átjárás van.

Kisfaludy (Sándor, Kisfaludy) remek magyar költő, m. t. társaság' tiszteletbeli tagja, 's több vmegye táblabirája. Horváth Istvan' állitása után törzsökös magyar Csák nemzetségből született 1772. sept. 22. Sümegben, Zala vmegyében. Iskoláit Győrött 's Pozsonyban végezvén, 20. éves korában huszár ezredbe, melly most József főherczeg, 's nádor' nevét viseli, állott. Egy esztendeig feküdt Erdélyben. 1793. mint hadnagy jött a' magyar testőrző seregbez. 1796. Olaszországban a' francziák ellen hadakozott, kiktől Majlandban elfogatott, 's mint fogoly Franczia-országba vitetett. Szerencse csillaga Vaucluseon vezeté őt keresztül, 's több, később köztetszést nyerő, versezeti Avignon tájékán keletkeztek. 1797. Kiszabadulván, Vallis olivier gyalog ezredéhez tétetett át. Két esztendővel ezután mint fő hadnagy ismét a' Rajna vidéken, 's Schwaiczban a' francziák ellen hadakozott. 1800. oda hagyván a' katonai állapotot, honába visszatért. 1801. Jött ki névtelenül munkájinak első része: himfy szerelmei, azután a' kesergő szerelem Budán 20. dallban, mellyek' harmadikát már azelőtt próbául a' »Magyar hirmondoban» kinyomatott. Egy magyar könyv se volt se azelőtt, se azután, melly olly lelkesedéssel fogadtatott volna. Himfy hangzott mindenki ajkáról 's kiki kiváncsi volt tudni, ki az az ismeretlen, de Kisfaludy csak 1807. a' második kiadásnak előbeszédében nevezé meg magát, mikor is a' második részt. »A' boldog szerelem» 7. dallban kiadá, 's egyszersmind egy kötetet: »Regék a' magyar elő-időből», mellyek magokban foglalják Csobáncz, Tatika, Somló czimű regéket. Ezen darabok legnagyobb lelkesedést gerjesztének a' szerző iránt. »Hazafiui szózat a' magyar nemzetséghez.» (Pest 1809.) Ezen évben Zala vármegye egy osztály nemes katonaságot állita ki, 's Kisfaludyt annak őrmesterévé nevezé, fő herczeg nádor pedig mint fő vezér őt ugyan azon rangal segédjévé választá. A' háború végével a' nádor meghagyásából, Kisfaludy a' király részére leirá az akkori nemes

fölállitatásnak történetét. Versezeti e' következendők: Dobozi, Sz. Mihály hegyi remete; A' megbosszult hitszegő; Antiochus (Auróra első három évi folyamatban jelent meg); Gyula szerelme. — Drámai: Hunyady János (öt felvonásban. Budán 1816.); Az emberi szív örvényei (szomorú játék öt felv.); a' Dárdai ház (5. felv.); Kun László (tört. dráma 5. felv.) a' lelkes magyar leány (4. felvon.). Ezeken kivül még több apró költeményeit is birjuk.

Kisfaludy (Károly Kisfaludy), az előbbinek öcscse, 's szinte remek költő; szül. 1790. martius 19. Győr vmegyének Tét nevü helységében. Győrött járá iskoláit 1804 ig, mikor Eszterházy herczeg gyalog ezredébe katonának állott, 's 1805. Olaszországban, 1809. pedig Németországban hadakozott. Kisfaludy 14. éves korában hazáját elhagyván, még ekkor egyedül bátyjának Himfy szerelmei czimü munkáját ismeré, és ez ingerlé költői tehetségét próbára tenni. Lyrica költeményei Olaszországbani mulatása alatt nem sokára néhány kötetet tevének, mellyek közől csak némellyek jöttek ki a' szép literaturai ajándékban, némellyeket pedig drámáiba vett fel; mint: a' Remény czimü éneket Kemenybe; a' barátságról szólót Jánes Pannoniusba. Szép Elegiája »Honvágy» is Olaszországban készült, 's később más alakba öntetett. Vannak neki még több balladái, 's 3. szomorú játéka. A' tatárok Magyarországban, Zách, Brutus, eszében se voltak, hogy kinyomassa, vagy hogy a' szinpadra jöjjenek, csak ön, 's barátinak kedvtöltésére irá azokat. — 1810. mint fő hadnagy, elbúcsuzván a' katonaságtól, déli Németországot 's Helvecziát bentazta. Azalatt egyik, baráti közől, tudta nélkül »a' tatárokat» az akkor Székesfejérváron tartózkodó magyar színészeknek áladta, 's Kisfaludy honába visszatérvén gyakrabban látta a' darabját, köztetszéssel, 's megelégedéssel a' szinpadra jöni. 1819. Ugyan azon társaság szünhónapja alatt a' pesti nagy színházban mulattatá a' közönséget, 's ekkor »a' tatárok» czimü darabja olly benyomást teve a' közönségre, hogy Kisfaludy alig tartóztathatá vissza a' fiatalságot, melly őt öröm ömledezések közt a' szinpadra akará vinni. Ezután megtiltatván a' »Zách» czimü szomorú játéknak előadása, egy színész hasznára az Ilka nevü drámát, jambus versekben, 5. felvonásban 4. nap alatt elkészité, melly darab is nagy tetszést nyert, 's barátinak, és a' közönségnek kivánságára, mind a' két darabot sajtó alá bocsátá. 1820. azon emlitett társaság ismét megjelent Pesten; ezen időszakra esnek következő darabjai. Stibor vajda, dráma 4. felv. jambusokban, mellyet 10. nap alatt készite; 's még rövidebb idő alatt a' Szécsi Mariát, 4. felvon. álló drámát; Kemény Simon, dráma 2. felv. mind a' kettő prósában. Irene, szomorú játék 5. felv. jambusokban. A' kérők, vig játék 3. felv. 's a' t. Több terveket készitett történeti szomorú játékokra is, de ezek közől egy se látott világot. Ezután egész figyelmét Almanach alapitására fordità. Ezen társaságba a' leghi-

resebb magyar költőket vala szándéka összegyűjteni, egy müiskolát föllállitani, 's ez által a' magyar költészetnek egy egészen más irányt adni. 'S így jelent meg az Aurora, Epochát képezvén a' magyar literaturában (számos nemzeti tárgyakat ábrázoló rézmetszetekkel, zenész darabokkal, csinos boritékban Budapest 1822.) Kisfaludy Károly' munkáit öszveszedve kiadá Toldy Ferencz 10. köt. Budán. Megholt életének legszebb korában, Pesten novemb. 21. 1830. Kisfaludy nem csak mint költő, hanem mint festő is magasztaltatik.

Kis-Kalány, falu Hunyad vmegyében, régi meleg forrással és fürdővel, mellyet a' római »ad aquas«-nak tartanak.

Kis-Kunság, fekszik Pest, Csongrád és Bács vmegyék közt, két nagyobb, 's több kisebb elszakitott részekből állván; területe tesz mindegy 47. négyszegletü mföldet, 60,800. magyar lakossal. Nagyobb tehát az úgy nevezett Nagy Kunságnál. A' kis szó ekép sem kisebb földet, sem kevesebb lakost, de csekélyebb jogállást vagy érdemet sem jelenthet, hanem ifjabb, később létesedését ezen kerületnek; minthogy a' kis-kúnok csak IV-ik Bela alatt, Kuten vezérrel, jöttek az országba, már akkor régen itt lévén a' nagy kúnok. Földje ezen vidéknek csupa síkság, de termékeny; fája azonban nincsen. Fő városa: Félegyháza; egyéb városai, 's falui közt nevezetes: Halas, Szabad és Fülöp-szállás.

Kjöbenhavn (Koppenhagen), Dánországnak fő és székvárosa Szjeland szigetben, a' Szunde szorosnál, és részint ennek Amak nevü szigetkéjén, Európának egyik legszebb városa 120,000. lakossal, diszelgő, és szabalyszerü épületekkel, és erősséggel, mellyen kivül vagynak a' külvárosok. A' király Amália' várában lakik; de ezen kivül van még két palotája, a' rozsavár egy pénztárral 's nagy kertel, és az uj keresztely' vára, jeles márvány- és gypszmüvekkel, vártemplommal, nagy könyvtárral (500,000. darabbal), remekmü teremmel, 's a' t. A' sárolta várban müvész academia, és képtár van. Térei között igen szépek: a' Fridrik tere, Amalia' várától körülvéve; és a' király vásártér. Megtekintésre méltó a' b. asszony', és a' sz. háromság' templom; az árvák' háza, egyetem, az admirálság, a' színház, fegyvertár, egy márvány templom' romjai 's a' t. Az Amak szigetben épült »Christianhafen« nevü város rész, és a' többi város közt van egy nagy rév, és az arszenál. Az egyetemnek vagyon egy 80,000. könyvel biró tára, növénykertje, muzeuma és csillagvizsgálója. Dicsekszik ezenkivül e' székváros több jeles intézetekkel, millyenek: a' sebészi academia, a' tudományi — éjszaki történetek, 's nyelvek' ismeretetét előmozditó — a' szép müvészeket elősegéllő, éjszaki régiségeket buvárló, müipari, orvostani, nemzetség 's czimer, ismereti, belföldi irodalomért buzgó, mathematicai és többféle társaságok; tanodalom, baromorvosi, hajózási, kézmüvesi, testgyakorló, kiskatonai öszmüvészeti, vasárnapi 's Lancasteri, pattantyúsi, némák 's

vakok intézetbéli tanodák; — szegények intézete, kórházak, 's egyéb ápoló intézetek; — több mint 200. gyár. Legérdekesb az igen messze terjedő tengeri kereskedés, 350. saját hajóval, egy ázsiai és balti kereskedő társaság, gőzhajózás, Kiel, Lübeck Dobberanba. Történeti tekintetben leginkább emliteni való az 1659. békekötés, az 1801-iki tengeri csata, és a' városnak álgyúztatása az angol hajósereg által 1807.

Klagenfurt, az előtt fő városa volt a' koronti herczegségnek, 's most is első városa a' róla nevezett kerületnek, Illirország' lajbaki kormányzatában, az ugyan csak róla nevezett tóhoz közel, több országos útnak átvágási összetén. Számlál 12,000. lakost, 4. külvárost, 8. tért, 7. egyházat. Van benne királyi vár, ország' háza, püspöki lak, művészeti 's ásványos gyüjteménynyel, népkert, több jeles családok épületei, színház, tánczterem, folyamodási 's büntetési fő itélőszék Illirországra és Stájer herczegségre nézve, a' kerület széke, valamint a' gurki püspök lakása is káptalanjával; lyceum, nyilvános (42,000. kötet) könyvtárral, tanodalom, püspöki áldozó intézet, lánytanoda, kiskatona-nevelő, a' koronti rendek' székülése, földmivelést 's művészeteket előmozditó társulat, kór- és tébolyház, az egész birodalomban legnagyobb irongyár, posztó-, selyem 's gyapot gyárok' nyereséges üzlekedései.

Kleve, a' közép korban uralkodó grófság vala, de 1368-ban kihalván birtokos családja, az a' Markgrófjainak esett tulajdonul; 1417-től fogva herczegség volt, mellyhez 1511. örökség által jutott meg Jülich, Berg és Ravensberg, és 1600-ban Moeurs is. Később 1666. a' brandenburgi választó fejedelemséghez adatott. A' Rajna bal partján lévő rész 1795-ben Francziaországhoz, a' többi Berg nagyherczegséghez juta. Azonban Wesel 1808., és a' Lippe jobb partja 1810. Franczhoné lett; még 1813. az egész tartomány a' porosz urasághoz vissza nem jött. — Kleve városa a' Rajna bal partjától fél mföldre 7600. lakossal, tanodalommal és fenyitékházzal, királyi- és vadkertel, és a' nasszaui Móricz herczegnek emlékével, római maradványokból környezve. — Az egész tartomány most Poroszország' düsseldorfi kórmány kerületében vagyon, Németalföld mellett.

Klopstock Friedrik Gottlieb, a' németek legnagyobb költőjinek egyike, szül. Quedlinburgban, 1724. jul. 2. Tanulmányait Quedlinburgban, 's naumburgi fejedelmi iskolákban végzé. A' régi nyelvekkel, 's irókkal igen sokat foglalkozott. 1745. a' hittudományt tanulá Jénában, 's itt készité titkon Messias első énekeit. Messias' megjelenése igen nagy figyelmet gerjesztett. Ezután utazást tön, 's felséges képzetei igen növekedtek. 1764. Herman's schlacht ját költé, 's József császárhoz küldé, de nem kivánt sikerrel. Később a' német nyelv' vizsgálásával foglalkozott. — 1771. Hamburgban telepedék le, dán király követségi tanácsnok, és bádeni markgrófi udvari tanácsnoki rangal, melly utolsót az utóbb nagyherczeggé lett bádeni Károly Fridrik adá neki, 's vele évpénzt is. Itt

elvégzé Messiását. Megholt 1803. Jellemében a' tisztaság 's nemesség fő vonások. Ő a' németeknek egy új, 's erős, szabad, 's igen költészi nyelvet teremte. Munkái Lipcsében 1798—1817., 's újolag zseb-kiadásban is megjelentek. Quedlinburgban emlékoszlop emeltetett neki.

Kluck (József), halhatatlan emlékü nyitrai püspök; szül. mart. 30. 1748. Znió-Váralján, Thurócz vmegyében. Elvégezvén alsóbb tanulási pályáját, 1765. növendék — 1771. pedig felszentelt pappá, 's ezután a' nagy szombati papnevelő házban a' növendék papság felügyelőjévé lön. 1773. eltörültetvén a' jezuiták' rendje, a' nagy-szombati egyetemben philosophia tanító, és az elébb jezuiták' templomában magyar egyházi szónok, 1774. pedig papnevelő ház aligazgatója lett. — Innét mint titoknok és sz. szék jegyzője lépett az akkori püspök' (Richvaldszky György) udvarába. 1779. Batthányi József bibornok, és esztergomi érsek által nagyölvedi plébánosnak, kerületi esperesnek, papi tanács és vármegye ülnökének neveztetett. 1786. az esztergomi káptalanba kanonokká, 's egyszersmind az ifju fölszentelt papok nevelő házának igazgatójává választatott. Az ennyi érdemekkel fényeskedő derék férfiut Károly Ambrus, ország' primása a' püspök helyettesi méltóságban megerősité. 1807. bosoni czimzetes, következett évben pedig nyitrai val. püspökké neveztetett. A' megüresült érseki szék ideje alatt ő vala a' primási helytartó. 1813. a' b. eml. Ferencz őt b. t. tanácsosnak nevezé. Megholt 1826. — Milly tökélyes vala K. mindenben, mi köréhez tartozott, eléggé le nem rajzolhatni.

Kmeth (Daniel), az ajtatos szerzet rendjéből, a' kassai kir. Academiában mathesis' tanitója; szül. jan. 15. 1783. Magyarországban. Az ajtatos szerzet' rendjébe lépett 1799., hol próba esztendeit kiállván, a' diák nyelvészeti osztályokat 4. esztendeig tanitá; ezután Váczon tanulá a' bölcselkedést olly sikerrel, hogy abból a' pesti egyetemnél tanári koszorút nyert, Nyitrán pedig elvégezvén a' hittudományt, a' szerzet elöljárói őt Budára küldék, hogy ott az egyetemi csillagvizsgáló toronyban a' csillagászatot egyszersmind gyakorlatban megtanulja. Ezt olly nagy szorgalommal tanulá ő, hogy a' nm. kir. helytartó Tanács őt a' csillagvizsgáló torony igazgatójának, a' hires Pasquichnak segédjévé nevezé. Ezen hivatalában is igen szorgosan eljárt, 's iró is lett. 1821. kiadá az »Astronomische Beobachtungen der Zenith distanzen, und den geraden Aufsteigungen der Fixsterne der Sonne, und der Planeten» (Ofen) 's 1823. Astronomia popularis czimü munkáját, Budán. Ugyan azon évben a' Kassai kir. Academiánál mathesis' kir. oktatójává neveztetett, hol egyszersmind a' vallástudomány' tanitását, 's az egyházi szónoklatot is magára válalá. Tudományos ismereteiben 's tanitói buzgalmában vas szorgalma tagadhatatlan; hibául tulajdonithatni mindazáltal neki azt, hogy szenvedélyei miatt annyira megfeledkezék magáról, hogy nem atállotta a' csillagvizsgáló torony érdemteljes igazgatóját, Pasquich-ot, hamis váddal

a' tudományos gyüjteményben, 's Zach Ferencz Correspondence astronomique czimü iratában méltatlanul megtámadni, kit azonban Schuhmacher, Kmeth megtámadása ellen, a' csillagászati tudósitások III. kötetében (Altona 1824.) alaposan védelmezett. Megholt K. jun. 20. 1825.

Kobi vagy **Samó**. Igy neveztetik az a' sivatag pusztaság, melly a' közép ázsiai felföldön néhol 50., néhol 200. mföldnyi szélességben Tübettől fölfelé, és azután a' mogol tartományokon kelet felé elterül. (L. kis Bukhara.)

Koblenz, város Poroszország' ugyan ezen nevü kórmány kerületében, a' Rajna bal partján, mellyen egy 485. lépésnyi hid vezet által Thalehrenbreitsteinba, és a' Mozel folyón, mellyen hasonlólag egy 536. lépésnyi hid vezet. Lakosainak száma 14,000 re rúg. A' várost két erősitmény védi. Hajdan ez volt a' trieri választó fejedelmek' lakóhelye. Benne legszebb az újváros. Több jeles épületei vagynak. Széke egy fő elnöknek, a' kórmányzatnak, itélő és váltó törvénynek. Van itt tanitóképző intézet, tanodalom, szemgyógy-intézet, bába iskola, könyvtár, műtanoda, fékház, dohány- 's bádog-gyár, hajózás, bor, malomkő, kőszén kereskedés.

Koburg, székvárosa a' Szász-Koburg Gotha herczegségnek az Itz folyón, szép vidékben, 8500. lak.; a' herczegnek lakása az Ehrenburg egy (25,000. köt.) könyvtárral. Itt van a' fő hivatalok széke is, tanodalom, tanitó-képző, fegyvertár, porczellán-, arany- 's ezüst-gyár, kőfenő, irha-festés, és a' koburgi várban fék-intézet.

Kocsin (Cochin), egy 80. négyszegü mföldet, és majd 300,00. embert számláló állodalom, Előindiában, a' malabári partnak déli részében. Az angolok hübéres tartományai közé tartozik. A' főnök Tripontaryban tartja székét.

Kohary, a' férfi ágban kihalt régi magyar grófi család, melly Hont vmegye örökös fő ispánja volt. Több igen szép jószágok voltak birtokában, Magyarország 's Ausztriában, mellyek 400,000. forint jövedelmet kamatoztak. 1815. herczegi czimmel megajándékoztatott, de az első herczegségben K. Ferencz József m. kir. udv. fő kanczellárban megszakadván a' férfiág, ennek halála után a' családi jószágok ennek leányára Antoinette, Sachsen Koburg Ferdinand herczeg hitvesére, szállottak. E' most diszlő Koburg-Kohary' családjából származott a' jelen uralkodó Angol királynő' férje is, Albert herczeg, 1840-től fogva. — **Kohary** (István gróf), jeles hős, később ország' birája 17. és 18. századból, született 1648. mart. 12. Iskoláit Bécsben végezvén, a' császári katonaságnál szolgálatba lépett. Nehány ütközetben kimutatott vitézsége őt őrnagyi rangra emelé. A' mint az elégedetlenek Tököly alatt Füleket ostromolták, 's annak átadásáról mitsem akart hallani, némellyek az őrizetből K-t elárulták, 's Tököly kezeibe keritették, ki őt Munkácson börtönbe zá-

ratá. Péterfi állitása szerint nevén kivül mije sem maradt e' derék hősnek, 's mint maga Kohary beszélé, a' szomjuság, éhezés, 's láncz őt egyaránt nyomaszták. Tököly gyakrabban akará őt részére hóditani, de sikeretlen vala minden fáradozása, 's Kohary a' megelégedetlenek dühének áldozatjává lett volna, ha a' lengyel király' ismételt kérelmei, 's intései őt nem védelmezik. Már Tököly szabadon is vala őt bocsátandó, ha K. esküvel igéri, hogy soha ellene fegyvert nem fogand. Kohary tántorithatlan maradt, mire nyomorusága' mérlege megtölt. A' legmélyebb 's legsötétebb tömlöczbe vettetett, tőle minden, mi egészsége' ápolására szükséges lett volna, nélkülöztetvén, elzárva vala egyszersmind a' külvilág közlekedésétől. Ezen méltatlan bánás, keserü hatásának nagy lelki erővel álla ellene, szenvedései közt a' költeszetben találá enyhülést. Gyönyörüen rajzolgatá e' földi dolgok semmiségét. Később daljait, úgy latszik, nem foglalá irásba, mint azt több darabjai bizonyitják. Igy élt 3. év és 2. hónapig, mig Tököly' megbukta után a' régen nélkülözött szabadságnak kényelmeit ismét éldelheté K. A' király őt Bécsbe hivatá, megölelé, 's Dunán inneni katonai kerület 's bányavárosak határszéli várainak ezredesévé nevezé. Ekkor őt is szerencsétlenség éré. 1687. Eger melletti ütközetben egy török ágyugolyó karját elsodrotta, az élet' veszedelemből ugyan minden reményen felül kiragadtatott, de karját elveszté. Ezután neve gyakran előjő a' történetekben, mert semmi fontosabb dolog nem történt, mellyben I. Leopold, 's I. József császár őt meg ne kérdezték volna. VI. Károly 1714. őt ország' birájává nevezé, 's mivel jobb karja hibázott megengedé neki, hogy neve aláirása helyett, ezüst pecsétnyomóval élhessen, 's ez azon hires lamina Kohárvi, melly a' törvénykönyvben is (art. 29. 1715.) emlittetik. — Ekkor némelly irományit közre bocsátá: Lelket érdeklő énekek, diák czim alatt »Tintinabulum tripudiantium» (Nagyszombat 1720.) — Munkács kő-várában szerzett versek (Bécs 1720.) — Időmulatás közben szerzett versek, 1687. mellyeket akkor iratott, midőn sebzett karját gyógyittatta (Bécs 1720.) — Több más költeményi is jöttek ki, mellyeknél az esztendő 's hely nincs följegyezve. A' Pesti nemzeti Muzeumban Kohárynak több kéziratai vannak. Diák nyelvbeni nagy jártasságát bizonyitják irományai: Chronographica Budae composita 1706. — 's »Antidota melancholiae» 1722. — Igy élte a' balsors kemény csapási, 's az érett kor miatt elgyengült, de lelki tehetségeire nézve még virgoncz aggostyán vég napjait Csábrágh várában, szüntelen foglalatoskodva. Megholt nőtelen 1730. — Jellemének fő vonala vala a' szigorú igazságszeretet, melly közmondássá is vált. A' közjó előmozditásában tett iparkodásinak elég tanui a' 24. ifju lelkész művelésére tett pénzalapitvány; a' kecskeméti iskolák és egy templom' épitése Léván, mellyben atyjának emlékkövet állitott.

Tartalom.

F.

	lap.
Fa	1
Fabini, Fabius, Fabretti	2
Fabricius, Fáczány	3
Fáczány-kert, Fagy, fagyás	4
Fagylalt, Fagypont, Faggyú	5
Fahéj, Fakir, Fáklya, Faludi	6
Fama, Fanarioták, Fa-olaj	7
Farkas, Fa-savany, Fasces, Fasti majores, Fasti minores, Fátra	8
Faunok, Faunus, Fáy, Februarius	9
Feciales, Fejedelmi jus, Fejér tenger, Fejér vármegye, Fekete erdő	10
Fekete tenger, Félelem, Feleresztés	11
Felicitas, Félegyháza, Felhő	12
Felhőszakadás, Feljebbvitel, Feljebbviteli Törvényszék, Felpörös, Felségsértés	13
Felső ház, Felsőség, Felsőségi jus, Feltétel, Fene	14
Fénkő, Fénybogár, Fenyitékházak	15
Fenyitékmalom, Fénynyelők, Ferdinand (I.), római német császár	18
Ferdinand (II)	19
Ferdinand (III.)	20
Ferdinand I., ausztriai császár 's a' t., Ferdinand (Károly, József, estei)	21
Ferdinand (V.), Ferdinand III.	22
Ferencz (paulai szent), Ferencz (assisi szent), Ferencz (I.) róm. német császár 's a' t.	23
Ferencz (Károly, József), Ferencz I. (ausztriai császár 's a' t.)	24
Ferenczy, Fergeteg	28
Fernambuco, Ferney, Ferrara, Ferro, Fertő, Festetics	29
Festő korom, Feszler	30
Feudum, Fez, Fige fa, Financz-tudomány	31
Finnek, Finnland, Firnász	32
Fiume, Flaccus, Flamines, Flibustiak	33
Flóra, Florencz	34
Florida, Foe, Fogadás (pactum)	35
Fogadás (votum), Fogoly, Fojtólég, Fojtósav	36
Fok, Folard, Folyamodás, Fontainebleau	37
Fontana, Fontinaliak, Fordítás, Forgács	38
Forgács (Balázs.), Forgács (Simon)	39
Forgó-papírok, Forgó szél, Forrás	40
Forrasztó-cső, Formalitas, Forrasztani, Forró (György), Forró (Miklós)	41
Forró (Pál), Forster (János, Reinhold), Forster (János, György, Ádám), Forster (György), Fortuna	42
Forum, Fox, Foy	43
Fő-fej, Főispán	44
Föllengítés, Föld, Földgömb	45
Földirás, Földközi tenger, Földrengés	46
Fösvénység	47
Főtörvényszék, Franciscanusok, Francziaország	48

	lap.
Francziaország (újabb történ.)	50
Francziaország' (statistikája)	51
Frangepán, római patricius nemzets., Frangepán (Fridrik, Bertalan 's Jerindo).	53
Frangepán (János), Frangepán (Miklós), Frangepán (Erzsébet), Frangepán(Kristóf)	54
Frangepán (Ferencz), Frangepán (Katalin), Frangepán (Ferencz), Frangepán (Ferencz), Franken, Frankenberg, Frankfurt (oderai)	55
Frankfurt (Main mellett), Franklin	56
Frauenhoffer, Frayssinous, Frederiksoord	57
Fregatta, Freiberg, Freiburg, Fresco, Fridrik (I. vagy veres szakállú)	58
Fridrik (II. hohenstaufeni)	59
Fridrik (III., a' szép)	60
Fridrik (mint római császár III. 's a' t.), Fridrik Vilmos, Fridrik (III.)	61
Fridrik Vilmos(I.), Fridrik(II.)	62
Fridrik Vilmos (II.)	63
Fridrik Vilmos (III.)	64
Fridrik Vilmos (most uralkodó porosz király)	65
Fugger, Fundatio, Funk	66
Fur-kút, Fülemile, Fülöp	67
Fülvirág, Fürdők	68
Füred	69
Fürj, Füstenberg, Füstölés	70
Fűszerek, Fűszer szigetek	71
Füvészet, Füvészkert	72

G.

	lap.
Gabienus, Gabinius, Gabinus, Gabona, Gábor, Gács, Gaëta	74
Gail, Galactometer, Galamb, Galandféreg	75
Galanteria, Galantha, Galatea, Galba, Galea, Galenus, Galeota, Galeoták, Galeotus Martius	76
Galicia, Galilei, Gallák, Galletti, Gallia	77
Galliaiak, Gallicia	78
Gallipoli, Gálok, Galvánosság	79
Gálya, Gáma, Gamelia, Gamelion, Gamelius, Ganges	80
Ganymed, Garamantes, Garan vize, Garas, Garai	81
Garai (Miklós)	82
Garai (László)	83
Garai (János), Garázda (Péter), Garcilaso de la Vega, Garda, Gargittius, Garonne	84
Gastromania, Gastromantia, Gát, Gates, Gatterer, Gátjog, Gazdagság	85
Gazdaság, Gáz, Gázmérő, Gáznemek	86
Gázvilágitás, Géber, Gedeon, Geiser	88
Geiza v. Gesse, Geiza (első)	89
Geiza (második), Gellért	90
Gelon, Gélu, Gemmák	91
Genealogia, Generalis, General statusok, Geneta, Geniusok, Genovéva	92
Genovéva, Gens, Gentilis	93
Gentleman, Geometria, Georeh, Georgia	94
Georgievich, Geraestus, Gerárd, Geréb (László), Geréb (Péter vingrádi), Geréb (Mátyás)	95
Gergely VII., Gergely (hadvezér), Gerlicze	96
Germania	97
Germanicus, Germanismus, Gerona, Gerontes, Gertrud, Gerusia, Geryon	98
Gesner, Gibraltar, Giessen	99
Gigások, Giliszta, Gilolo, Ginga, Gioja, Giovenazzo	100
Gipsz, Girge, Girgenti, Girobank	101
Girondisták, Gironde	102
Giseo, Gisela (sz. István' nővére), Gisela v. Keisla (sz. István' neje), Giskra	103
Gladiatores	104
Gladova, Glamorgan, Glarus, Glasgow, Glauce, Glaucias, Glauco	105

lap.

Glaucus, Glenus, Glocester, Glockne, Glutinatores, Glycera, Glycon . . . 106
Goa, Gobryas, Goldoni, Gödöllő, Gölnicz, Gólya . 107
Golyóbis, Gomba, Gödény . 108
Gömb, Gömbös, Gömör . 109
Gönczihordó, Gondolat, Gondolkozási szabadság, Gotha 110
Göthe 111
Gotthard, Gothok . . . 112
Görcs, Gordius, Görény, Gorgias, Gorgonok, Goro . 113
Görögország 114
Görögök 115
Görögország (újabb) . . 118
Görögök (új történet) . . 119
Görög irodalom, Görögtanitói-díj, Gottfried . . 121
Gottsched, Gőz, Gőzfürdők, Gőzhajózás, Gőzkönyvnyomó gépely 122
Gőzmachina, Grammatica, Grammatikusok, Grán, Granátok, Gray . . . 123
Grif, Grif keselyü, Grlti . 124
Gróf, Grönland . . . 125
Gros, Grosser, Grotius, Guadalaxara, Guadeloupe . 126
Guadiana, Guatemala, Gubecz 127
Gubóbogár, Guiana . . 128
Guinea, Gyámság, Gyarmatkereskedés . . . 129
Gyermekjáték, Gymnasium, Gynaeceum, Gyógyértőség, Gyógytudomány . . . 130
Gyógytudomány' története, Gyógyszertárosság . . 131
Gyógyszertár, Gyógyszertári mérték, Gyökér, Gyomor, Gyöngy 132
Gyöngycsiga, Gyöngyhalászat, Gyöngyös 133
Gyöngyösy, Gyönyör, Gyöngytyúk, Gyöngyvirág . . 134
Gyors sajtó, Győr vármegye, Győr 135
György, Gyujtogató, Gyujtó szer, Gyujtó tükör, Gyujtó üveg 136
Gyula, Gyula, Gyülölség . 137

H.

Habakuk, Haberle, Had, Hadász, Hadi jel . . . 138
Haditár, Hadrianus, Hadsereg, Hadzsi, Hagymási . 139
Hagyomány, Hahnemann, Hajadoni jog, Hajdú városok 140
Haj 141
Hajfestészet, Hajhasadás . 142
Hajlandóság, Hajpipere . . 143
Hajnal 144
Hajnalcsillag, Hajnali pirosság, Hajókázás, Haiti . 145
Haiti 146
Hakeldama, Halál . . . 147
Hallás, Halleluja . . . 149
Halálküzdés, Haller, Halley, Halifax 150
Halle, Hályog 151
Hamadryadok, Hamann, Hamburg 152
Hamilton (Sir Willam), Hamilton (Sándor) . . . 154
Hámor 155
Hampshire, Hamu, Hamvazó szerda, Hamv veder, Hanau 156
Hang 157
Hannibal, Hannovera . . 158
Hansa 159
Hans Sachs, Hánytatók . . 161
Harczbárd, Harlem, Harmat Harmattan, Hármas törvénykönyv 162
Harminczad, Harmonika, Háromszék, Harpyák, Harz . 163
Hasbeszélő, Hasonlóság, Használat, Haszonbér, Hatalmaskodás 164
Határnap, Határozók, Hatscherif, Hát, hátgerincz . 165
Hatvan, Hatvanos osztály . 166
Hátvéd, Haussa, Havanna . 167
Havercamp, Haydn, Hazafiság 168
Házak, Házi (David István), Házi gyógyszertár, Hazi törvények 169
Hebe, Hebridak, Hecatombe, Hector, Hecuba, Hedenik, Hedervári Kont Miklós . 170

	lap.
Hedervári Kont István, Hedervári (Lőrincz)	171
Hedervári (László), Hedlinger	172
Hedvig	173
Hegy	174
Hegyalja	175
Heidelberg, Helene, Helena (Sz. Helena), Helenus, Helgoland	176
Heliadok, Helios, Hell, Helle, Hellennyelv, Hellenvallás	177
Hellespontus, Heloták, Helsingfors, Heltai, Helytartó	178
Helytartó Tanács, Helvetia, Hemsterhuys, Henil	179
Henrik I. (madarász), Henrik II. (szent), Henrik II. (német császár)	180
Henrik IV. (római német császár), Henrik V. (német császár)	181
Henrik VI. (német császár), Henrik VII. (német csász.), Henrik (franczia király)	182
Henrik IV. (franczia király)	183
Henrik (nyolcz illy nevű), Henrik V. (angol király)	185
Henrik VI. (ang. király), Henrik VII. (ang. király), Henrik VIII. (angol király)	186
Henrik (ifjabbik), Henrik (az oroszlán)	188
Hephästion, Heraclitus, Herculanum	189
Herbst, Hercules	190
Hercules oszlopai, Hermione, Herodes, Herodianus, Heroide	191
Herosok, Herostratos	192
Herschel, Hertelendy	193
Heruli	194
Hessen	195
Hesiodus, Hesperidesek, Hesperus, Hesz (Károly Adolf Henrik), Hesz (Pét. és Henrik), Hétbölcs	196
Hétszemélyes tábla, Heves vármegye	197
Hévmérő	198
Hexameter, Hiero (I.), Hiero (II.)	199
Hieronymus (pragensis), Hieronymus (szent), Hildburghausen, Hildesheim	200
Hiller	201
Himalaja v. Himalleh	202
Himlő	203
Himlő-oltás, Hindusztán	204
Hipparchos, Hippias, Hippocrene, Hippodromus	208
Hispania, Hit, Hiuz, Hó	209
Hobordánszki	210
Hochkircheni ütközet, Hochstädt	211
Hód, Hof, Hoffmann, Hohenlohe, Hohenvarth, Hohenzollern	212
Holbein, Hold, Hold	213
Holdkórság, Holics	214
Hollandia, Holló, Holstein	215
Holtak' eltakaritása, Holubár	216
Homer, Homlokzat, Homlokrend, Hoth vármegye	217
Honvéd	218
Horák, Horányi, Horatiusok, Horatius (Cocles)	219
Horatius (Flaccus), Hörcsök, Hortensius, Horvát (Endre)	220
Horvát (István), Horvát (János)	221
Horváth v. Hervoja, Horvátország	222
Hospodár, Hostilius, Hős költemény	223
Hottentották	224
Huba, Hübner, Hudson, Hufeland, Hugo Capet	225
Hull, Humboldt, Hummel	226
Hunnok	227
Hunyad vármegye, Hunyad (Vajda-Hunyad), Hunyady (János)	228
Hunyady (László)	239
Hunyady (Mátyás); Hunyady (János)	242
Húr, Hurronok, Husz	243
Husszíták és a' Husszíták hada	244
Huszár, Huta, Hyades, Hymen, Hypsipyle	245

lap.

I.

Iberia, Iboló, Ibolya . . 246
Ida, Ideg 247
Idegenek, Ideges guta-ütés . 248
Idegláz, Idézés . . . 249
Idéző levél, Idria, Idumaea, Idylla, Igazgató, Igazságszolgáltatás 250
Iglau, Iglo, Ile de France, Ileksk, Ilerda, Ilizavetpol 251
Illinois, Illiria, Illok, Illyésházy 252
Illyricum 253
Imánok, Imireti, Imre (szent) 254
Imre (magy. király), In (tendo) 255
Inachus, India, India (nyugoti), Indiana 256
Indiánok 257
Indigó, Indore, Ingerlékenység, Ingó vagyon . . 258
Ingria, Inka-út, Inn, Innsbruck, Ino 259
Inverary, Invernesz, Io, Ipar 260
Iphigenia, Ipoly-Gyarmat v. Balassa Gyarmat, Ipolyság, Ipswich, Irák-Adzsemi, Irák-Arabi 261
Irán, Irene 262
Iris, Irkucz, Irland, Irhon . 263
Irókok, Irus, Isauria, Ischl, Isis, Isis tábla . . . 264
Isocrates, Ispahan, Isten . 265
Ister, Isthmus, István (szent) 266
István (második) 268
István (harmadik), István (negyedik) 269
István (ötödik) . . . 270
Sz. István m. k. vitézi rendje, Istvánfi 271
Iszland, Iszmail, Iszpira, Iszrael 272
Isztria, Italia, Itélet, Ithaca, Ixion, Izabella . . . 273
Izom 276

J.

Jablunka, Jakab I., Jakab II. 277
Jakab III., Jákob, Jakuczk, Jalappa, Jamaika . . 278
Janiah, Janina, János (szent evangelista) 279
János (szent keresztelő), János (József) . . . 280
János (sz. Nepomuk) . . 281
Januarius, Janus, Janus Pannonius 282
Japán 283
Járvány, járványos nyavalyák, Jáson 284
Jászi, Jászó, Jászok . . 285
Jászság, Java . . . 286
Jazyges Metanastae, Jeddo, Jelten, Jena, Jenizeiszk, Jenner 287
Jersey, Jerusalem . . . 288
Jezuita rend 289
Jézus Krisztus . . . 291
Jó, Jobbágy, Jobbágy telek . 292
Jocaste, Jon, Jonia, Jóniai köztársaság 293
Jó remény fok' melléke, Jóslat, József (Antal, János) . 294
József (Jákob pátr. 11. fia), József (első), József (második) 296
Jövedelem 299
Judenburg, Jugurtha, Juh . 300
Juh tenyésztés . . . 301
Julia, Julianus, Julius, Junius, Juno 305
Jussieu, Justinianus . . 306
Justinus, Justitia, Juvenalis 307

K.

Kabulisztán, Kacz . . . 308
Kadán, Kafferok, Kágán . 310
Kagylók, Kahira, Kakao, Kakerlakok 311
Kalkutta 312
Kálmán I. 313
Kálmán II., Kalocsa . . 314
Kamara, Kamarai tudományok, Kamarák 315
Kamat, Kambódzsa, Kamcsatka, Kámfor fa . . . 316

	lap.
Kanada, Kanári, Kancsalság	317
Kanisai (János)	318
Kanisai (Istv.), Kanisai (László), Kanisai (László)	319
Kant, Kantong, Kapi (András)	320
Kapy (György és János), Kápolnai, Kaposvár, Karácson	321
Karaton	322
Karlovitz, Karlsbad, Karlsruhe	323
Kármentés, Karmin, Karnyol herczegség, Kar. és Rendek	324
Karolina-szigetek, Károly I. (Robert)	325
Károly II. (v. kis)	327
Károly I. (Nagy)	329
Károly II. (kopasz), Károly III. (vastag)	330
Károly V. (mint spanyol kir.)	331
Károly I. (angol király)	332
Károly II. (angol király)	333
Károly XII. (svéd király)	335
Károly XIV. (János)	336
Károly (Lajos)	337
Károly-Fejérvár, Károlyi (Gáspár), Károlyi (István Nagy Károlyi), Károlyok	338
Kárpátok	340
Kárton-gyár	341
Kasmir, Kaspiomi tenger, Kassa, Kassel	342
Katalin, Katalonia	343
Katancsics, Katona	344
Kattaro, Kattegát, Kaukazia	345
Kaunitz	346
Kávé	347
Kaviár, Kázán, Kazinczy	349
Kecske	350
Kecskemét, Kegyelmezési jog, Keglevich	351
Kék festék, Kéksav.	353
Kelemen, Kemény (Simon)	354
Kemény (János), Kempelen	355
Kén	356
Kende	357
Kender, Kendi	358
Kendöző szín, Kéneső	359
Kent, Kentucky	360
Kenyér	361
Kenyérmező, Kepler	362
Kerecséni	363
Kereskedés	364
Kereskedési egyezések, Kereskedési szabadság, Kereskedési társaság	365
Kereskedői törvényszékek, Keresztes hadak	366
Keresztes papok	368
Keresztúry, Kéri, Kerka, Kermán, Kermánsa, Kerületi tisztségek	369
Keserű só, Keszthely, Kezesség, Khiva	370
Khokánd, Khoraszán, Kiev, Kigyók	371
Kikötő	372
Kiling-szigetek, Kingston, Kinizsi	373
Kinzás, Király	375
Kirgizek, Kis	376
Kis-Ázsia, Kis Bukhara	377
Kisfaludy (Sándor Kisfaludy)	378
Kisfaludy (Károly Kisfaludy)	379
Kis-Kalány, Kis-Kunság, Kjöbenhavn	380
Klagenfurt, Kleve, Klopstock	381
Kluck, Kmeth	382
Kobi, Koblencz, Koburg, Kocsin, Kohary	383